पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकाससमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

# गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
विवरणान्वित श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

(९-११ अध्यायाः)

सम्पादकः
प्रा. पर्कळ वेङ्कटेश आचार्य
प्राध्यापकः, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

२०१२

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

# गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
विदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

(९-११ अध्यायाः)

सम्पादकः
प्रा. पर्कळ वेङ्कटेश बार्यारि
प्राध्यापकः, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

२०१२

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरग्रन्थमाला-१०२

# श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
# गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
बिदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

ISBN : 978-93-81275-20-7

सम्पादकः- प्रा. पर्कळ वेङ्कटेश बायरि

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

प्रथममुद्रणम् - २०१२

मुद्रितपुस्तकसङ्ख्या - १०००

पृ.सङ्ख्या - २६ + ३५८

मूल्यम् - २४० रूप्यकाणि

रम्या क्रियेशन्स् द्वारा टङ्कितम् ।

राष्ट्रोत्थानमुद्रणद्वारा मुद्रितम् ।

**Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Recognised by Rashtriya Sanskrit Samsthan, Deemed University,
Ministry of H.R.D., Govt. of India, New Delhi

# GĪTĀ BHĀṢYAM

of

**Sri Madhwācārya**

**with the commentary of Śri Jayatīrtha**
**and the sub-commentaries of Śri Sumatīndratīrtha**
**and Śri Śrinivāsatīrtha on the 9th to 11th chapters.**

*Editor*

**Prof. Parkala Venkatesha Bayari**
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore-28

***Publisher :***

**Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
**Poornaprajna Vidyapeetha,**
**Bangalore - 560 028**

**2012**

Poornaprajna Samshodhana Mandira Grantamālā - 102

**GĪTĀ BHĀṢYAM** of Sri Madhwācārya with the commentary of Śri Jayatirtha and the sub-commentaries of Śri Sumatindra Tirtha, and Śri Srinivāsa Tirtha on the 9th to 11th chapters.

ISBN : 978-93-81275-20-7

*Editor* : **Prof. Parkala Venkatesha Bayari**

*Published by* :.
**Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore - 560 028.

First Edition : 2012

Copies : 1000

Pages : xxvi + 358

Price : Rs. 240/-

*This publication is brought out by the generous financial help of*
**Rashtriya Sanskrit Samsthan, (Deemed University), New Delhi**

*Type setting :*
**Ramya Creations, Bangalore**

ಸ್ವಾನ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್
www.svanprinters.com
✆: 080 - 2674 2233

# आशीर्वचनम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याणां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च ग्रन्थो गीताभाष्याभिधः । स्वीयायां प्रथमायां वदरीयात्रायां नारायणसन्निधिम् उपगम्य तच्चरणयोरिदमेव वाङ्मयकुसुमं ते समर्पयामासुरिति ह्यैतिह्यम् । गभीरस्यास्य ग्रन्थस्याभिप्रायावगमे तद्गर्भनिगूढप्रमेयरत्नदीपिकायमानः प्रमेयदीपिकाग्रन्थ एव नः शरणम् । प्रमेयदीपिकायाः भावाविष्करणे पुनः श्रीश्रीनिवासतीर्थीया भावदीपिका, सुमतीन्द्रतीर्थीयो भावरत्नकोशश्चातीव साहाय्यकारिणौ । एतद्व्याख्याद्वयसहितया प्रमेयदीपिकया समलङ्कृतस्य गीताभाष्यस्य प्रथमो भागोऽस्मत्प्रियशिष्याणां विद्वदग्रेसराणां श्रीमतां डि. प्रह्लादाचार्याणां सम्पादकत्वे पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरद्वारा प्राकाश्यमानीतोऽष्टवत्सरेभ्यः पूर्वम् ।

द्वितीय-तृतीयभागौ पूर्वं विद्वत्प्रवरैः पर्कळ वेङ्कटेशवायरि इति सुगृहीतनामधेयैरस्मत्प्रियशिष्यैः संशोधितः पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण प्राकाश्यं नीतावास्ताम् । इदानीं तुरीयो भागः नवमाध्यायाद् एकादशाध्यायपर्यन्तः प्राकाश्यमानीयत इति नितान्तं सन्तुष्यामः । अस्य संशोधनकर्मणि श्रीमन्तः पर्कळ वेङ्कटेशवायरिमहोदयाः सश्रद्धं प्रवृत्ताः सदाक्ष्यं स्वीयं कार्यं निरवहन् । नैकतालपत्रगतपाठान्तराणि

समवलोक्य विमृश्य चात्र शुद्धपाठः प्रादायि । विदुषां संशोधकानां च यथा महानुपकारो भवेत् तथायं ग्रन्थः समशोधि प्राकाशि च ।

अस्मदाराध्ययोः श्रीरामविट्ठलयोः पूर्णानुग्रहममीषामुपरि सम्प्रार्थयामहे ।

इत्यनेकनारायणस्मृतयः

**श्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः**

श्रीपेजावराधोक्षजमठाधीशाः, उडुपि

## Gita Bhashyam - Vol. 4

I am extremely happy to present this Fourth volume of Gita Bhashyam of Sri Madhvacharya with the Tīka-Prameyadīpikā of Sri Jayatirtha and two sub-commentaries. It is needless to say that without the help of Sri Srinivasatirtha's commentary nobody can understand the inner meaning of the Tīka and thus it is a classic commentary on the Prameyadīpikā. Another gloss by name Bhāvaratnakośa by Sri Sumatindratirtha is also a very valuable commentary on the Prameyadeepika, so far unpublished, is being presented to the schloars. Sri Sumatindratirtha was scholar par-excellence, in all the Śāstras and pontiff of Sri Raghavendra Matha. He has authored several philosophical texts.

The first volume of Gita Bhashyam was edited by the eminent scholar Prof. D. Prahlada Char in 1998, with the Tīka of Sri Jayatirtha and glosses of Sri Srinivasatirtha and Sri Sumatindratirtha

The second and third volumea of Gita Bhashyam with these two glosses was ably edited by Prof. Parkala Venkatesha Bayari. Now, the fourth volume with the 9th to 11th chapters has been published by Poornaprajna Samshodhana Mandiram under the able editorship of Prof. P. Venkatesha Bayari.

Sri Bayari has been a popular teacher of Nyaya, Vedanta and Vyakarana in Poornaprajna Vidyapeetha. He took great pains to go through three old manuscripts which were full of mistakes, but has been able to fix the correct readings and edit this work, sparing no effort. To him, I owe my sincere thanks.

I prostrate with sincere devotion to Sri Vishveshatirtha Swamiji who has been guiding the activities of the Samshodhana Mandiram for its all-round development.

I sincerely thank Prof. Radha Vallabha Tripathi, Vice-chancellor, Rashtriya Sanskrit Samsthan, New Delhi who evinces keen interest in all the activities of Samshodhana Mandiram and lends a helping hand whenever we approach him. I also express my gratidue to Prof. Subbaraydu, Registrar of Rashtriya Sanskrit Sansthan and Dr. Prakash Pandey, Principal of Adarsha Scheme, for continous encouragement in development our institutions' activities.

I express my gratitude to Prof. K. Hayavadana Puranik, Chairman of Poornaprajna Samshodhana Mandiram for his whole hearted support for our academic activities. I also express my gratitude for Prof. D. Prahlada Char for vlualble guidance in the develpment of institution.

I am extremely grateful to Prof. V.R. Panchamukhi, Former Chancellor, RS Vidyapeetha, Tirupati, who helped us to bringout this edition by providing a manuscript of Bhāvaratnakośa.

Vidyavachaspati Dr. V. Prabhanjanacharya a scholar of great reputation has given us another manuscript of Bhāvaratnakośa. I am highly indebted to him for his kind help and offer my heartfelt thanks.

I also thank Vidwan Raja Pavamanacharya and Vidwan Raja Giri Acharya who also lent their valuable manuscripts of Bhavaratnakosha. I acknolowdge their kind support and encouragement by expressing my sincere gratitude to them.

I thank M/s.Svan Printers who have printed this book very nicely, in a short time. I am sure they will extend the same co-operation in future also.

**Dr. A.V. Nagasamplge**
Director

# ಭಗವದ್ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟಾಂಶಗಳು

## ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ 'ರಾಜವಿದ್ಯೆ'ಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತಿದೆ. ರಾಜವಿದ್ಯೆ ಎಂದರೆ ಪ್ರಧಾನವಿದ್ಯೆ. ಏಳನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಷಯದ ವಿಸ್ತಾರ ಈ ಅಧ್ಯಾಯವಾಗಿದೆ. ಏಳನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ-

**ತೇ ಬ್ರಹ್ಮ ತದ್ವಿದುಃ ಕೃತ್ಸ್ನಂ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಂ ಕರ್ಮ ಚಾಖಿಲಮ್ ॥ (7.29)**

'ಸಜ್ಜನರು ಮೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ನನ್ನ ಭಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹ ಭಕ್ತರಿಗೆ ನನ್ನ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಶಬ್ದಾರ್ಥ ವನ್ನು ಎಂಟನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿ ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನವಾದ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಜ್ಞಾನ-ವಿಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಎರಡು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ-

**ಜ್ಞಾನಂ ವಿಜ್ಞಾನಸಹಿತಂ ಯಜ್ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಮೋಕ್ಷ್ಯಸೇಽಶುಭಾತ್ ॥ (9.1)**

ಸಾಧಕನು ಪಡೆದಿರಬೇಕಾದ, ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಮೊದಲನೆಯ ಜ್ಞಾನ (ಜ್ಞೇಯ)- ಪರಮಾತ್ಮನು ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ, ಎಂಬುದು.

**ಮಯಾ ತತಮಿದಂ ಸರ್ವಂ ಜಗದವ್ಯಕ್ತಮೂರ್ತಿನಾ ।**
**ಮತ್ಸ್ಥಾನಿ ಸರ್ವಭೂತಾನಿ ನ ಚಾಹಂ ತೇಷ್ವವಸ್ಥಿತಃ ॥ (9.4)**

ಅವನು ಎಲ್ಲೆಡೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದರೂ ಯಾವುದರ ನಂಟೂ ಅವನಿಗಿಲ್ಲ. ಗಾಳಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹರಡಿದ್ದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಯಾವುದರ ಲೇಪವೂ ಇಲ್ಲ. ಅದರಂತೆ ಭಗವಂತ. ಇದು ಮೊದಲನೆಯ ಜ್ಞೇಯ. ಎರಡನೆಯ ಜ್ಞೇಯ- ಪರಮಾತ್ಮ ಈ ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿ-ಲಯಕಾರಕ-

**ಸರ್ವಭೂತಾನಿ ಕೌಂತೇಯ ಪ್ರಕೃತಿಂ ಯಾಂತಿ ಮಾಮಿಕಾಮ್ ।**
**ಕಲ್ಪಕ್ಷಯೇ ಪುನಸ್ತಾನಿ ಕಲ್ಪಾದೌ ವಿಸೃಜಾಮ್ಯಹಮ್ ॥ (9.7)**

ಅವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಜಡಪ್ರಕೃತಿಯು ಈ ಸ್ಥೂಲ ಪ್ರಪಂಚವಾಗಿ ಪರಿಣಾಮಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ಎರಡು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಾಧಕನು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು.

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ 16ನೆಯ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಮುಂದಿನ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಸಾಧಕನು ಹೊಂದಿರಬೇಕಾದ ವಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಭಗವಂತನು ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳ ಒಳಗಿದ್ದು ಆ ವಸ್ತುಗಳ ಗುಣ-ಸ್ವಭಾವಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕಾರಣ ಎಲ್ಲ ಶಬ್ದಗಳಿಗೂ ಅವನೇ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ. ಅದರಂತೆ, ಯಾವ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಾಡಿದರೂ, ಯಾವ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಆರಾಧಿಸಿದರೂ ಅವೆಲ್ಲ ಸೇರುವುದು ಅವನಿಗೇ.

**ಅಹಂ ಹಿ ಸರ್ವಯಜ್ಞಾನಾಂ ಭೋಕ್ತಾ ಚ ಪ್ರಭುರೇವ ಚ ॥ (9.24)**

ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ಕರ್ಮ ಮಾಡಿದರೆ ಅನಂತಫಲ. ತಿಳಿಯದೇ ಮಾಡಿದರೆ ನಶ್ವರ ಫಲ. ಪತ್ರ, ಪುಷ್ಪ, ಫಲ, ನೀರುಗಳನ್ನಾದರೂ ಸರಿ, ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ನೀಡಿದರೆ ದೇವರು ಅದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅವನಿಗೆ ಶತ್ರುಗಳೂ ಇಲ್ಲ; ಮಿತ್ರರೂ ಇಲ್ಲ. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅವನು ಸಮಾನ. ಅವರವರ ಭಾವನೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಫಲ ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ಸಾತ್ವಿಕರಾಗಿದ್ದು ದುರಾಚಾರದಿಂದಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಾಗಿ ಅಥವಾ ಕೀಳುಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬಂದರೂ ಅವರನ್ನು ದೇವರು ಉದ್ಧರಿಸದೆ ಬಿಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇದು ವಿಜ್ಞಾನ. ಇದನ್ನು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ 32 ಮತ್ತು 33ನೆಯ ಶ್ಲೋಕ ಹೀಗಿದೆ-

**ಮಾಂ ಹಿ ಪಾರ್ಥ ವ್ಯಪಾಶ್ರಿತ್ಯ ಯೇಽಪಿ ಸ್ಯುಃ ಪಾಪಯೋನಯಃ ।**
**ಸ್ತ್ರಿಯೋ ವೈಶ್ಯಾಸ್ತಥಾ ಶೂದ್ರಾಃ ತೇಽಪಿ ಯಾಂತಿ ಪರಾಂ ಗತಿಮ್ ॥**
**ಕಿಂ ಪುನರ್ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾಃ ಪುಣ್ಯಾ ಭಕ್ತಾ ರಾಜರ್ಷಯಸ್ತಥಾ । (9.32,33)**

'ಸ್ತ್ರೀಯರು, ವೈಶ್ಯ-ಶೂದ್ರರು ಪಾಪದಿಂದಾಗಿ ತಮ್ಮ ದೇಹಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತಹವರನ್ನೂ ದೇವರು ಉದ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಪವಿತ್ರರಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ರಾಜರ್ಷಿಗಳನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆಂದು ಬೇರೆ ಹೇಳಬೇಕಾಗಿಯೇ ಇಲ್ಲ.' ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಜಾತಿ-ಲಿಂಗನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಕೆಲವರನ್ನು ಪಾಪಿಗಳೆಂದು ನಿಂದಿಸಿರುವುದಾಗಿ

ಉಚ್ಚಜಾತಿಯವರನ್ನು ಪುಣ್ಯಾತ್ಮರೆಂದು ಹೊಗಳಿರುವುದಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮೇಲ್ನೋಗೆ ಕಾಣುವ ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಅವರು ನಿರೂಪಿಸಿದ ಅರ್ಥ- 'ಸಾತ್ವಿಕರು ವೇದ-ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಸನ್ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆಯ ಬೇಕಾದ ಯೋಗ್ಯತೆವುಳ್ಳವರು. ಅಂತಹವರು ದುರಾಚಾರದಿಂದ ಸ್ತ್ರೀ-ಶೂದ್ರಾದಿ ಯೋನಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬಂದರೂ ಅವರನ್ನು ಭಗವಂತ ಉದ್ಧರಿಸದೆ ಬಿಡುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಸದಾ ಸನ್ನಡತೆಯಲ್ಲೇ ಇರುವ ಸಾತ್ವಿಕರನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸದಿರುತ್ತಾನೆಯೇ' ಎಂದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ಸ್ತ್ರೀಯರು ತ್ರೈವರ್ಣಿಕೇತರರು ಪಾಪದಿಂದಾಗಿ ತಮ್ಮ ದೇಹವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ, ಎಂದು ಅಪಾರ್ಥ ಮಾಡಬಾರದು.

ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣ ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ,

**ಮನ್ಮನಾ ಭವ ಮದ್ಭಕ್ತೋ ಮದ್ಯಾಜೀ ಮಾಂ ನಮಸ್ಕುರು । (9.34)**

ಎಂದು ಕರೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. 'ಅರ್ಜುನ, ಸದಾ ನನ್ನಲ್ಲೇ ಮನಸ್ಸಿಡು, ನನ್ನ ಭಕ್ತನಾಗು, ನನ್ನನ್ನು ಆರಾಧಿಸು, ನಮಸ್ಕರಿಸು'. ಹೀಗೆ ಹೇಳಿ, ಅದರ ಫಲವಾಗಿ,

**ಕೌಂತೇಯ ಪ್ರತಿಜಾನೀಹಿ ನ ಮೇ ಭಕ್ತಃ ಪ್ರಣಶ್ಯತಿ ।**

'ಅರ್ಜುನನೇ, ನನ್ನ ಭಕ್ತ ಎಂದೂ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಹೊಂದುವುದಿಲ್ಲ' ಎಂದು ಅರ್ಜುನನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿಸಿ ಭರವಸೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

## ಹತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಹತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ ವಿಭೂತಿಯೋಗ. ವಿಭೂತಿಶಬ್ದವು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟಭವನಂ: ಇತರ ಚೇತನರಿಗೆ ಇಲ್ಲದ ಮೇಲ್ಮೆ. 'ನನ್ನನ್ನು ದೇವತೆಗಳೂ ತಿಳಿಯಲಾರರು' ಈ ಮೊದಲಾದ ಮಹತ್ವಗಳು ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಭೂತಿ.

**ನ ಮೇ ವಿದುಃ ಸುರಗಣಾಃ ಪ್ರಭವಂ ನ ಮಹರ್ಷಯಃ ।**
**ಅಹಮಾದಿರ್ಹಿ ದೇವಾನಾಂ ಮಹರ್ಷೀಣಾಂ ಚ ಸರ್ವಶಃ ॥ (10.2)**

ವಿಭೂತಿಶಬ್ದದ ಇನ್ನೊಂದು ಅರ್ಥ- ಪರಮಾತ್ಮನ ಯಾವ ರೂಪದ ಸನ್ನಿಧಿಯಿಂದಾಗಿ ಒಂದು ವಸ್ತುವು ತನ್ನ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಿಗಿಂತ

ಶ್ರೇಷ್ಠವೆನಿಸಿದೆಯೋ ಅಂತಹ ಭಗವದ್‌ರೂಪ- ವಿಭೂತಿರೂಪ. ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಂತೆ ಇಂತಹ ವಿಭೂತಿರೂಪಗಳನ್ನು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ 21ನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಅಧ್ಯಾಯ ವಿಭೂತಿಯೋಗ ಎನಿಸಿದೆ.

ಆಚಾರ್ಯರು, ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ- ಪರಮಾತ್ಮನು ಕೆಲವು ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ, ಎನ್ನುವುದೂ ಈ ಅಧ್ಯಾಯದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ವಿಷಯ. 'ಬುದ್ಧಿ, ಜ್ಞಾನ, ಕೋಪ, ಶಾಂತಿ, ಸುಖ, ದುಃಖ ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ನನ್ನಿಂದಾಗಿಯೇ ಜೀವರಲ್ಲಿ ಮೂಡುತ್ತವೆ' ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ಎಲ್ಲವೂ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಿವೆಯಾದರೂ ಈ ಕಾರ್ಯಗಳು ಇತರ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಿಂತ ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ- ಪರಮಾತ್ಮನು ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಇವಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾರಣನಾಗಿರುವುದು. ಇದರಂತೆ ಮಹರ್ಷಿಗಳು, ಮನುಗಳು ಇತರ ಚೇತನರಿಗಿಂತ ವಿಶಿಷ್ಟರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರಿಗೂ ಪರಮಾತ್ಮನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟಕಾರಣತ್ವವು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಷಯ.

ಪರಮಾತ್ಮನ ವ್ಯಾಸಾದಿ ಅವತಾರರೂಪಗಳಾಗಲೀ ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ವಿಭೂತಿರೂಪಗಳಾಗಲೀ ಕಾಲಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮ ಸ್ವೀಕರಿಸುವ ರೂಪಗಳಲ್ಲ. ಸೃಷ್ಟಿಯ ಆರಂಭದಲ್ಲೇ ಈ ಎಲ್ಲ ರೂಪಗಳನ್ನೂ ಅವನು ಒಮ್ಮೆಲೇ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೆ.

**ರೂಪಾಣ್ಯನೇಕಾನ್ಯಸೃಜತ್ ಪ್ರಾದುರ್ಭಾವಭವಾಯ ಸಃ ।**
**ವಾರಾಹಂ ನಾರಸಿಂಹಂ ಚ ವಾಮನಂ ಮಾನುಷಂ ತಥಾ ॥ (10.4)**

ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಪರಮಾತ್ಮ ಜಗತ್-ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡುವ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಮಾಡಿ 'ಬಹು ಸ್ಯಾಂ ಪ್ರಜಾಯೇಯ' (ತೈ.ಉ.) ಎಂದು ತಾನು ಮೊದಲು ಬಹುರೂಪಗಳನ್ನು ತಾಳಿದ. ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಅರ್ಜುನನಿಗೆ ತೋರಿಸಿದ ವಿಶ್ವರೂಪವೂ ತತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆವಿರ್ಭಾವಗೊಂಡ ರೂಪವಲ್ಲ. ಅದು ಅಗೋಚರವಾಗಿ ಮೊದಲೇ ಇತ್ತು. ಆಚಾರ್ಯರು ವಿಶ್ವರೂಪದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ 11ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ 'ಸ್ವರೂಪಸ್ಥಿತಿ' ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಸೂಚಿಸಿರುವ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರು ಪ್ರಮೇಯದೀಪಿಕಾದಲ್ಲಿ-

**ಸ್ವರೂಪಗ್ರಹಣೇನ ವಿಶ್ವರೂಪಸ್ಯ ಮಾಯಾದಿನಾ ತದ್ವೈವ ನಿರ್ಮಾಯ ವಿಸೃಷ್ಟತ್ವಂ ನಿವಾರಯತಿ ।**

ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಎಲ್ಲ ರೂಪಗಳೂ ಸೃಷ್ಟಿಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪದ್ಮನಾಭರೂಪದಿಂದ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಇದು ದಶಮಾಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸಿದ ವಿಶೇಷ.

## ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ

ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ ವಿಶ್ವರೂಪದರ್ಶನಾಧ್ಯಾಯ. ಹತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ವಿಭೂತಿರೂಪವನ್ನು ಅರ್ಜುನನಂತಹ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಧ್ಯಾನ ಮಾಡಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಲೆಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ತೋರಿಸಿದ. ಅರ್ಜುನ **'ದ್ರಷ್ಟುಮಿಚ್ಛಾಮಿ ತೇ ರೂಪಮ್'** ಎಂದು ಒಂದು ರೂಪದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದರೂ ವಿಶ್ವರೂಪ ಒಂದೇ ರೂಪವಲ್ಲ. **'ಪಶ್ಯ ಮೇ ಪಾರ್ಥ ರೂಪಾಣಿ'** ಎಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಹೇಳಿದಂತೆ ಅನಂತರೂಪಗಳು. ಆ ರೂಪಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಅರ್ಜುನ ಬೆದರಿ ಬೆವರಿದ. ಇದನ್ನು ನೋಡಲಾರೆ, ನಿನ್ನ ಮೊದಲ ರೂಪವನ್ನೇ ತೋರಿಸು, ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದ. ಇಂತಹ ದಿವ್ಯಾದ್ಭುತರೂಪವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಮನವರಿದು ತಾನು ಇದುವರೆಗೆ ಅವನೊಂದಿಗೆ ಸಲುಗೆಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಂಡಿರುವುದಕ್ಕೆ ಕ್ಷಮೆ ಯಾಚಿಸಿದ. ಬಂಧುವ್ಯಾಮೋಹಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಹಿಂದೆ ಸರಿದ ಅರ್ಜುನ **'ಕರಿಷ್ಯೇ ವಚನಂ ತವ'** ಎಂದು ಹೇಳಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಉಪದೇಶಕ್ಕೆ ತಲೆಬಾಗಿ ವರ್ತಿಸಲು ಈ ವಿಶ್ವರೂಪದರ್ಶನವೂ ಒಂದು ಕಾರಣ.

ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆ ಒಂದಕ್ಕೆ ಆಚಾರ್ಯರು ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ-

ಸಮಸ್ಯೆ- ಅರ್ಜುನ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಈ ವಿಶ್ವರೂಪವನ್ನು ನೋಡಿ, ನನ್ನಂತೆ ಲೋಕದಲ್ಲಿರುವ ಜನರೆಲ್ಲ ಹೆದರಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ-

**ರೂಪಂ ಮಹತ್ತೇ ಬಹುವಕ್ತ್ರನೇತ್ರಂ**
**ಮಹಾಬಾಹೋ ಬಹುಬಾಹೂರುಪಾದಮ್ ।**

ಬಹೂದರಂ ಬಹುದಂಷ್ಟ್ರಾಕರಾಲಂ
ದೃಷ್ಟ್ವಾ ಲೋಕಾಃ ಪ್ರವ್ಯಥಿತಾಸ್ತಥಾऽಹಮ್ ॥ (11.23)

ಇದು ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯ ? ಅರ್ಜುನನ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗೆ ಒಲಿದು, ದಿವ್ಯದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಅವನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ವಿಶ್ವರೂಪವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದು ಉಳಿದವರಿಗೆ ಕಾಣುವುದು ಹೇಗೆ ?

ಇದಕ್ಕೆ ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಕೊಟ್ಟ ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗಿದೆ- ವಿಶ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರ್ಜುನ ಮಾತ್ರ ನೋಡಿದ್ದಲ್ಲ. ಮೂರೂ ಲೋಕದ ಯೋಗ್ಯ ಭಕ್ತರೆಲ್ಲರೂ ನೋಡಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಈ ರೂಪವನ್ನು ನೋಡಿದ ಕೆಲವರು ಹೆದರಿದ್ದಾರೆ, ಎಂದು.

ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಸಮಾಧಾನ ಇದು- ತ್ರಿಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಭಗವಂತನ ಈ ವಿಶ್ವರೂಪದ ದರ್ಶನವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಆ ರೂಪವನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಧ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಲಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ವಾಸನಾಮಯರೂಪವನ್ನು ನೋಡಿಯೇ ಹೆದರಿದ್ದಾರೆ. ಅದನ್ನು ಅರ್ಜುನ ಕಂಡು, '**ಲೋಕಾಃ ಪ್ರವ್ಯಥಿತಾಃ**' ಎಂದಿರುತ್ತಾನೆ. ವಸ್ತುತಃ ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ವಿಶ್ವರೂಪದ ದರ್ಶನವಾಗಿಲ್ಲ.

ಹೀಗೆ ಈ ಮೂರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಪ್ರಮುಖ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಪ್ರಾರಂಭದ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

**ಭಾವರತ್ನಕೋಶದ ವಿಶೇಷಾಂಶ**

ಈ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ- ಭಾವದೀಪಿಕಾ ಮತ್ತು ಭಾವರತ್ನಕೋಶ. ಮೊದಲನೆಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬಿದರಹಳ್ಳಿ ಶ್ರೀ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯರು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಭಾವರತ್ನಕೋಶದ ಕರ್ತೃಗಳು ಶ್ರೀಮಂತ್ರಾಲಯ ಮಠಾಧೀಶರಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು. ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ವ್ಯಾಕರಣದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸಿದೆ. 'ರಾಜಾ ಚಾಸೌ ವಿದ್ಯಾ ಚ' ಎಂದು ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದ ವಿಗ್ರಹವಾಕ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ಷೇಪಿಸಿ ಅದೇ ಸರಿಯಾದ ಪ್ರಯೋಗವೆಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿ 'ಶಂಕರೋऽಪಿ ಪುಂಲಿಂಗಮೇವ ರಾಜಶಬ್ದಂ ನಿರದಿಶತ್' ಎಂದು ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ ಸಮ್ಮತಿಯನ್ನೂ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ 'ಋತೇಽಪಿ ತ್ವಾ ನ ಭವಿಷ್ಯಂತಿ ಸರ್ವೇ' ಎಂಬ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ 'ಋತೇ' ಶಬ್ದವಿದ್ದಾಗ ದ್ವಿತೀಯಾವಿಭಕ್ತಿಯನ್ನು 'ಋತೇ ದ್ವಿತೀಯಾ ಚ' ಎಂಬ ಚಾಂದ್ರವ್ಯಾಕರಣಸೂತ್ರದಿಂದ ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಅವರ ಅಧ್ಯಯನವೈಶಾಲ್ಯಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀಸುಮತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು ವೇದಾಂತ-ಪುರಾಣಗಳ ವಿಮರ್ಶೆಯಲ್ಲೂ ತೀಕ್ಷ್ಣಮತಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಹತ್ತನೇ ಅಧ್ಯಾಯದ ಆರನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮನುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈ ನಾಲ್ಕು ಮನುಗಳು ಯಾರು ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಭೇದವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಚಾರ್ಯರು ಸಯುಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಾಯಂಭುವ-ಸ್ವಾರೋಚಿಷ-ಉತ್ತಮ-ರೈವತರೇ ಈ ನಾಲ್ಕು ಮನುಗಳು ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನಾಲ್ಕು ಮನುಗಳ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮನು ಎನಿಸಿದ 'ತಾಪಸ' ಮನುವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವನು ಭಗವಂತನ ಅವತಾರನಾದುದರಿಂದ ಗೀತೆಯು ಹೇಳಿದ 'ಮಾನಸಾಃ ಜಾತಾಃ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಅವನಿಗೆ ಹೊಂದುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ ಕಾರಣ ಅವನನ್ನು ಬಿಡಬೇಕು, ಎಂದು ಆಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಭಾವದೀಪಿಕಾ ಮತ್ತು ಭಾವರತ್ನಕೋಶ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರನ್ನು ಮತ್ತೊಬ್ಬರು ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮನು,

**ಚತುರ್ಥ ಉತ್ತಮಭ್ರಾತಾ ಮನುರ್ನಾಮ್ನಾ ಚ ತಾಪಸಃ ।**

ಎಂದಂತೆ ತಾಪಸಮನು. ಅವನು ಪ್ರಿಯವ್ರತಮಹಾರಾಜನ ಪುತ್ರನಾದ 'ಉತ್ತಮ'ನ ಸಹೋದರ. ಅವನು ಭಗವಂತನ ಅವತಾರ. 'ಹರಿ' ಎಂದು ಅವನಿಗೇ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು. ಅವನೇ ಗಜೇಂದ್ರನಿಗೆ ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಕರುಣಿಸಿರವ. ಅದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಎರಡನೆಯ ಸ್ಕಂಧ ಭಾಗವತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ-

**ಹರಿಸ್ತಾಪಸನಾಮಾಽಸೌ ಜಾತಸ್ತಪಸಿ ವೈ ಮನುಃ ।**
**ಗಜೇಂದ್ರಂ ಮೋಚಯಾಮಾಸ ಸಸರ್ಜ ಚ ಜಗದ್ವಿಭುಃ ॥ (ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ)**

ಅದೇ ತಾಪಸಮನ್ವಂತರದಲ್ಲಿ ಹರಿಮೇಧಸ್ ಎಂಬ ಋಷಿ ಮತ್ತು ಹರಿಣೀ ದಂಪತಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತ ಹರಿ ಎಂಬ ರೂಪದಿಂದ ಅವತರಿಸಿದ್ದಾನೆ, ಎಂದೂ ಭಾಗವತ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

**ತತ್ರಾಪಿ ಜಜ್ಞೇ ಭಗವಾನ್ ಹರಿಣ್ಯಾಂ ಹರಿಮೇಧಸಃ ।**

ಆದರೆ, ಭಾವದೀಪಿಕಾಕಾರರು ಈ ಶ್ಲೋಕ ಪ್ರಕ್ಷಿಪ್ತ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ತಾಪಸನಾಮಕ ಹರಿಯೇ ಆ ಮನ್ವಂತರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಹರಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇತರ ಮನ್ವಂತರಾಧಿಪತಿಗಳು ಭಗವಂತನ ಅವತಾರರಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಆ ಮನ್ವಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತ ತಾನೂ ಒಂದೊಂದು ರೂಪದಿಂದ ಅವತರಿಸಿದ. ಆದರೆ ತಾಪಸಮನು ಸ್ವತಃ ತಾನೇ ಭಗವದ್ರೂಪನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಆ ಮನ್ವಂತರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಭಗವದ್ರೂಪ ಇಲ್ಲ, ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಭಾವರತ್ನಕೋಶಕಾರರು ತಾಪಸ- ಹರಿ, ಹರಿಣೀಪುತ್ರ ಹರಿ ಎಂಬ ಎರಡೂ ಅವತಾರಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ವಿಷ್ಣುರಹಸ್ಯ, ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣಗಳ ಆಧಾರವನ್ನು ಕೊಡುವುದಲ್ಲದೆ, ಭಾಗವತ ದ್ವಿತೀಯ ಸ್ಕಂಧದ ಸುಧೀಂದ್ರರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ವಿಜಯೀಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ಬರೆದ ಭಾಗವತಕಥಾಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ವಿಷಯ. ಇದರಂತೆ 'ಮರೀಚಿರ್ಮರುತಾಮಸ್ಮಿ' (10.2) ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಮರಿಚಿ' ಸ್ವರೂಪದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹೀಗೆ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಅಪೂರ್ವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಶ್ರೀಯುತ ವೆಂಕಟೇಶ ಬಾಯರಿಯವರು ತಪ್ಪುಗಳು ನುಸುಳದಂತೆ ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಆಕರನಿರ್ದೇಶನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಅವರ ಪರಿಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ಅದರಲ್ಲೂ ಮಹಾಭಾರತದ ಕುಂಭಕೋಣ, ಗೀತಾಪ್ರೆಸ್, ಪುಣೆ- ಮೂರೂ ಪ್ರಕಾಶನಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿ ಅವುಗಳ ಅಧ್ಯಾಯ- ಶ್ಲೋಕಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಎರಡು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ವಾಕ್ಯ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿ ಪಾಠಾಂತರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಇದು ಒಂದು 'ಸಂಶೋಧಿತ ಆವೃತ್ತಿ' ಯಾಗಿ ಹೊರಬಂದಿದೆ.

**ಪ್ರೊ। ಎ. ಹರಿದಾಸ ಭಟ್ಟ**
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು
ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ವಿದ್ಯಾಪೀಠ,
ಬೆಂಗಳೂರು

# विषयानुक्रमणिका

०-०-०

# सङ्केताक्षरसूची

| | | |
|---|---|---|
| अ. | - | अध्याय:* |
| अधि. | - | अधिकरणम्* |
| अ.को. | - | अमरकोष:* |
| अ.ब्रा.मं. | - | अध्याय-ब्राह्मण-मन्त्र:* |
| अ.भा. | - | अणुभाष्यम्* |
| अ.मं. | - | अध्याय-मन्त्र* |
| अ.व्या., अनु. | - | अनुव्याख्यानम्* |
| अ.शि. | - | अथर्वशिर:* |
| आ.उ.,आथ. | - | आथर्वणोपनिषत्* |
| आ.पु. | - | आदित्यपुराणम्* |
| आ.भा.,आथ.भा. | - | आथर्वणोपनिषद्भाष्यम्* |
| आ.व. | - | आग्नेयवचनम्* |
| ई.भा. | - | ईशवास्योपनिषद्भाष्यम्* |
| ई.भा.टी. | - | ईशवास्योपनिषद्भाष्यटीका* |
| उ. | - | उपनिषत्* |
| उ.का. | - | उत्तरकाण्ड:* |
| उ.सू. | - | उणादिसूत्रम्* |
| ऋ. | - | ऋग्वेद:* |
| ऋ.खि. | - | ऋग्वेदखिल:* |
| ऋ.भा. | - | ऋग्भाष्यम्* |
| ऋ.भा.टी | - | ऋग्भाष्यटीका* |
| ऋ.मं.सू.मं. | - | ऋक्संहिता-मण्डल-सूक्त-मन्त्र* |
| ऐ. | - | ऐतरेयोपनिषत् |
| ऐ.प्र. | - | ऐतरेयप्रघट्टक:* |

| | | |
|---|---|---|
| क.,कठ. | - | कठोपनिषत्* |
| कुम्भ. | - | कुम्भकोणनगरे मुद्रितं महाभारतम् |
| कृ.म. | - | कृष्णामृतमहार्णवः* |
| के.को. | - | केशवकोशः* |
| को. | - | कोशः* |
| कौ.श्रु. | - | कौण्डिन्यश्रुतिः* |
| कौशि.श्रु. | - | कौशिकश्रुतिः* |
| खं. | - | खण्डः* |
| गा. | - | गारुडपुराणम्* |
| गी.क. | - | गीताकल्पः* |
| गी.ता. | - | भगवद्गीतातात्पर्यम्* |
| गी.ता.नि. | - | भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः* |
| गी.प्रे. | - | गीताप्रेस्मुद्रितं महाभारतम् |
| गी.भा. | - | भगवद्गीताभाष्यम्* |
| गी.वि. | - | गीताविवृतिः* |
| गौ.खि. | - | गौतमखिलः* |
| गौ.न्य.सू. | - | गौतमन्यायसूत्रम्* |
| छा. | - | छान्दोग्योपनिषत्* |
| छा.भा. | - | छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्* |
| त.प्र. | - | तत्त्वप्रकाशिका* |
| त.वि. | - | तत्त्वविवेकः* |
| ता.चं. | - | तात्पर्यचन्द्रिका |
| तै.,तै.उ. | - | तैत्तिरीयोपनिषत्* |
| तै.आ. | - | तैत्तिरीयारण्यकम्* |
| तै.ब्रा. | - | तैत्तिरीयब्राह्मणम्* |

| | | |
|---|---|---|
| तै.भा. | - | तैत्तिरीयभाष्यम्* |
| तै.सं. | - | तैत्तिरीयसंहिता* |
| द्वा.स्तो. | - | द्वादशस्तोत्रम्* |
| ना., ना.पु. | - | नारदीयपुराणम्* |
| ना.पू.ता. | - | नारायणपूर्वतापिन्युपनिषत्* |
| नारा.श्रु. | - | नारायणश्रुतिः* |
| न्या.दी. | - | न्यायदीपिका* |
| न्या.सु. | - | न्यायसुधा* |
| न्या.सू.भा. | - | न्यायसूत्रभाष्यम्* |
| पा. | - | पाठान्तरम् |
| पा.पु. | - | पाद्मपुराणम्* |
| पा.सू. | - | पाणिनीयसूत्रम्* |
| पुणे | - | पुणेनगरस्थभण्डारकरसंशोधनालयद्वारा मुद्रितं महाभारतम् |
| पै.खि. | - | पैङ्गिखिलः* |
| प्र.दी. | - | प्रमेयदीपिका* |
| प्र.ल. | - | प्रमाणलक्षणम्* |
| ब.ब्रा. | - | बह्वृचब्राह्मणम्* |
| बा.शा. | - | बाष्कलशाखा* |
| बृ.,बृ.उ. | - | बृहदारण्यकोपनिषत्* |
| बृ.भा. | - | बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् |
| ब्र.त. | - | ब्रह्मतर्कः* |
| ब्र.पु. | - | ब्रह्माण्डपुराणम्* |
| ब्र.पू.भा. | - | ब्रह्माण्डपुराणपूर्वभागः* |
| ब्र.वै. | - | ब्रह्मवैवर्तपुराणम्* |
| ब्र.सू. | - | ब्रह्मसूत्रम्* |

| | | |
|---|---|---|
| ब्र.सू.भा. | - | ब्रह्मसूत्रभाष्यम्* |
| ब्रा., ब्रा.पु. | - | ब्राह्मपुराणम्* |
| भ.गी. | - | भगवद्गीता* |
| भ.नी.श. | - | भर्तृहरिनीतिशतकम्* |
| भ.प. | - | भविष्यत्पर्व* |
| भ.पु. | - | भविष्यपुराणम्* |
| भा. | - | महाभारतम्* |
| भाग. | - | भागवतपुराणम्* |
| भाग.ता. | - | भागवततात्पर्यम्* |
| भाग.वि. | - | भागवत-विजयध्वजीयम्* |
| भा.दी. | - | भावदीपिका* |
| भा.र.को. | - | भावरत्नकोशः* |
| म.ना.उ. | - | महानारायणोपनिषत्* |
| म.भा.ता.नि. | - | महाभारततात्पर्यनिर्णयः* |
| म.व्या. | - | महाव्याकरणम्* |
| मां., माण्डू. | - | माण्डूकोपनिषत्* |
| मी.सू./जै.सू. | - | मीमांसासूत्रम्* |
| मु. | - | मुण्डकोपनिषत्* |
| मे.को. | - | मेदिनीकोशः* |
| मो.ध. | - | मोक्षधर्मः* |
| रा.गी.वि. | - | राघवेन्द्रतीर्थीयगीताविवृतिः |
| रा.भा. | - | रामानुजगीताभाष्यम्* |
| व.शा. | - | वरुरशाखा* |
| वा.पु. | - | वाराहपुराणम् |
| वि.को. | - | विश्वकोशः |
| वि.पु. | - | विष्णुपराणम्* |

| | | |
|---|---|---|
| वि.प्र. | - | विश्वप्रकाशः* |
| वि.स. | - | विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्* |
| वै.को. | - | वैजयन्तीकोशः* |
| वै.सि.को. | - | वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* |
| व्या.म.भा. | - | व्याकरणमहाभाष्यम्* |
| श.नि. | - | शब्दनिर्णयः* |
| शाण्डि. | - | शाण्डिल्यशाखा* |
| शां.प. | - | शान्तिपर्व |
| शां.भा. | - | शाङ्करभाष्यम्* |
| श्री.टि. | - | श्रीनिवासतीर्थीयटिप्पणी* |
| श्रु. | - | श्रुतिः* |
| श्लो | - | श्लोकः* |
| श्वे.उ. | - | श्वेताश्वतरोपनिषत्* |
| सं. | - | सङ्ख्या |
| सा.बा.शा. | - | सामवेद-बाभ्रव्यशाखा* |
| सा.व.शा. | - | सामवेद-वसिष्ठशाखा* |
| सा.शा.शा. | - | सामवेद-शाण्डिल्यशाला* |
| सू.व.मं. | - | सूक्त-वर्ग-मन्त्राः |
| सौक.श्रु. | - | सौकरायणश्रुतिः* |
| सौ.श्रु. | - | सौपर्णश्रुतिः* |
| स्का.,स्का.पु. | - | स्कान्दपुराणम्* |
| स्मृ. | - | स्मृतिः* |

| | | |
|---|---|---|
| अ. | - | चैन्नैनगरस्थप्राच्यसंशोधनालयात्<br>आनीता प्र.दी.छायाप्रतिकृतिः |
| ख. | - | छायाप्रतिकृतिः (प्र.दी.) |
| पं. | - | पञ्चमुखीमहाभागैः प्रदत्ता<br>भा.र.को.छायाप्रतिकृतिः |
| प्र. | - | व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यैः प्रदत्ता<br>भा.र.को.छायाप्रतिकृतिः |
| वि. | - | श्रीविश्वनन्दनतीर्थैः प्रदत्ता प्रमेयदीपिका |
| कु. | - | कुम्भकोणनगरे मुद्रितः ग्रन्थः (प्र.दी.) |
| बे. | - | बेळगांव्नगरे मुद्रितः ग्रन्थः<br>(प्र.दी. + भा.दी.) |
| मं. | - | मन्त्रालयपवमानाचार्यैः प्रदत्ता<br>भा.र.को. छायाप्रतिकृतिः |

## ॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

### भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच-

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

### भाष्यम्

॥ हरिः ॐ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये । **राजविद्या** प्रधानविद्या । प्रत्यक्षं ब्रह्मावगम्यते येन तत् **प्रत्यक्षावगमम्** । अक्षेषु= इन्द्रियेषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षः । तथा च श्रुतिः- 'यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरम्, यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।'[१], 'यो वाचि[२] तिष्ठन्'[३], 'यः चक्षुषि तिष्ठन्'[४] इत्यादेः । 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते'[५] इति च । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठं च समाश्रितः'[६] इति

---

१. बृ. ५.७.१६ २. अ. यो विज्ञाने तिष्ठन्

३. बृ. ५.७.१७ ४. बृ. ५.७.१८

५. छा. ४.१५.१ ६. म.ना. १६(१५).५

च। 'त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः[१]' इत्यादेश्च मोक्षधर्मे। 'स प्रत्यक्षः, प्रति प्रति[२] हि सोऽक्षेष्वक्षवान् स भवति हि, य एवं विद्वान् प्रत्यक्षं वेद' इति सामवेदे [३]बाभ्रव्यशाखायाम्। [४]धर्मः= भगवान्, तद्विषयं **धर्म्यम्**। सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः। "[५]पृथिवी-धर्ममूर्धनि' इति [६]च प्रयोगान्मोक्षधर्मे। 'भारभृत् कथितो योगी'[७] इति च। 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति'[८] इति[९] च श्रुतिः। 'धर्मो वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो[१०] न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्' इति च [११]सामवेदे बाभ्रव्यशाखायाम्। प्रत्यक्षावगमशब्देन अपरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम्[१२] ॥ १-३ ॥

---

१. त्वं मनस्त्वं चन्द्रमाः पूर्णाङ्गः त्वं चक्षुराज्यम् (भा.,कुम्भ. १२३४६.४), चक्षुराद्यम् (पुणे १२.३२५-४), चक्षुरादित्यम् (गी.प्रे. १२.३३८-४)

२. अ. न प्रतेः द्विरुक्तिः

३. अ. वारुणशाखायाम्

४. 'धारकत्वाद् धर्मरूपो हि ऐश्वर्यादिर्भगो ह्यसौ' इति तन्त्रभागवते। (भाग.ता. १.१०.२६), धारणाद् भगवान् धर्मो यमनाद् यम उच्यते। इति शब्दनिर्णये। (भाग.ता. ३.१७.२२)

५. ततः खात् निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि। (भा. कुम्भ.१२.३६०.१२, गी.प्रे. १२.३५०.१२, पुणे १२.३३८-१२) पृथिवीधर्मः= भूधरः= पर्वतः, तस्य मूर्धनि= उपरीत्यर्थः।

६. चशब्दो नास्ति क्वचित्।

७. वि.स. श्लो. ९१

८. तै.आ. ३.१४

९. इति शब्दो नास्ति (वे.)

१०. 'न इन्द्रो' इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

११. अ. सामवेदशाखायाम्

१२. ....साधनमुक्तम् (पा.)

## प्रमेयदीपिका

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्यायार्थमाह- **सप्तमेति** ।। 'भगवन्माहात्म्यम्' इति शेषः। 'पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानम्' इति सप्तमोक्तपदार्थान् अष्टमे व्याख्याय, नवमे तद्वाक्यार्थं स्पष्टीकरोतीत्यर्थः। 'राज्ञाम्= अश्वपतिजनकादीनां विद्या राजविद्या' इति **कश्चित्** । तदसत्। ब्राह्मणादीनाम् अनधिकारप्रसङ्गात्, इति भावेनाह- **राजेति** ।। राजेव राजा। राजा चासौ विद्या चेति राजविद्ये-त्यर्थः। 'प्रत्यक्षेणावगमो यस्य' इति व्याख्यानम् असत्। भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्, अद्वैतोद्धारस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् इति भावेनाह- **प्रत्यक्षमिति** ।। शास्त्रैकवेद्यं ब्रह्म कथं प्रत्यक्षम् ? इत्यत आह- **अक्षे-ष्विति** ।। **प्रत्यक्षः** परमात्मा। प्रादिसमासोऽयम्, नाव्ययीभाव इति ज्ञापनाय नपुंसके प्रकृतेऽपि पुंलिङ्गनिर्देशः। अन्यथा षष्ठी न श्रूयेत।

परमात्मनोऽक्षेषु स्थितत्वे किं मानम् ? इत्यत आह- **तथा चेति** ।। 'प्राणः' इति घ्राणाभिमानिनी देवतोच्यते। प्राणाद् अन्तरः= भिन्नः। 'अङ्गुष्ठ' इति कर्मेन्द्रियाधिष्ठातृत्वमुच्यते । 'मनः' इत्यादेः मनआदिस्थ इत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दस्यायमर्थ इत्यत्र श्रुतिमाह- **स इति** ।। **प्रति स्थितः**[१] । **अक्षवान्** प्रशस्तेन्द्रियः। **यो विद्वान्** एवं प्रत्यक्षशब्दार्थं[२] वेद।

'धर्मादनपेतं धर्म्यम्' इति निर्वचनेऽपि न प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थः। निवृत्तधर्मस्य[३] ब्रह्मज्ञानाविरुद्धतायाः प्रसिद्धत्वात्, प्रवृत्तिलक्षणस्य तु तद्विरुद्धत्वाद् इति भावेनाह- **धर्म इति** ।। 'तस्मादनपेतम्' [४]इति अस्यार्थः- **तद्विषयमिति**[५] ।। कथं भगवान् धर्मः ? इत्यत आह- **सर्वमिति** ।। धृत्रो

१. इति शेषः २. 'प्रत्यक्षम्' इति मूलस्यार्थः।

३. निवृत्तिधर्मस्य (वि.) ४. इत्यर्थः (पा.)

५. 'तस्मादनपेतमित्यत्र तद्विषयम्' इति भा.र.को. सम्मतपाठान्तरम्।

मनुप्रत्यय औणादिकः। धारके धर्मशब्दप्रवृत्तिः कुतः ? इत्यत आह- **पृथिवीति ॥** 'पर्वतोपरि' इत्यर्थः। भगवतः सर्वधारकत्वे किं मानम्[1] ? इत्यत आह- **भारभृदिति ॥** सर्वत्र स्थितो भगवान् सर्वेण ध्रियते। स कथं सर्वस्य धारकः? इत्यत आह- **भर्तेति ॥** भर्ता सन्नेव ध्रियमाणः, न स्वकीयस्थित्यै। धर्मशब्दस्य भगवद्वाचित्वं कुतः ? इत्यत आह- **धर्मो वेति ॥ इदमग्रे** अस्याग्रे। अत्र पुण्यं धर्मः किं न स्यात् ? इति शङ्कानिरासार्थम् 'सोऽध्यायत्' इति वाक्यशेषोपोदाहरणम्।

एवं तर्हि पुनरुक्तिः स्यात् ? 'ब्रह्मविषयं ज्ञानम्' इत्यस्य 'ब्रह्मावगम्यते= विषयीक्रियत अनेन[2]= ज्ञानेन' इत्यस्य च भेदाभावात्, इत्यत आह- **प्रत्यक्षेति ॥** नावगमशब्देन विषयीकरणमुच्यते, किन्तु अवगतिसाधनत्वम्। न च ज्ञानस्य तद् विरुद्धम्। परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ १-३ ॥

## भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ॥
नवमाध्यायटीकायाः क्रियते भावदीपिका ॥ १ ॥

[3]विशेष्यानुक्तेराह- **भगवन्माहात्म्यमिति ॥** नन्वेवं तर्हि सप्तमाध्यायानन्तरमेव स्यात्, न त्वष्टमानन्तर्यम् ? इत्यत आह- **पदार्थज्ञानेति ॥ सप्तमोक्तपदार्थान्** ब्रह्म-अध्यात्मादिपदार्थान्। **तद्वाक्यार्थम्** 'ते ब्रह्म तद्विदुः'[4] इत्यादिवाक्यार्थभूतं भगवन्माहात्म्यम्। राजशब्देन कथं प्रधानत्वं लब्धम् ? इत्यत आह- **राजेवेति ॥** यथा राजा सर्वप्रधानः, तथेत्यर्थः। **राजा चासौ विद्या**

---

१. प्रमाणम् (वि.) २. येन (वि.)
३. भाष्ये 'सप्तमाध्यायोक्तम्' इति विशेषणस्य। ४. भ.गी. ७.२९

**चेति** ।। ननु कथमयं विग्रहः ? पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः विशेषणविशेष्यभावायोगात् । अतः 'राज्ञी चासौ विद्या च' इति वक्तव्यम् ? इति चेत् , उच्यते । *'पुंयोगादाख्यायाम्'*[१] इति सूत्रेण या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते तत्र ङीष् विहितः, 'गोपी' इत्युदाहृतं च। तद्वत्, अत्र विद्यायां राजयोगाभावेनोक्तसूत्रेण ङीषोऽप्राप्तेः, अगत्या तथैव विग्रहोऽङ्गीकार्यः। एवमेव 'राजगुह्यम्' इत्यत्रापि 'राजा च तद् गुह्यं च' इत्येव विग्रहः कार्यः । अत एव 'इन्द्रियजयफलमाह'[२] इत्यत्र गीताभाष्यटीकायाम् 'इन्द्रियजयश्च तत् फलं च' इति विग्रहो दर्शित इति ज्ञातव्यम् । एवमेव '[३]क्षेत्रजेषे मघवन्' इत्यत्र भाष्यम्- 'मुक्तिक्षेत्रविजयाय'[४] इति। तद्व्याख्यातं टीकाकारैः 'मुक्तिश्च तत् क्षेत्रं च[५]' इति। ननु 'अहम्' इति प्रत्यक्षवेद्यजीवाभिन्नब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षगम्यत्वमस्त्येव ? इत्यत आह- **अद्वैतोद्गारस्येति** ।। उद्गारः छर्दिः[६] ।

ननु 'प्रत्यक्षं ब्रह्म' इति नपुंसकलिङ्गेन प्रकृतत्वात् 'प्रत्यक्षम्' इति वक्तव्ये 'प्रत्यक्षः' इति कथं पुंलिङ्गनिर्देशः ? इत्यत आह- **प्रादिसमासोऽयमिति** ।। *'कु-गति-प्रादयः'*[७] इत्यत्र 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति विहितः समासः प्रादिसमासः । समासवृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रथमान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः। एवं च वृत्तिविषयतया स्थितरूपार्थप्रदर्शनेन 'प्रगत आचार्यः प्राचार्यः', 'प्रगतः पितामहः प्रपितामहः' इत्यादाविव 'अक्षेषु प्रतिस्थितं

---

१. पा.सू. ४.१.४८　　२. गी.भा. २.६४

३. 'आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वित्र्यम्' इति ऋग्भाष्यम् (मूलमन्त्र-सङ्ख्या ३३ सू. ३ व. १५ मं.)

४. ऋग्भाष्यम्

५. 'क्षियन्त्यत्रेति क्षेत्रम्= अवस्था, मुक्तिश्च तत् क्षेत्रं च' इति (ऋ.भा.टी.)

६. वमनम्, कथनमिति यावत् ।　　७. पा.सू. २.२.१८

ब्रह्म प्रत्यक्षम्' इत्ययमपि प्रादिसमास एवेत्यर्थः। ननु *'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये'*[1] इति सूत्रेण 'अक्षं प्रति प्रत्यक्षम्' इत्यव्ययीभाव एवास्तु ? इत्यत आह- **नाव्ययीभाव इति** ॥ अव्ययीभावत्वे बाधकमाह- **अन्यथेति** ॥ अव्ययीभावत्वे 'प्रत्यक्षस्य लक्षणमाह[2]' इत्यादिशास्त्रीयप्रयोगेषु 'प्रत्यक्षस्य' इति षष्ठी न श्रूयेतेत्यर्थः।

तथा हि। *'नाव्ययीभावाद् अतोऽम्त्वपञ्चम्याः'*[3] इति पञ्चमीं विना अमादेशविधानात्, *'तृतीया-सप्तम्योर्बहुलम्'*[4] इति तृतीया-सप्तम्योर्विकल्पेन तद्विधानेऽपि, अन्यत्र नियमेन [5]तद्विधानात् 'प्रत्यक्षम्' इत्येव स्यात्, न 'प्रत्यक्षस्य' इति षष्ठी। उपलक्षणमेतत्। 'प्रत्यक्षे' 'प्रत्यक्षाणि' इति प्रथमा-द्वितीया-द्विवचनबहुवचने, चतुर्थी-षष्ठी-द्विवचनबहुवचने च शास्त्रीयप्रयोगेषु न श्रूयेरन् इत्यपि द्रष्टव्यम्। 'प्रत्यक्षस्य' इति षष्ठीप्रयोगस्य प्रायिकत्वात् स्वपदेन ग्रहणम् इत्यवधेयम्, इत्येवम् अस्मदाचार्यकृतोपासनापादीयसुधाटिप्पण्यनु-सारेण[6] एतद्वाक्यार्थो द्रष्टव्यः। **भाष्ये**- 'अक्षेषु प्रति प्रति= प्रत्येकं प्रत्येकं प्रेरकत्वेन स्थित इति प्रत्यक्षः' इत्यर्थः।

श्रुतौ 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्'[7] इत्यादिवत् 'यो घ्राणे तिष्ठन्'[8] इत्यनुक्तेः प्राणशब्द एव तत्पर इत्याह- **प्राण इति घ्राणाभिमानिनी देवतेति** ॥ आहङ्कारिकप्राणाख्यो

---

१. पा.सू. २.१.१४

२. 'प्रथमं प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह' इति न्यायमञ्जरी (गौ.न्या.सू. ४)

३. पा.सू. २.४.८३ ४. पा.सू. २.४.८४

५. अमादेशविधानादित्यर्थः।

६. 'विषयान् प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते' (अ.व्या.श्लो. ३.३.१२९ (१३३२) सन्दर्भे यादुपत्यस्यानुवादः)

७. बृ. ५.७.१८ ८. बृ. ५.७.१६

नासिक्यो वायुरिति **सम्प्रदायविदः** । **अन्ये तु** अयं नासिक्यो वायुः प्रवह इत्याहुः । एतन्न्यायात् चक्षुरादिशब्देनाप्यभिमानिदेवता एव ग्राह्याः । अन्यथा 'यं चक्षुर्न वेद'[१] इत्याद्ययुक्तं स्यात् । 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्'[२] इत्यत्राधिदैवपदप्रयोगाच्चेति द्रष्टव्यम् । 'यः प्राणमन्तरः'[३] इत्यनेन पौनरुक्त्य-परिहारायाह- **भिन्न इति** ॥

**अर्थः**[४] अनपेतशब्दार्थः । **प्रसिद्धत्वादिति** ॥ 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्'[५] इति न्यायेनावक्तव्यत्वादित्यर्थः । **तद्विरुद्धत्वात्** ब्रह्मज्ञानविरुद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मज्ञानस्य 'धर्म्यम्' इति प्रवृत्तधर्माविरुद्धत्वकथनं बाधितमिति भावः । **धृञ इति** ॥ तथा च 'धृञ्= धारणे' इत्यस्माद्धातोः औणादिके[६]मन्प्रत्यये नकारलोपे *'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'*[७] इति गुणे, *'उरण् रपरः'*[८] इति रपरत्वे च 'धर्मः' इति रूपं द्रष्टव्यम् । **पर्वतोपरीति** ॥ पर्वताधारत्वेनेत्यर्थः । 'अयम् आर्योपरि तिष्ठति' इत्यादिप्रयोगात् । **भर्ता सन्नेवेति** ॥ धारकः सन्नेवेत्यर्थः । **ध्रियमाणः** ध्रियमाणः । 'भर्ता सन्नेव' इत्येवकारव्यावर्त्यं दर्शयति- **नेति** ॥

[९]**इत्यस्येति** ॥ धर्म्यपदेनोक्तस्येत्यर्थः । **इत्यस्य चेति** ॥ प्रत्यक्षावगम-शब्देनोक्तस्य नेत्यर्थः । **साधनत्वमिति** ॥ अत एव पूर्वं 'प्रत्यक्षं ब्रह्मावगम्यते

---

१. बृ. ५.७.१८　　२. ब्र.सू. १.२.१८　　३. बृ. ५.७.१६

४. 'प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थः' इत्यत्र टीकायाम् ।

५. *अशास्त्रा तूपसम्पत्तिः शास्त्रं न स्यात्र प्रकल्पकम् । तस्मादर्थेन गम्येताप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत्* (मी.सू. ६.२.१८)

६. *'अर्ति-स्तु-सु-हु-सृ-धृ-क्षि-क्षु-भा-या-वा-पदि-यक्षि-नीभ्यो मन्'* इति (उ.सू. १३७) सूत्रात् ।

७. पा.सू. ७.३.८४　　८. पा.सू. १.१.५१

९. 'ब्रह्मविषयकं ज्ञानम् इत्यस्य' इत्यत्र ।

येन' इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। **तत्** अपवर्गातिसाधनत्वम्। ननु कथं न विरुद्धम्? एकस्मिन्नेव ज्ञाने साधनत्व-साध्यत्वयोरयोगात्, इत्यत आह- **परोक्षज्ञान-स्येति**॥ तथा च धर्म्यं= ब्रह्मविषयं प्रत्यक्षावगमं= ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनं ज्ञानं परोक्षज्ञानं च प्रवक्ष्यमीति गीतार्थो द्रष्टव्यः॥ १-३॥

## भावरत्नकोशः

'पूर्वसङ्गतत्वेन' इत्यनन्तरम् 'एतद्' इत्युपस्कर्तव्यम्। नन्वस्याध्यायस्य सप्तमोक्तार्थस्य स्पष्टनार्थत्वे[1] तदानन्तर्यं स्यात्? इत्यत आह- **पदार्थेति**॥ **पदार्थान्** ब्रह्म-अध्यात्म-कर्मादिपदार्थान्, **व्याख्याय** 'अक्षरं ब्रह्म परमम्'[2] इत्यादिना। **तद्वाक्यार्थम्**

'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्।'[3]
'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।'[4]

इत्यादिवाक्यार्थम्। **स्पष्टीकरोतीति**॥ यद्यपि 'स्पष्टयति' इति भाष्यम् 'स्पष्टं करोति' इत्येव[5] व्याख्यातव्यम्। स्पष्टशब्दात् '*तत्करोति*'[6] इति णिचि 'स्पष्टयति' इति निष्पत्तेः। तथा च[7] द्वितीयाध्यायटीकायाम् (प्र.दी. २.५३) 'स्पष्टयति' इत्येतत् 'स्पष्टं करोति' इति व्याख्यातम्। तथापि पूर्वमेव स्पष्टस्य पुनः स्पष्टनं व्यर्थमिति शङ्कां परिहर्तुम् अभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययप्रयोगो भाष्यभाव-स्फोरणार्थः।

---

१. स्पष्टनार्थत्वेन (पं.), सप्तमोक्तार्थस्पष्टनार्थत्वे (मं.२), सप्तमोक्तार्थस्य स्पष्टनार्थत्वम् (प्र.)

२. भ.गी. ८.३ ३. भ.गी. ७.२९ ४. भ.गी. ७-३०

५. इत्येवम् (मं.२)

६. तत्करोति तदाचष्टे (चुराद्यन्तर्गणसूत्रसङ्ख्या २०४)= 'तत्करोति' 'तदाचष्टे' इति च अर्थे प्रातिपदिकात् णिच् स्यादित्यर्थः। ७. चशब्दो नास्ति (प्र.)

**कश्चिदिति ॥** रामानुज इत्यर्थः। 'राज्ञां विद्या राजविद्या' इति हि तेन भाषितम्[1]। राजशब्दस्य क्षत्रियत्वजातिनिमित्तस्य कथं प्रधानार्थत्वेन भाषणम् ? इत्याशङ्क्य, नात्र राजशब्दो जातिवचनः। किन्तु राजगतप्रधानत्वलक्षणगुणयोगेन चैत्रे सिंहशब्द इव विद्यायां गौण इत्याह- **राजेवेति ॥** 'घन इव श्यामो घनश्यामः' इत्यादौ घनशब्द एव गौण्या वृत्त्याऽन्यत्र वर्तते, इवशब्दस्तु न वृत्तावन्तर्गत [2]इतिवत्, राजशब्द एव गौणो विद्यायां वर्तत इति भावः। 'प्रधानानां विद्या' इति न भ्रमितव्यमिति भावेन स्वपक्षे विग्रहं दर्शयति- **राजा चासौ विद्या चेति ॥** ननु राजशब्दस्य विद्याविशेषणत्वे *'ऋन्नेभ्यो ङीप्'*[3] इति ङीपि 'राज्ञी चासौ विद्या' इत्येव विग्रहः [4]प्रदर्शयितुमुचित इति चेन्न। *'स्त्रियाम्'*[5] इत्यधिकृत्य ङीपो विहितत्वेन प्रकृते प्राधान्यमात्रस्य विवक्षितत्वेन, स्त्रीत्वविवक्षाऽभावात्। राजपत्नीत्वरूपराज्ञीशब्दार्थस्य विद्यायामसम्भवेन प्राधान्यस्यैव वक्तव्यतया राजशब्देन पुंलिङ्गेनैव तदुपस्थापनौचित्याच्च। 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ। यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्॥'[6] इत्यभिधानसिद्धं च क्षत्रियाद्यर्थस्य पुंलिङ्गत्वम्।

'विद्यानां राजा राजविद्या' इति भाषमाणः[7] शङ्करोऽपि पुंलिङ्गमेव राजशब्दं निरदिशत्। किञ्च 'राजा नृपे लताभेदे पत्यौ क्षत्रियचन्द्रयोः' इति नानार्थरत्नमालायां राजशब्दः सोमलतायां पुंलिङ्ग एवाभिहित इति 'राजलता' इति समासे

---

१. 'राजविद्या विद्यानां राजा, राजगुह्यम् गुह्यानां राजा, राज्ञां विद्या इति वा राजविद्या।' राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः, महामनसाम् इयं विद्येत्यर्थः।

(रा.भा. ९९.२)

२. 'इतिवत् राजशब्द एव गौणो विद्यायां वर्तते' इति पङ्क्तिर्नास्ति। (मं१)

३. पा.सू. ४.१.५ ४. दर्शयितुम् (पं.)

५. पा.सू. ४.१.३ ६. मे.को.

७. राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्त्यतिशयवत्त्वात्। दीप्यते हीयम् अतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् (शां.भा.)

'राजा चासौ लता च' इत्येव विग्रहः प्रदर्शनीय इति, अत्रापि पुंलिङ्ग एव विद्यायां प्रयोक्तुमुचितः। एतावांस्तु विशेषः- 'यद्राजशब्दो लतायामभिधावृत्त्या वर्तते, विद्यायां तु गौण्या वृत्त्या' इति।

'प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमम्' इति शङ्करभाष्यं सङ्क्षेपतोऽनुवदति- **प्रत्यक्षेणेति** ॥ 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'[1] इत्यधिकरणादौ भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रैकगम्यत्वोक्तेराह- **शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति** ॥ अहंवित्तिवेद्यजीवाभिन्नब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षावगमत्वमस्ति ? इत्यत आह- **अद्वैतोद्वारस्येति** ॥ अद्वैताभिधानस्येत्यर्थः। **प्रमाणेनेति** ॥ 'अहं संसारी दुःखी' इत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरप्रत्यक्चैतन्यस्य ब्रह्माभेदोक्तेः [2]तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः।

वक्ष्यमाणश्रुतिषु आत्मशब्दः परमात्मवाची। स एव च भाष्ये विशेष्याकाङ्क्षा-पूरक इति भावेनाह- **परमात्मेति** ॥ प्रतिशब्दस्याव्ययत्वेन तस्याक्षशब्देन समासे अव्ययीभावत्वानुशासनेन *'अव्ययीभावश्च'*[3] इति नपुंसकत्वप्राप्तेः कथं पुंलिङ्गत्वम्? इत्यत आह- **प्रादीति** ॥ *'कुगतिप्रादयः'*[4] इति शास्त्रादिति भावः। नन्वत्र सूत्रे 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति वाक्यैः [5]प्रथमादिविभक्तियुक्तपदैरेव समासस्य नियमितत्वेन, सप्तम्यन्तेन कथं प्रतिशब्दस्य समास इति चेन्न। भाष्ये उक्तसौनागवचनानाम्- 'प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम्' इति [6]वार्तिकविवरणरूपत्वस्योक्तत्वेन[7] *'कुगतिप्रादयः'*

---

१. ब्र.सू. २.१.२८ २.साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः।

३. पा.सू. २.४.१८ ४. पा.सू. २.२.१८

५. विभक्तिपदं नास्ति (पं.)

६. एतदेव च सौनागैः विस्तरतरकेण पठितम् इति। (व्या.म.भा. २-२-१८)

७. वार्तिकसमासस्योक्तत्वेन (पं.)

इति सूत्रेणैव 'प्रतिस्थितः' इत्यर्थकस्य प्रतेः सप्तम्यन्तेनापि समाससम्भवात्। अत एव 'प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते[१]' इति वृत्तिकारः। कैयटोऽपि 'पूजादीनां [२]प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वाद् अन्यत्रापि समासो[३] भवति' इत्याह।

**केचित्तु** 'प्रतिस्थितोऽक्षाणि' इति विगृह्य 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासो विधेयः। अत एव 'अनुप्रत्नस्य[४]' इत्यृग्भाष्ये 'महान् प्रति प्रतिस्थश्च[५]' इत्यत्र 'सर्वान् वैरिणः प्रतितिष्ठतीति प्रतिः[६]' इत्युक्तं टीकायाम्। भाष्यं तु फलितप्रदर्शनमिति तत्र सप्तमीश्रवणं नानुचितमित्याहुः। अव्ययीभावसमासत्वे बाधकमाह- **अन्यथेति ॥** अव्ययीभावाश्रयणे[७]। 'प्रत्यक्षस्यैव मानत्वम्[८]'[९], 'जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वे[१०]'[११] इत्यादिभगवत्पादीयप्रयोगे, '[१२]प्रत्यक्षस्य लक्षणमाह' इत्याद्यभियुक्तप्रयोगे[१३] च षष्ठीश्रवणं न स्यात्।

---

१. कौष्णम्, कवोष्णम्, कदुष्णम्, दुष्कृतम् इत्याद्युदाहरणानि इति वामनजयादित्यः।

२. प्रयोगविषये लक्षणार्थत्वाद् (मं.२)

३. ''उपार्थानां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वाद् अन्यत्रापि समासो भवति। तेनातिक्रमणेऽपि अतिः समस्यते 'अतिसिक्तमेव भवता' इति' कैयटः 'स्वती पूजायाम्' इति सूत्रव्याख्याने।

४. सूक्त. ३०, वर्ग.२, मं. ९ (३३७)

५. प्रति प्रतिस्थितश्च (पं.), महान् प्रति प्रतिस्थश्च तुविप्रतिरितीरितः (द्वितीयाध्याये श्लो. १६७)

६. 'प्रतिरयम् उपसर्गः। उपसर्गाश्च सति क्रियावचने तत्सम्बन्धिनो भवन्ति। असति तु ससाधनां क्रियामाहुः' इति अनन्तरटीकावाक्यम्।

७. अव्ययीभावाश्रयणेऽपि (प्र.) ८. मानत्वे (मं.१)

९. अ.व्या. २.२.४३ (५९०) १०. वर्तमानमात्रग्राहित्वम् (प्र.)

११. प्र.ल. १२. प्रत्यक्षस्यैव मानत्वे जगत्सत्यत्वस्य (मं.१)

१३. तार्किकप्रयोगः, न्या.सू.भा.

श्रूयते च सा। तेन ज्ञायते प्रादिसमास एवायमिति भावः[1]। 'प्रत्यक्षम् इति प्रथमैकवचनम्, द्वितीयैकवचनं वा न श्रूयेत' इत्यवचनम् अव्ययीभावत्वे नाव्ययीभावत्वे च रूपविशेषाभावात्। 'प्रत्यक्षे दर्शने, प्रत्यक्षाणि दर्शनानि इत्यादौ द्विवचनबहुवचने न श्रूयेत', 'प्रत्यक्षाय इति चतुर्थी न श्रूयेत' इत्यवचनमपि [2]उक्तप्रयोगप्राचुर्याभावात्। 'तृतीया पञ्चमी सप्तमी वा न श्रूयेत' इत्यवचनमपि "[3]*अपञ्चम्याः*" इति, "[4]*तृतीयासप्तम्योः*" इति चाव्ययीभावत्वपक्षेऽपि तृतीयादिविभक्तिश्रवणोपपत्त्या तच्छ्रवणस्यानव्ययीभावत्वाज्ञापकत्वात् 'षष्ठी न श्रूयेत' इत्येवोक्तम् इत्यभियुक्ताः।

ननु भगवतोऽक्षशब्दितेन्द्रियस्थितत्वे[5] 'यः प्राणे तिष्ठन्'[6] इति श्रुतिः न प्रमाणम्? [7]वायुवृत्तिविशेषस्य प्राणस्येन्द्रियत्वायोगात्, प्राणस्य जडविशेषस्य 'न वेद' इत्युक्तवेदननिषेधस्य अप्रसक्तप्रतिषेधायोगेन अयुक्तत्वाच्च, इत्यत आह- **प्राण इति [8]घ्राणाभिमानिनी देवतेति ॥** तथा चोक्तदोषद्वयम् अलग्नकमिति भावः। एवमेव वागादिशब्दोऽपि तदभिमानिदेवतापर इति 'यं वाङ् न वेद'[9] इत्यादि [10]युज्यत इति ज्ञातव्यम्। **भावप्रदीपिकायां तु सर्वेन्द्रियगतत्वान्मुख्य-प्राणस्य, [11]तद्गतत्वोक्त्या हरेः सर्वेन्द्रियस्थितत्वसिद्धिरिति 'यः प्राणे तिष्ठन्'[12] इति श्रुतिगतप्राणशब्दो मुख्यप्राणार्थको व्याख्यातः।**

---

१. इतीति भावः (मं.२)

२. उक्तप्रयोगे प्राचुर्याभावात् (प्र.,पा.)

३. नाव्ययीभावात्, अतोऽम् तु अपञ्चम्याः (पा.सू. २.४.८३)

४. तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् (पा.सू. २.४.८४)

५. ...प्रतिस्थितत्वे (पा.)

६. बृ. ५.७.१६

७. वायुवृत्तिविशेषणस्य (पं.)

८. प्राणाभिमानिनी (प्र.)

९. बृ. ५.७.१७

१०. प्रयुज्यते (मं.१)

११. तज्ज्ञातत्वोक्त्या (मं.१)

१२. बृ. ५.७.१६

'अन्तरम् अवकाशावधि[१]परिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये[२]'[३] इत्यभिधानादिसिद्ध-नानार्थस्यापि अन्तरशब्दस्य प्रकृते वहिर्योग-उपसंव्यान[४]-अन्तर्ध्याद्यर्थग्रहणे प्राणशब्दात् पञ्चम्यनुपपत्तेर्भेदार्थत्वमभ्युपगम्य तं व्याचष्टे- **अन्तरो भिन्न इति ॥** [५]'*अन्यारात्*' इति शास्त्रात् तत्र पञ्चमी युक्तेति भावः। [६]अन्तर्याम्यधिकरण-चन्द्रिकायामपि 'अन्तरशब्दस्य विविक्तत्वमर्थः' इत्युक्त्वा 'पञ्चम्युपपपत्तिश्च[७]' इत्युक्तम्। 'प्राणमन्तरो यमयति' इत्यत्रत्यान्तरशब्दस्तु 'अन्तः स्थित्वा रमणकृदन्तरः[८]' इति, 'वाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोऽन्तरः स्मृतः[९]' (ब्र.त.) इत्यनुभाष्य-वृहद्भाष्यादौ[१०] व्याख्यातः। तथा च 'अन्तरः सन् प्राणं यमयति' इति श्रुतिखण्डार्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातः। 'अक्षण्यन्तः पुरुषो दृश्यत इति दिव्यदृष्टिभिः' इति छन्दोगश्रुत्याऽपि चक्षुःस्थितिरुच्यते।

**अङ्गुष्ठेतीति ॥** इति [११]श्रुतौ 'अङ्गुष्ठं समाश्रितः' इत्यनेन कर्मेन्द्रियाधि-ष्ठातृत्वमुच्यते। तथा हि अङ्गुष्ठशब्दोऽङ्गवाची। अङ्गौ= पाणिपादावयवे तिष्ठतीति

---

१. परिमाण (पं.)

२. 'छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनि' इत्युत्तरार्धम्। एवं च त्रयोदशार्था अन्तरशब्दस्य।

३. अ.को. ४. परिधानीयमित्यर्थः।

५. अन्य-आरात्-इतर-ऋते-दिक्शब्द-अञ्चूत्तरपद-आच्-आहियुक्ते (पा.सू. २.३.२९)

६. ब्र.सू. १.२.१८ (अधि. ५)

७. 'य आत्मनो अन्तरः', 'यो विज्ञानादन्तरः', 'योऽक्षरोऽन्तरः' इत्यादौ पञ्चम्युपपपत्तिश्चेति (ता.च.)

८. 'अन्तर उपपत्तेः' इति सूत्रस्यानुव्याख्याने (१.२.१०श्लो.)।

९. 'अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वमुदाहृतम्' इत्युत्तरार्धम्।

१०. बृ.भा. अ. ५, ब्रा. ७ ११. टीकायां शेषपूरणम्।

अङ्गुष्ठः । *'सुपि स्थः'*[1] इति कः । *'[2]अम्बाम्ब'* इत्यादिना षत्वम् । अङ्गे= पाणिपादे तिष्ठतीति अङ्गस्थः। स एव पृषोदरादिभावाद् अकारस्योकारे [3]विकारे षत्वे च वा 'अङ्गुष्ठः' इत्यङ्गुष्ठशब्द आभिधानिकैर्व्युत्पादित इति। तेन तदधिष्ठानं पाणिपादं लक्षयित्वा तदितरवाक्-पायु-उपस्थाख्यकर्मेन्द्रियलक्षणाभ्युपगमे, तं समाश्रितः = तदधिष्ठित इत्युक्तार्थलाभ इति भावः। अथवा अङ्गुष्ठमात्रः पाण्याद्यङ्गे तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठः, तत्त्वेन मीयते= ज्ञायत इति बाहुलकात् कर्मणि *'हु-या-मा-श्रु-भसिभ्यः त्रन्'*[4] इति मातेः त्रन्प्रत्यये 'मात्रः' इति रूपे च, 'अङ्गुष्ठश्चासौ मात्रः' इति बाहुलकादेव[5] विशेषणयोः समासे 'कर्मेन्द्रियाधिष्ठातृतया प्रमाणसिद्धो भगवान् पुरुषः' इत्यर्थाद् उक्तार्थलाभ इति। अत्र पक्षे 'अङ्गुष्ठम्= तत्परिमाणावच्छिन्न-हृदयदेशं समाश्रितः' इति श्रुतिशेषार्थः[6]।

**मन इत्यादेरिति ॥ मोक्षधर्मे नारायणीये**

'प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवान् ऋषिः।'[7]
'भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुः समाहितः[8]।
स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने॥'[9]

इत्युपक्रम्य 'त्वमोङ्कारस्त्वं तपस्त्वं मनस्त्वं [10]चन्द्रमास्त्वं चक्षुराद्यः'[11] इत्यादि नारदस्तुतिवाक्यं पठितम्। तत्र मनसि स्थितो मनः, चन्द्रमसि स्थितश्चन्द्रमाः, चक्षुषि स्थितश्चक्षुरित्यर्थ[12] इत्याद्यर्थ इत्यर्थः। अत्रान्तरिन्द्रियस्य सर्वेन्द्रिय-

१. पा.सू. ३.२.४
२. अम्ब-आम्ब-गो-भूमि-सव्य-अप-द्वि-त्रि-कुशे-कु-शङ्कु-अङ्गु-मञ्जि-पुञ्जि-परमे-बर्हिस्-दिवि-अग्निभ्यः स्थः (पा.सू. ८.३.९७)
३. 'विकारे' इति नास्ति (मं.२)
४. उ.सू. ६०७
५. *'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'* (पा.सू. २.१.५७)
६. श्रुत्यर्थः (पा.)
७. भा. १२.३४६.१
८. समाश्रितः (पं.)
९. भा. १२.३४६.३
१०. ज्ञानः (पं.)
११. भा. १२.३४६.४
१२. चक्षुराद्यर्थः (पं.), चक्षुराज्यम् (कुम्भ.), चक्षुरादित्यम् (गी.प्रे.)

प्रधानत्वात्, चक्षुषश्च 'सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानम्'[1] इति प्रसिद्ध्या स्वेतरप्रधानत्वाद्, [2]तदुभयग्रहणमेव सर्वेन्द्रियोपलक्षणमिति ज्ञानकर्मेन्द्रियस्थितत्वं लभ्यते। 'ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः'[3] इत्यादिवत् तत्स्थत्वात् ताच्छब्द्यम्। [4]तथा चोक्तं वैयाकरणैः-'' 'अग्नीधः शरणे रण् भत्वं च'[5] इत्यत्र 'अग्निम् इन्द्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नीध्रम् , तात्स्थ्यात् सोऽप्याग्नीध्रः'[6] इति। *'गेहे कः'* (पा.सू. ३.१.१४४) इत्यत्र [7]'तात्स्थ्याद् दारा गृहा इति च' '' इति भावः।

परमात्मनोऽक्षेपु स्थितत्वे प्रमाणानामुदाहरणादाह- **इत्यत्रेति** ॥ 'प्रादयः क्तार्थे समस्यन्ते' इति वक्तव्यात्[8] 'प्रत्यक्षः' इति समासनिष्पत्त्यर्थं 'प्रति' इति-श्रुतिपदमनूद्य तत्र संयोज्यमाह- **प्रति स्थित इति** ॥ प्राणभृन्मात्रस्य नित्यसिद्धमक्षवत्त्वम्, तत्कथं फलम् ? इत्यत आह- **प्रशस्तेति** ॥ '[9]भूमनिन्दाप्रशंसासु' इति प्रशंसायां मतुब्विधानाद्युक्तं तस्य फलत्वमिति भावः। '[10]विद्वान् वेद' इति पुनरुक्तिः ? इत्यतः, नात्र 'एवम्' इत्यस्य 'विद्वान्' इत्यनेनान्वयः,

---

१. 'सर्वौषधीनाम् अमृतं प्रधानं सर्वेषु सौख्येष्वशनं प्रधानम्। पञ्चेन्द्रियाणां नयनं प्रधानं सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम्॥' (सुभाषितरत्नभाण्डागारः)

२. उभयग्रहणमेव (मं.१,२)

३. तै.ब्रा. अ.१, प्र.४, व.४,मं.१८ ४. तथोक्तम् (पा.)

५. *'तस्येदम्'* (पा.सू. ४.३.१२०) इति सूत्रसन्दर्भे पठितं वार्तिकम्।

६. अग्नीत् ऋत्विग्विशेषः। तस्य स्थानं आग्नीध्रम्- सोमे महावेदेः उत्तरार्धे पञ्चारत्निचतुरस्रस्थानविशेषस्य सञ्ज्ञेयम्। भत्वात् न जश्त्वम्।

७. गृह्णाति धान्यादिकम् इति गृहं वेश्म, तात्स्थ्यात् गृहा दारा इति।

८. वार्तिकादित्यर्थः

९. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥ (श्लोकवार्तिक)

१०. 'य एवं विद्वान् प्रत्यक्षं वेद' इति मूलोक्तश्रुतौ।

अपि तु 'एवम्= इन्द्रियनियामकत्वेन प्रकारेण, वेद' इत्यनेनेति भावेनाह- **यो विद्वानिति** ॥ 'सुधीः' इत्यर्थः।

'धर्म्यम्= धर्मादनपेतम्' इत्यत्र धर्मशब्देन प्रसिद्धधर्मग्रहणेन[1] यत् [2]परभाष्यं तद्दूषयितुमनुवदति-**धर्मादिति** ॥ **प्रसिद्धेति** ॥ सदृष्टरूपेत्यर्थः। 'अनपेतम्' इत्यस्य तात्पर्यम् 'अविरुद्धत्वम्' इत्यर्थः, [3]''धर्मादनपेतम्' इत्यस्य। **प्रसिद्धत्वादिति** ॥ '' 'कर्मणा ज्ञानमातनोति', 'अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि'[4], 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।'[5] इत्यादिप्रमाणेषु'' इति शेषः। तथा च प्राबल्यान्न तत्र शास्त्रमर्थवदिति भावः। **तद्विरुद्धत्वात्** ब्रह्मज्ञानविरुद्धत्वात्। तस्य ब्रह्मज्ञानसाध्यमोक्षेतरफलकत्वादिति भावः। **तस्मादनपेतमितीति** ॥ *'धर्म-पथि-अर्थ-न्यायाद् अनपेते'*[6] इति सूत्राद् धर्मशब्दाद् 'अनपेतम्' इत्यर्थे यत्प्रत्यय इति भावः। 'तद्विषयम्' इति भाष्यस्य 'तस्मादनपेतमित्यर्थः' इति [7]टीकायोजना। 'तस्मादनपेतमित्यत्र तद्विषयमिति' इति पाठे तु 'तस्मादनपेतम्' इत्यर्थे 'तद्विषयम्' इति भाष्यं तात्पर्यपरमिति व्याख्येयम् इत्यर्थः।

**धृञ इति** ॥ *'अर्ति-स्तु-सु-हु-सृ-धृ-क्षि-क्षु-भा-या-वा-पदि-यक्षि-नीभ्यो मन्'*[8] इत्युणादिसूत्राद् 'धृञ्= धारणे' इति धातोः कर्तरि मन्प्रत्यये

---

१. प्रसिद्धधर्मग्रहणं (प्र.)

२. अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टम्। न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि। किन्तु धर्म्यं= धर्मादनपेतम्। इति (शां.भा., ९-२)

३. 'न प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थः' इति टीकायां शेषपूरणमिदम्।

४. अ.व्या. १.१.६५

५. भ.गी. ४.३३

६. पा.सू. ४.४.९२

७. टीकायां योजना (पं)

८. उ.सू. १३७

[1]सार्वधातुकलक्षणे गुणे, [2]रपरत्वे 'धर्मः' इति रूपमिति भावः। 'धरतीति धर्मः' इति भापणीये 'धत्ते' इति भापणं धात्वोरेकार्थ्याशयम्। 'सर्वं जगत्' इति तु धरणकर्मत्वेन योग्यतयाऽन्वितमिति भाष्यशेपः सुगमार्थत्वादव्याख्यातः। 'प्रयोगात्[3]' इति पञ्चम्याः श्रवणाद् उक्तम्- **कुत इति ॥ मोक्षधर्म इति ॥**

क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप॥'[4]

इत्युपक्रमे वैजयन्तनामकपर्वतमुक्त्वा 'ततोऽहं पर्वतं प्रासस्त्विमं त्वत्पादसेवितम्'[5] इत्युपरि पर्वतपदं प्रयुज्य च, 'ततः [6]खान्निपपातासौ पृथिवीधर्ममूर्धनि[7]'[8] इति प्रयोगः कृतः। तत्र पृथिवीधर्मशब्दस्य पर्वतोऽर्थः। धरतीति धर्मः, पृथिव्या धर्मः पृथिवीधर्मः, तन्मूर्धनि इति व्युत्पत्तेः। अत एव 'पृथिवीधरः' इति प्रसिद्धिरिति भावेनार्थमाह- **पर्वतोपरीति ॥** "[9]*पूरणगुण*' इत्यत्र [10]'सदंशात् कृदव्ययग्रहण-मिति शाब्दिकैरुक्तेरत्र समासः साधुः।

'भारभृत्' इत्यत्र 'सर्वं भारं विभर्ति' इति व्युत्पत्त्या सर्वधारकत्वमवगम्यते विष्णुसहस्रनामसु इति भाष्यार्थः। 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः'[11]

---

१. *'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'* पा.सू. ७.३.८४ इत्यनेन।

२. *'उरण् रपरः'* पा.सू. १.१.५१ इत्यनेन।, रपरे (प्र.)

३. भाष्ये

४. भा. १२.३६०.९

५. भा. १२.३६०.१६

६. खन्निपपातासौ (मं.१)

७. धरणीधरमूर्धनि (कुम्भ.)

८. भा. १२.३६०.१२

९. 'पूरण-गुण-सुहितार्थ-सत्-अव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन' इति पा.सूत्रम् (२.२.११)।

१०. शतृशानचौ सत्। पूर्वोत्तर(सत्-तव्य)साहचर्यात् 'अव्ययम्' इत्यनेन अस्मिन् सूत्रे कृदव्ययमेव गृह्यते।

११. महानारायणोपनिषदि नारायणसूक्ते।

इति श्रुतिं मनसि निधायाह- **सर्वत्रेति** ।। **भर्ता सर्वस्य** । 'सर्वं वाक्यं[1] सावधारणम्' इति न्यायप्राप्तावधारणव्यावर्त्यम्- **नेति** ।। **धर्मशब्दस्येति** ।। तथा गीतास्थधर्म्यशब्दान्तर्गतधर्मशब्दो न भगवद्वाचक इति शङ्कितुर्हृदयम् । **भावप्रदीपिकायां तु** 'सर्वं जगत्'[2] इत्यत्र योग उक्तो भगवति । अत्र तु रूढिरप्यस्तीति वक्तुम् 'धर्मो वा' इति श्रुत्युदाहरणमित्युक्तम् । श्रुतिगतधर्मशब्दस्य पुंलिङ्गत्वाद् 'इदम्' इति कथं नपुंसकलिङ्गनिर्देशः? इति शङ्कां परिहर्तुमाह- **इदमग्रे अस्याग्र इति** ।। [3]ऐकपद्याश्रयणान्नोक्तशङ्कावकाश इति भावः । **किन्न स्यादिति** ।। तत्रैव प्रसिद्धेरिति भावः । **अध्यायदितीति** ।। ध्यानस्य ज्ञानरूपत्वेन पुण्ये जडे तदयोगात्, न प्रकृते धर्मशब्दः पुण्यार्थ इति भावेन वाक्यशेषमुदाजहार भाष्यकार इत्यर्थः ।

**पुनरुक्तिरिति** ।। 'धर्म्यम्' इत्यस्य 'भगवद्विषयम्' इति व्याख्याने प्रत्यक्षावगम-धर्म्यशब्दयोरेकार्थत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तामुपपादयति- **ब्रह्मेति** ।। भाष्यानुसारेण 'भगवद्विषयम्' इत्यनुवादे कार्येऽपि, 'ब्रह्मविषयम्' इत्यनुवादो ब्रह्मभगवत्पदयोः ऐकार्थ्यस्फोरणाय । तच्च प्रत्यक्षावगमशब्देन पौनरुक्त्यं [4]स्फुटयितुम् 'अवगतिसाधनत्वम्' इति वदन् गमेः करणे [5]अप्प्रत्यये अवगम-शब्दनिष्पत्तिरित्यभिप्रैति । **तत्** अवगतिसाधनत्वम् । स्वस्यैव स्वसाधनत्व-स्यात्माश्रयदोषेणायोगादिति भावः ।। १-३ ।।

**गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु-** सप्तमाध्यायोक्तं भगवन्माहात्म्यं स्पष्टीक्रियते अस्मिन्नध्याये । अतिविचित्रभगवन्महिमानं वक्तुं श्रोतुरादरजननाय सप्रतिज्ञं वक्ष्यमाणं प्रशस्यते- इदम् इति द्वाभ्याम् । 'ते' इति श्रवणात् 'पार्थ' इति

---

१. कार्यम् (मं.१) २. भाष्यवाक्यम् ।

३. 'इदमग्रे' इति समस्तपदमिति भावः । ४. स्फोटयितुम् (पं.)

५. *'ग्रह-वृ-दृ-निश्चि-गमश्च'* (पा.सू. ३.३.५८) इत्यनेन ।

लभ्यते। **अनसूयवे** असूयापदोपलक्षितश्रोतृदोषशून्याय **ते** तुभ्यम्। ''[1]क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वचनाच्चतुर्थी। **इदं** वक्ष्यमाणं **गुह्यतमम्** अतिशयेन संवरणीयम्। ज्ञानविज्ञानशब्दौ कर्मणि ल्युडन्तौ। विशेषज्ञातव्येन सहितं ज्ञातव्यं वक्ष्यामि। **यज्ज्ञात्वा अशुभात्** संसारात् **मोक्ष्यसे**॥ १॥

राजेव राजा प्रधानम्, [2]राजा चासौ विद्या चेति राजविद्या। विद्यानां प्रधानमिति यावत्। **राजगुह्यम्** गूहनीयेषु प्रधानं **पवित्रं** पावनम्। अत एव **उत्तमम्**। **धर्म्यं** सर्वस्य जगतो धारको भगवान् **धर्मः**, 'तस्मादनपेतम्= तद्विषयम्' इत्यर्थे[3] धर्मशब्दाद् यत्प्रत्ययः। सर्वजगद्धारकभगवद्विषयकं **प्रत्यक्षावगमम्** अक्षेषु= इन्द्रियेषु नियमनाय प्रतिस्थितं ब्रह्म प्रत्यक्षम्, अवगम्यते= साक्षात्क्रियत अनेनेत्यवगमम्। साक्षात्कारानुकूलशास्त्रजनितपरोक्षज्ञानम्। *'ग्रह-वृ-दृ-निश्चि-गमश्च'*[4] इति गमेः करणे अप्प्रत्ययः। अप्प्रत्ययान्तस्य *'घञबन्तः'*[5] इति पुंलिङ्गत्वानुशासनेऽपि, इह 'लिङ्गमशिष्यम्[6]' इति वचनात् तन्नाश्रितम्। वस्तुतस्तु *'घञबन्तः'* इति सूत्रे- ''भावार्थ एवेदम्। नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्याम्, स्त्रीत्वविशिष्टे तु भावे क्तिन्नादिभिः बाधेन, परिशेषात्। कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम्। 'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' इति भाष्यात्'' इत्याधुनिक[7]वचनात् करणे अप्प्रत्ययान्तोऽप्यवगमशब्दः नपुंसकलिङ्ग एव युक्त इति।

---

१. *'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'* (१.४.३२) इति पाणिनीयसूत्रम्। वार्तिककारस्तु 'कर्मणा' इत्यस्य स्थाने 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तवान्। तथा च 'क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति। 'पत्ये शेते' इत्युदाहरणम्।

२. 'राज्ञी चासौ विद्या च राजविद्या' इति विवृतौ राघवेन्द्रतीर्थाः।(मुद्रितकोशे)

३. 'इत्यर्थः' (प्र.)

४. पा.सू. ३.३.५८

५. लिङ्गानुशासनसूत्रसङ्ख्या ३६

६. 'लिङ्गमशिष्यम्, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यम्। *'समासान्ताः'* (पा.सू. ५.४.६८) इति सूत्रसन्दर्भे।

७. भट्टोजिदीक्षितः

प्रत्यक्षस्य= ब्रह्मणोऽवगमम्। एवं च 'धर्म्यम्' इत्यनेन न पौनरुक्त्यम्। 'धर्म्यम्' इत्यस्य 'भगवद्विषयकम्' इत्यर्थात्, 'प्रत्यक्षावगमम्' इत्यस्य च 'ब्रह्मा-परोक्षज्ञानसाधनपरोक्षज्ञानम्' इत्यर्थकत्वात्। **कर्तुं सुसुखं** सुकरम् **अव्ययम्** अव्ययमोक्षफलकम्। 'इदं ज्ञानं प्रवक्ष्यामि' इति प्रस्तुतं ज्ञानम्' इह भावे ल्युटि प्रथमान्तं संयोज्यम्। 'एवं प्रशस्तम्' इति स्तुतिमात्रपरत्वादस्य श्लोकस्य क्रियाभिसन्धाभावो न दोषाय॥ २॥

उक्तज्ञानस्यातिसुकरत्वे न कोऽपि संसारी स्यात्? इत्यत उच्यते- **अश्रद्दधाना इति ॥ अस्य** उपदिश्यमानस्य **धर्मस्य** जीवोद्धारकत्वेन धर्मशब्दार्थस्य ज्ञानस्य। *'न लोक'*[२] इति निषेधः कारकषष्ठीविषय इति, नेह सम्बन्धसामान्य-षष्ठीविषये प्रवर्तते। अत एव 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्' 'नरकस्य जिष्णुः' इत्यादि-प्रयोगः। **अश्रद्दधानाः** अविश्वसन्तः=इमं धर्ममास्तिक्येन अस्वीकुर्वन्त इत्यर्थः। धर्मस्य स्वरूपे फले च श्रद्धारहिता इत्यपि केचित्। **मामप्राप्य मृत्युसंसार-वर्त्मनि** मृत्युरूपसंसारमार्गे **निवर्तन्ते** नितरां वर्तन्ते[३]। अप्राप्य मां निवर्तन्ते। न तूर्ध्वं गच्छन्ति। निवर्तमानाश्च न क्वापि जोपमासते। किन्तु 'मृत्यु...'[४] इत्युक्तसंसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यपि आहुः। तस्मात् ज्ञानं श्रद्धेयमिति विभावितमिति॥ ३॥

भगवद्गीता

**मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।**
**मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥ ४॥**

---

१. तत्र कर्मार्थकम्। २. पा.सू. २.३.६९
३. कुर्वन्ति (मं.१) ४. मृत्युयुक्त (प्र.)

## भाष्यम्

[1]तज्ज्ञानाद्याह- **मयेति** ॥ तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह- **अव्यक्तमूर्तिनेति** ॥ ४ ॥

## प्रमेयदीपिका

'ज्ञानं विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि'[2] इति प्रतिज्ञाय, 'यज्ज्ञात्वा' इत्यादिना तत्प्रशंसादिकमुक्तम्। अतो 'मया ततम्' इत्यादिकमपि तथाभूतमेव किञ्चित्, उत प्रतिज्ञातमुच्यते ? इति शङ्कायामाह- **तदिति** ॥ प्रतिज्ञातमित्यर्थः। यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तं तदिति वा। कृत्स्नाध्यायप्रतिपाद्योक्तिरियम्। विशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह- **तर्हीति** ॥ 'सर्वव्यापी चेत्' इत्यर्थः। **न दृश्यते** 'सर्वत्र' इति शेषः ॥ ४ ॥

## भावदीपिका

'प्रशंसादिकम्' इत्यत्रादिपदेन अश्रद्दधानानां निन्दा ग्राह्या । **तथाभूतमिति** ॥ प्रशंसादिरूपमित्यर्थः । 'उत प्रतिज्ञातं किञ्चिदुच्यते' इत्यन्वयः । **विशेषणेति** ॥ 'अव्यक्तमूर्तिना' इति विशेषणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

## भावरत्नकोशः

'तत्प्रशंसादिकम्' इत्यत्रादिपदेन 'अश्रद्दधानाः' इति श्लोकोक्तनिन्दासङ्ग्रहः । **तथाभूतं** प्रशंसादिरूपम् एव । **किञ्चित्** 'उच्यते' इत्याकृष्यते । परामर्शसौकर्याय 'प्रत्यक्ष' इत्यादिपूर्ववाक्यं 'यस्य' इत्यध्याहृत्य उत्तरवाक्येन सह प्रकारान्तरेण योजयति- **यस्यापरोक्षेति** ॥ 'मया ततम्' इत्यादेः 'अहं क्रतुः'[3] इत्यन्तस्य ज्ञानप्रतिपादकत्वात् 'ज्ञानमाह' इत्येव वक्तव्ये किमिति आदिपदम् ? इत्यत आह- **कृत्स्नेति** ॥ 'अहं क्रतुः' इत्यन्तं ज्ञानप्रतिपादकम्,

---

१. तज्ज्ञानाद्यमाह (पा.) २. भ.गी. ९..७ ३. भ.गी. ९..१६

तत उत्तरं विज्ञानप्रतिपादकम्। यद्वक्ष्यति- 'प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह'[१] इति। अतोऽत्र [२]आदिपदं सर्वाध्यायार्थसङ्ग्रहार्थं प्रयुक्तमिति भावः। **विशेषणेति ॥** अस्मच्छब्दर्थस्य भगवतः 'अव्यक्तमूर्तिना' इति यद् विशेषणं तद्वैयर्थ्यमिति भावः। 'न दृश्यते' इत्यत्र[३] 'भवान्' इति शेषः। ननु 'किमिति न दृश्यते' इति प्रश्नोऽनुपपन्नः ? पुरतो दृश्यमानत्वात्, इत्यतः शेषोक्त्या भाष्यं घटयति- **सर्वत्रेतीति** ॥ ४ ॥

## भगवद्गीता

**न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।**
**भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥**

## भाष्यम्

मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्ट्वा स्थितानि, न तथा मयीत्याह- **न चेति ॥**

'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ[४] न स्पृश्यः स्पर्शनेन च।'[५]

इति हि[६] मोक्षधर्मे। 'सञ्ज्ञासञ्ज्ञ'[७] इति च। ममाऽऽत्मा= देह एव भूतभावनः।

'महाविभूते माहात्म्यशरीर'[८] इति हि मोक्षधर्मे ॥ ५ ॥

---

१. गी.भा. ९.१६ २. 'तज्ज्ञानाद्याह' इति भाष्ये। ३. भाष्ये
४. 'योऽसौ' इति भारतकोशेषु पाठः।
५. भा. कुम्भ. १२.३४७.२१, गी.प्रे. १२.३३९.२१, पुणे १२.३२६-२०
६. हिशब्दो नास्ति क्वचित्।
७. भा. कुम्भ. १२.३४६.४, पुणे १२.३२५.४, गी.प्रे. १२.३३८-४
८. भा. कुम्भ. १२.३४६.४, पुणे १२.३२५.४, गी.प्रे. १२.३३८.४

## प्रमेयदीपिका

**'मत्स्थानि सर्वभूतानि'**[1] इत्युक्त्वा पुनः कथं 'न च मत्स्थानि[2]' इति व्याहतमुच्यते ? इत्यत आह- **मत्स्थत्वेऽपीति ॥ स्पृष्ट्वेति ॥** स्पर्शनेन्द्रियेण तां ज्ञात्वा, अन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिमासाद्य चेत्यर्थः । परमेश्वरस्य स्पर्शनाद्यवेद्यत्वे प्रमाणमाह- **नेति ॥** सञ्ज्ञया= शब्देनैव सञ्ज्ञा= सम्यक् ज्ञानं यस्यासौ तथोक्तः[3]। 'मत्स्थानि' इत्यादेरुक्तत्वाद् 'भूतभृद्' इत्यादिकम्[4] पुनरुक्तम्? इत्यत आह- **ममेति ॥** प्राक् भूताधारत्वादिकं स्वस्योक्तम् । अत्र पुनः 'अव्यक्तमूर्तिना'[5] इति मूर्तावुक्तायाम्, साऽस्मदादीनामिव भिन्ना इति भ्रान्तिनिरासार्थं स्वलक्षणं स्वदेहस्योच्यत इत्यर्थः । भूतभावनत्वस्याधिकस्योक्तेश्च न पुनरुक्तिरिति भावेनोक्तम्- **भूतेति ॥** स्यादिदं व्याख्यानं यदि भगवद्देहस्येदं भवेत् । तदेव कुतः ? इत्यत आह- **महाविभूते इति ॥** माहात्म्यमेव शरीरं यस्यासौ तथोक्तः[6] ॥ ५ ॥

## भावदीपिका

ननु पृथिव्यास्तद्गतभूतानां च परस्परसम्बन्धवत् विष्णोस्तद्गतभूतानां च परस्परसम्बन्धोऽस्त्येव, अतः कथं व्यतिरेकदृष्टान्तत्वम् ? इत्यत आह- **स्पर्शनेन्द्रियेणेति ॥ अन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिमिति ॥** पृथ्वीगतगन्धादेर्भूतशरीरे, भूतशरीरगतगन्धादेस्तु पृथिव्यां प्रतीतेरिति भावः । इदम् भूतभावनत्वम् । **माहात्म्यम्** भूतभावनत्वरूपम् ॥ ५ ॥

---

१,५. भ.गी. ९.४ २. न च मत्स्थानि भूतानि (वि.)

३. तत्सम्बुद्धौ 'सञ्ज्ञासञ्ज्ञ' इति ।

४. भूतभृत्यादिकम् (वे.), भूतभृत्त्वादिकं (पा.)

६. तत्सम्बुद्धौ 'माहात्म्यशरीर' इति ।

## भावरत्नकोशः

ननु पृथिवी-तद्गतभूतानां सम्बन्ध इव भगवत्-तद्गतभूतानामपि सम्बन्धोऽ-वर्जनीय एवेति कथं 'न तथा मयि' इत्युक्तिः[१] ? इत्यत आह- **स्पर्शनेन्द्रियेणेति ॥ तां** पृथिवीम् इति योग्यकर्मसंयोजनम्, '... ज्ञात्वा' इत्यन्तं 'सृष्ट्वा' इत्यस्य व्याख्यानम्। '... आसाद्य' इत्यन्तं तु तत्तात्पर्यरूपम्। **धर्मसङ्क्रान्तिं** पृथिवी-तद्गतभूतशरीरयोः गन्धादिधर्मसमाश्लेषम्। नन्वाधाराधेयभावे सति अन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिरवर्जनीयैव। किञ्चास्माकं स्पर्शनेन्द्रियेण तदज्ञानेऽपि केषाञ्चित्स्यात्। तेषामपि तदभावे न प्रमाणम् ? इत्यतो [२]"न दृश्यः"[३] इत्यादिप्रमाणोदाहरणमिति भावेन तदवतारयति- **परमेश्वरस्येति ॥** 'न दृश्यश्चक्षुषा' इति श्रवणादुक्तम्- **स्पर्शनाद्यवेद्यत्व इति ॥** अदृश्यत्वस्यादित्वेऽपि प्रस्तुतत्वात् स्पर्शनं स्वशब्देनोपात्तम्[४]। अदृश्यत्वं त्वादिपदेनेति ज्ञातव्यम्।

इन्द्रियादिप्रमाणागोचरस्य कथं प्रमेयत्वं स्यात् ? इत्यत आह- **सञ्ज्ञा-सञ्ज्ञेति इति भावप्रदीपिका**। तद्वाक्यम् अप्रतीतत्वाद्व्याचष्टे- **सञ्ज्ञयेति ॥** 'सञ्ज्ञायत अनेन शब्देन' इति व्युत्पत्त्या सञ्ज्ञाशब्दो वेदलक्षणशब्दपरः, साव-धारणश्च। द्वितीयसञ्ज्ञाशब्दोऽपि सम्पूर्वाज्ज्ञानातेः "*आतश्चोपसर्गे*"[५] इत्यङ्प्रत्यये रूपम्। **'यस्य**[६]**'** इति कर्मणि षष्ठी। 'तथोक्तः' इत्यतः परं 'तत्सम्बुद्धिः' इति योज्यम्। तथा च **भावप्रदीपिका**- 'तत्सम्बोधनम्' इति। मोक्षधर्मे च- **'नमस्ते देवदेवेश'**[७] इत्युपक्रम्य 'सप्तमहाभाग-याम्य-सञ्ज्ञासञ्ज्ञ-तुषित-महातुषित'[८] इत्यादिना सम्बोधनरूपं भगवत्कर्मकं नारदस्तवनम् आम्नायते।

---

१. भाष्ये — २. न दृश्यते (प्र.)

३. भा. १२.३४७.२१ — ४. स्वशब्देनोक्तम् (पा.)

५. उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोः अङ् स्यात्, भावेऽकर्तरि च कारके। (पा.सू. ३.३.१०६)

६. 'यस्यासौ' इति टीकायाम्। — ७. भा. कुम्भ. १२.३४६.४

८. 'महातुषित' इति नास्ति (प्र.)

'इत्यादेः' इत्यत्रादिपदेन 'न चाहं तेष्ववस्थितः'[१] इत्यस्य ग्रहः। 'इत्यादिकम्' इत्यत्रादिशब्देन 'न च भूतस्थः' इत्यस्य ग्रहणम्। कृतचोद्यं परिहर्तुं भाष्यतात्पर्यमाह- **प्रागिति ॥ सा मूर्तिः । स्वलक्षणं** स्वस्य भगवतोऽसाधारणो धर्मः, भूताधारत्वादिकं स्वलक्षणम्। मूर्तावुक्तेः स्वाभेदसिद्धेर्न भेदभ्रान्तिर्भवितुमर्हतीति भावः। **भूतभावनत्वस्य** सर्वभूतोत्पादनस्य। अत्र पक्षे न भगवत्परत्वेऽपि पुनरुक्तिशङ्का। 'ममात्मा= मम स्वरूपमहमिति यावत्' इत्युक्तं भवतीति **आहुः। माहात्म्यं** भूताधारत्वादिरूपं भूतभावनत्वादिरूपं च। उक्तमाहात्म्यसम्पन्नशरीरकत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् प्रमाणेन प्रकृतार्थसिद्धिरिति हृदयम्। स्पष्टं चैतद् उत्तरप्रस्थाने[२]। 'तथोक्तः' इत्यनन्तरं 'तत्सम्बुद्धिः' इति शेषः। 'महाविभूते माहात्म्यशरीर'[३] इति मोक्षधर्मे सम्बुद्ध्यन्तस्यैव पाठात्॥ ५॥

भगवद्गीता

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥ ६॥

भाष्यम्

'मत्स्थानि'[४], 'न च मत्स्थानि'[५] 'इत्यत्र[६] दृष्टान्तमाह- **यथाऽऽकाशस्थित इति ॥** न हि आकाशस्थितो[७] वायुः स्पर्शाद्याप्नोति॥ ६॥

---

१. भ.गी. ९.४

२. 'विष्णुगान्यपि अनत्स्थानि भूतानि, एष ह्यसङ्गतः' गी.ता. ९.४

३. भा. कुम्भ. १२.३४६.४

४. भ.गी. ९.४

५. भ.गी. ९.५.

६. इत्यस्य (पा.)

७. आकाशस्थितोऽपि (पा.)

## प्रमेयदीपिका

'एकमेकत्राश्रितम्' इत्यत्रासम्भावनाऽभावात् किं 'तद्दृष्टान्तोक्त्या ? इत्यत आह- **मत्स्थानीति** ॥ तत्र स्थितत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासङ्क्रान्त्यादौ[2] इत्यर्थः । तदत्र न प्रतीयते ? इत्यतो व्याचष्टे- **न हीति** ॥ 'स्पर्शादि' इति तद्धर्मोपलक्षणम् ॥ ६ ॥

## भावदीपिका

नन्वन्योन्यधर्मासङ्क्रान्तौ कथमिदमुदाहरणम् ? वायुनिष्ठस्पर्शाख्यधर्मसङ्क्रमणस्याकाशे स्पर्शाभावेनाभावेऽपि, आकाशनिष्ठधर्मासङ्क्रमणं वायौ कथम् ? 'परान्वयाच्छब्दवांश्च'[3] इति न्यायेन, आकाशनिष्ठशब्दाख्यधर्मसङ्क्रमणस्य सत्त्वात् । 'न हि स्पर्शाद्याप्नोति' इति चायुक्तम् । आकाशे स्पर्शाभावेन वायुः आकाशनिष्ठस्पर्शादि नाप्नोतीति तन्निषेधायोगात् ? इत्यत आह- **स्पर्शादीति** ॥ **तद्धर्मोपलक्षणमिति** ॥ आकशनिष्ठशब्दातिरिक्त'भूतमप्यसितम्' इति प्रमाणसिद्धनीलरूपत्व-आकाशत्व-[4]शब्दोपादानकृत्त्वादिधर्मोपलक्षणं कार्यम् । जहत्स्वार्थलक्षणेयम् । तथा च [5]"न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्याप्नोति' = नीलरूपत्वाद्याकाशनिष्ठधर्मसङ्क्रान्तिं नाप्नोतीति यावत् । तथा आकाशः वायुनिष्ठस्पर्श-नीरूपत्वादिसंक्रान्तिं च नाप्नोतीति च द्रष्टव्यम् । तथा चान्योन्यधर्मासंक्रान्तावुदाहरणं सुयुक्तमिति भावः ॥ ६ ॥

---

१. दृष्टान्तत्वोक्त्या (पा.) २. भाष्यस्थस्य 'अत्र' इत्यस्यार्थः ।

३. नभसोऽथ विकुर्वाणाद् अभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयात् शब्दवांश्च ......... ॥ (भाग. २.५.२६)- परस्य= पूर्वकालीनस्य आकाशस्योपादानतया, अन्वयात्= अनुगमाद् वायुः तद्गुणभूतशब्दवांश्च इत्यर्थः । (भाग.प्रकाशिका)

४. शब्दोपादानकारणत्वमित्यर्थः । ५. भाष्यवाक्यम् ।

## भावरत्नकोशः

" 'मत्स्थानि'[1] 'न च मत्स्थानि'[2] इत्युभयस्य दृष्टान्तमाह"[3] इति भाषणमयुक्तम् ? गीतायाम्- 'मत्स्थानि' इत्यस्यैव दृष्टान्ताभिधानाद्, इत्याशङ्क्य 'न च मत्स्थानि' इत्यंशोक्तितात्पर्यमाह- **तत्र स्थितत्वेऽपीति** ।। 'मत्स्थानि' इत्यनेन तत्र स्थितत्वम्, 'न च मत्स्थानि' इत्यनेन तु तद्धर्मासङ्क्रान्तिरभिसंहिता। तत्र चासम्भावितत्वशङ्कायां तद्व्युदासाय 'दृष्टान्तमाह' इति भाषणं युक्तमेवेति भावः। **तत्** अन्योन्यधर्मासङ्क्रान्त्यादि। ननु स्पर्शस्याकाशवृत्तित्वाभावात् तद्गतधर्मासङ्क्रान्त्युपपादनाय कथं भाष्ये स्पर्शग्रहणम् ? इत्यत आह- **स्पर्शादीति** ।। **तद्धर्मोपलक्षणमिति** ।। विपरीतलक्षणया स्पर्शशब्देन निःस्पर्शत्वं ग्राह्यम् । [4]आदिशब्देन च शब्दगुणकत्व-विवरादिरूपाकाशधर्मग्रह इत्यर्थः। अन्योन्यधर्मासङ्क्रान्तेः प्रस्तुतत्वाद् 'वायुधर्मस्पर्शम्[5] आकाशो नाप्नोति' इति प्रतिपादनाय भाष्ये 'स्पर्शादि' इत्युक्तमिति नासम्भवदुक्तिकत्वं तस्येति **केचित्** ।। ६ ।।

**गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु**- प्रतिज्ञातं ज्ञानमुच्यते- **मयेत्यादिना** ।। अव्यक्ता= अतीन्द्रिया मूर्तिः= देहो यस्य स तथा तेन, **मया** **इदं** चराचरात्मकं **सर्वं जगत् ततम्** व्याप्तम्। [6]'जगद्व्यापी चेत् त्वं तर्हि सर्वत्र किं न दृश्यसे[7] ? इत्याशङ्कापनोदाय 'अव्यक्तमूर्तिना' इत्युक्तम्। **मत्स्थानि** मयि उपजीवनेन स्थितानि। चशब्दः तुशब्दार्थः। [8]**अहं तेषु** भूतेषूपजीवनेन नावस्थितः। 'ततम्' इत्युक्त्या जगत आधारत्वं स्वस्याधेयत्वं च प्रतीतम् । तत्प्रतीतिं निरसितुम्- 'मत्स्थानि' इत्युक्तमिति **स्वामिनः**[9] ।। ४ ।।

'भूतानि मयि स्थितानि' इत्युक्तौ अर्जुनस्य हृदये काचन शङ्का प्राप्ता- 'यथा

---

१. भ.गी. ९.४ २. भ.गी. ९.५ ३. गी.भा. ९.६
४. आदिपदेन (पं.) ५. वायुधर्मम् (पं.) ६. तद्व्यापी (पं.)
७. दृश्यः (पा.) ८. अहं तु (मं.२) ९. राघवेन्द्रतीर्थाः

पृथिव्यां स्थितानि भूतानि स्पर्शनेन्द्रियेण [1]तां ज्ञात्वा, [2]अन्योन्यधर्म-सङ्क्रान्तिमासाद्य च वर्तन्ते, तथा वर्तन्ते चेत्, [3]'अनुपलम्भबाधः' इति, तामिमां शङ्कां परिहर्तुमुच्यते- **न च मत्स्थानीति** ॥ मयि स्थितत्वेऽप्यन्योन्य-धर्मसङ्क्रान्तिमासाद्य न तिष्ठन्ति। मम स्पर्शनाद्यवेद्यत्वादेनं स्पृश्यः। 'स्पर्शनेन'[4] इत्यादिमानसिद्धतयाऽचिन्त्यशक्तेरसङ्गतत्वात्, इति भावेनोक्तम्- **ऐश्वरम्** । ईश्वरस्यायं स्वरूपभूत ऐश्वरः, तं [5]**योगं सामर्थ्यं मम पश्य** इति। 'अव्यक्त-मूर्तिना'[6] इति मूर्तावुक्तायां साऽस्मदादीनामिव भिन्ना, इति भ्रमनिरासार्थं स्वलक्षणं भूताधारत्वादिकं स्वदेहस्याप्युच्यते- **भूतभृदिति** ॥ **ममात्मा** देहः **भूतभावनः** भूतानि भावयति= उत्पादयतीति व्युत्पत्त्या सर्वभूतानामुत्पाद-यिता। प्राग्भूताधारत्वादिकं स्वस्योक्तम्। अत्र पुनः, उक्तभेदभ्रमनिरासार्थं देहस्योच्यत इति न पुनरुक्तिः। किञ्च भगवत उक्तभूताधारत्वानुवादेन[7] भूतोत्पादकत्वस्याधिकस्यात्र निरूपणं क्रियत इति न पुनरुक्तिः। अयं त्वार्थो भूतभावनत्वस्याधिकस्योक्तेश्च न पुनरुक्तिरिति टीकातोऽवगम्यते॥ ५॥

'तत्र स्थितत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासङ्क्रान्तिः' इत्येतद् दृष्टान्तेनोपपाद्यते- **यथेति** ॥ **नित्यं** सदा **आकाशे स्थितः**। तत्रावस्थानं च नैकदेशेन, किन्तु **सर्वत्र गतः**। सर्वत्र- पत्रयोरुपसङ्ख्यानात्[8] सर्वत्रशब्द उपपदे गमेर्डः। एवंविधोऽपि **महान् वायुः**

---

१. पृथिवीमित्यर्थः।

२. वह्न्याद्यौष्ण्य-शैत्याभ्यां भूतलादेः औष्ण्य-शैत्यमिव।

३. 'भगवतः' इति शेषः। भगवानप्युपलभ्येत, परन्तु नोपलभ्यते तत्कुतः ? इति भावः।

४. भा. १२.३४७.२१ ५. 'युज्यते येन योगोऽसौ उपायः शक्तिरेव च' इत्यभिधानम्। ६. भ.गी. ९.४

७. उक्तभूताधारत्वाद्यनुवादेन (पा.)

८. 'सर्वत्र- पत्रयोरुपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकात्।

[1]नाकाशधर्मं निःस्पर्शत्वादिकम् आप्नोति । **तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि** अपि अन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिरहितान्येव तिष्ठन्ति **इति उपधारय** अवधारयेति ॥ ६ ॥

भगवद्गीता

**सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।**
**कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥**

भाष्यम्

ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति - **सर्वभूतानीत्यादिना** ॥ ७ ॥

प्रमेयदीपिका

यथा 'मया ततम्'[2] इत्याद्युक्तोपपादार्थान्युत्तरवाक्यानि, न तथा 'सर्वभूतानि' इत्यादि[3] । किन्तु स्वतन्त्रमेव ज्ञानप्रतिपादकम्[4] इति भावेनाह- **ज्ञानेति** ॥ 'प्रलयादि' इति तत्कारणत्वम् ॥ ७ ॥

भावदीपिका

**तत्कारणत्वमिति** ॥ गीतायां तस्यैवाभिधानादिति भावः ॥ ७ ॥

भावरत्नकोशः

**उक्तोपपादनार्थानीति** ॥ 'मया ततम् इदम्'[5] इति 'मत्स्थानि भूतानि'[6]

---

१. नशब्द आप्नोतीत्यत्र पठ्यते (पं.)		२. भ.गी. ९.४.
३. इत्यादिकम् (वि.)
४. ज्ञानप्रतिपादनम् इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।		५,६. भ.गी. ९.४

'न च मत्स्थानि'[1] इति चोक्तार्थानाम् 'पश्य मे योगमैश्वरम्'[2] इति हेतुकथनेन, 'यथाऽऽकाशस्थितः'[3] इति दृष्टान्ताभिधानेन चोपपादनादिति भावः। **ज्ञानप्रतिपादनम्** ज्ञातव्यार्थोपदेशः। जगद्धर्मस्य प्रलयादेर्भगवन्माहात्म्यत्वाभावाद् अस्याध्यायस्य च भगवन्माहात्म्यस्पष्टनार्थत्वात् कथं 'प्रलयादि प्रपञ्चयति' इति भाषणम्? इत्यत आह- **तत्कारणत्वमिति**॥ अत एव 'विसृजामि' इति असकृत्सर्जनकर्तृत्वमुच्यत इति। 'सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति' इत्यत्रापि 'मया' इति संयोजने प्रलयकारणत्वमेव भाष्याभिमतमिति भावः॥ ७॥

## भगवद्गीता

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नम् अवशं प्रकृतेर्वशात्॥ ८॥

## भाष्यम्

प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित् समर्थोऽपि पादेन गन्तुम्, लीलया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि'[4] इति[5] च मोक्षधर्मे।

'सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं[6] मां ज्ञातुमर्हसि[7]।' (मोक्षधर्मे) इति[8] च।

---

१,२. भ.गी. ९.५ ३. भ.गी. ९.६
४. शां.प. कुम्भ. ३४७.४५, गी.प्रे. ३३९.४६, पुणे ३२६.४३
५. अ. मोक्षधर्मे इति न पाठः। ६. त्वम् (पा.)
७. 'नैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं जीवात्माऽहमिति क्वचित्। सर्वैर्गुणैः सुसम्पन्नं देवं मां ज्ञातुमर्हसि॥' इति वाराहे। (भाग.ता. ११.२.५२), 'नैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं दृष्टो जीवो मयेति ह। सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसि। इति मोक्षधर्मे। (भाग.ता. ११.२.५२)
८. अ. इति मोक्षधर्मे

‘[1]विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥’ इति च ।

‘न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विहन्यते तस्य महेश्वरस्य ।
तथापि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते [2]सृष्टिविलापनेषु ॥’

इति ऋग्वेदखिलेषु ।

‘मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ।’[3] इति भागवते ।

‘अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति[4], बृंहति[5] बृंहयति[6] ।’[7]

इति च आथर्वणे ।

‘पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।’[8] इति च ।

‘विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं
य: पार्थिवानि विममे रजांसि ।’[9]

‘न ते विष्णो जायमानो न जातो
देव महिम्नः परम् अन्तमाप ।’[10] इत्यादेश्च ।

प्रकृतेर्वशादवशम् ।

---

१. विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः । प्रधानविधियोगस्थः त्वामेव विशते बुधः ॥ (भा. गी.प्रे. १३.१४.४२३, पुणे १३.१५.४७. कुम्भ.१३.४०.४११)

२. सृष्टिविलायनेषु (पा.)

३. भाग.६.४.४८

४. इतिशब्दो नास्ति क्वचित् ।

५. अ. बृहति

६. अ. बृंहति, बृहयति

७. आथर्वशिर.उ. ४

८. श्वे.उ. ६.८

९. ऋ. मं. १, अनु. १५४, मं. १

१०. ऋ. मं. ७, अनु. ९९. मं. २

'त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्य-
नन्तशक्तोऽपि[1] स्वमाययैव ।
मायावशं चावशं लोकमेतत्
तस्मात्[2] स्रक्ष्यस्यत्सि पासीश विष्णो ॥'

इति गौतमखिलेषु ॥ ८ ॥

प्रमेयदीपिका

'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य' इति वचनात् तद्विकलस्य भगवतो न सामर्थ्यम् ? इति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **प्रकृतीति** ॥ 'तथा लीलयैव, न तु केवलस्य सामर्थ्याभावात्' इति शेषः । कुत एतत् ? भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णस्य प्रमितत्वात्, इत्याह- **सर्वेति** ॥ सर्ववस्तुसामर्थ्यैः । एवं भूतवत् पारतन्त्र्याद्युपेतम् । किन्तु, दैवं देवोत्तमम् । [3]पञ्चभूतानि महदहङ्कारौ च **सप्त सूक्ष्माणि** । 'सर्वज्ञता तृप्तिः' इत्युक्तप्रकारेण षडङ्गम् । प्रधानस्य= मूलप्रकृतेः विनियोगः= कार्येषु यो व्यापारः, तत्स्थः= तज्ज्ञानी । **मायामधिरुह्य** प्रकृतिमवष्टभ्य । **कं** कः, **प्रवोचं** प्रावोचत् । " 'प्रकृतेर्वशात् विसृजामि' इति आविद्यकमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम्, वस्तुतस्तु निष्क्रियत्वम् इत्युच्यते" इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्यथाऽन्वयमाह- **प्रकृतेरिति** ॥ कुत एतत् ? इत्यतः पूर्वोक्तार्थसहितेऽत्र[4] प्रमाणमाह- **त्वमेवेति** ॥ **एतत्सर्जने** एतस्य= लोकस्य सृष्ट्याम् । अन्यस्मिन्नपि पालनादौ **सर्वकर्मणि** । **तस्मात्** मायावशत्वादेवावशम् । **एतत्** एतं **स्रक्ष्यसि** सृजसि ॥ ८ ॥

---

१. अत्यन्तशक्तोऽपि (पा.)

२. अ. अत्र मन्त्रे 'तस्मात्', 'अत्सि', 'ईश', 'विष्णो' इति पदानि पठ्यन्ते ।, स्रक्ष्यसि, अत्सि, पासि इत्येव पाठः क्वचित् ।

३. पञ्च महाभूतानि (वे.,दे.)

४. क. पूर्वोक्तार्थसहितेत्यत्र (वे.)

## भावदीपिका

**केवलस्य** प्रकृत्यवष्टम्भरहितस्य। **सर्वज्ञता तृप्तिरित्युक्तप्रकारेणेति**॥

'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमनल्पशक्तिः[1]।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः सन्तः षडङ्गानि वदन्ति विष्णोः॥'

इति प्रमाणोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। [2]द्वितीयाविभक्ति-उत्तमपुरुषयोर्व्यत्ययमङ्गीकृत्य व्याचष्टे- **कं क इत्यादि ॥ भाष्ये- अवशं** परार्धीनम्। तत्कुतः ? इत्यतः परार्धीनत्वोपपादनाय 'प्रकृतेर्वशात्' इत्युक्तम्। प्रकृत्यधीनत्वादित्यर्थः। मदधीन-प्रकृत्यधीनत्वाद् अत्यन्तपरार्धीनमिति भावः। 'मायावशम्, तस्मादेव चावशम्' इत्यन्वयमभिप्रेत्य 'तस्मात्' इत्यस्यार्थमाह- **तस्मादिति ॥ माया प्रकृतिः**। लोकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् 'एतत्' इति लिङ्गव्यत्यय इत्यभिप्रेत्य, 'एतत्= एतम्' इत्युक्तम्। 'अत्सि पासि' इति प्रायपाठादाह- **सृजसीति**॥ ८॥

## भावरत्नकोशः

**'प्रकृत्यवष्टम्भस्तु'** इति भाष्यान्वयाय शेषमपेक्षितम् अनुवर्तयन्नाह- **तथा लीलयैवेति ॥** कृतचोद्यं परिहर्तुं न्यायप्राप्तैवकारव्यावर्त्यमाह- **न त्विति ॥ एतत् 'लीलयैव प्रकृत्यवष्टम्भः, न तु सामर्थ्याभावेन'** इत्येतत्। **सर्वसामर्थ्य-सम्पूर्णत्वे नेदं प्रमाणम् ?** इत्यतो भूतशब्दो वस्तुमात्रोपलक्षणमिति व्याचष्टे- **सर्ववस्तुसामर्थ्यैरिति ॥ 'नैवम्'**[3] इति प्रमाणे **'एवम्'** इत्यस्यार्थः- **भूत-वदिति ॥** तत्तात्पर्यम्- **पारतन्त्र्याद्युपेतमिति ॥ 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं[4]** (त्वं) **मां ज्ञातुमर्हसि'** इत्यर्धगतपश्चादिशब्दान् व्याख्यास्यन् **'भूतवत् पारतन्त्र्याद्युपेत-तया ज्ञातुं नार्हसि'** इत्युक्तौ, पुनः कथं ज्ञातव्यः ? इति पृच्छति- **किन्त्विति ॥** उत्तरमाह- **देवमिति ॥** देवशब्दात् **'तत्रोत्तमः'** इत्यर्थे **'शेषे'**[5] इति प्राप्ताण्-

---

१. नित्यमलुप्तशक्तिः (इतरग्रन्थेषु पाठान्तरम्) २. 'कम्', 'प्रवोचम्' इति।
३. भा. १२.३४७.४५ ४. देवम् (प्र.) ५. पा.सू. ४.२.९२

प्रत्ययापवादेन 'दैवाद् यञञौ'[१] इत्यत्रप्रत्यये 'दैवम्' इति रूपम्। 'अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः'[२] इति पूर्वत्र पुरुषशब्देन भगवतः प्रस्तुतत्वात् 'सर्वभूतगुणैः= सर्ववस्तुसामर्थ्यैः युक्तं दैवोत्तमं मां ज्ञातुमर्हसि' इति श्लोकार्थात् तेन सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णत्वमावेद्यत इति भावः। 'इति च' इति भाष्ये 'मोक्षधर्मे' इत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः।

**इत्युक्तेति ॥**

'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥'

इति वचनोक्तप्रकारेण[३] षडङ्गं महेश्वरं च विदित्वेत्यर्थः। तत्स्थः= तत्रावस्थितिमान् इत्यस्य तात्पर्यम्- **तज्ज्ञानीति** ॥ प्रमाणे 'अलुप्तशक्तिः' इति 'अनन्तशक्तिः' इति चोक्तशक्तेः षडङ्गेष्वङ्गत्वेन प्रविष्टतया सर्वसामर्थ्यसम्पूर्तिर्लभ्येति भावः। 'मायामधिरुह्य प्रवर्तते'[४] इत्युक्ते मायिकं भगवतः कर्तृत्वमिति प्रतीतिः स्यात्। तां निरस्यन् व्याचष्टे- **मायामधिरुह्य= प्रकृतिमवष्टभ्येति** ॥ 'सृष्टिविलापनेषु' इत्यत्र प्रतिकल्पं सृष्टिविनाशभावाद् बहुवचनम् । आद्यर्थे वा तदिति भाष्यशेषार्थः। अत्रानन्तशक्तित्वं स्फुटं प्रतीयते।

'मय्यनन्तगुणे'[५] इत्यस्य अनन्ताः= असङ्ख्याता गुणा यस्यासौ अनन्तगुणः, तस्मिन्। " 'गुणतोऽनन्ते' इति गुणानां प्रत्येकं[६] अनवधिकत्वम् अनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चाभिप्रेयते" इति [७]सुधातोऽर्थोऽवगन्तव्यः[८]। अनन्ता

---

१. पा.सू. ४.१.८५ सूत्रसन्दर्भे वार्तिकम्। २. भा. १२.३४७.४२
३. वचनेनोक्तप्रकारेण ४. ऋ.खि.
५. भाग. ६.४.४८ ६. प्रत्येकं प्रत्येकम् (मं.१)
७. वैशेषिकाधिकरणे -अ.व्या., श्लो. २.२.२४६ (६०.७)
८. 'प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते। अनन्तत्वं च गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्यया। अतोऽनन्तगुणो विष्णुः गुणतोऽनन्त एव च ॥' इति तन्त्रभागवते। भागवततात्पर्ये ६.४.४८

विग्रहाः= [1]देहा यस्यासौ अनन्तविग्रहः, तस्मिन्, इत्यनन्तगुणत्वादेव सकलसामर्थ्यसम्पूर्णत्वलाभः । 'विष्णोर्वीर्याणि= सामर्थ्यानि' इत्यत्र 'कम्' इत्यनन्वितम् ? अतो व्याचष्टे- **कं क इति** ॥ विभक्तिव्यत्ययः छान्दस इति भावः। 'प्रवोचम्' इत्यत्र *'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि'*[2] इत्यडभावः, पुरुषव्यत्ययश्च छान्दस इति भावेनाह- **प्रावोचदिति** ॥ योऽपि पार्थिवपरमाणून् गणयतीति श्रुतिशेषार्थः । 'न ते'[3] इत्यस्य हे विष्णो देव ! ते महिम्नः= जगत्सर्जनादि-शक्तिरूपस्य परम् अन्तं= सीमानं जायमानो न प्राप्नोति, जातो नाप, जनिष्यमाणो नाप्स्यतीत्यर्थश्च [4]तत्त्वप्रकाशिकातोऽवसेयः।

'प्रकृतेर्वशादवशम्' इति भाष्यस्य प्रकृत्यधीनत्वाद् अस्वतन्त्रमित्यर्थः। 'वशः प्रभुत्वाधीनत्ववाञ्छासु'[5] इति ह्यभिधानम् । सर्वकर्मशब्देन सर्जनातिरिक्त-पालनादिकर्मग्रहणम् इत्याह- **अन्यस्मिन्नपीति** ॥ अपिपदमाकृष्य योजितम्। इदं भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णत्वे पूर्वोक्तार्थे प्रमाणम्। 'प्रकृतेर्वशादवशम्' इत्येतत् प्रमापयितुं 'मायावशं चावशं [6]लोकमेतत् तस्मान्'[7] इति प्रमाणशेषः। तदन्वयं प्रदर्शयन् व्याचष्टे- **तस्मादिति** ॥ *'व्यत्ययो बहुलम्'*[8] इति लिङ्गव्यत्यय इति भावेनोक्तम्- **एतद् एतमिति** ॥ लकारव्यत्ययोऽप्युक्तशास्त्रादिति भावेनाह- **स्रक्ष्यसि सृजसीति** ॥ 'अत्सि' 'पासि' इति साहचर्याल्लडर्थ एव युक्त इति भावः ॥ ८ ॥

भगवद्गीता

**न च[9] मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।**
**उदासीनवदासीनम् असक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥**

---

१. 'देहाः' इति नास्ति (पं.) २. पा.सू. ६.४.७५
३. ऋ. मं.७, सू.९९, मं.२ ४. ब्र.सू. १.१.२
५. 'वशो वाञ्छाप्रभुत्वाधीनताः' इति नानार्थरत्नमालायाम् ।
६. लोकमेतस्मात्' ७. गौ.खि. ८. पा.सू. ३.१.८५
९. 'न तु' इति भा.र.को. सम्मतः पाठः स्यात् ।

### भाष्यम्

[1]उदासीनवत्, न तु उदासीनः । तदर्थमाह- **असक्तमिति ॥** 'अवाक्यनादरः'[2] इति श्रुतिः[3] ।

'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥'[4]

इति भागवते ।

यस्य असक्तस्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्ध इति भावः । 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्'[5] इति हि श्रुतिः[6] । यः कर्माणि[7] '[8]नियामयति कथं च[9] तं कर्म बध्नाति ॥ ९ ॥

### प्रमेयदीपिका

स्वतः कर्तृत्वे कथम् उदासीनत्वमुच्यते ? इति चेन्न । वतिना तस्य निषिद्धत्वात्, इति भावेनाह- **उदासीनवदिति** ॥ अनुदासीनत्वेऽपि वतिर्व्यर्थः स्यात् । अन्यस्य तदर्थस्याभावात् ? इत्यत आह- **तदर्थमिति** ॥ [10]वत्यर्थं सादृश्यं स्वयमेव विवृणोतीत्यर्थः । परमेश्वरस्य कर्मसु सक्त्यभावे प्रमाणमाह- **अवाक्येति** ॥ सर्वथोदासीन एव किं न स्यादिति चेन्न । तथा सति प्रकृत्यादी-

---

१. हरिरक्लिष्टकारित्वाद् उदासीन इतीर्यते । इति च ।(अध्यात्मे)
-भाग.ता. ४.२०.१२

२. छा. ३.३४.२ ३. इति हि श्रुतिः (पा.) ४. भाग. २.१०.१२

५. बृ. ६.४.२, इतिहासोपनिषत् २० ६. इति श्रुतिः

७. अ. कर्मापि ८. नियमयति (पा.)

९. अ. कथं च तत् तं बध्नाति १०. 'तदर्थम्' इत्यस्यार्थः ।

नाम् असत्त्वप्रसङ्गादिति भावेनाह- **द्रव्यमिति** ।। यदि ईश्वरस्य स्वतः कर्तृत्वं स्यात् तदा 'उदासीनम्' इत्येतत् 'न तु मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति' इत्यत्र कथं हेतुः स्यात् ? इत्यत आह- **यस्येति** ।। **असक्त्या** अनादरेणाऽनायासेनेति यावत् । 'भगवतोऽपि कर्मबन्धोऽस्ति' इति **केषाञ्चित्** प्रलापो यथा- 'विष्णुर्येन'[1] इत्यादि, तन्निरासाय श्रुत्युपपत्ती प्राह- **न कर्मणेति** ।। **नियामयति** नियच्छति ।। ९ ।।

## भावदीपिका

**अन्यस्येति** ।। अनुदासीनत्वातिरिक्तस्य [2]वत्यर्थस्याभावात् । तथा न कर्मसु सक्तेरेव प्राप्त्या 'असक्तम्' इत्येतद् विरुद्धं स्यादित्यर्थः । **सादृश्यमिति** ।। नानुदासीनत्वं वत्यर्थः, किं तु सादृश्यमित्यर्थः ।।

**भाष्ये**- न विद्यतेऽनुग्रहमन्तरेण यस्य वाक्यमित्यवाक्यः, न विद्यते आदरः= आग्रहः = आसक्तिर्यस्येति नादरः, अवाक्यश्चासौ नादरश्चेति अवाक्यनादर इत्यर्थः । *'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'*[3] इति बहुलग्रहणाद् विशेषणयोरेवात्र समास इति ज्ञातव्यम् । यद्यपि 'न विद्यते आदरः = आश्चर्यबुद्धिर्यस्य इति नादरः' इति तत्त्वप्रकाशिकायां व्याख्यातम्[4] । तथाऽपि तस्यार्थस्य प्रकृतानुपयोगात् परित्याग इति ध्येयम् । **कथं हेतुःस्यादिति** ।। स्वतः कर्तृत्वाभावे हेतुत्वं स्पष्टमेवेति भावः । **केषाञ्चित्** मीमांसकानाम् । **विष्णुर्येनेत्यादि** ।।

'ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।

---

१.भर्तृहरिनीतिशतकम्. ९२　　२. वतिप्रत्ययार्थस्य इत्यर्थः

३. पा.सू. २.१.५७

४. गीतायाः ७.६ श्लोकसन्दर्भेऽपि एवमेव व्याख्यातं प्रमेयप्रदीपिकायाम् ।

रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥'[१]

इति तद्वचनादित्यर्थः। स्वार्थे णिजिति भावेनाह- **नियच्छतीति** ॥ ९ ॥

भावरत्नकोशः

**स्वतः** मायां विना। **वतिना** वतिप्रत्ययेन। **तस्य** उदासीनत्वस्य। 'न तूदासीनः' इति भाष्यभावोक्तिः- **निषिद्धत्वादिति** ॥ **अनुदासीनत्वेऽपीति** ॥ यथा स्वतो निष्क्रियत्वावेदनाय [२]उदासीनशब्द इति पक्षे वतिर्व्यर्थ इत्यभिसंहितम्, तथा 'अनुदासीनत्वमेवेश्वरस्येति सिद्धान्तेऽपि' इत्यपरर्थः। **अन्यस्य** प्रकृत्यर्थोदासीनत्वव्यतिरिक्तस्य। *'तदर्हम्'*[३] इत्यर्हार्थेऽपि वतिस्मरणात्, तस्य च 'असक्तम्' इत्यनेनाप्रतिपादनात् कथमेतत्? इत्यत उक्तम्- **सादृश्यमिति** ॥ सादृश्यस्य वतिप्रत्ययार्थत्वाद् 'असक्तम्' इत्यनेन सादृश्योक्तौ पुनरुक्तिः? इत्यत उक्तम्- **विवृणोतीति** ॥ न विद्यते वाक्यम्= अनुग्रहमन्तरेण यस्यासौ अवाक्यः। न विद्यत आदरः= आसक्तिर्यस्यासौ नादरः। अवाक्यश्चासौ नादरश्चेत्यवाक्यनादर इति भाष्ये [४]श्रुत्यर्थः। 'द्रव्यम्'[५] इति वचने द्रव्यं= प्रकृत्यादि, स्वभावः= प्रकृत्यादेः परिणामादिरित्यर्थः। **कथं हेतुरिति** ॥ उदासीनवदासीनत्वं नाम कर्मस्वसक्तत्वमिति विवृतम्। कर्तृत्वस्य च स्वाभाविकत्वे सर्जनपालनादिकर्मण्यसक्तिशब्दितम् अकर्तृत्वं कथमेष्व्यम्? तथा चोदासीनत्वस्यासिद्ध्यापात इति भावः। कार्यकर्तृभावसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् कथमसक्तिः? इत्यत उक्तम्- **असक्त्याऽनादरेणेति** ॥

ननु अनादरः तिरस्कारः, कर्मसु त्वरणाभावो वा। पक्षद्वयेऽपि भृत्यानुग्रहकातरत्वम् 'जगद्रक्षाकेवलोद्योगिनः'[६] इत्यादिशास्त्रावेदितं[७] परमेश्वरस्य सर्जन-

---

१. भ.नी.श. ९२ २. उदासीनः (मं.२) ३. पा.सू. ५.१.११७
४. छा. ३-२-९ ५. भाग. २.१०.१२ ६. द्वा.स्तो.१-६
७. शास्त्रवेदितम् (मं.१)

पालनादिव्यापारशालित्वम् अमङ्गलं[1] स्यात् ? इत्यत आह- **अनायासेनेति यावदिति** ॥आयासमन्तरा सर्जनपालनादिकर्मसमर्थत्वस्य 'उदासीनवदासीनम्' इत्यनेन बोध्यस्य हेतुत्वेन [2]विवक्षितत्वान्नोक्तचोद्यावकाश इति 'यस्य' इति भाष्य-हृदयमिति भावः। **विष्णुर्येनेति** ॥

'ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥'[3]

इति भर्तृहरिश्लोके प्रकृतोपयुक्तप्रतीकग्रहणमिदम्। **कनीयान्**[4] 'भवति' इति श्रुतौ शेषः। [5]हेतुमण्ण्यन्तत्वेन [6]अस्य नियमनकर्तुरभावेन तन्निबन्धनकारयितृत्वा-योगः? इत्यतः स्वार्थिकोऽत्र णिजिति भावेनाह- **नियच्छतीति** ॥ 'द्रव्यं कर्म च कालश्च'[7] इति शास्त्रादिति भावः। तं कर्मनियन्तारमिति भाष्येऽर्थः। न कर्म भगवतो बन्धकं तन्नियम्यत्वात्। यत् स्वसत्ताप्रवृत्त्यादौ अन्याधीनम् , न तद्बन्धकम्, यथा भृत्यो राजाधीनो न राजबन्धक इत्युपपत्तिर्भाष्योक्तेति भावेन 'श्रुत्युपपत्ती प्राह' इति प्रागुक्तम्[8] ॥ ९ ॥

भगवद्गीता

**मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।**
**हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥**

---

१. मङ्गलम् (पं.)　　२. अविवक्षितत्वात् (पं.)　　३. नी.श. ९२
४. भाष्ये　　५. भाष्ये 'नियामयति' इत्यस्य
६. अस्य= कर्मणः, भगवद्व्यतिरिक्तनियमनकर्तुरभावेन तत्(नियमनकर्तृ)-निबन्धनकारयितृत्वं भगवति न युज्यत इत्यर्थः।
७. भाग. २.१०.१२　　८. 'श्रुत्युपपत्ती प्राह- न कर्मणेति ॥' इति टीकायाम्।

## भाष्यम्

उदासीनवदिति चेत् स्वयमेव प्रकृतिः सूयते ? इत्यत आह- **मयेति ॥** प्रकृतिसूतिद्रष्टा [1]कर्ता अहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः-
'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम् ।'[2]
इति ॥ १० ॥

## प्रमेयदीपिका

कथं तर्हि 'अहं केवलं द्रष्टैव, प्रकृतिरेव चराचरं सूयते' इत्युत्तरवाक्यम्? इत्यतः तन्निवर्त्याशङ्कां प्रदर्श्य व्याचष्टे- **उदासीनवदिति ॥** भगवतोदासीनसादृश्यं स्वयमेव व्याख्यातम्। तदज्ञात्वा, 'क्रियाऽभाव एवोक्तः' इति मत्वा शङ्कितम्। पुरा 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि'[3] इत्युक्तम्[4]। इदानीं तु 'उदासीनवत्'[5] इति निष्क्रियत्वमुच्यते। एवं तर्हि 'प्रकृतिरेव सूयते, त्वयि तु तत्सन्निधानात् कर्तृत्वोपचारमात्रम्' इत्यापन्नम् ? इति तन्निवृत्त्यर्थमिदं वाक्यम् । [6]तत्र 'अध्यक्षेण' इत्यनेन 'प्रकृतिसूतेः द्रष्टाऽहमेव' इत्युच्यते। तृतीयया च तत्प्रयोजककर्ता चाहमेव, न तु तस्याः स्वातन्त्र्यम्, इति दर्शनपूर्वकत्वात् प्रयोजकत्वस्य तदुक्तिः। अन्यथा तृतीया व्यर्था स्यादिति भावः। प्रकृतिप्रयोजकत्वं परमेश्वरस्य कुतः ? इत्यत आह- **यत इति ॥ प्रसूता** सृष्टावभिमुखीभूता। **प्रसूती** प्रसूतिः। **तोयेन** कर्मणा। **व्यससर्ज** विससर्ज। वहुलग्रहणात्[7] ॥ १० ॥

---

१. कर्ता च (पा.) २. म.ना. १.४ ३. भ.गी. ९.८

४. इयं पङ्क्तिर्नास्ति (वि.) ५. भ.गी. ९.९

६. तत्र च 'अध्यक्षेण' इत्यनेनैव (वि.)

७. 'वहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा.सू. ६.४.७५) इति सूत्रे।

## भावदीपिका

ननु भगवत उदासीनत्वस्य निषिद्धत्वात् कथमियं शङ्का ? इत्यत आह- **भगवत इति ॥ व्याख्यातम्** 'असक्तम्' इत्यनेनेत्यर्थः । **क्रियाभावः** कर्तृत्वाभावः । ननूदासीनवच्चेत्, जगत्सृष्ट्यादि न स्यात् इति शङ्कनीयम् । 'प्रकृतिरेव सूयते' इति शङ्कायां किं बीजम् ? इति चेत्तत्राह- **पुरेति ॥ तृतीयया** 'मयाऽध्यक्षेण' इति तृतीयया । **तत्प्रयोजककर्ता** प्रकृतिनिष्ठसूतिप्रयोजककर्ता । *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'*[1] इति कर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः । ननु विवक्षितस्य प्रयोजककर्तृत्वस्य 'मया' इति तृतीययैव लाभात्, 'अध्यक्षेण' इति व्यर्थम् ? इत्यत आह- **दर्शनेति ॥ तदुक्तिः** 'अध्यक्षेण' इति द्रष्टृत्वोक्तिः । **अन्यथेति ॥** द्रष्टृत्वमेव प्रतिपाद्यते, न तु प्रयोजककर्तृत्वम् इत्यङ्गीकारे 'अहमध्यक्षः' इत्येतावता पूर्णत्वेनोभयत्र कर्तृत्वार्थकतृतीयाविभक्तिवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥

ननु *'लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'*[2] इति लुङादावेव अडागमविधानेन लिटि तद्विधानाभावात् 'विससर्ज' इति वक्तव्यम्, 'वि अससर्ज' इति कथम् ? इत्यत आह- **बहुलेति ॥** *'बहुलं छन्दसि'*[3] इति सूत्रे बहुलग्रहणात् लिट्यपि अडागम इत्यर्थः ।

'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
[4]इति स्म वैयाकरणाः प्रयोगे चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति ॥

इति वचनबलेन बहुलशब्दार्थो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

## भावरत्नकोशः

**तर्हि** यदीश्वरस्य स्वतः कर्तृत्वं स्यात्, तर्हीत्यर्थः । 'मयाऽध्यक्षेण' इत्यस्य

---

१. पा.सू. २.३.१८ २. पा.सू. ६.४.७१ ३. पा.सू. ६.४.७५

४. 'विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य' इति पाठान्तरं व्याकरणशास्त्रे ।

तात्पर्यम्- **अहं केवलं द्रष्टैवेति ॥** सूयते जनयति। **साद्दश्यं कर्मसु** व्यासक्त्यभाव-लक्षणं व्याख्यातम्, 'असक्तं तेषु कर्मसु'[1] इति विवृतम्। **तदज्ञात्वा** स्वकृत-व्याख्यानम् आच्छाद्य। **इति मत्वेति ॥** उदासीनशव्दस्य क्रियामात्राभाव-वद्वोधकत्वस्य आपाततोऽवगमादिति भावः। 'शङ्कितम्' इत्येतदेव विशदयति- **पुरा प्रकृतिमिति ॥** विसर्गशव्दितजगत्सृष्टिलक्षणक्रियाकर्तृत्वम् आख्यातेना-भिहितम्[2] इत्यर्थः। **इत्यापन्नमितीति ॥** इतिशव्दस्य 'शङ्कितमिति' इति पूर्वेण सम्बन्धः। कर्तृतृतीयातात्पर्यम्- **द्रष्टाऽहमेवेति ॥ तृतीयया** 'अध्यक्षेण मया' इत्यत्रत्यतृतीयया[3]। अन्यत्र तृतीयाऽयोगात् *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'*[4] इति शास्त्रादत्र कर्तर्येव तृतीयेति भावेनोक्तम्- **कर्ता चाहमेवेति ॥ स्वातन्त्र्यमिति ॥** 'उच्यते' इत्यनुवर्तते।

ननु 'त्वयि कर्तृत्वोपचारमात्रम्' इत्याक्षेपे 'अहमेव स्वतन्त्रः कर्ता, नान्यः' इति परिहारसमर्पकं 'मया' इत्येतदेव वक्तुमुचितम्, नतु 'अध्यक्षेण' इत्येतदपि? प्रयोजनादर्शनात्, इत्यत आह- **दर्शनेति ॥ तदुक्तिः** 'अध्यक्षेण' इति विशेष-णोक्तिः। 'अहं केवलं द्रष्टैव, प्रकृतिरेव चराचरं सूयते' इति प्रागुक्तापात-प्रतीतार्थाङ्गीकारे[5] बाधकमाह- **अन्यथेति ॥** द्रष्टृत्वमात्रस्याभिमतत्वे 'अहमध्यक्षः, प्रकृतिस्तु सूयते' इत्येवावक्ष्यत्, तृतीयाविभक्तिर्न तत्र प्रयोक्तव्येत्यर्थः। **प्रकृति-प्रयोजकत्वं** प्रकृतिकर्तृकसृष्टौ प्रयोजककर्तृत्वम्। नन्वत्र श्रुतौ परमेश्वरस्य प्रकृतिं प्रति प्रयोजकत्वं न प्रतीयते, प्रकृतेर्भगवत्प्रसूतत्वं प्रकृतानुपयुक्तमेव च प्रतीयते? इत्यत आह- **प्रसूता सृष्टावभिमूखीभूतेति ॥** [6] *'कृदिकाराद्'* इत्यत्र *'अक्तिनः'* इति पर्युदासादाह- **प्रसूती प्रसूतिरिति ॥** विसर्गस्य ईकारश्छान्दस इति भावः।

---

१. भ.गी. ९.९ २. अभिमतम् (पं.)
३. इत्यत्र तृतीयया (मं.२) ४. पा.सू. २.१.१८
५. चराचरबाधकमाह (मं.१)
६. 'कृदिकारादक्तिनः' इति वार्तिकम्, पा.सू. ४.१.४५ सन्दर्भे। (मं.१)

[1]तथा च द्वादशे 'यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः'[2] इति भाष्ये[3]। 'तोयेन' इत्यनुवादः, 'कर्मणा' इति व्याख्यानम्। [4]तन्नामसु पाठादिति भावः। लिट्यडागमश्छान्दसत्वादिति तदर्थमाह- **विससर्जेति** ॥ छन्दस्यडागमे प्रमाणोक्तिः- **बहुलग्रहणादिति** ॥ *'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि'*[5] इति सूत्रे ॥ १० ॥

भगवद्गीता

**अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।**
**परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥**

भाष्यम्

तर्हि [6]केचित्कथं त्वामवजानन्ति ? का च तेषां गतिः ? [7]इत्यत आह- **अवजानन्ति इत्यादिना ॥ मानुषीं तनुं** मूढानां मानुषवत् प्रतीतां [8]तनुम्, न तु मनुष्यरूपाम्। उक्तं च मोक्षधर्मे-

"[9]यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् देहबद्धं विशां पते।

१. यथा (पं.)	२. सौक.श्रु.	३. गी.भा. १२.५
४. 'तोयमापः कर्माणि' इति।	५. पा.सू. ६.४.७५
६. कथं केचित् (पा.)	७. इत्याह (पा.)
८. 'तनुम्' इति शब्दो नास्ति।
९. 'यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते। सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः। ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट्। भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च। भूतप्रलयमव्यक्तं शृणुष्व नृपसत्तम ॥' (भा. कुम्भ. १२.३५७.११-१३, पुणे १२.३३५.१०-११)
'यत्किञ्चिदिह लोके वै देहसत्त्वं विशां पते। सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिभिः। ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट्। भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च। भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसत्तम ॥' (भा. गी.प्रे. १२.३४७.११-१३)

सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ।
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा वरदः[1] सगुणो निर्गुणोऽपि च ।
भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तम ॥'

इति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तम् । अतो नावताराः[2] पृथक् शङ्क्याः ।

'रूपाण्यनेकान्यसृजत् [3]प्रादुर्भावभवाय सः ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा ॥'[4]

इति । तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेश्च[5] । अतो न तेषां मानुषत्वादिर्विना भ्रान्तिम् । 'भूतं महद् ईश्वरं च' इति भूतमहेश्वरम् । तथा हि (सामवेदे) बाभ्रव्यशाखायाम्-

'अनाद्यनन्तं परिपूर्णरूपम् ईशं वराणामपि देववीर्यम् ।' इति ।

'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्[6] ।'[7] इति च ।

'ब्रह्म पुरोहित ब्रह्म कायिक महाराजिक[8] ।'

इति च मोक्षधर्मे ॥ ११ ॥

---

१. अ. वरदो विज्ञेयः  २. अ. नावताराश्च
३. प्रादुर्भावि (भा.गी.प्रे. १२.३४९.३६-३७)
४. भा. कुम्भ. १२.३५९.३६-३७, पुणे, १२.३३७.३५-३६
५. अ. अत्र चशब्दो न श्रूयते ।  ६. सुबालोपनिषद्यपि
७. बृ. ४.४.१०
८. (भा. गी.प्रे. १२.३३८.४), कायिक महाकायिक महाराजिक (पुणे, १२.३२५.४), राजिक महाराजिक (भा. कुम्भ. १२.३४६.४)

## प्रमेयदीपिका

उत्तरवाक्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह- **तर्हीति** ।। यदि त्वमेव जगतः सृष्टि-स्थितिसंहाराणां कर्ता[१] । कैश्चिदवज्ञानात्, तेषां चानर्थाभावाद् उक्तमसदिति शङ्काऽभिप्रायः । 'मानुषीं तनुमाश्रितम्' इत्येतद् अन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **मानुषीमिति** ।। भ्रान्त्यनुवाद एवायमिति भावः । कुतो न ? इत्यत आह- **उक्तं चेति** ।। चो हेतौ । शरीराणि हि भौतिकानि भवन्ति । भूतानि चेश्वरस्य बुद्धिजानि । तत् कथं तानि वध्नीयुरित्यर्थः । अत्रैव 'ईश्वरो हि' इत्यादिनाऽन्ये हेतवोऽभिधीयन्ते । **विराट्** नित्याभिव्यक्तरूपः । **वरदः** मोक्ष-प्रदः । **सगुणः** स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । [२]भूतानि प्रलीयन्ते यस्मिन् तत् । **अव्यक्तम्** तदभिमानिनी देवता । तस्य शुश्रूषुः । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।

अस्त्वेतत् मूलरूपविषयम् । अवतारस्य तु कृष्णस्य मानुषत्वं भवतु ? इत्यत आह- **अवतारेति** ।। [३]"यत् तद् दर्शिवान् ब्रह्मा रूपं हयशिरोधरम्"[४] इति हयग्रीवावतारप्रसङ्गे । अस्तु हयग्रीवस्यैवम् । कृष्णस्तु मानुषशरीर एव किं न स्यात् ? इति चेन्न । युक्तिसाम्यात्, विशेषप्रमाणाच्च, इत्याह- **रूपा-णीति** ।। **असृजत्** व्यभजत् । **प्रादुर्भावभवाय** उत्तरत्र **सः** नारायणः । **मानुषं** कृष्णादिकम्[५] । **तत्रैव** मोक्षधर्म एव । **प्रथमसर्गकाल एव** मानुषादिजात्युत्पत्तेः प्रागेवेत्यर्थः ।

उपसंहरति- **अत इति** ।। **तेषाम्** अवताराणाम् । उत्तरपदविरोधश्चान्यथा

---

१. भाष्यशेषपूरणम् २. 'भूतप्रलयम्' इत्यस्य विवरणम्

३. 'यत् तद्दर्शितवान् ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम्' इति भारतकोशेषु ।

४. भा. १२.३५७.१०

५. नरे विष्णुः समाविष्टः स्वयं नारायणो हरिः । अर्जुने च समावेशः कृष्णो नारायणः स्वयम् ।। इति तत्वविवेके । -भाग.ता. ४.१.५९

**इति भावेन तद्व्याचष्टे- भूतमिति ॥ 'भूतं= सर्वदा विद्यमानम्' इति कालानन्त्यमाचष्टे। 'महत्' इति देशानन्त्यम्। 'ईश्वरम्' इति गुणानन्त्यम्। 'भावं= याथार्थ्यम्'[१] इति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकम्। अत्र श्रुतिं पठति- तथा हीति ॥ ईशं वराणाम् इतीश्वरम्। षष्ठ्याः परनिपातः। देवाः वीर्यं= पुत्रा यस्यासौ तथोक्तः। 'महतो भूतस्य' इति देशकालानन्त्यमुच्यते । वराणां देवानामीशत्वे 'ब्रह्म' इति मोक्षधर्मवाक्यं प्रमाणम् । पुरोहितादिदेव-निकायास्त्वदधीना इत्यर्थः। 'ब्रह्म' इति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ११ ॥**

## भावदीपिका

**भ्रान्तीति** ॥ भ्रान्तिसिद्धं यन्मानुषत्वं तदेव भगवताऽनूद्यते, नतु वास्तव-मित्यर्थः । **अत्रैवेति** ॥ 'परमात्मनो भूतवन्धाभावे' इत्यर्थः । **हेतव इति** ॥ तथाच 'ईश्वरो हि' इत्यादि हेतुगर्भविशेषणमितिभावः ॥

**तस्य शुश्रूषुरिति** ॥ ननु 'शुश्रूषुः' इत्यस्य सन्नन्तत्वेन *'सन्-आशंस-भिक्ष उः'*[२] इत्यनेन उप्रत्ययान्तत्वात्, उप्रत्ययान्तस्य च *'न लोक'*[३] इति षष्ठ्या निषेधात्, 'हरिं दिदृक्षुः' इतिवत् 'तं शुश्रूषुः' इति वक्तव्ये 'तस्य' इति कथमुक्तम्? इति चेदुच्यते। *'कर्तृकर्मणोः कृति'*[४] इति प्राप्ता या कर्तरि कर्मणि च षष्ठी सैव *'न लोक'* इति निषिध्यते, न तु *'शेषे'*[५] इत्यनेन प्राप्ता सम्बन्धमात्रे षष्ठी। प्रकृते च *'कर्तृकर्मणोः'* इत्यनेन कर्तरि षष्ठी नोच्यते, येन निषेधावतारः स्यात्, किन्तु *'शेषे'* इति सम्बन्धमात्र एव। न ह्यस्याः प्रतिषेधोऽस्तीति। नन्वत्रापि शुश्रूषायां भगवतः कर्मत्वं विवक्ष्यताम् । तथा च कर्मणि प्राप्तद्वितीयाऽपवादकत्वेन *'कर्तृकर्मणोः'* इत्यनेन प्राप्ता षष्ठी *'न लोक'* इत्यनेनापोद्यते। एवं च 'अपवाद-

---

१. 'परं भावम्' इति श्लोके। २. पा.सू. ३.२.१६८
३. पा.सू. २.३.६९ ४. पा.सू. २.३.६५
५. *'षष्ठी शेषे'* इति पा.सू. २.३.५०

स्यापवादे पुनरुत्सर्गस्यैव स्थितिः' इति न्यायेन कर्मणि द्वितीयैव प्राप्नोति। तथा च 'तम्' इत्येव वक्तव्यम् इति चेत्, सत्यम्। तथात्वे साक्षाद्भगवत्कर्मक-तत्पादसंवहनादिरूपैव सेवा प्राप्नोति, न तु तत्सम्बन्धिसेवा। अनया क्रियमाणा जगत्सर्जनादिरूपा सेवैव। सा च न भगवत्कर्मिका, भगवत्सम्बन्धिनी तु भवति। अतः सामान्यतो भगवत्सम्बन्धिसेवामात्रप्राप्त्यर्थं शेषे षष्ठीमाश्रित्य 'तस्य' इत्युक्तमिति **गुरुचरणानां सम्प्रदायः**। **भावबोधे तु** 'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इति *'न लोक'* इति षष्ठीप्रतिषेधो न प्रवर्तत इत्युक्तम्। ननु 'अव्यक्तं शुश्रूषु' इति भवेत्, तत्कथं 'शुश्रूषुः' इति पुंलिङ्गम्? इत्यत आह- **लिङ्गव्यत्यय इति**॥

**एवमिति**॥ भूतादिबन्धाभावेन मानुषदेहाभाव इत्यर्थः। **युक्तिसाम्यादिति**॥ भगवदवतारत्वयुक्तिसाम्यादित्यर्थः। 'विभक्त्युक्तेः' इत्युत्तरभाष्यानुसारेणाह- **व्यभजदिति**॥ 'पञ्चात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत्'[१] इत्याद्युक्त-प्रकारेणाऽऽदिसृष्टावेव व्यभजदित्यर्थः। **उत्तरत्रेति**॥ ब्रह्माण्डोत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मणो दैनन्दिनकल्पे तत्तद्दैत्यकृतपीडापरिहारं प्रयोजनीकृत्य प्रादुर्भावभवायेत्यर्थः। **प्रागेवेति**॥ तथा च कृष्णादिरूपं कथं मानुषं स्यादित्याशयः।

ननु 'परं भावम्' इति द्वितीयान्तभावशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् तद्विशेषणीभूतानां भूतशब्द-महच्छब्द-ईश्वरशब्दानामपि पुंलिङ्गत्वात् 'भूतो महानीश्वरश्च' इति वक्तव्यम्, कथं 'भूतं महदीश्वरम्' इति नपुंसकलिङ्गप्रयोगः? इत्यत आह- **भावमिति**॥ सप्तमाध्यये 'परं भावमजानन्तः'[२] इत्यत्र 'भावं= याथार्थ्यम्'[३] इति व्याख्यातत्वात्, तस्य च नपुंसकत्वात् तदनुसारेण 'भूतं महदीश्वरम्' इति नपुंसकलिङ्गप्रयोगो युक्त इति भावः। ननु तर्हि 'वरेशम्' इति स्यात्? इत्यत आह- **षष्ठ्या इति**॥ षष्ठ्यन्तवरशब्दस्येत्यर्थः। **देववीर्यमिति**॥ 'प्रजापते रेतो देवाः' इति श्रुतेरिति भावः॥

---

१. म.भा.ता.नि. १.१० २. भ.गी. ७.२४ ३. गी.भा. ७.२४

**पुरोहितादिदेवनिकाया इति ॥** अनेन 'पुरोहित' 'कायिक' 'महाराजिक' इति देवगणानां संज्ञेत्युक्तं भवति। 'पुरोहित' इत्याद्यविभक्तिको निर्देशः। तथा च 'पुरोहितो ब्रह्म' इत्याद्यर्थो द्रष्टव्यः। 'ब्रह्म पुरोहित कायिक' इत्युक्त्याऽलम्। पुनः 'ब्रह्म' इति किमर्थम्? इत्यत आह- **ब्रह्मेतीति** ॥ ११ ॥

## भावरत्नकोशः

'का च' इति भाष्यभावं सपरिकरमाह- **केश्चिदिति ॥** तनुश्चेद् अमानुषी तर्हि **'मानुषीम्'** इति कथं भगवतोऽभिलापः ? इत्यतो **'मूढानाम्'** इति भाष्यभावमाह- **भ्रान्तीति ॥** मनुष्यशब्दात् सम्बन्धार्थेऽणि, ङीपि[1] *'हल-स्तद्धितस्य'*[2] इति यकारलोपे 'मानुषीम्' इति रूपमिति भावः। **कुत इति ॥** [3]मानुष्यरूपमिति कुतो नेत्यर्थः। 'न' इति साध्ये हेतुसम्पत्तय आह- **चो हेता-विति ॥** 'उक्तं च' इत्यत्र चशब्दो हेतुसमर्पको व्याख्येय इत्यर्थः। 'यत्किञ्चित्'[4] इत्यादित्रिपादीतात्पर्यमाह- **शरीराणीति**[5] **॥ तानि** भूतानि, 'तम्' इति शेषः। **अत्रैव ईश्वरस्य देहसम्बन्धाभाव एव।** ईश्वरत्वं बन्धकदेहजिहासुत्वे सति तत्र शक्तत्वमत्र विवक्षितम्। 'बाहुजः क्षत्रियो विराट्'[6] इत्यभिधानाद् विराट्शब्दः क्षत्रियवचन इति कथं[7]तस्य '[8]देहाबद्धत्वे हेतुसमर्पकत्वम्? इत्यतो व्याचष्टे- **विराट् नित्याभिव्यक्तरूप इति ॥** विशेषेण '[9]राजन्नित्याभिव्यक्तरूपात्'[10] निमित्ताद्

---

१. *'टित्-ढ-अण्-अञ्-द्वयसच्-दघ्नच्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः'* (पा.सू. ४.१.१५) इत्यनेन

२. पा.सू. ६.४.१५०

३. मनुष्यरूपः (पं.)

४. भा. १२.३५७.११

५. शरीराणि हीति (पं.,मं.३)

६. अ.को.

७. विराट्छब्दस्य

८. देहानबद्धत्वं हेतुसमर्पकम् (पं.)

९. राजा (पं.), विशेषेण राजनात् नित्याभि.... (मं.३)

१०. राजत् नित्याभिव्यक्तरूपम्, तस्मादित्यर्थः।

विराट्शब्दो भगवति वर्तते। नित्यव्यक्तविग्रहस्य च प्रत्यग्रशरीरग्रहणमनुचितमिति भावः। वरदत्वं रुद्रादिसाधारणम् ? इत्यतो विवक्षितमर्थमाह- **मोक्षद इति ॥** निर्विशेषणवरशब्देन वरणीयमुख्यो मोक्षो ग्राह्यः। [1]सर्वमोक्षप्रदानसमर्थस्य च स्वबन्धकदेहयोगो न युक्त इति भावः।

सगुणत्वं= गुणत्रयवत्त्वं [2]बन्धानुकूलमेवेति साध्यविपरीतव्याप्तम्, 'सगुणो निर्गुणः' इति विप्रतिषिद्धं च ? इत्यतो व्याचष्टे- **सगुणः स्वातन्त्र्यादीति ॥** निर्गुणोऽपि= सत्त्वादिगुणहीनोऽपीति भाष्यार्थः। 'प्रलीयन्तेऽस्मिन्' इति प्रपूर्वात् [3]लीङ्= श्लेषणे इति धातोरधिकरणे *'एरच्'*[4] इत्यच्प्रत्यये, अधिकरणेऽच्-प्रत्ययान्तस्य च विशेष्यनिघ्नत्वान्नपुंसकत्वमिति भावः। शुश्रूषुत्वमचेतनेऽव्यक्ते घटयितुमुक्तम्- **तदभिमानिनीति ॥ तस्य** प्रस्तुतनारायणस्य। 'जिज्ञासुरपि योगस्य'[5] इत्यत्रेवात्रापि षष्ठी निर्वाह्या। अव्यक्तविशेषणत्वात् 'शुश्रूषु' इति वाच्ये कथं लिङ्गान्तरम् ? इत्यत आह- **लिङ्गव्यत्यय इति ॥** *'सुप्तिङुपग्रह-लिङ्गनराणाम्'*[6] इति शास्त्रादिति भावः। 'अंशो नानाव्यपदेशात्' [7]इत्यधिकरणे **चन्द्रिकायां तु**-" 'शुश्रूषुः' " इत्यत्र जीवनिष्ठशुश्रूषां प्रति प्रकृतो नारायण एव विषयत्वेन सम्बध्यत इत्याह- **शुश्रूषुस्तस्येति ॥** एवं च भूतसम्बन्धाधीन-प्रलयादिमत्त्व-अकार्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तकाभ्यां भूतप्रलय-अव्यक्तशब्दाभ्याम् [8]उक्तो

१. 'अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दनः' (पाद्मे, शैवे मार्कण्डेयकथाप्रसङ्गे) इत्युक्तेः।

२. बन्धानुकूलं भवति (पं.)　　　　३. ली (पं.)

४. पा.सू. ३.३.५६　　　　५. भ.गी. ६.४४

६. 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च (कृत्सयङां च)। व्यत्यय-मिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥' इति महाव्याकरणे। भाग.ता. १.१२.५३, श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।

७. इत्यधिकरणचन्द्रिकायाम् (मं.१) - ब्र.सू. २.३.४२

८. इतः परं 'योजितम्' इति पर्यन्तं तात्पर्यचन्द्रिकाया अनुवादः।　　९. मुक्तः

जीवसमूहः, तस्य नारायणस्य शुश्रूपुर्मोक्षार्थं जिज्ञासुरिति योजनेति भाव इति व्याख्याय, **तत्त्वप्रदीपे** तु- 'भूतप्रलयस्थानभूता अव्यक्तशब्दिता श्रीः प्रकृतस्य नारायणस्य शुश्रूपुः, 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तम्'[1] इति स्मृतेः' इति प्रकारान्तरेण योजितम्'' इत्युक्तम्।

**एतत्** मोक्षधर्मवचनम्। 'नावताराः पृथक् शङ्क्याः' इति भाष्यं विवृण्वन्नेवोत्तरग्रन्थमवतारयति- **अस्त्विति** ॥ एवं मूलरूपस्येवावन्धकरूपत्वम्। वराहनरसिंहादेरुत्पत्त्यभावादाह- **असृजद् व्यभजदिति** ॥ **प्रादुर्भावभवाय** प्रादुर्भावसम्भवाय, 'उत्तरत्र'= रूपविभागोत्तरकाले, इति शेपोक्तिः[2]। [3]''देवमानुपरूपम्= वराहादि देवम्[4], रूपम्= वामनाख्यम्' इति स्थिते, मानुपं= मनुष्यवत् प्रतीयमानं परिशेपाद् रामकृष्णादिरूपमिति भावेनोक्तम्- **मानुषं कृष्णादिकमिति** ॥ ननु मोक्षधर्मे पाद्मसृष्ट्यनन्तरं भूभारोद्धाराय भगवदवतारविभागोक्तेः कथं 'प्रथमसर्गकाले' इत्युच्यते ? इत्यत आह- **मानुषादिजातीति** ॥ अत्र प्रथमसर्गशब्देन मानुपादिजात्युत्पत्तिप्राक्कालाधिकरणकसर्ग[5] एव ग्राह्य इति न मोक्षधर्मविसंवाद इति भावः।

भ्रान्तिं विना तेपाम्= अवताराणां मानुपदेहयोगादिर्नास्तीति भाष्यार्थः। **अन्यथा** अवताराणां मानुषशरीरादिभावाभ्युपगमे। 'जीवभूतां महावाहो'[6] इत्यत्र सप्तमे 'भूता= सर्वदा स्थिता[7]' इति व्याख्यातत्वादाह- **सर्वदा विद्यमानमिति** ॥ **गुणानन्त्यमिति** ॥ नहि देश-काल-गुणैरनन्तस्य कृष्णस्य मनुष्यतन्वाश्रयणं युक्तमिति भावः। ननु गीतागतभावशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् तद्विशेपणे 'भूतमहेश्वरम्' इत्येतत्पदेऽपि पुंलिङ्ग एव वक्तव्ये, 'भूतं महान्तम् ईश्वरम्' इत्येव भापणीयम्।

---

१. भ.गी. १२.१ २. रूपविभागोत्तरकालविशेषोक्तिः (मं.३)

३. 'अदेवमानुषरूपं वामनाख्यम्' (मं.१), ४. वराहादि देवम् (मं.३)

५. प्राक्कालाधिकरणसर्गः (पं.) ६. भ.गी. ७.५

७. तथा हि भाष्यम्- 'चिद्रूपभूता सर्वदा सती' इति।

'महत्' इति क्लीबत्वं कथम् ? इत्यत आह- **भावमिति ॥** 'परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्'[१] इति सप्तमे 'भावं= याथार्थ्यम्'[२] इति व्याख्यानात् तदपेक्षया इहापि नपुंसकलिङ्गं प्रयुक्तमित्यर्थः। बहुलग्रहणात्तु[३] विशेषणानामपि समास इति भावः। अत्र= भगवतो भूतत्वे, महत्त्वे[४], ईश्वरत्वे चेति वदता 'अनाद्यनन्तम्'[५] इति कालानन्त्यम्, 'परिपूर्णरूपम्' इति देशानन्त्यम्, 'वराणां= देवानाम्' इति च गुणानन्त्यं ग्राह्यमिति श्रुतिर्व्याख्याता भवति।

ननु 'वराणामीशम्' इति विग्रहाभ्युपगमे 'वरेशम्' इत्येव समासः स्यात्, न तु 'ईश्वरम्' इति ? इत्यत आह- **षष्ठ्याः परनिपात इति ॥** 'दन्तानां राजा राजदन्तः' इत्यत्र यथा षष्ठ्यन्तमुपसर्जनमपि परतो निपात्यते[६], तथा 'वराणामीशम्' इत्यत्रापि 'वराणाम्' इति षष्ठ्यन्तस्य परनिपातो वक्तव्यः। निरुक्तत्वाद् ईशशब्दाकारलोपश्च। सति चैवम् 'ईश्वरम्' इति रूपमिति, 'वरेशम्' इति स्यादिति चोद्यमनवकाशमिति भावः। चतुर्थे तु 'ईशेभ्योऽपि वर ईश्वरः'[७] इति प्रकारान्तरमुक्तम्। उपादानोपादेययोरभेदादेव वीर्यपदं पुत्रपरमिति भावेनाह- **वीर्यं पुत्रा इति ॥ देशकालेति ॥** 'महतः' इति देशानन्त्यम्, 'भूतस्य= सदा विद्यमानस्य' इति कालानन्त्यमुच्यत इत्यर्थः। 'निश्वसितम् ऋग्वेदादिविद्याजातम् अनायासेनादिकाले तेनोच्चारितम्' इति श्रुतिशेषार्थः[८] ऋग्भाष्यटीकायामुक्तः। प्रकृतार्थे प्रामाण्याय, ब्रह्मणः पुरोहितादितादात्म्यानुपपत्तिपरिहाराय चाह- **पुरोहितादीति ॥ देवनिकायाः** देवगणाः।

---

१. भ.गी. ७.२४ २. गी.भा. ७.२४

३. *विशेषणं विशेष्येण बहुलम्* (पा.सू. २.१.५७) ४. महाशरीरत्वे (मं.३)

५. वा.शा.

६. *'राजदन्तादिषु परम्'* (पा.सू. २.२.३१) इति सूत्रेण। ७. गी.भा. ४.६

८. 'ऋग्वेदादिकमस्यैव श्वसितं प्राह नापरा।' (ऋ.भा. श्लो. २२सन्दर्भे) निश्वसितमिति हि निश्वसितमिव अनायासेन आदिकाले तेनोच्चारितमित्यर्थः। - ऋ.भा.टी. (प्रथमसूक्ते द्वितीयवर्गानन्तरम्)

ननु पुरोहितादीनां कथं गणदेवतात्वम् ? इत्यतो भाष्ये- 'महाराजिक' इत्युक्तम् । तस्यायमभिप्रायः- महाराजिकशब्दस्तावद् गणदेवतावचनः । 'महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः'[१] इत्यभिधानात् । ततः पूर्वं पठितस्य पुरोहितादिशब्दस्यापि गणदेवतार्थत्वमेव । ततः परम् '[२]आभास्वर-महाभास्वर-सप्तमहाभाग-याम्य-सञ्ज्ञासञ्ज्ञ-तुषित'[३] इति आभास्वर-तुषितशब्दौ पठ्येते । तावपि 'आदित्य-विश्ववसवः तुषिताभास्वरानिलाः'[४] इत्यभिधानाद् गणदेवता-वचनाविति तत्सहपठितपुरोहितादिशब्दोऽपि देवनिकायार्थ एवेति सम्बोधनस्य तात्पर्यम् । **त्वदधीना इति** ।। 'नपुंसकानां नलोपो वाच्यः'[४] इति शास्त्राद् 'ब्रह्म' इति सम्बुद्धौ रूपम् । 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते'[६] इति वचनादिति भावः । **आदरेति** ।। अभ्यासाच्च तत्र तात्पर्यं ज्ञायत इति भावः ।। ११ ।।

### भगवद्गीता

## मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
## राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।। १२ ।।

### भाष्यम्

तेषां फलमाह- **मोघाशा इति** ।। वृथाशाः । भगवद्द्वेषिभिः आशासितं[७] न किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च वृथैव तेषाम्[८],

---

१,४. अ.को. २. 'भासुर-महाभासुर' इति भारतकोशेषु (कुम्भ.,गी.प्र.)

३. भा.कुम्भ. १२.३४६.४

४. 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' इति वार्तिकम् ।

५. भाष्यते (मं.१)

६. 'विद्यमाने विभेदेऽपि मिथो नित्यं स्वरूपतः ।' इत्युत्तरार्धम् । भ.प. (भाग.ता. २.५.२)

७. अ. आशासितम् आमुष्मिकम् (पा.) भा.र.को. सम्मतः स्यात् ।

८. तेषां वृथैव (पा.)

ज्ञानं च । केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित् पुरुषार्थ आमुष्मिकः तैराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च- 'तानहं द्विषतः क्रूरान्'[1] इत्यादि । मोक्षधर्मे च-

'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद् विष्णुमव्ययम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीस्समाः ।
यो द्विष्याद् विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम्[2] ।
[3]कथं स न भवेद् द्वेष्य आ लोकान्तस्य कस्यचित् ॥' इति ।

सर्वोत्कृष्टो ज्ञानभक्ती ह[4] यस्य नारायणे पुष्करविष्टराद्ये ।
सर्वावमो[5] द्वेषयुतश्च तस्मिन् भ्रूणानन्तघ्नोऽस्य[6] समो न चैव ॥

इति च सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम् ।

## प्रमेयदीपिका

'किञ्च तेषां फलम्' इत्यस्य परिहारो न दृश्यते ? अत आह- **तेषामिति** ॥ अनर्थत्वप्रदर्शनाय व्याचष्टे- **वृथेति** ॥ सम्पदादिप्राप्तिदर्शनात् कथम् ? इत्यत आह- **भगवदिति** ॥ युद्धादिकर्मणां साफल्यदर्शनात् कथं मोघकर्माणः? इत्यत आह- **यज्ञादीति** ॥ ज्ञानं तत्वविषयं तेषां नास्त्येव । अतः [7]कथं मोघत्वमुच्यते ? इत्यत आह- **ज्ञानं चेति** ॥ 'ज्ञानं च तेषां वृथैव' इति[8],

---

१. भ.गी. १६.१९ २. अ. प्रभुम

३. 'कथं नाम भवेद् द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् ।' इति भारतकोशेषु (गी.प्र. १२.३४६.६-७, पुणे १२.३३४.५-७, कुम्भ. १२.३५६.५-६)

४. सर्वोत्कृष्ट ज्ञानभक्ती हि (पा.) ५. अ. सर्वावमे (वे.,दे.)

६. भ्रूणानन्तघ्नोऽप्यस्य (पा.) ७. कथं तस्य (पा.)

८. इति शेषः

अस्य 'केनापि ..... इत्यर्थः' इति सम्बन्धः। अनेन ज्ञानपदमुपलक्षणमिति चोक्तं भवति। न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिः, अपि तु दुःखावाप्तिश्चेति भावेन तत्र प्रमाणान्याह- **वक्ष्यति चेति ॥ आ सम्यक्। लोकान्तस्य** चण्डालादेः[1]। **पुष्करविष्टराद्ये** पद्मासनस्य पितरि। **भ्रूणानन्तघ्नः** अनन्तभ्रूणघ्नः।

## भावदीपिका

**साफल्येति ॥** वीरस्वर्गरूपफलसद्भावादिति भावः। **उपलक्षणमिति ॥** गीतायां ज्ञानपदं भक्त्याद्युपलक्षकमित्यर्थः।

## भावरत्नकोशः

'का च तेषां गतिः'[2] इति भाष्यमर्थतोऽनुवदति- **किञ्च तेषां फलमितीति ॥** विषयज्ञानस्य फलदर्शनात् कथं मोघत्वम्? इत्यतः 'ज्ञानं तत्त्वविषयम्' इति वक्तव्यम्। तत्तु तेषां नास्त्येव। 'सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात्'[3] इत्यधिकरणेऽयोग्यानां तत्त्वज्ञानाभावस्य स्थितिरिति भावेनोक्तम्- [4]**ज्ञानं तत्त्वविषयं तेषां नास्त्येवेति ॥** [5]भाष्ये चशब्दः 'तेषां वृथैव' इत्यस्यानुकर्षणार्थ इति भावेनाह- **ज्ञानं च तेषां वृथैवेत्यस्येति ॥** तस्यैव विवरणम्- 'केनापि' इति योज्यम्। **अनेन** 'भक्त्याद्युपायेन न कश्चित्पुरुषार्थ आमुष्मिकः' इति च कथनेन। न केवलं 'ज्ञानं भक्तिः विरक्तिश्च मोघा' इत्युपलक्षितम्। किन्तु 'ज्ञानसाध्यम् आमुष्मिकफलं न किमपि तेषाम्' इति च। ज्ञानपदेनैव ज्ञानफलमुपलक्षितमिति चार्थः। स्थितस्य [6]ज्ञानस्य फलनिष्पादकत्वमिह ज्ञानशब्दार्थो न विवक्षितः[7]। किन्तु तत्त्वज्ञानस्यानवाप्तिः, ज्ञानफलत्वेन प्रसिद्धं यद् आमुष्मिकफलं तस्यालाभश्चेति भावः।

---

१. आ चण्डालादेः (वि.) २. गी.भा. ९.११ ३. ब्र.सू. ३.४.३४
४. 'ज्ञानम्' इति नास्ति (मं.२) ५. 'ज्ञानं च' इति भाष्ये
६. ज्ञानफलानिष्पादकत्वमिह (मं.३) ७. विवक्षितम् (पं.)

'**शाश्वतीः समाः**'[१] इति भाष्ये '*कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे*'[२] इति द्वितीया। शाश्वतेषु वर्षेष्वित्यर्थः। आङो द्वेष्यपदेनान्वय इति भावेन तदर्थमाह- **आ सम्यगिति** ॥ लोकः= जनः, तदन्तस्य इत्यस्यार्थः- **चण्डालादेरिति** ॥ [३]**सुधायां तु**- 'लोको जनः, तस्यान्तः= चाण्डालादिः, तत्पर्यन्तस्य' इति '**आलोकान्तस्य**'[४] इत्येतद् ऐकपद्येन व्याख्यातम्। '**सर्वोत्कृष्टः रमाब्रह्मादि-देवताविषयकज्ञानभक्तिसम्पत्तिमद्भ्योऽप्यतिशयितः। सः**' इति [५]शेषः। '**ह**' इत्यव्ययम्, न तु '**इह**' इति छेदः, [६]प्रगृह्यत्वापत्तेरिति स्फुटत्वाद् दुर्गमार्थं पदमनूद्य व्याख्याति- **पुष्करेति** ॥ **पद्मासनस्य** विरिञ्चस्य। अनन्तशब्दस्य विशेषणस्यापि '*विशेषणं विशेष्येण बहुलम्*'[७] इति बहुलग्रहणात् परनिपात इति भावेन व्याचष्टे-

---

१. भा. १२.३५६.५ २. पा.सू. २.३.५

३. ३.३.३१अधिकरणे, अ.व्या. श्लो.सं. ३.३.११३ (१३१४)

४. 'आलोकान्तस्तस्य' (पा.)। 'लोकान्तं मर्यादीकृत्य इति आलोकान्तम्, इति मर्यादार्थकस्याङो लोकान्तशब्देनाव्ययीभावसमासाश्रयणे 'आलोकान्तस्य' इति षष्ठीश्रवणानुपपत्तिभयाद् अन्यथा समासमाह- लोक इति ॥ एतच्च तात्पर्यकथन-मात्रपरम्। विग्रहस्तु आ तत्पर्यन्तो लोकान्त आलोकान्त इति। प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादिवत् प्रादिसमास एवेत्यवधातव्यम्। गीताभाष्यटीकायां तु आ सम्यक् लोकान्तः चण्डालादिरिति व्याख्यातम्। तत्राप्युक्तानुपपत्तिपरिहाराय 'आ सम्यक् लोकान्त आलोकान्तः' इति प्रादिसमास एवोक्त इति द्रष्टव्यम्।' (शे.वा.चं.)

५. भाष्यस्थप्रमाणे। यस्य पुष्करविष्टराद्ये नारायणे ह ज्ञानभक्ती स्तः, स सर्वोत्कृष्टः। तस्मिन् द्वेषयुतः ... इत्येवमन्वयः।

६. '*ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्*' (पा.सू. १.१.११) - ईत्-ऊत्-एदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। इत्यनेन 'ज्ञानभक्ती' इति शब्दस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञायाम्, '*प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्*' (पा.सू. ६.१.१२५) इत्यनेन प्रकृतिभावे च सति 'ज्ञानभक्ती इह' इति विन्यासः स्यात्। इति भावः।

७. पा.सू. २.१.५७

**अनन्तभ्रूणघ्न इति ॥** 'कृतघ्नः' 'शत्रुघ्नः' इत्यादौ 'मूलविभुजादित्वात् कः'[1] इति हरदत्तवचनाद्[2] 'भ्रूणघ्नः' इत्यत्रापि हन्तेः कप्रत्ययः।

## भाष्यम्

'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः'[3]

वैरेण यन्नृपतयः शिशुपालपौण्ड्र-
साल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।
ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ
[4]तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम् ॥ (भाग. ११.५.४९)

[5]इति तु भगवतो[6] भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं [7]नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च, स्वभक्तस्य कदाचित् शापबलाद् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान् ददातीति ।

## प्रमेयदीपिका

यद्येवम्, कथं तर्हि भागवतादौ भगवद्द्वेषस्य मोक्षसाधनत्ववचनम् ? इत्यत आह- **द्वेषादिति ॥** 'तद्गतिं गताः' इति सम्बन्धः। वैरेण ध्यायन्तः यदीय-गत्यादिभिः **आकृतधियः** आकृष्टबुद्धयः। ये पूर्वं भक्ताः शिशुपालादयः तद्विषये भवत्येषा गतिः, न तु [8]पौण्ड्रकादिविषये ? अत आह- **नित्येति ॥**

१. 'मूलविभुजादिभ्यः' इति वार्तिकम्, पा.सू. ३.२.५सन्दर्भे।
२. 'कृतघ्नशब्दो मूलविभुजादिषु द्रष्टव्यः' इति वचनं पदमञ्जर्याम्, *'अमनुष्यकर्तृके च'* इति पा.सू. ३.२.५३सन्दर्भे।
३. भाग. ७.१.३२
४. अ. तत्साम्यमापुः (विजयध्वजसम्मतश्च)
५. इत्यादि तु
६. अ. इति भागवते (व.,दे.)
७. अ. 'नित्यध्यानस्तुत्यर्थम्' इति न पठ्यते।
८. पौण्ड्रसाल्वादिविषये(पा.)

'भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थम्' इत्युक्तं विवृणोति- **स्वभक्तस्येति ॥** इति 'भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थम्' इति योजना।

## भावदीपिका

**तद्गतिं गता इति सम्बन्ध इति ॥** 'ईश्वरे मन आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः'[1] इति सप्तमस्कन्धगतपूर्ववाक्येनान्वयः ॥

**न तु पौण्ड्रकादिविषये, अत आह- नित्येत्यादि ॥** यद्यपि,

'[2]पौण्ड्रके नरके चैव साल्वे कंसे च रुग्मिणि।
आविष्टास्तु हरेर्भक्ताः तद्भक्त्या हरिमापिरे ॥'

इत्यादिना एतेष्वपि सज्जीवप्रवेश उक्तः। तथापि शिशुपालादिदेहानां जयादि-शुभजीवकर्मनिर्मितत्वेन तेषामेव तद्देहाभिमानित्वात्, तद्देहावच्छेदेन असुर-सम्बन्धवशेन तत्कृतद्वेषस्य प्रामादिकत्वेन तेषां द्वेषफलतमःप्राप्तिर्न भवति। तत्कृतस्वाभाविकभक्तिफलं शुभमेव भवति, तत्प्रविष्टासुराणामेव द्वेषफलं तम इति तेषामेव भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थम् इत्युक्तगतिविषयत्वम्। पौण्ड्रकादिदेहानां वेनाद्यसुरकर्मनिर्मितत्वेन तेषामेव तद्देहाभिमानित्वात्, तद्देहावच्छेदेन शुभ-जीवसम्बन्धवशेन तत्कृतभक्त्यादेः अस्वाभाविकत्वेन तेषां भक्त्यादिफलाभावात् तत्प्रविष्टशुभजीवानामेव शुभफलम्, पौण्ड्रकाद्यसुराणां तु तत्कृतद्वेषस्य स्वाभाविकत्वेन तत्फलं तम एवेति तेषां पूर्वोक्तगतिविषयत्वासम्भवात् 'नित्य-ध्यानस्तुत्यर्थं च' इति साधारणगत्यन्तरोक्तिरिति ध्येयम्। अत एव सुधायाम्-

'स्मर्तव्यो भगवान्नित्यम् इत्यर्थेनैव हि क्वचित्।
द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् ॥'[3]

---

१. भाग. ७.१.३१ २. भाग.ता. ७.१०.४० श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।
३. अ.व्या. ३.४, श्लो.२०८ (१६३०)

इत्यनुव्याख्यानस्य तात्पर्यमुक्तम्- ''द्विविधानि वाक्यानि। 'वैरेण यन्नृपतयः'[१] इत्यादीनि स्मरणप्रधानानि, तेषां प्रथमा गतिः। 'द्वेषाच्चैद्यादयः'[२] इत्यादीनि द्वेषप्रधानानि तेषां द्वितीयेति हृदयम्'' इति।

अत्र 'वैरेण यन्नृपतयः'[३] इत्यादिवाक्यैर्नित्यध्यान-प्रशस्तत्वप्रतीतिः, 'इदं वाक्यं सन्निहितभगवद्ध्यानस्य नित्यकर्तव्यत्वाभिप्रायकम् अनुपपन्नप्रतीतार्थकत्वे सति आप्तवाक्यत्वात्' इत्यनुमानेनेत्याद्यालोचनीयमिति **सम्प्रदायविदः**। तदुक्तं **कर्मनिर्णये**- '[४]वचनलिङ्गानुमा हि सा' इति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं सुधायाम्- 'वाक्यलक्षणानुमानं चेत्याचार्याः'[५] इति।

### भाष्यम्

**भक्ता एव हि [६]पूर्वं शिशुपालादयः। [७]शापबलाद् द्वेषिणः। [८]तत्प्रश्नपूर्वं[९] पार्षदत्वादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते। अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्यते[१०]। भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेषमनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम्। 'न मे भक्तः प्रणश्यति'[११]**

---

१. भाग. ११.५.४९ २. भाग. ७.१.३२

३. भाग. ११.५.४९

४. वचनवृत्तिभिन्नतात्पर्यवृत्त्यभावोक्तिसन्दर्भे।

५. 'वाक्यं श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा' इत्यनुव्याख्यानश्लोकसन्दर्भे। (ब्र.सू. ३.४.३४-४१)

६. पूर्वं ते (पा.) ७. शापबलादेव च (पा.)

८. अ. तत्प्रश्ने पूर्वपार्षदत्वशापादिकथनाच्च

९. भागवते ७.१.१५-२०, ३५-४६

१०. अ. उच्येत ११. भ.गी. ९.३१

इति वक्ष्यति । न च "[1]भावो [2]भवकारणम्"[3] इत्यादिविरोधः । द्वेष-भाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा [4]गुरुद्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्याद्यनिष्टम्[5] आपद्येत । न च आकृतधीत्वेऽविशेषः[6] । तेषामेव हिरण्यकशिप्वादीनां पापप्रतीतेः ।

'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ।
विविक्षुरत्यगात् सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥'[7]

इति । 'यदनिन्दत् पिता [8]महाम्' [9]इत्यारभ्य 'तस्मात् पिता मे पूयेत दुरन्तात् दुस्तरादघात्'[10] इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । बहुषु ग्रन्थेषु च निषेधः, कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिन् तदुच्यते तत्रैव निषेध उक्तः । महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात् । अयुक्तिमद्भ्यो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति वाक्यानि । युक्तयश्चोक्ता अन्येषाम् । न चैषां काचित् गतिः । साम्येऽपि वाक्ययोः लोकानुकूलाननुकूलयोर्लोकानुकूलमेव[11] बलवत् । लोकानुकूलं च

---

१. भावो हि (पा.) । 'भावः= भक्तिः, भवकारणम्= माङ्गल्यकारणम्' इति विजयध्वजतीर्थाः ।, 'भावः= भक्तिः, भवस्य= मङ्गलस्य हि यतः कारणमिति । अभावः= अभक्तिः, भवस्य= संसृतेः कारणम्, तद्दुःखस्येत्यर्थः ।' इति सत्यधर्मतीर्थाः (भाग. १०.८४.४७) ।

२. भावकारणम् (पा.)

३. भाग. १०.८२.४३

४. गुरुद्वेषिणोऽपि (पा.), गुरुद्वेषिणः (पा.)

५. भवतीत्यनिष्टम् (पा.)

६. विशेषः (पा.)

७. भाग. ४.२१.४६

८. मे त्वाम् (विजयध्वजीयपाठः) (भाग. ७.१०.१६)

९. 'त्वद्भक्ते मयि चाघवान्' (भाग. ७.१०.१७) इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

१०. भाग. ६.१०.१८

११. अनुकूलमेव (पा.)

[1]भक्तप्रियत्वम्, नेतरत्। उक्तं च तेषां [2]पूर्वं भक्तत्वम्-
'मन्ये सुरान् भागवतान् त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्।'[3]
इत्यादि[4]। अतो न भगवद्द्वेषिणां काचित् गतिरिति सिद्धम्। द्वेष-कारणमाह- **राक्षसीमिति** ॥ १२ ॥

प्रमेयदीपिका

स्यादेतत्, यदि 'तेषां स्वतो भक्तत्वम्, शापबलादेव द्वेषित्वम्' इत्येतत् प्रमितं स्यात्। तदेव कुतः? इत्यत आह- **भक्ता एव हीति** ॥ प्रसिद्धमेवैतत् भागवतादावित्यर्थः[5]। कुतो वचनानाम् अर्थान्तरकल्पना? इति चेत्, 'यो द्विष्यात्'[6] इत्याद्युदाहृतवाक्यविरोधात्[7]। हेत्वन्तरं चाह- **तत्प्रश्न इति** ॥

'अहो अत्यद्भुतं ह्येतद् दुर्लभैकान्तिनामपि।
वासुदेवे [8]भगवति गतिश्चैद्यस्य विद्विषः॥'[9]

इति युधिष्ठिरेण द्वेषिणः कथं मुक्तिर्जाता? इत्येवंरूपे तद्विषये प्रश्ने कृते सति नारदेन-

'मातृष्वसेयो वश्चैद्यो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव[10]।
पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ॥'[11]

---

१. भक्तिप्रियत्वम् इति भा.र.को. सम्मतः पाठः स्यात्।
२. पूर्वमभक्तत्वम् (पा.)　३. भाग. ३.२.२४　४. इति (पा.)
५. भागवतादावेवेत्यर्थः (वि.)　६. मोक्षधर्मे.
७. वाक्याविरोधात् (वे.)　८. परे तत्र प्राप्तिः (विजयध्वजसम्मतः)
९. भाग. ७.१.१७
१०. ख,वि. पार्थिव (विजयध्वजसम्मतश्च)　११. भाग. ७.१.३४

इति तदुत्तरत्वेन पूर्वपार्पदत्वादिकं कथ्यते। ततोऽपि द्वेषो न मोक्षसाधनमित्येतज्ज्ञायते। कथम्? इत्यत आह- **अन्यथेति**॥ यदि द्वेषो मोक्षसाधनं स्यात् तदा किमत्राद्भुतम्! '[1]यतो द्वेषोऽप्येको मुक्तिमार्ग इत्युत्तरं वक्तव्यम्। [2]पूर्वपार्पदत्वादिकम् **अप्रस्तुतम्** अनुपयुक्तं न वक्तव्यं स्यादित्यर्थः।

ननु नारदेन 'निन्दन-स्तव-सत्कार'[3] इत्यादिना भगवतो निन्दादौ साम्यमपि तदुत्तरत्वेन कथ्यते। [4]यदि स्तुतेरिव निन्दाया न मोक्षसाधनत्वं स्यात् तदा तदनुपयुक्तं न वक्तव्यम् इति सत्प्रतिपक्षाऽर्थापत्तिः? इत्यतोऽस्यान्यथोपपत्तिमाह- **भगवत इति**॥ साम्यम्= निर्विकारत्वम्। 'भक्तानाम् अपराधं भगवान् न गणयति' इत्येतत् कुतः? इत्यत आह- **नेति**॥ द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभावे 'भावः= यथाकथञ्चिच्चिन्तनम्, [5]भवस्य= मोक्षस्य कारणम्' इत्यादिवचनविरोधः स्यात्? इत्यत आह- **न चेति**॥ कुतो न? इत्यत आह- **द्वेषेति**॥ **हि** यस्मादेतद् वचनमिति **युक्तं** घटनोपेतं तस्मादित्यर्थः। यथोक्तम्-

'यादृशी भावना ज्ञेया सिद्धिर्भवति तादृशी।'[6]

इति। प्रतीत एवार्थः किं न स्यात्? इत्यत आह- **अन्यथेति**॥

'भगवद्द्वेषिणो मुक्तिभाजः तदाकृतधीत्वात् भगवद्भक्तवत्' इत्यनुमानविरोधः? इत्यत आह- **न चेति**॥ उभयोराकृतधीत्वे सति फलेऽप्यविशेष इति च[7] नेत्यर्थः। कुतः? इत्यतः कालातीतत्वादित्याह- **तेषामेवेति**॥ आकृतधीनामेव। **विविक्षुः** [8]'वेक्ष्यति' इति सम्भावनाविषयः। आशङ्कायाम्

---

१. अतो (वि.)　२. पूर्वपार्पदत्वादिकं तु (वे.)　३. भाग. ७.१.२४

४. 'यदि तु स्तुतेरिव' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात्। ५. भावस्य (पा.)

६. मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ। इति पूर्वार्धम्। (समयोचितपद्यमालिका)

७. नशब्दो नास्ति (वि.)　८. विश= प्रवेशने इति धातोः लृटि रूपम्।

अचेतनेषूपसङ्ख्यानात्[१]। **मह्यं** मम। ननु वचनत्वाविशेषात् 'यो द्विष्यात्' इत्यादिभिः 'द्वेषाच्चैद्य'[२] इत्यादीनां कथं बाधनम्? इत्यत आह- **बह्विति**॥ **निषेधः** द्वेषस्य मुक्तिसाधनतायाः। न केवलं बहुत्व-अबहुत्वरूपोऽनयोर्विशेषः। किन्तु, स्वव्याहतत्व-अस्व-व्याहतत्वरूपोऽपीत्याह- **यस्मिन्निति**॥ भागवतादौ ग्रन्थे 'भगवन्निन्दया' इत्यादिः निषेधः। भगवद्गुणोत्कर्ष एव सर्ववेदानां यन्महातात्पर्यं तद्विरोधो द्वेषात् मुक्तिवाचिनाम्। इतरेषां तु तदानुकूल्यमिति च विशेष इति भावेनाह- **महातात्पर्येति**॥ **उक्तः** उक्तप्रायः।

इतोऽपि बाध्यबाधकभावो युक्त इति भावेन व्याप्तिं तावदाह- **अयुक्तिमद्वच इति**॥ सप्तम्यर्थे मतुप्। ततः किम्? इत्यत आह- **युक्तयश्चेति**॥ महातात्पर्यविरोधश्चेत्यपेक्षया। [३]**अन्येषाम्** अनुकूलाः। 'अव्ययम्', 'विबुधश्रेष्ठम्' 'पुष्करविष्टराद्ये' इति। सावकाशत्वनिरवकाशत्वविशेषाच्चैवम् इत्याह- **न चेति**॥ 'इतरेषां तूक्तैव' इति शेषः। इतश्च बाध्यबाधकभावो युक्त इत्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह- **साम्येऽपीति**॥ गुणान्तरेण। 'साम्येऽपि' इति कैमुत्यार्थम्। लोकानुकूलशब्देन लोकदृष्टव्याप्तिकानुमानानुकूलत्वमुच्यते। ततः किम्? इत्यत आह- **लोकेति**॥ **इतरत्** [४]द्वेषिप्रियत्वम्, भगवत्प्रीत्यैव मोक्ष इति तु प्रसिद्धमेव।

शिशुपालादीनां पूर्वभक्तत्वं प्रसिद्धम् इत्युक्तम्। तत् कथमिति चेत्? पार्षदत्वात्, वचनाच्चेत्याह- **उक्तं चेति**॥ त्रयाणां लोकानामधीशे **संरम्भेण**[५]

---

१. 'आशङ्कायां सन् वक्तव्यः' इति वार्तिकम्। २. भाग. ७.१.३२

३. क,वि. 'अन्येषाम्' इत्यतः परं 'युक्तयः' इत्यधिकः पाठः।

४. द्वेषप्रियत्वम् इति भा.र.को. सम्मतः पाठः स्यात्।

५. 'द्वेषेण' इत्यर्थः।

मार्गमात्रेणाभिनिविष्टचित्तान्। उपसंहरति- **अत इति ॥ गतिः** सद्गतिः। स्वमौढ्यादेव मामवजानन्ति, न मद्दोषात्। तेषां च महाननर्थ इति सर्वं समाहितम्। 'राक्षसीम्' इत्यादि तु किमर्थम् ? इत्यत आह- **द्वेषेति ॥** 'मौढ्यान्मिथ्याज्ञानं भवतु, प्रज्वलनात्मको द्वेषस्तु कुतः ? इत्याशङ्का-निवृत्त्यर्थम्' इति शेषः। 'अन्येषाम् अविद्यमानं मौढ्यमेव तेषां कुतः ? इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम्' इति वा। अत्र 'कारणम्' इति मूलकारणम्॥ १२॥

## भावदीपिका

तदुत्तरत्वेन युधिष्ठिरप्रश्नोत्तरत्वेन। **स्तुतेरिवेति ॥** स्तुतेर्यथा मोक्षसाधनत्वम्, एवं निन्दाया मोक्षसाधनत्वं न स्यादिति व्यतिरेके दृष्टान्तः। **सत्प्रतिपक्षेति ॥** निन्दादौ साम्यकथनान्यथानुपपत्त्या द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वम् इत्यर्थापत्त्या पूर्वपार्षदत्वकथनान्यथानुपपत्त्या भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमिति पूर्वोक्तार्थापत्तेः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः॥ **यथाकथञ्चिदिति ॥** भक्त्या द्वेषेण वेत्यर्थः। **घटनोपेत-मिति ॥** भावः= द्वेषभावः, भवस्य= द्वेषभवस्य= द्वेषाभिवृद्धेरेव कारणम् इत्यर्थपरत्वसम्भवेन सावकाशमित्यर्थः। **प्रतीत एवेति ॥** भावः= द्वेषेण भगवच्चिन्तनम्, भवनस्य= द्वेषविषयभवनस्य कारणं भगवत्सरूपत्वरूपमोक्षस्य कारणमिति प्रतीतार्थ इत्यर्थः। **उभयोः** द्वेषि-भक्तयोः। **आकृतधीनामिति ॥**

ननु कथमेतत् ? षष्ठीबहुवचने 'आकृतधी आम्' इति स्थिते *'ह्रस्वनद्यापो नुट्'*[1]= 'ह्रस्वान्तात्, नद्यन्तात्, आबन्ताच्च नुडागमः स्यात् आमि परे' इति सूत्रेण नद्यन्तत्वान्नुडागमे सति, 'आकृतधीनाम्' इति भवतीति हि वक्तव्यम्। तदयुक्तम्। नद्यन्तत्वाभावात्। तथा हि *'यू स्त्र्याख्यौ नदी'*[2]= 'ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः' इत्यनेन हि नदीसंज्ञाऽत्र वक्तव्या। सा न युक्ता। अस्य पुरुषविशेषणत्वेन पुंलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात्, इति चेत्।

---

१. पा.सू. ७.१.५४ २. पा.सू. १.४.३

अत्राहुः **गुरुचरणाः**। *'यू स्त्र्याख्यौ नदी'* इत्यत्र सूत्रे वार्तिकम्- 'अत्र प्रथमलिङ्गग्रहणं कर्तव्यं नदीसंज्ञायाम्' इति। अस्यार्थः- प्रथमशब्दस्य यल्लिङ्गं तद्ग्रहणमेव कर्तव्यं नदीसंज्ञाविधौ । प्रथमशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वे तदन्त-शब्दस्यास्त्रीत्वेऽपि नदीसंज्ञाऽस्त्येवेति। तद्यथा- 'अतिलक्ष्मीनाम्' इति। अत्र प्रथमस्य लक्ष्मीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात्, तदन्तातिलक्ष्मीशब्दस्य अस्त्री-लिङ्गत्वेऽपि नदीसंज्ञाऽस्त्येवेति नुडागमे 'अतिलक्ष्मीनां पुंसाम्' इति भवति। एवमिहापि धीशब्दस्य प्रथमस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तल्लिङ्गस्यैव नदीसंज्ञाविधौ ग्राह्यतया वार्तिकोक्तत्वात्, तदन्ताकृतधीशब्दस्यास्त्रीलिङ्गत्वेऽपि नदीसंज्ञायाः सत्त्वान्नुडागमे 'आकृतधीनाम्' इति युक्तमिति न कश्चिद्दोष इति।

हिरण्यकशिपोः तमोवेशनेच्छाया अभावादाह- **वेशनसम्भावनेति** ॥ नन्विच्छायामेव सनो विधानात् कथं सन्नन्तस्य 'विविक्षुः' इत्यस्य वेशन-सम्भावनाविषयत्वमर्थः ? इत्यत आह- **आशङ्कायामिति** ॥ 'आशङ्कायाम् अचेतनेषूपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकि इत्यर्थः। इच्छायां सन्प्रत्ययं विधाय, 'श्वा [1]मुमूर्षति', 'कूलं पिपतिषति' इति चेतनाचेतनसाधारणसन्नन्तशब्दप्रयोगोप-पत्त्यर्थम् इदं वार्तिकं प्रवृत्तम् । तस्यायमर्थः- [2]अचेतनेषु= सन्नन्तशब्द-प्रकृत्यर्थेच्छारहितेषु, आशङ्कायां= सम्भावनायां विवक्षितायां सत्यां सन्प्रत्ययोप-सङ्ख्यानं कर्तव्यमिति। तेन चेतनाचेनसाधारण्येन सन्नन्तशब्दप्रयोगो युक्त इति भावः । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाङ्गीकारे महातात्पर्यविरोधस्यानुक्तत्वादाह-**उक्तप्राय इति**॥ गुणोत्कर्षज्ञानं विनाऽन्येन न मोक्षः। अतो मोक्षप्रयोजनकानां वेदानां गुणोत्कर्षे महातात्पर्यम् इत्युक्ते, अर्थात् द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं तद्विरुद्धम्

---

१. मुमूर्षति= शङ्कितमरणो भवति, पिपतिषति= शङ्कितपतनं भवति, इत्यर्थः।

२. 'अचेतनग्रहणेन नार्थः, आशङ्कायामित्येव' इति व्याकरणमहाभाष्ये ।

इत्युक्तमेवेत्यर्थः । उक्तं चानुव्याख्याने- 'यद् द्वेषेण मुक्तिः स्याद् वक्तव्यो दोषसञ्चयः'[१] इति ।

'युक्तिमन्ति' इत्यत्र युक्तयो न बाह्याः अन्वेषणीयाः, किं नाम अव्ययत्व-विबुधश्रेष्ठत्व-पुष्करविष्टराद्यन्तरूपा युक्तयः 'कर्मणा मनसा'[२] 'यो द्विष्यात्'[३] 'सर्वोत्कृष्टे'[४] इति वाक्येष्वेवोक्ताः सन्तीत्याशयेनाह- **सप्तम्यर्थ इति** ॥ तथा च 'युक्तय एषु सन्तीति युक्तिमन्ति' इति सप्तम्यर्थे मतुबित्यर्थः । *'तदस्यास्त्यस्मिन्'*[५] इति षष्ठीसप्तम्यर्थयोर्मतुब्विधानादिति भावः । ननु प्रतियोगिनोऽनुक्तत्वात् किमपेक्षया 'यो द्विष्यात्' इत्यादिवाक्यानाम् 'अन्येषाम्' इति भाष्येऽन्यत्वमुच्यते? इत्यत आह- **महातात्पर्येति** ॥ 'महातात्पर्यविरोधश्च' इत्यनेनैव तत्सम्बन्धितया प्रतियोगिभूतानि वाक्यान्युपस्थापितानि । तथा च येषां 'चैद्यादयो नृपाः'[६] इत्यादिवाक्यानां महातात्पर्यविरोध उक्तः, तेभ्यो वाक्येभ्योऽन्येषां 'कर्मणा', 'यो द्विष्यात्', 'सर्वोत्कृष्टे' इति वाक्यानां प्राबल्येन बाधकत्वे अनुकूला युक्तयस्तत्रैवोक्ताः सन्तीत्यर्थः । ता एव युक्तीराह- **अव्ययमित्यादिना** ॥ अयं भावः- 'भगवद्द्वेषी पितृनरकपातहेतुः लोकान्तादिसर्वजनद्वेष्यः सर्वावमश्च उत्तम-पुरुषद्वेषित्वात् सद्गुरुद्वेषिशिष्यवत् ।' न च विशेषणासिद्धो हेतुः । 'विष्णुः उत्तम-पुरुषः सर्वात्मनाऽव्ययत्वात्, विबुधश्रेष्ठत्वात्, पद्मासनपितृत्वात् व्यतिरेकेण देवदत्तवत्' इति युक्त्या भगवतः सर्वोत्तमत्वसिद्धेरिति । **इतरेषां तूक्तैवेति** ॥ 'द्वेषाच्चैद्यादयः'[७] इत्यादिवाक्यानां 'भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थम्' इत्यादिना सावकाशत्वमुक्तमित्यर्थः ।

---

१. अ.व्या. ३.४, २०८ (१६३०) २. भा. १२.३५६.५-६
३. भा. १२.३५६.६ ४. सा.शा.शा.
५. पा.सू. ५.२.९४ ६. भाग. ७.१.३०
७. भाग. ७.१.३२

**गुणान्तरेणापीति** ।। उभयोर्वाक्ययोः निरवकाशत्व-बहुत्वादिगुणान्तरेण साम्येऽपि तन्मध्ये 'यल्लोकानुकूलं तदेव बलवत्' इति यदा दृष्टं तदा गुणान्तरेण साम्याभावे लोकानुकूल्ये च सति तद् बलवदिति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्यार्थमित्यर्थः। प्रकृते च 'द्वेषात्' 'यो द्विष्यात्' इत्यादिवाक्ययोर्गुणान्तरेणापि साम्याभावात् लोकानुकूलत्वाच्च युक्तो बाध्यबाधकभाव इति भावः। नन्वस्तु भक्तप्रियत्व-द्वेषिप्रियत्वयोः लोकानुकूलत्व-अननुकूलत्वे। तथाऽपि द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभावे किमायातम्? इत्यत आह- **भगवत्प्रीत्यैवेति** ।। **प्रसिद्धमेवेति** ।। 'तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वः'[१], 'यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपाद् अस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण'[२] इति श्रुत्यादिप्रसिद्धम् इति नोक्तमित्यर्थः।

**संरम्भः** द्वेषेण युद्धकरणम्। **मार्गमात्रेणेति** ।। भगवति मनोनिवेशो मार्गमात्रेणेत्यर्थः। द्वेषादिना तच्चिन्तने तत्रैव सम्यङ्मनसः स्थितौ सत्यां पश्चान्मरणसमये भगवद्द्वेषनाशेन भक्त्यभिवृद्धौ सत्यामेव भगवन्तं प्रविष्टाः इति हि **सम्प्रदायविदः**। अत एव भागवते- 'कृष्णचक्रहतांहसौ'[३] इत्युक्तम्। तमोगतेः सत्त्वादाह- **सद्गतिरिति** ।। **न मद्दोषादिति** ।। मम दोषवत्त्वादित्यर्थः। पूर्वम् 'अधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानं मौढ्यम्' इत्यङ्गीकृत्य 'मौढ्यान्मिथ्याज्ञानं भवतु' इत्युक्तम्। इदानीं 'मिथ्याज्ञानमेव मौढ्यम्' इत्यङ्गीकृत्याह- **अन्येषामिति** ।। रागद्वेषादिकारणस्योक्तत्वादाह- **मूलकारणमिति** ।। राक्षसादेः स्वाभाविकत्वेन द्वेषे मूलकारणत्वादिति भावः ।। १२ ।।

## भावरत्नकोशः

**यद्येवमिति** ।। 'भगवद्द्वेषिण आमुष्मिकं फलं नास्ति' इति यदि मतमित्यर्थः।

---

१. सौ.श्रु. २. नारा.श्रु.

३. भाग. ७.१.४७

'गोप्यः कामाद् भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः।
सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभो ॥'[1]

इत्यत्र सहश्रुतपदानां क्रियान्वयाभावादबोधकत्वम् ? इत्यत आह- **इति सम्बन्ध इति ॥** एतच्छ्लोकात् पूर्वश्लोके,

'[2]कामाद् द्वेषाद् भयात् स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः।
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥'[3]

इति श्रुतक्रियापदेनान्वय इत्यर्थः। व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयति- **वैरेण ध्यायन्त इति ॥ न तु पौण्ड्रकादीति ॥**

यद्यपि

'पूतनाकंसनरकशिशुपालादिषु द्विधा।
जीवाः सन्तस्त्वसन्तश्च ..... ॥'[4] (गारुडे)

इति शिशुपालादिषु जीवद्वैविध्यमिव[5],

'पौण्ड्रके नरके चैव साल्वे कंसे च रुग्मिणि।
आविष्टास्तु हरेर्भक्ताः[6] ........ ॥

१. भाग. ७.१.३२

२. 'कामात् स्नेहाद् भयाद् द्वेषाद्' इति विजयध्वजीयः पाठः।

३. भाग. ७.१.३१

४.....तत्र बन्धादिरूपिणः। विष्ण्वाः सन्त इति ज्ञेया असन्तः शत्रुरूपिणः। शुभजीवप्रकाशेन कदाचिच्छुभबुद्धयः। विपर्ययेऽन्यथा च स्युः शुभास्तत्र हरिं ययुः ॥ अशुभाश्च तमो घोरं यदि तत्रैव मध्यमाः। मध्यमां गतिमेवापुरेकदेहगता अपि।
-इत्युत्तरश्लोकाः। (भाग.ता. १०.५.१८)

५. जीवद्वयसमायोगाद् हिरण्यकमुखाः परं। (ब्र.वै.) (भाग.ता. ३.२.२४)

६. ... तद्भक्त्या हरिर्मारियिरं। असुरास्तु स्वयं ते तु महातमसि पातिनाः। इत्युत्तरवाक्यम्। (भाग.ता. ७.१०.४०सन्दर्भे उदाहृतम्)

इति शास्त्रेण 'पौण्ड्रसाल्वादिष्वपि जीवद्वैविध्यम् आवेद्यत इति शिशुपालादिभ्यस्तेषां वैलक्षण्येनोक्तगत्यविषयत्वकथनमित्ययुक्तमिव[1]। तथापि शिशुपालादिदेहानां जयादिसज्जीवकर्मनिर्मितत्वेन तत्र शापवशेन द्वेष्यसुरजीवप्रवेशनिबन्धन-तात्कालिकद्वेषमनिरूप्य[2] पूर्वतनीं भक्तिमेवापेक्ष्य भगवता मोचिताः शिशुपाला-दयः। पौण्ड्रकसाल्वादयस्तु सज्जीवावेशमात्रशालित्वेऽपि सज्जीवसम्बन्धात् पूर्वमभक्ताः, प्रत्युत द्वेषिण इति तदा भक्तिफलायोग्यतया तमःप्राप्तियोग्यतया च भगवतो भक्तप्रियत्वज्ञापनं तत्र तात्पर्यविषयतया नावकल्पयितुमुचितमिति शिशुपालादिवैलक्षण्यमस्ति। अत एव भाष्ये- 'भक्ता एव हि ते' इति 'पौण्ड्रके नरके चैव' इति प्रमाणे च 'आविष्टास्तु हरेर्भक्ताः' इति सज्जीवावेशमात्रमुक्तमिति भावेनेयमुक्तिरिति ज्ञातव्यम्।

तदेतन्निपुणतरमुपपादितम्-

'स्मर्तव्यो भगवान्नित्यम् इत्यर्थेनैव हि क्वचित्।
द्वेषादिव गुणानाह पुराणे [4]क्रुद्धवाक्यवत्॥'[5]

इत्याद्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे " 'द्विविधानि वाक्यानि' - 'वैरेण यन्नृपतयः'[6] इत्यादीनि स्मरणप्रधानानि" इत्यादि सुधायाम्। 'नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च' इति भाष्यं यद्यपि पुराणवाक्यं द्वेषस्यापि मुक्तिसाधनत्वं प्रतिपादयतीव प्रतीयते। तथापि न तदभिप्रायकं तद्वाक्यम्। किन्तु 'मुमुक्षुणा भगवान् सर्वदा स्मर्तव्यः' इत्येतदभिप्रायकमेव। यथा

'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्॥'

---

१. पौण्ड्रक... (मं.३) २. इत्युक्तमिव (पा.) ३. अनिरुद्ध्य (मं.२)
४. यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम्। प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदन्त्येवं पुराणगम्॥ इत्युत्तरवाक्यम्।
५. अ.व्या. ३.४.२०८श्लो., (१६३०) ६. भाग. ११.५.४९

इत्यत्र नाकार्यकरणे तात्पर्यम्, किन्तु सर्वथा भर्तव्यत्वे। तथेहापीति सुधारीत्या नित्यं भगवदनुस्मरणं प्रशस्तमिति ध्यानप्राशस्त्यतात्पर्यकम्, न पुनर्द्वेषस्यापि मुक्त्युपायत्वे तात्पर्यवदिति व्याख्येयम्।

तत्प्रश्ने पूर्वपार्षदत्वादि न कथ्यते ? इत्यतो भाष्यं घटयितुमाह- **इत्येवंरूपे तद्विषये प्रश्ने कृते सतीत्यादि ॥ विप्रशापात्** सनकादिशापात्। **मुक्तिमार्गः** मुक्त्युपायः । 'अप्रस्तुतम्' इत्यनूद्य 'अनुपयुक्तम्' इति व्याख्यातम् । 'निन्दनस्तवसत्कार' इत्यत्रादिशब्देन[1]

'.............. न्यक्कारार्थं कलेवरम् ।
प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम्।
हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोरपि।
वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव।
यन्निबन्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात् प्राणिनां वधः।
तथा न यस्य कैवल्याद् अभिमानोऽखिलात्मनः।
परस्येदमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते ॥'[2]

इत्यन्तस्य ग्रहः। तत्र निन्दादीनामर्थः= विषयः, छान्दसम् अर्थशब्दस्य कलेवर-विशेषणतया नपुंसकत्वम्[3] । प्रधानकार्यदेह-जीवयोः प्रकृतिपुरुषयोर्वा [4]याथार्थ्याज्ञानेन कल्पितं निन्दनादिना [5]प्राप्तदुःखसुखभोगार्थं समर्थितम्। 'मम' 'अहम्' इति 'मदीयमिदम्' 'अहं कर्ता' इत्येवंरूपेण, तदभिमानेन= कलेवराभि-मानेन, भूतानामिह= देहे हिंसा दण्डपारुष्ययोश्च निपतितयोर्वैषम्यं च भवति। अयं चाभिमानो यन्निबन्धनः=यस्मिन् देहे निरूढः, तद्वधः=तस्य देहस्य वधः[6]।

---

१. इत्यादिशब्देन (मं.१)	२. भाग. ७.१.२४-२६

३. 'अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु' इत्यमरकोशे पुंलिङ्गत्वोक्तेः।

४. याथार्थ्यज्ञानेन (मं.२)	५. प्राप्तम् (मं.२)

६. वन्धः (मं.१)

स्वाभिमन्यमानदेहवधमेव स्वात्मवधमिव मन्यते[१] इति यावत् । श्रीकृष्णस्तु एवंविधमिथ्याभिमानविषयदेहशून्यत्वान्न निन्दादिप्राप्तदेहवान् । किन्तु तत्तद्योग्यतानुसारेण तत्तत्फलदाता सम एवेति भावेनोक्तम्- तथा न यस्येति। अखिलात्मनः= अखण्डस्वामिनः यस्य हरेस्तथा [२]जीवस्येवाभिमानो नास्ति। कुतः ? कैवल्यात्= [३]प्राकृतदेहहीनत्वात् । तदपि कुतः ? परस्य= प्रकृत्यादिक्रमतीतस्य अस्य= श्रीकृष्णस्य हिंसानिन्दनादिप्राप्तखेदाद्युपलक्षणम् । केन कल्प्यते ? न केनापि। तत्र निमित्तान्तरम्- अकर्तुर्न विद्यते। प्राकृतदेहतन्निमित्तदुःखादिसंयोजनकर्ता यः[४] तस्य स्वतन्त्रस्येत्येषोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति । तथा च निन्दनस्तवनादौ भगवतः [५]साम्यमपि **तदुत्तरत्वेन** द्वेषिणः कथं मुक्तिर्जातेत्येवंरूपप्रश्नोत्तरत्वेन कथ्यत इत्यर्थः सम्पद्यते।

किं ततः ? इत्यत आह- **यदि त्विति ॥ तत्** साम्यम् । **अर्थापत्तिरिति ॥** पूर्वपार्षदत्वाद्युक्त्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिरित्यर्थः । भाष्ये साम्यशब्देन सादृश्यस्यापि प्रतीतेः 'निन्दन' इत्यादौ च [६]सादृश्यानुक्तेः, अनुपयोगाच्चाह- **साम्यं निर्विकारत्वमिति ॥** भाष्ये- 'द्वेषिणामपि' इत्यनन्तरं 'भक्तानाम्' इति योज्यमिति हृदि निधायोत्तरं भाष्यमवतारयति- **भक्तानामिति ॥** 'भावः' इत्यनूद्य तदर्थमाह- **भाव इति ॥ यथाकथञ्चिद्** वैरभयादियुक्तत्वेनापि **इत्यादिवचनेति ॥**

'जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया।
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥'[७]

इत्यादिभागवतादिवचनेत्यर्थः । 'हि' इत्यनुवादः । 'यस्मात्' इति व्याख्या ।

---

१. मन्यमानमिति यावत् (पं.)
२. जीवस्यैव (मं.१, ३, पं)
३. प्रकृतदेहहीनत्वात् (मं.१,२,पं.)
४. यस्य (मं.१,पं)
५. सामर्थ्यमपि (मं.२)
६. सादृश्यस्यानुक्तेः (मं.२)
७. भाग. १०.८२.४३

**प्रतीत एव** यथाकथञ्चिच्चिन्तनमपि मोक्षकारणमिति प्रतीत एव। भाष्यं योजयति- **उभयोरिति ॥** द्वेपिभक्तयोरित्यर्थः। **फले** मोक्षलक्षणे। 'इति च न' इत्यत्र चशब्दः 'न च भावो हि भवकारणमित्यादिविरोधः' इत्यनेन समुच्चयार्थः। **काला- तीतत्वात्** बाधितविषयत्वात्। 'तेषामेव' इत्यस्यार्थः- **आकृतधीनामेवेति ॥**

यद्यपि *'यू स्त्र्याख्यौ नदी'* इति स्त्रीवाचकत्व एव नदीसञ्ज्ञा विहिता। आकृतधीशब्दश्च उपसर्जनत्वेन पुमर्थक इति षष्ठीबहुवचने नुडागमानवकाशे इयङादेशे च 'आकृतधियाम्' इत्येव स्यात्। तथापि 'पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वमेष्टव्यम्' इत्यर्थकेन ''[1]प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वार्तिकेन नदीसञ्ज्ञायाम् *'ह्रस्वनद्यापो नुट्'*[2] इति नुडागमो भविष्यतीति 'आकृतधीनाम्' इति साधुः। अत एव 'बहुश्रेयसीनां ब्राह्मणानाम्' इत्याधुनिक उदाहरत्। न च नेदमुदाहरण- मिति[3] इयङ्स्थानं प्रकृतं तु तथाविधमिति, तत्र *'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'*[4] इति प्रतिषेधः प्रसरतीति वाच्यम्। *'वाऽमि'*[5] इति सूत्रे उक्तवार्तिके नदीसञ्ज्ञाया विकल्पितत्वात्।

ननु हिरण्यकशिपोस्तमःप्रवेशेच्छाऽभावात्, कथं विविक्षुः= वेष्टुम् इच्छुः इतीच्छार्थकप्रत्ययः ? इत्यत आह- **वेक्ष्यतीति सम्भवनाविषय इति ॥** अत्रार्थे शास्त्रम्- **आशङ्कायामिति ॥** सम्भावनाविषयतायामित्यर्थः। **अचेतनेषु** इच्छारहितेषु[6]। अत्र च हिरण्यकशिपोः तदिच्छाभावेऽपि सम्भावनाविषयत्वमात्रेण सन्प्रत्यये, *'सनाशंसभिक्ष उः'*[7] इत्युप्रत्यय इति भावः। 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति शास्त्रादाह- **'मह्यं ममेति ॥ बाधनं** प्रतीतार्थप्रच्यावनम्। निषेधस्य विषयं

१. प्रथमस्य= समासादिवृत्तेः प्राक् प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इति सूत्रे ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः।

२. पा.सू. ७.१.५४ ३. इतिशब्दो नास्ति (मं.२) ४. पा.सू. १.४.४

५. पा.सू. १.४.५

६. अचेतनत्वं नाम सन्नन्तप्रकृत्यर्थेच्छाराहित्यमात्रं चेतनाचेतनसाधारणं विवक्षितम् इति सम्प्रदायविदः। ब्र.सू. ३.३.३१अधिकरणे सत्यव्रततीर्थकृतसुधाटिप्पण्याम्।

७. पा.सू. ३.२.१६८ ८. मह्यमिति नास्ति (मं.३)

दर्शयन्नाह- **[1]निषेधो द्वेषस्य मुक्तिसाधनताया इति ॥ निषेधः** 'भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः'[2] इति, 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः'[3] इत्यादिवचनैर्भागवत एव द्वेषस्य मुक्तिसाधनताया निषेधः कृत इत्यर्थः। भगवद्गुणोत्कर्ष एव वेदानां महातात्पर्यस्यैव द्वितीयाध्याये उक्त्या 'द्वेषान्न मुक्तिः' इत्यत्र तदनुक्तेराह- **उक्तप्राय इति ॥** 'मोक्षो हि महापुरुषार्थः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति । विष्णुप्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानाद् भवति । अतो भगवद्गुणोत्कर्षज्ञान एव सर्वागमानां महातात्पर्यम्'[4] इत्युक्तौ गुणोत्कर्षज्ञानापादितभक्तिरेव मोक्षसाधनम्, न तु द्वेषोऽप्यर्थाल्लभ्यत इति महातात्पर्यविरोधो द्वेषान्मुक्तिवाचिवाक्यानाम्। भक्तेर्मुक्तिहेतुत्ववाचिनां 'यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठम्'[७] इत्यादिवचनानां तु महातात्पर्यानुकूल्यमेवेति भावः।

**व्याप्तिम्** 'यानि युक्तिमन्ति तानि अयुक्तिमद्भ्यो बलवन्ति, यथा सम्मतानि' इति व्याप्तिम्। ननु 'युक्तिरेषामस्ति'[5] इति षष्ठ्यर्थे मतुबिति पक्षे वाक्यानां युक्तिं प्रति [6]धर्मित्वम्, युक्तीनां च वाक्यधर्मत्वं प्रतीतमयुक्तम् ? युक्तीनां परामर्शविशेषरूपाणाम् आत्मधर्मत्वेन वाक्यधर्मत्वाभावात्, इत्यत आह- **सप्तम्यर्थ इति ॥** '[7]युक्तय एषु= वाक्येषु प्रतिपाद्यतया 'सन्ति इति युक्तिमन्ति' इति स्वप्रतिपाद्ययुक्त्युपोद्बलितानि वाक्यानि अत्र युक्तिमच्छब्देन विवक्षितानि। '*तदस्त्यस्यास्मिन्निति मतुप्*'[9] इति शास्त्रादिति भावः। अन्यत्वं सप्रतियोगिकम् इत्यतः प्रतियोगि दर्शयितुमाह- **महातात्पर्येति ॥** येषां 'द्वेषाच्चैद्यादयः'[10] इत्यादीनां महातात्पर्यविरोध उक्तः, तेभ्यः **अन्येषां** 'कर्मणा मनसा वाचा'[11], 'यो द्विष्यात्'[12] इत्यादिरूपाणां द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वनिषेधपराणामित्यर्थः।

---

१. निषेधात् (मं.२) २. भाग. ७.१.१८
३. भाग. ४.२१.४६ ४. गी.भा. २.२४ ७. मोक्षधर्मे
५. युक्तय एषां सन्तीति (मं.३) ६. धर्मत्वम् इति कोशेषु पाठः।
७. युक्तिः (पं.) ८. अस्ति (पं.) ९. पा.सू. ५.२.९४
१०. भाग. ७.१.३२ ११. भा. १२.३५६.५ १२. भा. १२.३५६.६

'अनुकूलाः' इति भाष्यशेषोक्तिः। '**युक्तयश्च**' इत्यत्र चशब्दः महातात्पर्यविरोधश्चेत्येवं समुच्चयार्थ इत्यपि आहुः। **केचित्तु**- अनुकूलयुक्तीनाम् एतदध्यायात् पूर्वं काप्यनुक्तत्वात् कथम् 'उक्तः' इति भाषणम् ? इत्याशङ्क्य महातात्पर्यविरोधश्चेत्यपेक्षया 'उक्तः' इति वचनं तत्सन्नियोगाद् अव्ययत्वादियुक्तीनाम् उच्यमानानामपि उक्तत्वमुपचारादिति भावेन 'महातात्पर्यविरोधश्चेत्यपेक्षया' इत्युक्तमिति वदन्ति।

अन्येषामनुकूला एव युक्तीर्दर्शयति- **अव्ययमित्यादिना** ॥ भगवान् न द्वेष्यो भवितुमर्हति उत्तमपुरुषत्वात्, सद्गुरुवत्। भगवद्द्वेषो वा न मुक्तिहेतुः उत्तमपुरुषद्वेषत्वात्, राजद्वेषवत्। भगवद्द्वेषिणो वा न मुक्तिभाजः उत्तमपुरुषद्वेषित्वाद्, राजद्वेषिवत्। न चासिद्धिः। भगवान् उत्तमपुरुषः अव्ययपदोपलक्षितसकलदोषशून्यत्वात्, विबुधश्रेष्ठत्वात्, पद्मासनपितृत्वाच्च, व्यतिरेकेण चैत्रवदिति युक्तिभिस्तत्सिद्धेः। एवं चैतद्युक्त्युपोद्बलितैः 'कर्मणा मनसा वाचा'[1], 'यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठम्'[2], 'सर्वावमो द्वेषयुतश्च'[3] इति वचनैः 'द्वेषाच्चैद्यादयः'[4] इत्यादीनां बाधनं युक्तमेवेति भावः। **निरवकाशत्वेति** ॥ 'यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इत्यत्र [5]निरवकाशप्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे स्थितेरिति भावः। **इतरेषां** 'द्वेषाच्चैद्यादयः' इत्यादीनाम्। **उक्तैव** [6]भक्तिप्रियत्वज्ञापनादिरूपा गतिरुक्तैव। **इतश्च** लोकानुकूलत्व-अननुकूलत्वरूपविशेषाच्चेत्यर्थः।

---

१,२. मोक्षधर्मे ३. सा.शा.शा. ४. भाग. ७.१.३२

५. 'यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इति निरवकाशश्रुत्या 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात् तेन उपांशु चरन्ति' इति सावकाशा श्रुतिः दीक्षणीयव्यतिरिक्तपरा कल्पनीया - इति 'देशसम्बद्धम् उपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुतिनिर्देशात् , तस्य च तत्र भावात्' (जै.सू. ९.१.२०) इत्यधिकरणे व्यवस्थापितम्।

६. भक्तप्रियत्व... (मं.२,३)

**कैमुत्यार्थमिति** ।। प्रकृतानां च 'द्वेपात्' इत्यादिवाक्यानां वहुत्व-निरव-काशत्वादिगुणान्तरेणापि [१]साम्याभावाद् वाधकत्वं नास्तीति [२]किमु वक्तव्यमिति द्योतनाय 'साम्येऽपि' इत्युक्तमित्यर्थः।

[३]प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरार्थावबोधकोदाहृतवचनानां किन्नाम लोकानुकूल-त्वम् ? इत्यतो विवक्षितमर्थं दर्शयति- **लोकानुकूलशब्देनेति** ।। 'यो यत्र स्नेहवान् स तत्प्रियः, यथा राज्ञि स्नेहवान् राजप्रियोऽमात्यः' इति लोकदृष्टव्याप्तिमदनु-मानेत्यर्थः। **केचित्तु**- '[४]नभो नीरूपम्' इत्यस्मात् 'नभो नीलम्' इत्यस्य प्रावल्यं स्यात्। सर्वलोकानुकूलत्वादित्यत आह- 'लोकानुकूलशब्देन' इति अवातार-यन्। भक्तिः प्रिया यस्यासौ भक्तिप्रियस्तत्त्वमिति भाष्ये, 'द्वेपप्रियत्वम्' इति टीकायां च, भक्तिद्वेपशब्दाभ्यां तद्वन्तो ग्राह्याः। ननु भगवतो द्वेपिप्रियत्वाभावेऽपि 'द्वेपो मुक्तिहेतुर्न भवति' इत्यत्र किमायातम् ? इत्यत आह- **भगवत्प्रीत्यै-वेति** ।। 'तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वः'[५], 'तत्प्रीत्यैव च मोक्षः' इत्यादि-शास्त्रप्रसिद्धमेवेत्यतो न द्वेपेण मुक्तिरिति भावः।

'[६]ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम् अधीशो तुरीयशिवे' इति प्रतीतिं निरसितुमाह- **त्रया-णामिति** ।। वैराभिनिविष्टचित्तानां भागवतशब्दोक्तं भगवद्भक्तत्वमयुक्तम् ? इत्यत आह- **संरम्भेण मार्गमात्रेणेति** ।। '[७]शाखाग्रे चन्द्रमाः' इत्यादाविव द्वारमात्रेणेत्यर्थः, न तु फलसाधनं संरम्भशब्दितो द्वेप इति मात्रशब्दः। 'परिचायक-मात्रेण' इत्यर्थ इत्यपि आहुः। संरम्भश्चासौ मार्गश्चेति व्युत्पत्तिरिति भावः। **उपसंहरति** द्वेपस्य मुक्तिसाधनत्वाभावम्। 'विष्णौ द्वेपो विवर्धितस्तमस्यन्धे

---

१. साम्याभावः (मं.१)　　२. किम् (मं.१)

३. प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचर... (मं.१)　　४. 'नभोऽरूपम्' (पं.)

५. विष्णुतत्त्वविनिर्णय उदाहृता सौ.श्रु.

६. भाष्यस्थप्रमाणश्लोकगतेन 'त्र्यधीशे' इति पदेन

७. शाखाग्रम् (मं.१)

पातयति' इति द्वेषिणः तमःप्राप्त्यावेदनात् कापि गतिर्नेति कथम् ? इत्यत आह- **गतिः सद्गतिरिति ॥**

'अवजानन्ति मां मूढाः' इत्यादेरुक्तमर्थं सङ्क्षिप्यानुवदन्नुत्तरभाष्यमवतारयति- [1]**स्वमौढ्यादेवेति ॥** 'मूढाः' इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणमिति स्फोरयितुमिदम्। **सर्वम्** तर्हि कथं केचित्त्वामवजानन्ति ? किञ्च तेषां फलम् ? इति कृतचोद्यम् । 'अधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानं मौढ्यम्' इह विवक्षितमिति भावेनाह- **मौढ्यान्मिथ्याज्ञानमिति ॥** 'मौढ्यं मिथ्याज्ञानम्' इत्यङ्गीकृत्याप्याह- **अन्येषामिति ॥** अत्र 'द्वेषकारणमाह' इति भाष्ये । नन्ववज्ञानं नाम द्वेषः । तत्र च कारणं 'मूढाः' [2]इत्युक्तमेवेति, 'कारणमाह' इति कथं भाष्यते ? इत्यत आह- **मूलकारणमिति ॥ १२ ॥**

भगवद्गीता

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

भाष्यम्

नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह- [3]**महात्मान इति ॥ १३-१४ ॥**

---

१. स्वमौढ्यादेरेवेति (मं.२)

२. इत्युक्तमिवेति (मं.३)

३. महात्मान इत्यादिना ॥ (पा.)

## प्रमेयदीपिका

ननु कुतोऽयं विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायां 'राक्षसादिभ्य इतरे न द्विषन्ति' इत्येतावदेव वक्तव्यम्। 'भजन्ति' इत्यादि तु व्यर्थम् ? इत्यत आह- **नेतर इति** ।। सत्यमेतत्। तथापि देवानां स्वरूपकथनार्थमेतत्। तच्च द्वेषाभावोपपादनार्थमिति भावः । 'देवान्' इत्युक्तमजीवोपलक्षणम् ।। १३-१४ ।।

## भावदीपिका

**अयं विवेक इति** ।। 'स्वमौढ्यादेव मामवजानन्ति, न मद्दोषात्' इति विवेक इत्यर्थः । **तच्चेति** ।। उत्तमानां स्वभावकथनमित्यर्थः । **देवानिति** ।। 'त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः'[१] इति जीवत्रैविध्यविवक्षायां देवशब्दस्योत्तमजीवोपलक्षकताया दृष्टत्वादिति भावः ।। १३-१४ ।।

## भावरत्नकोशः

**अयं** 'राक्षसादिस्वभावा एव द्विषन्ति' इत्येवंरूपः । **एतत्**[२] 'न द्विषन्ति इत्येतावदेव वक्तव्यम्' इत्येतत् । **एतत्**[३] 'भजन्त्यनन्यमनसः' इत्येतत् । वैयर्थ्यपरिहारायाह- **तच्चेति** ।। ननु 'भजन्ति' इत्यादिकं[४] कथं देवस्वरूपकथनरूपम् ? ऋषिगन्धर्वादिष्वतिप्रसङ्गात्, इत्यतो "देवमानुषदानवाः'[५] इत्यादाविवात्र देवशब्दो मुक्तियोग्यजीवमात्रपर इत्याह- **देवानिति** ।। १३-१४ ।।

## भगवद्गीता

**ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।**
**एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ।। १५ ।।**

---

१. भ.प.
२. 'सत्यमेतत्' इत्यत्र
३. 'स्वरूपकथनार्थमेतत्' इत्यत्र
४. इत्यादि (मं.३)
५. 'त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः' इत्यत्र
६. भ.प.

भाष्यम्

सर्वत्रैक एव नारायणः स्थित इति **एकत्वेन** । **पृथक्त्वेन** सर्वतो वैलक्षण्येन ।

**बहुधा** [1]हि तस्य रूपम् ।

[2]'आभाति शुक्लमिव लोहितमिव अथो नीलमथोऽर्जुनम्[3] ।' इति सनत्सुजाते[4] ।

'दैवमेवापरे'[5] इत्युक्तप्रकारेण बहवो [6]वा बहुधा ॥ १५ ॥

प्रमेयदीपिका

'एकत्वेन= अद्वैतभावनया' इति व्याख्यानमसत् । [7]मिथ्याभावनात्वादिति भावेनाह- **सर्वत्रेति** ॥ 'सर्वत्र स्थितो नारायण एक एव' इति योजना । 'पृथक्त्वेन= आदित्यचन्द्रादिरूपेण' इत्यसदिति भावेनाह- **पृथक्त्वेनेति** ॥ **अपरस्तु** 'पृथक्त्वेन' इत्येतत् सम्यग् व्याख्याय 'बहुधा' इत्येतत् 'आदित्यादिरूपेण' इति व्याख्यातवान् । अत आह- **बहुधेति** ॥ कथम् ? इत्यत आगमेनैव तं [8]दर्शयति- **शुक्लमिवेति** ॥ इवशब्दोऽप्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्याति- **दैवमेवेति** ॥ १५ ॥

---

१. हिशब्दो नास्ति (पां.)

२. 'आभाति शुक्लमिव लोहितमिव अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।' (कुम्भ.,गी.प्रे.- भा. ५.४४.२६), 'नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।' (पुणे- भा. ५.४४.१९)

३. अथार्जुनम् (पा.)

४. इति हि सनत्सुजातीये (पा.)

५. भ.गी. ४.२५

६. वाशब्दो नास्ति क्वचित् ।

७. मिथ्याभावनत्वादिति (पा.)

८. दर्शयति (पा.)

## भावदीपिका

व्यवहितत्वादन्वयमाह- **सर्वत्रेति** ॥ **अपरः** भास्करः। **सम्यगिति** ॥ 'सर्वतो वैलक्षण्येन' इत्येवं सम्यगित्यर्थः। तस्य भेदाभेदवादित्वादिति भावः। अल्पत्वादेरिव शब्दमुख्यार्थस्य प्रकृतेऽसम्भवादाह- **इवशब्दोऽप्यर्थ इति** ॥ तथा च परस्परसमुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। **दैवमेवेतीति** ॥ तथा चैकत्वेन, पृथक्त्वेन, 'दैवमेव' इत्युक्तप्रकारेण 'बहुधा बहवः यजन्तः= यज्ञभेदवन्तो मामुपासते' इति गीतार्थः ॥ १५ ॥

## भावरत्नकोशः

**'एकत्वेन 'एकमेव परं ब्रह्म', 'वासुदेवः सर्वम्' इत्येवंरूपपरमार्थदर्शनेन' इति [1]शङ्करभाष्यतात्पर्यम्- अद्वैतभावनयेति ॥ मिथ्याभावनात्वादिति ॥ सा च 'न च रमन्त्यहो असदुपासनया'[2], 'अयोग्यानि अनुपास्यानि, अफलत्वविपर्ययाभ्याम्'[3] इत्यादौ अनर्थहेतुरावेदितेति भावः। 'एक एव नारायणः स्थितः' इति कथम्? अव्याकृताकाशादेरपि सर्वत्रावस्थितत्वाद्, इति शङ्कां परिहर्तुमन्वयं दर्शयति- सर्वत्र स्थित इति ॥ 'आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णु-**

---

१. तच्च ज्ञानम् एकत्वेन, 'एकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते' इति। (शां.भा. ९.१५)

२. ... आत्महनः। नाविद्यमानं ब्रुवते वेदा ध्यातुं न वैदिकाः॥ अविद्यमानं ध्यायन्तः सर्वे यान्त्यधरं तमः। तस्मात् सत्यार्थतां ब्रूयाद् वेदानामपि सर्वशः। येऽन्यथा विदुरेतेभ्यः क्षय्यलोका भवन्ति हि॥ इत्युत्तरवचनम्। न च रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो यदनुशया भ्रमन्त्यभवाः कुशरीरभृतः। निभृतमोक्षहृदययोगयुजो हृदयं मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः॥ (भाग. १०.९४.२४)

३. अचेतनासत्यायोग्यानि अनुपास्यानि अफलत्वविपर्ययाभ्याम् (साङ्कर्षणसूत्रम्) (त.प्र. ब्र.सू. ३.३.६)

रवस्थित[1] इत्युपासते' इति शङ्करभाष्यं सङ्क्षिप्यानुवदति- **पृथक्त्वेनादित्येति ॥ इत्यसदिति ॥** मिथ्योपासनात्त्रापातादिति भावः । **सम्यक्** 'सर्वतो वैलक्षण्येन' इति भाष्यरीत्या। 'शुक्लादिरूपतयेवोपासते'[2] इति प्रतीतिः मिथ्योपासनात्त्रापातादयुक्तेति भावेनेवशब्दार्थमाह- **इवशब्द इति ॥** 'इत्युक्तप्रकारेण' इति भाष्ये 'दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते'[3] इत्यादिना चतुर्थे यज्ञभेदोक्तिप्रस्तावोक्तप्रकारेण 'बहव उपासका बहुभिः प्रकारैरुपासते' इति वा 'बहुधोपासते' इति वचनार्थः। तत्र 'एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे'[4] इति सर्वयज्ञैर्भगवत [5]उपास्यत्वावेदनादिति व्याख्यानं द्रष्टव्यम्॥ १५ ॥

**गीताश्लोकार्थाः - 'सर्वभूतानि'[6] इत्यादेः 'बहुधा विश्वतोमुखम्'[7] इत्यन्ताया नवश्लोक्या अक्षरार्थस्तु-** प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनाय 'मया'[8] इत्यादिना भगवतो व्याप्तत्वसर्वाधारत्वाद्युक्त्वा 'न च'[9] इत्यादिश्लोकद्वयेनोपपाद्य च, अधुना प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनार्थं भगवतः प्रलयादिकारणत्वं प्रपञ्च्यते- **सर्वभूतानीति ॥ सर्वाणि भूतानि** सशरीरजीवजातानि **कल्पक्षये** प्रलयकाले **मामिकां** मदधीनां **प्रकृतिं** त्रिगुणात्मिकां **यान्ति** तत्र लीनानि भवन्ति। **पुनः च तानि कल्पादौ** सृष्टिकाले विशेषेण विविधतया च **सृजामि** इत्युक्तमेव॥ ७॥

सृष्टौ साधनत्वेन प्रकृतेरनुक्तेर्विनैव साधनं सृजति किम्? इति शङ्कां निरसितुं विशदीक्रियते- **प्रकृतिमिति ॥ प्रकृतिमवष्टभ्य** उपादानतयोपादाय **कृत्स्नं भूतग्रामं विसृजामि**। तस्यापि [10]चेतनाचेतनत्वेनासृज्यत्वमेव किन्न स्यात्? इत्यत उक्तम्- **अवशम्** अस्वतन्त्रमिति ॥ कुतोऽस्वातन्त्र्यम्? **प्रकृतेर्वशात्**

---

१. 'आदित्यादिरूपेणावस्थितः' इति शां.भा.

२. शुक्लादिरूपवत्तयेवोपासते (मं.३)　　३. भ.गी. ४.२५

४. भ.गी. ४.३२　　५. उपासनात्वावेदनादिति (पं.)

६. भ.गी. ९.७　　७. भ.गी. ९.१५

८. भ.गी. ९.४　　९. भ.गी. ९.५　　१०. चेतनत्वेन (मं.२,३)

प्रकृत्यधीनत्वादिति। तर्हि प्रकृतिविकलस्य सृष्ट्यादावसामर्थ्यमेव किम्? इति प्रतीतिं निरसितुम्- **स्वां** स्वाधीनाम् इत्युक्तम्। यथा कश्चित्पादेन गन्तुं समर्थोऽपि लीलया दण्डमवष्टभ्य गच्छति, तथा लीलयैव प्रकृत्यवष्टम्भः, न तु केवलस्य सामर्थ्याभावात्। तथा चाहुः-

[1]साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते।
तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेत्॥

इति भावः॥ ८॥

सकलजगत्सर्जनादिकर्मणि व्यापृतिमतस्तव देवदत्तस्येव कर्मलेपः प्रसज्येत? इत्यत उच्यते- [2]**न चेति॥ तानि कर्माणि** जगत्सर्जनोपसंहरणादीनि **न निबध्नन्ति**। अत्र हेतुः- **उदासीनवदासीनमिति**॥ वस्तुतोऽनुदासीनोऽप्यहम् उदासीनसदृश आसे, तमित्यर्थः। किन्नामोदासीनसादृश्यं व्रतिना बोध्यं तत्र? इत्यत उक्तम्- **असक्तमिति**॥ उदासीनस्य कर्मसु यथा सक्तिः= आदर आयासो नास्ति तथा मम सर्वकर्म कुर्वतोऽपि तत्र सक्तिशब्दतात्पर्यगोचरायासो नास्ति। यस्य असक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः[3], कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्ध इति भावः॥ ९॥

भगवतोदासीनसादृश्यं स्वयमेव व्याख्यातम्। तदज्ञात्वा, 'क्रियाऽभाव एवोक्तः' इति मत्वा शङ्कितम्। पुरा 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि'[4] इत्युक्तम्। इदानीं तु 'उदासीनवत्'[5] इति निष्क्रियत्वमुच्यते। एवं तर्हि प्रकृतिरेव सूयते। त्वयि तु तत्सन्निधानात् कर्तृत्वोपचारमात्रमित्यापन्नमिति। तदेतन्निवृत्त्यर्थमुच्यते- **मयेति**॥ कार्यमधिकृत्याक्षाणि यस्य सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षशब्देन प्रकृतिसूतेर्द्रष्टा अहमेवेत्युच्यते। तृतीयया च तत्प्रयोजककर्ता चाहमेव, न तु तस्याः स्वातन्त्र्यमिति प्रकृतिसूतेर्द्रष्टा तत्प्रयोजककर्ता च। **मया प्रकृतिः सचराचरं**

---

१. ब्र.सू. २.१.१९ भाष्य उदाहृतम्।
२. 'न तु' इति कोशेषु पाठः। ३. सर्वकर्मसक्तिः (पा.)
४. भ.गी. ९.८ ५. भ.गी. ९.९

**जगत् सूयते** उत्पादयति। न केवलं प्रकृतिसूतेर्द्रष्टा प्रयोजककर्ता चाहम्, किन्तु जगत्कर्ता चास्मीत्युच्यते- **हेतुनेति ॥** कर्तृरूपकारणभूतेनानेन **मया जगत् विविधतया परिवर्तते** पुनःपुनर्जायते ॥ १० ॥

यदि त्वमेव जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता तर्हि केचित् कथं त्वामवजानन्ति ? किञ्च ते फलं प्राप्नुवन्ति ? न किमप्यनिष्टं तेषाम्। 'अतोऽहमेव कृत्स्नजगतः कर्ता'[१] इति प्रागुक्तमयुक्तम् ? इत्यत उच्यते- **अवजानन्तीति ॥ मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्** 'मनुष्यदेहमधिष्ठाय स्थितम्' इति भ्रान्त्यनुवाद एवायम्। **मामवजानन्ति** अवमतया जानन्ति। मूढत्वस्यैव विवरणम्- **भूतं** सर्वदा विद्यमानं [२]**महत्** देशतो व्याप्तिमन्तम् **ईश्वरं** गुणपूर्णं **मम भावं** याथार्थ्यम् अजानन्त इति। अन्यथा योजनं तु 'भूतं महदीश्वरं च' इति भाष्याद्यननुगुणम्। **भावप्रदीपिकायाम्**- 'भूतानां महेश्वरम्' इत्यप्यर्थान्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥

'किञ्च तेषां फलम्' इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते- **मोघाशा इति ॥** वृथाशाः। भगवद्द्वेषिभिराशासितम् आमुष्मिकं न किञ्चिदाप्यत इति भावः। मोघानि= व्यर्थानि कर्माणि= यज्ञादीनि येषां ते तथोक्ताः। युद्धादिकर्मणां साफल्यदर्शनेऽपि, यज्ञादिकर्माणि न तेषां फलमावहन्तीत्यर्थः। मोघं ज्ञानं तत्त्वविषयं येषां ते **मोघज्ञानाः**। तत्त्वज्ञानमेव तेषां नास्तीति कथं तस्य मोघत्वमुच्यत इति चेन्न। केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन तेषां ज्ञानमेव नोत्पद्यते। 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्'[३] इति हि सूत्रमिति। ज्ञानपदोपलक्षित आमुष्मिकः पुरुषार्थो न कश्चित्तैराप्यत [४]इति तात्पर्यात्। कुतोऽज्ञानं तेषाम् ? यतः **विचेतसः** विपरीतज्ञानाः।

ननु भगवन्तमवजानतामपि चैद्यादीनां 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः'[५], 'तद्गतिं गताः'[६]

---

१. भ.गी. ७.६　　२. महान्तम् (पं.,मं.३)　　३. ब्र.सू. ३.४.३४
४. इति च तात्पर्यात् (पा.)　　५. भाग. ७.१.३२　　६. भाग. ७.१.३१

इति भागवतादौ महापुरुपार्थो मुक्तिरुच्यत इति चेन्न। उक्तवचनानां भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थत्वस्य नित्यध्यानस्तुत्यर्थत्वस्य च भाष्यादौ स्थापितत्वादिति। ननु मौढ्यान्मिथ्याज्ञानं भवतु। प्रज्वलनात्मको द्वेपस्तु तेषां कुतः ? इति शङ्कां परिहर्तुम्, अन्येषामविद्यमानमौढ्यमेव तेषां कुतः ? इति शङ्कानिरासार्थं वा द्वेपे मूलकारणमुच्यते- **राक्षसीमिति** ।। मोहोऽस्याः कार्यत्वेन अस्तीति **मोहिनी**, तां बुद्धिभ्रंशकरीं **राक्षसीम्** आसुरीं **प्रकृतिं** स्वभावं **श्रिताः** आश्रिताः दैत्याः, रक्षांसि, पिशाचकाः[१], मर्त्याधमाश्चेति चतुर्विधास्तमोयोग्याः मामवजानन्तीति सम्बन्धः ।। १२ ।।

ननु 'राक्षसादिस्वभावा एव द्विपन्ति, नेतरे' [२]इत्येवं विवेकः कुतः ? इत्याकाङ्क्षायां यतो राक्षसादिभ्य इतरे न द्विपन्तीति वक्तुम् उत्तमजीवानां स्वरूपं कथ्यते द्वेपाभावोपपादनार्थम्- **महात्मानस्त्विति** ।। **दैवीं प्रकृतिं** मुक्तियोग्यस्वभावं महान् आत्मा= मनो येषां ते **महात्मानः** महापुरुषाः **तु भूतादिं** भूतानां कारणम् **अव्ययं मां** ज्ञात्वा निश्चितपरोक्षतत्त्वा इति यावत्। **अनन्यमनसः** मदेकचित्ताः सन्तो **मां भजन्ति** ।। १३ ।।

इतिकर्तव्यताविशेपोक्त्या[३] भजनमेवोच्यते- **सततमिति** ।। **यतन्तः** भगवज्ज्ञानाय प्रयतमानाः **व्रतं** नियमः **नित्ययुक्ताः** सदा मय्येव मनोयोगसम्पन्नाः **सन्तो** मामुपासते ।। १४ ।।

**अन्येऽपि च** महात्मानः **ज्ञानयज्ञेन यजन्तः** पूजयन्तो **मामुपासते** श्रवणमननध्यानानि नित्यमनुतिष्ठन्तः सन्तः **एकत्वेन** 'सर्वत्र स्थितो नारायण एक एव' इति भावनया **पृथक्त्वेन** सर्वतो वैलक्षण्येन **बहुधा** शुक्लनीलपीतादिरूपवत्त्वेन च **मामुपासते** । यद्वा **बहुधा** 'दैवमेवापरे यज्ञम्'[४] इत्यादिचतुर्था-

---

१. दैत्य-रक्षः-पिशाचकाः (मं.२)  २. इत्ययम् (मं.२)

३. इतिकर्तव्यताविषयोक्त्या (मं.१,२)  ४. भ.गी. ४.२५

ध्यायोक्तदिशा बहवः उपासकाः **विश्वतोमुखं** सन्तं भगवन्तम् **उपासते**। अत्र पक्षे धाप्रत्ययो[१] न विधार्थे, किन्तु स्वार्थ इति ॥ १५ ॥

भगवद्गीता

**अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।**
**मन्त्रोऽहमहमेवाज्यम् अहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥**

**पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।**
**वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥**

भाष्यम्

प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह- **अहं क्रतुरित्यादिना** ॥ क्रतवोऽग्निष्टोमादयः । **यज्ञः** देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः[२] ।

'उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः ।'

इत्यभिधानात् ॥ १६-१७ ॥

प्रमेयदीपिका

" 'विश्वतोमुखम्'[३] इत्युक्तं सर्वात्मकत्वं प्रपञ्चयत्युत्तरेण" इत्यन्यथाव्याख्याननिरासार्थमाह- **प्रतिज्ञातमिति** ॥ अन्यथा प्रतिज्ञातानुक्तिप्रसङ्ग इति भावः। व्याख्यानं तु 'रसोऽहम्'[४] इत्यादेरिव द्रष्टव्यम्। [५]'क्रतवः' इति क्रतुयज्ञशब्दयोरर्थभेदमाह। सामान्यविशेषभावेन भेद इत्यर्थः॥ १६-१७॥

---

१. *'सङ्ख्याया: विधार्थे धा'* (पा.सू. ५.३.४२) इत्यनेन।

२. 'यज्ञश्च त्यागः' शाबरभाष्यम् (मी.सू. ३.८.३.१०) ३. भ.गी. ९.१५

४. भ.गी. ७.८ ५. क्रतुयज्ञशब्दयोरर्थभेदमाह- क्रतव इति॥ (वि.)

## भावदीपिका

इत्यादेरिवेति ॥ क्रत्वादिसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वादिना भगवान् क्रत्वादिः, न त्वभेदेनेत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

## भावरत्नकोशः

'विश्वतोमुखं 'विश्वरूपम्'[१] इति शङ्करभाष्यस्य[२] 'सर्वात्मकं माम्' इति **श्रीधरेण**[३] व्याख्यातत्वादाह- **विश्वतोमुखमित्युक्तं सर्वात्मकत्वमिति** ॥ परव्याख्याने दूषणमाह- **अन्यथेति** ॥ **प्रतिज्ञातेति** ॥ 'ज्ञानं विज्ञानसहितम्'[४] इत्यत्र प्रतिज्ञातेत्यर्थः । **क्रतुयज्ञशब्दयोरिति** ॥ 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः'[५] इति पर्यायत्वाभिधानाद् इति भावः । **सामान्यविशेषभावेनेति** ॥ यज्ञशब्दः 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः'[६] इति सोमशब्दितज्योतिष्टोम-दर्शपूर्णमासादिसर्वकर्मसाधारणः । क्रतुशब्दस्त्वग्निष्टोमादिसंस्थाक[७]-ज्योतिष्टोमाश्वमेधादियज्ञविशेषवचन इति कुरुपाण्डवन्यायेन[८] भेद इत्यर्थः। भाष्ये 'ज्योतिष्टोमादयः' इति वक्तव्ये 'अग्निष्टोमादयः' इति वचनम् [९]अग्निष्टोम-अत्यग्निष्टोम-उक्थ्यादिसंस्थाम् अन्तरा केवलं ज्योतिष्टोमस्याननुष्ठानाद् अग्निष्टोमादिसंस्थाकस्यैवानुष्ठेयत्वात् तदभिप्रायम्। तथा च यजुर्वेदे-

---

१. विश्वतो रूपम् (मं.२) २. शां.भा. ९.१५

३. केचित्तु 'विश्वतोमुखं सर्वात्मकम् बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते' इति ।

४. भ.गी. ९-११ ५. अ.को.

६. ऐ.- प्र.२, अ.२, ब्रा.३, मं.३ ७. अग्निष्टोमादिसंस्थाख्य.... (मं.१,३)

८. 'अत्र कुरुपाण्डवशब्देन तच्छब्दघटितवाक्यविशेषः विवक्ष्यते । न्यायपदं तद्वाक्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारकयुक्तिपरम् । तृतीयार्थः ज्ञाप्यत्वम् ।' इति द्वैतद्युमणौ ।

९. ज्योतिष्टोमस्य सप्तसंस्थाः - अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रः, आप्तोर्यामः, वाजपेयश्चेति ।

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं च
अग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं च॥ इत्यादि।

एतेन 'ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञं गृहीत्वा'[1] इत्यष्टादशाध्यायटीकावाक्यमपि समाहितं वेदितव्यम्। एकवचनं च जात्यभिप्रायकमिति भाष्ये **क्रतवः** इति बहुवचनमिति वदन्ति॥ १६-१७॥

भगवद्गीता

गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
[2]प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्॥ १८॥

भाष्यम्

गम्यते मुमुक्षुभिरिति **गतिः**। तथा हि [3]सामवेदे वसिष्ठशाखायाम्- 'अथ कस्मादुच्यते गतिरिति ? ब्रह्मैव गतिरिति[4], तद्धि गम्यते पापविमुक्तैः' इति। साक्षाद् ईक्षत इति साक्षी। तथा हि बाष्कल-शाखायाम्-

'स साक्षादिदमद्राक्षीत्, यदद्राक्षीत् तत् साक्षिणः साक्षित्वम्' इति।

**शरणम्** आश्रयः संसारभीतस्य। [5]''परमं यः परायणम्''[6] इति हि उक्तम्।

---

१. प्र.दी. १८.४-१०
२. 'प्रभवप्रलयस्थानम्' इति रामानुजीयपाठः।
३. सामवेदेषु वासिष्ठशाखायाम् (पा.)
४. इतिशब्दो नास्ति (पा.)
५. अ. परं परायणम् इत्याद्युक्तम् (पा.)
६. भा. १३.२५४.९

'नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ।'[१]

इति च । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति **निधानम्** । तथा हि ऋग्वेदखिलेषु-

'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः ।'

इति ॥ १८ ॥

प्रमेयदीपिका

'गतिः कर्मफलम्'[२] इति व्याख्यानमपाकर्तुमाह- **गम्यत इति** ॥ 'शरणम्' इत्यतो भेदार्थमुक्तम्- **मुमुक्षुभिरिति** ॥ अत एव 'गम्यते' इत्यस्य 'अवगम्यते' इत्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत आह- **तथा हीति** ॥ 'किमुच्यते' इत्यपि [३]प्रश्नोऽध्याहार्यः । 'साक्षी' इत्यौदासीन्यं प्रतीयते । अत आह- **साक्षादिति** ॥ कुत एतत् ? इत्यत आह- **तथा हीति** ॥ यदद्राक्षीत् साक्षात् तत् साक्षिणः परमेश्वरस्य साक्षित्वं= साक्षिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुक्तम्- *'साक्षाद् द्रष्टरि सञ्ज्ञायाम्'*[४] इति । [५]निवासशब्दागतार्थतया शरणशब्दार्थमाह- **शरणमिति** ॥ 'संसारभीतस्य' इति मुक्तोपलक्षणम् । विष्णोर्मुक्ताश्रयत्वे प्रमाणमाह- **परममिति**[६] ॥ **परायणं** मुक्तानामाश्रयः । तथाऽपि 'निधानम्' इति पुनरुक्तिः? इत्यत आह- **संहारेति** ॥ 'सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति' इत्युक्तत्वात् कथं भगवति [७]निधीयन्ते ? इत्यत उक्तम्- **प्रकृत्येति** ॥ प्रथमं

---

१. म.ना. ९.३ २. शां.भा. ९.१८

३. एवं च 'गतिरिति शब्देन किमुच्यते ?' इति प्रथमः प्रश्नः, 'कस्मादुच्यते गतिरिति ?' इति द्वितीयः प्रश्नः ।

४. पा.सू. ५.२.९१ ५. 'निवासशब्देन अगतार्थतया' इत्यर्थः ।

६. ख. परमिति ७. निधीयते (पा.)

**प्रकृतिं यान्ति, पश्चात् तत्र निधीयन्त इत्यर्थः। तत्कुतः ? इत्यत आह- तथा हीति ।। विश्वकर्मणि ईश्वरे, शुभ्रचक्षुः शुद्धदृष्टिरहम्।। १८।।**

## भावदीपिका

तथाऽपि कथमर्थभेदः ? आश्रयस्यैव गम्यत्वात्, इत्यत आह- **अत एवेति ।।** मुक्तेरवगम्यत्वस्य, मुमुक्षुभिस्तु ज्ञेयत्वस्यैव भगवतः प्रसिद्धेरिति भावः। श्रुतौ 'ब्रह्मैव गतिः'[१] इत्यस्यापृष्टोत्तरत्वनिरासायाह- **किमुच्यत इति ।।** 'गतिः' इति शब्देन किमुच्यत इत्यर्थः। विहितस्यैवानूद्यत्वात् पूर्वं 'साक्षादिदमद्राक्षीत्' इति साक्षाद्द्रष्टृत्वस्यैव विहितत्वाद् 'यदद्राक्षीत्' इति कथमनुवादः ? इत्यत आह- **यदद्राक्षीत्साक्षादिति ।।** उक्तार्थे पाणिनिसम्मतिं चाह- **तदुक्तमिति ।।** साक्षाद्द्रष्टरि= अपरोक्षतो द्रष्टरि अभिधेये सति संज्ञायां विवक्षितायां सत्यां 'साक्षी' इति शब्दो निपात्यत इति सूत्रार्थः। एवं च प्रकृते साक्षाद्द्रष्टुर्भगवतोऽभिधेयत्वात्, भगवत एवंसंज्ञाकत्वाच्च साक्षिशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति भावः। एवं व्याख्याने 'यत्साक्षादिदमद्राक्षीत्'[२] इति श्रुत्या पाणिनिसूत्रस्यैकार्थ्यं भवतीति ध्येयम्।

**केचित्तु** साक्षाच्छब्दात् द्रष्टर्यभिधेये इनिप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। तथा च 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति वार्तिकेन टीभूतस्य 'आत्' इत्यस्य लोपे 'साक्षिन्' इति प्रातिपदिके सति, पश्चात्स्वाद्युत्पत्तौ 'साक्षी' इति रूपमित्याहुः। तन्न। प्रकृतानुपयोगात्। तथा हि 'साक्षादीक्षते' इति निरुच्य तत्रैव प्रमाणमुक्त्वा सम्मतितयोदाहृतसूत्रेऽपि साक्षाच्छब्दाद् इत्यादिव्याख्याने उक्तार्थाप्रतिभासने वाऽसङ्गत्यापत्तेर्न तथा सूत्रार्थ इति ध्येयम्। मुमुक्षोरपि संसारभीतत्वात् 'परायणम्'[३] इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेणाह- **मुक्तोपलक्षणमिति ।। पुनरुक्तिरिति ।।** 'तिष्ठत्यस्मिन्' इति स्थानशब्देन पुनरुक्तिरित्यर्थः।। १८।।

---

१. सा.व.शा. २. वा.शा. ३. भा. १३.२५४.९

## भावरत्नकोशः

**'इति'** इति शङ्करभाष्यानुवादः। **भेदार्थम्** भेदज्ञापनार्थम्। 'शरणम्' इत्यस्य 'मुक्तप्राप्यम्' इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाद् अस्यापि प्राप्यर्थकत्वे पुनरुक्तिः ? इत्यतो भाष्ये 'मुमुक्षुभिः' इति उक्तमिति भावः। ननु मुमुक्षुभिर्भगवान् ज्ञेय एव, न गम्यः। तत्कथं भाष्ये 'गम्यते' इत्युक्तम् ? इत्यत आह- **अत एवेति**॥ अर्थभेदस्य वक्तव्यत्वादेव। 'ब्रह्मैव गतिः' इति प्रत्युत्तरानुरोधादाह- **किमुच्यत इतीति**॥ 'अथशब्दानन्तरम्' इति शेषः। तत् 'कस्मादुच्यते गतिः ? इति। यतः **पाप-विमुक्तैः** ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकपापशून्यैरधिगम्यते' इति श्रुतियोजनेति भावः। **साक्षादिति**॥ 'साक्षाच्छब्दाद् द्रष्टर्यभिधेये इनिप्रत्ययः स्यात् सञ्ज्ञायाम्' इति व्याकरणसूत्रार्थः। इनिप्रत्यये, अव्ययानां भमात्रे टिलोपे च 'साक्षी' इति रूपमिति भावः। प्रमाणे [1]मुक्ताश्रयत्वस्याभिधानादाह- **मुक्तोपलक्षणमिति**॥ 'मुक्तस्तु स्यात् पराभासः'[2] इति तात्पर्यमनुरुध्याह- **मुक्तानामाश्रय इति**॥ भाष्ये- **इति च** [3]उक्तम्। 'तिष्ठन्त्यत्रेति स्थानम्' इति स्थानशब्देन 'निधानम्' इत्यस्याभिधानादाह- **पुनरुक्तिरिति**॥ **उक्तत्वात्** प्रकृतेरेव भूतनिधानोप-निधित्वस्योक्तत्वात्। [4]देववर्धकिप्रतीतिनिरासायोक्तम्- **ईश्वर इति**॥ [5]प्रसिद्धे [6]अज्ञत्वानुपपत्तेरिति भावः। 'अपश्यम्' इत्यस्यान्वयायाह- **अहमिति**॥ १८॥

## भगवद्गीता

**तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।**
**अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन॥ १९॥**

---

१. मुक्ताश्रयत्वाभिधानाद् (मं.२) २. गी.ता. ७.७

३. 'इति च' इत्यनन्तरम् 'उक्तम्' इति शेषः।

४. देवशिल्पी, विश्वकर्मशब्देन ५. विश्वकर्मणि

६. अजत्वानुपपत्तेः (पं.,मं.३)

## भाष्यम्

**सत्** कार्यम् । **असत्** कारणम् ।

'सदभिव्यक्तरूपत्वात् कार्यमित्युच्यते बुधैः ।
असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम् ॥'

इति ह्यभिधानम्[१] । 'असच्च सच्चैव[२] यद् विश्वम्, सदसतः परम्'[३] इति च भारते ॥ १९ ॥

## प्रमेयदीपिका

असतो नियम्यत्वानुपपत्तेः 'सदसच्चाहम्' इत्ययुक्तम् ? इत्यत आह - **सदिति** ॥ कार्यं 'सत्' इत्युच्यते। 'अभिव्यक्तरूपत्वात्' इत्यनेन सदेः गत्यर्थस्य कर्मणि क्विपि[४] रूपमेतदित्युच्यते। कारणमपि अव्यक्तरूपत्वादेव असच्छब्दितम्। कार्यकारणयोः सदसच्छब्दप्रयोगं च दर्शयति- **असच्चेति** ॥ तस्मात् **सदसतः** विश्वस्मात् ब्रह्म **परम्** ॥ १९ ॥

## भावदीपिका

**सदेरिति** ॥ तथा च 'षद्लृ= विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोः 'सद्यते= अवगम्यते इति कर्मार्थे क्विपि, तस्य लोपे, निर्वचनत्वात् दस्य तकारे सति 'सत्' इति रूपं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

---

१. ह्यभिधानात् (पा.), 'असदव्यक्तनाम स्याद् व्यक्तं सदिति चोच्यते ।' इति ब्राह्मे - (भाग.ता. ३.२७.४८)

२. सच्चैव च (पा.)

३. भा. कुम्भ. १.१.२९, 'असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम्'
(भा. गी.प्रे १.१.२३, पुणे १.१.२१)

४. क्विपि कर्मणि (पा.)

## भावरत्नकोशः

**नियम्यत्वानुपपत्तेरिति ॥** 'असदहम्' इत्यभेदव्यपदेशो हि 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भाष्यते'[१] इति शास्त्रात् तत्सत्तायास्तदधीनत्वनिबन्धनः । न चासतः सत्ताऽस्ति । अतस्तस्येशनियम्यत्वमनुपपन्नमिति हेतोः 'असदहम्' इत्ययुक्तमित्यर्थः । 'पद्लृ= विशरणगत्यवसादनेषु' इति गतेरपि धात्वर्थत्वाद् उक्तम्- **गत्यर्थस्येति ॥ क्विपि** [२]सम्पदादिलक्षणे, चर्त्वे तु '[३]सत्' इति रूपमित्यर्थः । 'चशब्दोऽवधारणे' इत्यभिप्रेत्योक्तम्- **अव्यक्तरूपत्वादेवेति ॥** न केवलं व्यक्तत्वाव्यक्तत्वरूपनिमित्तम्, किन्तु 'प्रयोगे च' इति [४]चशब्दः । यच्छब्दश्रवणात् तच्छब्दमध्याहरति- **तस्मादिति ॥** [५]परशब्दस्तन्त्रमिति भावेनोक्तम्- **ब्रह्म परमिति ॥ १९ ॥**

**'अहं क्रतुः'[६] इत्यादिचतुःश्लोक्यक्षरार्थस्तु**- प्रतिज्ञातं विज्ञानमुच्यते- **अहं क्रतुरित्यादिना ॥** दीक्षा-प्रायणीय-उदयनीय-सवनत्रय-अवभृथात्मकोऽग्निष्टोमादिसंस्थाको ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपः **क्रतुः** । तत्सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्, तद्भोक्तृत्वात्, तत्रोपास्यत्वाच्च 'अहम्' इत्याद्यभेदव्यपदेश इति 'रसोऽहम्'[७] इत्यादेरिव व्याख्यानं द्रष्टव्यमिति टीकातोऽभिदिष्टः । देवतोद्देशेन द्रव्यपरित्यागरूपो **यज्ञोऽप्यहमेव** । यज्ञक्रतुशब्दयोः सामान्यविशेषभावविवक्षया भेदः । अत्र क्रतुयज्ञशब्दौ क्रियाविशेषवाचिनौ । क्रियावांश्च यजमानः । [८]तन्नियमनादिनैव क्रियानियमनादेः प्राप्तावपि 'रसोऽहमप्सु' इत्यादाविव क्रत्वादिगतक्रतुत्वादिधर्मनियन्तृत्वस्य, यजमानधर्मभूतक्रियान्तरापेक्षया क्रतौ श्रेष्ठत्वनियन्तृत्वस्य च विशेषतो भगवत्कर्तृकत्वं बोधयितुमुपात्तौ । **स्वधा** पित्रन्नम्

---

१. भ.प. २. 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' इति वार्तिकेन ।

३. असत् (मं.१) ४. 'सदसच्छब्दप्रयोगे च' इति टीकायाम् ।

५. तथा च 'परं= ब्रह्म, परम्= उत्तमम्' इति भारतवाक्यार्थः ।

६. भ.गी. ९-१६ ७. भ.गी. ७-८

८. 'यजमाननियमनादिना' इत्यर्थः ।

**औषधम्** ओषधिप्रभवमन्नम्, व्याध्युपशमनार्थभेषजं वा। **मन्त्रः** 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या'[1] इत्युक्तलक्षणो वेदभागः याज्यापुरोनुवाक्यादिः। **आज्यमहमेव**। **अग्निः** आहवनीयादिः **हुतं** हवनम्, हवनकर्म वा। आज्यंतरद् **हविः** ॥ १६ ॥

**अस्य जगतः पिता** जनयिता। **माता** जनयित्री। **धाता** पोषकः। **पितामहः** पितृपिता। **वेद्यं** वेदितव्यं वस्तु। **पवित्रं** पावनं वस्तु। **ओङ्कारः** ओङ्कारत्व-सर्वगुणाधारवस्तुवाचकत्वशक्तिनियन्तृतया तच्छब्दवाच्यः प्रणवोऽप्यहमेव। **ऋक्सामयजुश्च** ऋक्त्वादिनियन्ताऽपि **अहमेव** ॥ १७ ॥

गम्यते= अवगम्यते ममुक्षुभिरिति **गतिः** मुमुक्षुज्ञेयं वस्तु अहमेव। भरणकर्तृत्वाद् **भर्ता, प्रभुः** स्वामी **साक्षी** साक्षादीक्षिता, जगतो **निवासः** आवासस्थानं **शरणम्** आश्रयः संसारभीतस्य, मुक्ताश्रय इति यावत्। **सुहृत्** प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकुर्वन्, प्रभवप्रलययोः सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात् तद्धेतुत्वाच्च **प्रभवः प्रलयश्च** अहमेवेत्यर्थः सप्तमे [2]भाषितः।

**यत्तु**- अत्र 'प्रभवप्रलयस्थानं= यस्य कस्यचित् यत्रकुत्रचिद् उत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानं तदप्यहमेव' इत्यैकपद्येन **रामानुजस्य** व्याख्यानं तत् 'प्रलयकाले संहर्तृत्वात् प्रलयः'[3] इति तात्पर्यनिर्णये 'प्रलयः' इत्यनुवादेनैव दूषितम्। 'अहं क्रतुः' इत्यादौ क्वापि समासार्थतया भगवतोऽनुक्तेः अत्र [4]तेनोक्त इत्यत्र नियामकाभावात्। अपि च [5]**शङ्करश्रीधरादिभिः** 'प्रभवः' 'प्रलयः' इत्येव पदविभागेन व्याख्यात-मिति तथैव व्याख्यानं युक्तमिति। तिष्ठन्त्यत्रेति **स्थानम्**। संहारकाले जगदत्र निधीयत इति जगतो **निधानम्** अप्यहमेव। **अव्ययं बीजं** व्यञ्जकं वस्तु ॥१८॥

**तपामि** सूर्यादौ स्थितः सन्, **वर्षं** वृष्टिम्, अमृतसत्तादिकारणत्वात् तद्धेतुत्वाच्च **अमृतम्**। अमृतम्= अमरणम्, मृत्युर्मरणमिति वा। इन्द्रियेषु

१. मी.सू. २.१.३३		२. सप्तमाध्याये 'रसोऽहमप्सु' (७.८) इत्यत्रोक्तः।
३. गी.ता. ९-१८		४. समासेनोक्त इत्यर्थः
५. शङ्करभाष्ये श्रीधरादिभिः (पं.)

स्थित्वा तेषां देहधारणेन मृतिं परिहरतीति **अमृतम्**। 'प्रलयकालादन्यदाऽपि संहर्तृत्वान्मृत्युः' इति तात्पर्यनिर्णये। **सत्** कार्यम्, **असत्** कारणं चाहमेवेति ॥ १९ ॥

भगवद्गीता

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकम्
अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
[1]एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

भाष्यम्

तथापि मद्भजनमेव अन्यदेवताभजनाद् वरमिति दर्शयति- **त्रैविद्या इत्यादिना** ॥ २०-२१ ॥

प्रमेयदीपिका

**'सदसच्चाहमर्जुन'**[2] इति विज्ञानस्योपसंहृतत्वाद् उत्तरस्यासङ्गतिम् आशङ्क्याह- **तथाऽपीति** ॥ 'अहं क्रतुः'[3] इत्यादिना सर्वक्रत्वादिभोक्तृत्वं यदुक्तं भगवतः तदसदिति वक्ष्यामीति गूढाभिसन्धिना 'यदि सर्वत्र भोक्ता

---

१. एवं हि त्रैधर्म्यमनुप्रपन्नाः (पा.) २. भ.गी. ९.१९ ३. भ.गी. ९.१६

भगवान् तर्हि किं भागवतानां त्रैविद्यानां च फलसाम्यमेव' इति पृष्टस्ये-दमुत्तरमित्याशयः । **तथाऽपि सर्वत्र** भगवतः भोक्तृत्वेऽपि, **मद्भजनं भागवतैरनुष्ठितम्।** 'देवता' इति पित्राद्युपलक्षणम्। त्रैविद्याद्यनुष्ठितात् **वरम्** उत्कृष्टफलम्। **इत्यादिना** श्लोकत्रयेण[1] ॥ २०-२१ ॥

## भावदीपिका

**वक्ष्यामीति** ॥ ''तर्हि 'अहं क्रतुः'[2] इत्याद्यसत्यमित्यनेन''[3] इत्यर्थः। 'पितॄन् यान्ति पितृव्रताः, भूतानि यान्ति भूतेज्याः'[4] इति वक्ष्यमाणानुसारेणाह- **देवते-तीति** ॥ अतिप्रसक्तिवारणाय आदिपदग्राह्यतावच्छेदकमाह- **श्लोकत्रयेणेति** ॥ २०-२१ ॥

## भावरत्नकोशः

**वक्ष्यामीति** ॥ 'तर्हि अहं क्रतुरित्याद्यसत्यम्' इत्यादिना' इति शेषः। **सर्वत्र** भागवतानुष्ठितेषु त्रैविद्यानुष्ठितेषु च। त्रैविद्यानुष्ठितभगवद्भजनस्य कथमन्यदेवता-भजनाद् वरत्वम् ? फलान्तरोद्देश्यकत्वस्योभयत्राविशेषात्, इत्यत आह- **भागवतैरनुष्ठितमिति** ॥ 'पितॄन् यान्ति' 'भूतानि यान्ति'[5] इति वचनादाह- **पित्रादीति** ॥ 'त्रैविद्यादि' इत्यादिपदेन ज्ञानि-मिथ्याज्ञानिनोर्ग्रहणम् । वरशब्दितोत्कर्षः फलापेक्षयेति भावेनाह- **वरमुत्कृष्टफलमिति** । आदिपद-सङ्ग्राह्योक्तिः- **श्लोकत्रयेणेति** ॥ २०-२१ ॥

## भगवद्गीता

**अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।**
**तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥**

---

१. इति शेषः २. भ.गी. ९.१६ ३. गी.भा. ९.२३
४. भ.गी. ९.२५ ५. गी.ता. ९-२३ ६. भ.गी. ९-२५

## भाष्यम्

**अनन्याः** अन्यदचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमखिलेषु-

'सर्वं परित्यज्य मनोगतं यद् विना देवं केवलं शुद्धमाद्यम् ।
ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ति ॥'

इति ।

''[१]कामं कालेन महता एकान्तित्वात् समाहितैः ।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभासन्दश्यमण्डलः ॥''[२]

इति मोक्षधर्मे । नित्यम् अभितः= सर्वतो युक्तानाम् ॥ २२ ॥

## प्रमेयदीपिका

'अद्वैतज्ञानिनो अनन्याः[३]' इति प्रतीतिनिरासार्थमाह - **अनन्या इति** ॥ अविद्यमानम् अन्यत् येषां ते अनन्याः । तच्च 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्' इति प्रसङ्गाच्चिन्तनीयमिति लब्धे 'अन्यदचिन्तयित्वा' इति सिध्यति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह- **तथा हीति** ॥ 'देवमेवाविशन्ति'[४]

---

१. कामं कालेन महता एकान्तित्वं समागतैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभा-मण्डलदुर्दृशः ॥ - भा.पुणे. १२.३२३.४९,
कामं कालेन महता एकान्तित्वमुपागतैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डल-दुर्दृशः ॥- भा. कुम्भ. १२.३४४.५९, गी.प्रे.१२.३३६.५४
'न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन ।' इति भारते पुरोवाक्यम् ।

२. म.भा. १२.३४५.५९

३. 'अनन्याः= न विद्यते अन्यः= मद्व्यतिरिक्तो विषयस्तु, अहंबुद्धेः इदंबुद्धेश्च येषां ते अनन्याः= सदा अद्वैतदर्शननिष्ठाः सन्तः ये यतयः' इति शङ्करानन्दसरस्वती-कृतगीतातात्पर्यबोधिन्याम् ।

४. गी.खि.

इत्यनेन 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' 'इत्युक्तार्थं भवति। अत्रैव 'कामम्' इत्यागमान्तरम्। प्रभया सन्दृश्यं मण्डलं= स्वरूपं यस्यासौ तथोक्तः। दर्शनस्य योगक्षेमसाधनत्वं प्रसिद्धमेव। 'नित्याभियुक्तानाम्' इत्यस्य 'अपवादविषयाणाम्' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **नित्यमिति ॥ सर्वतः** सर्वस्मिन् देशे, शरीरेन्द्रियमनोभिर्वा, **युक्तानां** भगवति सेवोद्युक्तानाम् ॥ २२ ॥

## भावदीपिका

'सर्वम्'[२] इति प्रमाणे केवलं शुद्धमाद्यं देवं विना यद् मनोगतं सर्वं विषयजातं तत् परित्यज्य तमेव ये चिन्तयन्तीत्यर्थः। **योगक्षेममिति॥** अप्राप्तप्राप्तिरूपत्वात् प्राप्तपरिरक्षणरूपत्वाच्च मोक्ष एव मुख्यतो योगक्षेमशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम्। **अत्रैवेति॥** अन्यदचिन्तयित्वा भगवन्तमेव चिन्तयतां योगक्षेमवहत्वे[३] इत्यर्थः। तथा च 'महता कालेनैकान्तिकत्वात् कामं समाहितैः' इत्यनेन 'अनन्याः' इति गीतापूर्वार्धस्य, 'शक्यो द्रष्टुम्' इत्युत्तरार्धेन 'तेषाम्' इत्युत्तरार्धस्य समानार्थत्वं द्रष्टव्यम्। **प्रभयेति॥** ज्ञानेन, देहकान्त्या वेत्यर्थः। ननु 'देवमेवाविशन्ति'[४] इत्यनेन मोक्षदातृत्वस्य योगक्षेमवहशब्दार्थत्वेनोक्तत्वात् 'कामम्'[५] इत्यत्र च तदनुक्तेः, कथम् 'अत्रैवागमान्तरम्' इत्युक्तम्? इत्यत आह- **दर्शनस्येति॥** **अपवादः** निन्दा[६]। 'जनापवादाद् भीरुं मां नातोऽन्यद् वक्तुमर्हसि' इत्यादिप्रयोगात्॥ २२॥

---

१. 'इत्युक्तम्' इति भा.र.को. सम्मतः पाठः स्यात्।

२. गौ.खि.

३. योगक्षेमवहत्वम् (वे.)

४. गौ.खि.

५. भा. शा.प. ३५४.५९

६. 'निन्दाऽपवादे कुत्सायाम्' इति विश्वप्रकाशः, 'अपवादस्तु निन्दायाम् आज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति मेदिनी।

## भावरत्नकोशः

सर्वनामकार्याभावं निर्वहन्नेव 'अन्यदचिन्तयित्वा' इति भाष्यं घटयितुमाह- **अविद्यमानमित्यादि ॥ इति प्रसङ्गात्** चिन्तनीयतया भगवत उक्त्या तत्प्रसङ्गादन्यदपि चिन्तनीयमेव वक्तव्यमित्यर्थः। **प्रतीत एवार्थः** 'अद्वैतज्ञानिनो अनन्याः' इति प्रतीत एवार्थः। **इत्युक्तम्** इत्येतद् उक्तार्थं भवतीत्यर्थः। 'महता कालेन समाहितैः कामं द्रष्टुं शक्यः' इत्यस्य स्फुटत्वाद् दुर्गमार्थम् 'प्रभा'[१] इत्यादिवाक्यं व्याख्याति- **प्रभयेति ॥** अनेनागमेन योगक्षेमवहनं कथं लभ्यते? इत्यत आह- **दर्शनस्येति ॥** तृतीयार्थे वाऽयं तसिरित्याह- **शरीरेति** ॥ २२ ॥

**गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु**- 'अहं क्रतुः' इत्यादिना सर्वक्रत्वादिभोक्तृत्वमपि भगवतोऽभिसंहितम् । तत्र यदि सर्वत्र भोक्ता भगवांस्तर्हि[२] भागवतादीनां त्रैविद्यादीनां च फलसाम्यमेव स्यात् ? भगवद्भोगनिमित्तकत्वात् फलस्य[३], इत्यभिप्रायेण प्रश्ने, उत्तरम्- **त्रैविद्या** इत्यादि। तिस्रो विद्याः ऋग्यजुस्सामलक्षणा येषां ते त्रिविद्याः, त एव [४]प्रज्ञादित्वात् त्रैविद्याः= विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽपि त्रय्यां मुखतः प्रतीयमानं स्वर्गाद्युद्देश्यकान्यदेवतायजनं बुद्ध्वा तथैवानुष्ठाय, अन्ते विष्णौ समर्पणं कुर्वाणा इत्यर्थः। **मां यज्ञैरिष्ट्वा** अन्ते मयि समर्प्य, **सोमपाः पूतपापाः** यज्ञशिष्टसोमरसपानेन [५]शोधितकल्मषा इति यावत् । **स्वर्गतिं** स्वर्गादिफलं **प्रार्थयन्ते**। ते च **पुण्यं** पुण्यप्राप्यसुरेन्द्रलोकम् **आसाद्य** प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् उत्तमान् **देवभोगान्** देवभोगसदृशान् **अश्नन्ति** भुञ्जते ॥ २० ॥

ततश्च ते [६]यजमानाः तं प्रार्थितं **विशालं** विपुलं **स्वर्गलोकं** तत्र भवं [७]भोगं

---

१. मोक्षधर्मे

२. भगवांस्तर्हि किम् (मं.३)

३. कर्मफलस्य इत्यर्थः

४. *'प्रज्ञादिभ्यश्च'* (पा.सू. ५.४.३८) इत्यनेन स्वार्थेऽण्।

५. शोषितकल्मषाः (मं.३)

६. स्वर्गकामेन अन्यदेवतायाजिन इत्यर्थः।

७. स्वर्गलोकभोगम् (मं.१)

**भुक्त्वा पुण्ये** भोगप्रापके **क्षीणे** सति **मर्त्यलोकं विशन्ति**। पुनरपि **एवम्** एव त्रय्या विहितं **धर्ममनुप्रपन्नाः** अनुसृताः **कामकामाः** कामान्= भोगान् कामयमानाः **गतागतं** यातायातं **लभन्ते** ॥ २१ ॥

एवं त्रैविद्यानां पुनरावृत्तिफलमभिधाय भागवतानां भगवद्भजनेन अपुनरावृत्तिपुरुषार्थलक्षणमोक्षफलमुच्यते- **अनन्या इति ॥** अविद्यमानम् अन्यत् चिन्तनीयं येषां ते **अनन्याः** 'अन्यदचिन्तयित्वा' इति यावत्। **मां चिन्तयन्तो ये जनाः पर्युपासते** सम्यक् स्वस्वयोग्यगुणगणम् उपसंहृत्योपासते **तेषामहं नित्याभियुक्तानां** नित्यम् अभितः= सर्वतः सर्वस्मिन् देशे, शरीरेन्द्रियमनोभिर्वा युक्तानां= भगवत्सेवोद्युक्तानां **योगक्षेमं** योगेन= अप्राप्तप्राप्तिलक्षणेन सहितं क्षेमं= स्थितस्य परिपालनम् अपुनरावृत्तिपुरुषार्थं **वहामि** प्रापयामि। यद्यप्यहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता। तथापि त्रैविद्यानुष्ठितं मद्भजनम् अज्ञानसम्भिन्नमिति तत्फलं [1]फल्गु पुनरावृत्तिमच्च। मद्भजनं मोक्षफलकत्वात् त्रैविद्यानुष्ठितान्यदेवताभजनाद् उत्कृष्टफलकमिति 'किं फलं समम्?' इति प्रश्नः परिहृत इति ॥ २२ ॥

## भगवद्गीता

**येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः।**
**तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥**

## भाष्यम्

तर्हि 'अहं क्रतुः'[2] [3]इत्याद्यसत्यम्? इत्यत आह- **येऽपीति** ॥ २३ ॥

---

१. अल्पमित्यर्थः।　　२. भ.गी. ९.१६

३. इत्याद्यमसत्यम् (पा.)

## प्रमेयदीपिका

उक्तप्रश्नस्योत्तरं जातम्। तत् किमुत्तरेण ? इत्यतः प्रश्नाभिसन्ध्युद्घाटनस्य इदमुत्तरम् इत्याह- **तर्हीति**॥ भगवद्योगनिमित्तं हि फलम्। स चेत् सर्वत्र समः तदा सर्वेषां फलसाम्येन भाव्यम्। तदभावश्चेत्, तर्हि 'अहं क्रतुः'[1] इत्युक्तं सर्वत्र भगवतो भोक्तृत्वमप्यसत्यमित्यर्थः॥ २३॥

## भावदीपिका

**प्रश्नस्येति**॥ यदि सर्वत्र भोक्ता भगवान्, तर्हि भागवतानां त्रैविद्यानां फलसाम्यमेवेति प्रश्नस्येत्यर्थः। **स चेदिति**॥ भगवद्योग इत्यर्थः। **तदभावश्चेदिति**॥ 'त्रैविद्या माम्'[2] इत्यादिना फलसाम्याभावस्योक्तत्वादिति भावः॥ २३॥

## भावरत्नकोशः

अभिसन्ध्युद्घाटनं दर्शयति - **भगवद्योगनिमित्तं हीति**॥ **स चेत्** भगवांश्चेत्। **तदभावश्चेत्** फलसाम्याभावो यद्यभ्युपगत इत्यर्थः। **सर्वत्र** त्रैविद्यभागवतानुष्ठितयज्ञेषु॥ २३॥

## भगवद्गीता

**अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।**
**न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥ २४॥**

## भाष्यम्

कारणमाहाविधिपूर्वकत्वे- **अहं हीति**॥ २४॥

---

१. भ.गी. ९.१६

२. भ.गी. ९.२०

### प्रमेयदीपिका

'अहं क्रतुः'[१] इत्यादिनोक्तत्वात् 'अहं हि' इति पुनरुक्तिः ? इत्यत आह- **कारणमिति** ॥ 'त्रैविद्यादिकृतानां यज्ञानां भगवांश्चेत् भोक्ता कथं तर्ह्यविधिपूर्वकत्वमिति शङ्कायाम्' इति शेषः ॥ २४ ॥

### भावदीपिका

भाष्ये 'कारणम्' इत्यस्य 'भगवदज्ञानरूपम्' इत्यर्थः ॥ २४ ॥

### भावरत्नकोशः

**उक्तत्वात्** यज्ञभोक्तृत्वस्य 'अहं क्रतुरहं यज्ञः'[२] इत्यत्र क्रतुयज्ञसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात् तद्भोक्तृत्वाच्च क्रतुयज्ञशब्दवाच्यत्वमिति व्याख्यानस्याभिप्रेतत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

### भगवद्गीता

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

### भाष्यम्

फलं विविच्याह- **यान्तीति** ॥ २५ ॥

### प्रमेयदीपिका

'ते पुण्यमासाद्य' (९.२०) इति, 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' (९.२२) इति च फलभेदस्योक्तत्वात्, किं 'यान्ति' इत्यादिना ? इत्यत आह- **फलमिति** ॥ तस्यैवायं प्रपञ्च इति भावः ॥ २५ ॥

---

१,२. भ.गी. ९.१६

भावरत्नकोशः

**फलभेदस्य** स्वर्गापवर्गलक्षणफलभेदस्य । कृतचोद्यं परिहर्तुमाह- **तस्यै-वेति** ॥ २५ ॥

भगवद्गीता

[1]पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतम् अश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

भाष्यम्

दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यः ? महत्त्वाद्, इत्याशङ्क्याह- **पत्र-मिति** ॥ न त्वविहितपत्रादि । तस्यापराधत्वोक्तेर्वाराहादौ । भक्त्यैवाहं तृप्य[2] इति भावः ।

'भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।'[3] इति[4] भारते ।

[5]'एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्रात्मदर्शनम्[6] ॥ २६ ॥

प्रमेयदीपिका

'पत्रम्' इत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेराह- **दुर्बलैरिति** ॥ 'अतस्तद्भजनस्य

---

१. अयं श्लोकः भागवते दशमस्कन्धस्य एकोनाशततमाध्याये तृतीयः ।

२. भ.गी. ९.१६ ३. भा. १.१.१ ४. इति च

५. एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ (भाग. ६.३.२२)

६. अ. 'सर्वत्रात्मदर्शनम्' इत्यतः परं 'इति भागवते' इति पाठः ।

वेदव्यासाचार्य श्रीनिवासाचार्य इटगि.



महाफलत्वेऽपि तद्विहायाल्पानां देवानां[1] भजनमल्पफलमपि सुशकत्वात् करोमि' इति प्रासङ्गिकशङ्काशेपः । साधनानादरस्योक्तत्वात् यत्किञ्चित् पत्रादिकमिति[2] न मन्तव्यम् इत्याह- **न त्विति** ।। तत्किं [3]किमपि भगवते समर्पणीयमेवेति नियमोऽत्राभिप्रेतः ? इत्यत आह- **भक्त्यैवेति** ।। कुतः ? इत्यत आह- **भक्तेति** ।। **स्वार्थः स्वार्थसाधनोपायः**[4] । [5]**आत्मनः= गोविन्दस्य** ।। २६ ।।

## भावदीपिका

**प्रासङ्गिकेति** ।। प्रकृताक्षेपसमाधानरूपत्वाभावादिति भावः । **साधनानादरस्येति** ।। सामान्यतः 'पत्रं पुष्पम्' इत्याद्यनेकसाधनोक्त्या तुलसीपत्रादिरूप एव साधनेऽनादर उक्त इत्यर्थः । 'स्वस्यार्थो येन भवत्यसौ स्वार्थः' इति विग्रहमभिप्रेत्याह- **स्वार्थसाधनेति** ।। साधनशब्दोऽत्र भावार्थः । तथा च स्वार्थसंपादनोपाय इत्यर्थः । 'आत्मनः= स्वस्य दर्शनम्' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह- **आत्मन इति** ।। सन्निधानादिति भावः ।। २६ ।।

## भावरत्नकोशः

**आह सङ्गतिम्** । पूर्वोक्तानाक्षेपाद् इयं शङ्केव न ? इत्यत उक्तम्- **प्रासङ्गिकेति** ।। भागवत-त्रैविध्यभजनयोः अनल्प-अल्पफलोक्तिप्रसङ्गागतशङ्काशेप इत्यर्थः । पत्रादेर्लोकरीत्या महनीयत्वाभावादाह- **साधनानादरस्येति** ।। 'इदं पत्रम्', 'इदं पुष्पम्' इत्येवंरूपेणानुक्तेरनादर इत्यपि आहुः । **किमपि** यत्किञ्चिदपि

---

१. क.ख. देवादीनाम्　　२. पत्रादीति (वि.)

३. किंशब्दस्य एकदैव प्रयोगः क्वचित् ।

४. 'स्वः= स्वरूपभूत आनन्दादिः अर्थः येन' इति व्युत्पत्तेः, लक्षणया वेति भावः । इति प्रमेयदीपिकाप्रकाशे ।

५. 'आत्मदर्शनम्' इत्यत्र 'आत्मनः= गोविन्दस्य दर्शनम्' इत्यर्थः ।

भगवते समर्पणीयमेव किम् ? इत्यन्वयः । भक्तेरात्मदर्शनस्य च स्वतोऽपुरुषार्थत्वादाह- **साधनोपाय इति** ॥ स्वार्थशब्देन स्वार्थनिष्पादनोपायो ग्राह्य इत्यर्थः । कोऽसौ ? इत्यत उक्तं भाष्ये- एकान्तभक्तिः आत्मदर्शनं चेति द्वयमित्येतावानेव स्वार्थ इति । [1]अत्रात्मशब्दार्थः- **आत्मनः= गोविन्दस्येति** ॥ 'गोविन्दे' इति प्रस्तावादियमुक्तिः ॥ २६ ॥

## भगवद्गीता

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

## भाष्यम्

अतो यत् करोषि ॥ २७-२८ ॥

## प्रमेयदीपिका

[2]साधनानादरस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् व्यर्थमुत्तरम् ? इत्यत आह- **अत इति** ॥ सामान्यमुक्त्वा विशेषे निगमनमेतदिति भावः ॥ २७-२८ ॥

## भावदीपिका

**साधनानादरस्येति** ॥ पत्रादिरूपसाधनानादरस्य, भक्त्यैवादरस्य च 'पत्रम्' इत्यनेन श्लोकेनोक्तत्वादित्यर्थः । **सामान्यमिति** ॥ 'पत्रम्'[3] इत्यादिना

---

१. भाष्ये 'आत्मदर्शनम्' इत्यत्र इत्यर्थः । २. असाधनानादरस्य (पा.)
३. भ.गी. ९.२६

'सर्वकर्मकरणदशायां भक्तिरपेक्षिता' इति सामान्येनोक्तस्य 'यत्करोषि' इत्यादिना यज्ञाशनादिक्रियाविशेषे भक्तिरपेक्षितेति निगमनं क्रियत इत्यर्थः । **अत इति ॥** भाष्यस्य 'यतोऽहं भक्त्यैव तृप्य इति भक्तेरेवावश्यकत्वम्, अतो भक्तिपूर्वं यत्करोषि' इत्यादि योज्यम् ॥ २७-२८ ॥

## भावरत्नकोशः

**साधनेति ॥** भक्तेरेव प्रयोजकत्वाभिप्रायेण भगवद्भजनसाधनानादरस्य 'पत्रं पुष्पम्' इति श्लोक एवोक्तत्वाद् अत्रापि 'यत् करोषि' इत्यादिना कर्माद्यनादरस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । उत्तरम्- 'यत्करोषि' इत्युपरितनं वचनम् । **सामान्यमिति ॥** 'यो मे भक्त्या' इति पुरुषसामान्यमुक्त्वा 'कौन्तेय' इति पुरुषविशेषे उपसंहारोऽत्र क्रियत इत्यतो न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २७-२८ ॥

'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' (९-२३) इत्यादिषट्श्लोक्या अक्षरार्थस्तु- भगवद्भोगनिमित्तं हि फलम् । स चेत्[1] सर्वत्र समस्तदा सर्वेषां फलसाम्येन भाव्यम् । तदभावश्चेत् तर्हि 'अहं क्रतुः' इत्युक्तं सर्वत्र भगवतो भोक्तृत्वमप्यसत्यम् ? इत्यत उच्यते- **येऽपीति ॥** 'यजन्ते अन्यदेवताः' इति विभज्य संयोज्यम् । तेऽपि मामेव यजन्ति तद्यज्ञभोक्ताऽप्यहमेवेति फलितोऽर्थः ॥ २३ ॥

त्रैविद्यादिकृतानां यज्ञानां भगवांश्चेद् भोक्ता कथं तर्ह्यविधिपूर्वकत्वम् ? इति शङ्कायाम् अविधिपूर्वकत्वे कारणमुच्यते- **अहं हीति ॥** सर्वेषां त्रैविद्याद्यनुष्ठितानां यज्ञानामहमेव भोक्ता । अन्यदेवतोद्देशेन त्यक्तानां हविषां त्वं कथं भोक्ता ? इत्यत उक्तम्- **प्रभुः स्वामीति ॥** [2]चशब्दः परस्परसमुच्चये । एवशब्दः 'अहम्' इत्यनेन सम्बध्यते । एवंभूतमपि मां तत्त्वेन नाभिजानन्ति सर्वदेवतात्वेन भगवन्तं जानन्तोऽपि ब्रह्मरुद्रादीनां तत्परिवारत्वादिकं [3]सम्यक् न जानन्ति यतः, अतस्ते च्यवन्ति प्रच्यवन्ति ॥ २४ ॥

---

१. भगवांश्चेत्　　२. चशब्दो (मं.३)　　३. 'अभि' इत्यस्यार्थः- सम्यगिति ।

त्रैविद्यभागवतयोः, 'ते पुण्यमासाद्य' इति 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति च यः फलभेद उक्तः स प्रपञ्च्यते- **यान्तीति ॥** देवेषु व्रतम्= नियमो भक्तिर्येषां ते **देवव्रताः** । भूतेषु= सप्तमातृ-यक्ष-रक्षः-पिशाचादिषु इज्या *'व्रजयजोर्भावे क्यप्'*[1] पूजा येषां ते **भूतेज्याः** । मां यष्टुं शीलमेषां ते **मद्याजिनः** । अपिशब्दस्तुशब्दार्थः ॥ २५ ॥

दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वात् । अतस्त्वद्भजनस्य महाफलत्वेऽपि तद्विहायाल्पानां देवानां भजनम् अल्पफलमपि सुशकत्वात् करोमि ? इत्यत उच्यते- **पत्रमिति ॥** अनिषिद्धं पत्रादि **यो मे** मह्यं **प्रयच्छति** ददाति, तस्य **प्रयतात्मनः** प्रकर्षेणोपरतमनस्कस्य परिशुद्धमानसस्य वा **तत्** पत्रादि **भक्त्युपहृतं** भक्त्या समर्पितम् **अहमश्नामि** प्रतिगृह्णामि । 'भक्त्यैवाहं तुष्टो भवामि, न द्रव्यादिना' इति द्विः भक्तिशब्दं प्रयुञ्जानस्य भावः ॥ २६ ॥

यतः 'भक्तैः समर्पितं यत्किमपि पत्रादिकं मम तोषहेतुः, अतस्त्वमपि मय्येव सर्वं समर्पय' इति सामान्यमुक्त्वा विशेषे निगमनं क्रियते- **यत्करोषीति ॥ जुहोषि** हवनं निर्वर्तयसि[1] **तपस्यसि** तपश्चरसि **तत् सर्वं मदर्पणं** मय्यर्पितं यथा स्यात् तथा कुरुष्व ॥ २७ ॥

विहितकरणादेः त्वय्यर्पणेन किं स्यात् ? इत्यत उच्यते- **शुभाशुभफलैरिति ॥** एवं मयि समर्पयन्, सर्वसमर्पणे सतीति वा **शुभाशुभानि** इष्टानि अनिष्टानि फलानि येषां तानि **शुभाशुभफलानि तैः कर्मबन्धनैः**, कर्माख्यबन्धनैः, शुभफलकानामपि कर्मणां बन्धनत्वं मोक्षविरोधितयाऽनिष्टत्वाभिप्रायेण । **मोक्ष्यसे** मुक्तो भविष्यसि । तद्विशदीक्रियते- **सन्न्यासेति ॥ सन्न्यासः** कर्मफलानभिसन्धानं **योगः** भगवदर्पणपूर्वकं कर्मानुष्ठानं **ताभ्यां युक्त आत्मा** मनो यस्य स तथा । **विमुक्तः** संसारात् **मामुपैष्यसि** इति ॥ २८ ॥

---

१. पा.सू. ३.३.९८ १. निवर्तयसि (पं.)

भगवद्गीता

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

भाष्यम्

तर्हि स्नेहादिमत्त्वाद् अल्पभक्तस्यापि कस्यचित् बहुफलं ददासि । विपरीतस्यापि कस्यचित् विपरीतम् ? इत्यत आह- **समोऽहमिति** ॥ तर्हि न भक्तिप्रयोजनम् ? इत्यत आह- **ये भजन्तीति** ॥ **मयि ते तेषु चाप्यहमिति** ॥ मम ते वशाः, तेषामहं वश इति । उक्तं च पैङ्गिखिलेषु-

'ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां वशः स तु, ते मद्वशाश्च[1] ।'

इति । तद्वशा एव ते सर्वदा । तथाऽपि [2]बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः । उद्धवादिवत्, शिशुपालादिवच्च । तच्चोक्तं तत्रैव-

'अबुद्धिपूर्वाद् यो वशः तस्य ध्यानात्
पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम् ।'[3] इति ॥ २९ ॥

प्रमेयदीपिका

भक्तप्रियत्वमुक्त्वा तद्विरुद्धं सर्वत्र साम्यं कथमुच्यते ? इत्यत आह- **तर्हीति** ॥ यदि त्वं भक्तप्रियस्तदा द्वेष्यप्रियश्च स्याः । ततश्च भक्तेषु [4]द्वेषिषु यथासङ्ख्यं स्नेहद्वेषवत्त्वाद् अल्पभक्तस्यापि कस्यचित् बहुफलं सुखरूपं ददासि । **विपरीतस्य** अल्पद्वेषिणोऽपि कस्यचित् बहुफलं दुःखरूपं ददासीत्या-

---

१. अ. तद्वशाश्च
२. बुद्धिपूर्वकत्व-अबुद्धिपूर्वकत्वेन (पा.)
३. पै.खि.
४. द्वेषिषु च (वि.)

द्यापयते[1]। राजादिषु तथा दर्शनात्। तथा च वैषम्यनैर्घृण्ये तवेति शङ्कार्थः। पूर्वार्धेनैव शङ्कायाः परिहृतत्वात् किमुत्तरार्धेन ? इत्यत आह- **तर्हीति** ॥ 'अहं हि सर्वभूतेषु समः = न वैषम्यादिमान्, यतो मे [2]मदीयं द्वेषमपेक्ष्याधिकं द्वेष्यो नास्ति, तदीयां भक्तिमपेक्ष्याधिकं प्रियश्च नास्ति' इति भगवतोक्तेऽपि, विपरीतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते- ''यदि ते प्रियो नास्ति तर्हि न भक्तिः प्रयोजनं फलस्य। तथा चोक्तविरोध इति भावः। 'मयि ते तेषु चाप्यहम्' इत्येतन्न फलम् ? स्वभावसिद्धत्वात्'' इत्यत आह- **मयीति** ॥ [3]इति अस्य [4]''इति अर्थः' इति योजना। कुत एतत् ? इत्यत आह- **उक्तं चेति** ॥ 'मम ते वशाः' इत्येतदपि तादृगेव ? भजनाभावेऽपि तद्वशत्वस्वाभाव्यात्, इत्यत आह- **तदिति** ॥ 'यद्यपि' इति शेषः। अत्र दृष्टान्तं प्रमाणं चाह- **उद्धवादीति** ॥ अबुद्धिपूर्वं यो वशः सः ॥ २९ ॥

## भावदीपिका

**मदीयम्** मद्विषयम्। **इतीति** ॥ तदीययोग्यताऽनतिरेकाभिप्रायेण साम्ये भगवतोक्तेऽपीत्यर्थः। **विपरीतमर्थमिति** ॥ 'सर्वथा द्वेष्यः प्रियश्च नास्ति' इति विपरीतमर्थमित्यर्थः। 'प्रयुज्यते= प्रवर्त्यते पुमान् अनेन' इति व्युत्पत्त्या प्रयोजनशब्दः प्रयोजनसाधनपर इत्याशयेनाह- **प्रयोजनं फलस्येति** ॥ **उक्तविरोध इति** ॥ 'पत्रम्' इत्यादिना 'भक्त्यैवाहं तृप्यः' इति यद्भक्तेः प्रयोजकत्वमुक्तं तद्विरोध इति भावः। [5]द्वितीयेतिशब्दात् परम् अर्थशब्दोऽध्याहार्य इत्याशयेन 'इत्यर्थः'

---

१. आपाद्यते (पा.) २. तदीयम् (पा.)

३. 'मयि ते तेषु चाप्यहमिति' इति भाष्यस्थ'इति'शब्दादनन्तरम् 'अस्य' इत्यध्याहारः।

४. 'तेषामहं वश इति' इति भाष्यस्थ'इति'शब्दानन्तरम् 'अर्थ' इत्यध्याहारः।

५. 'तेषामहं वश इति' इति भाष्यस्थ'इति'शब्दादित्यर्थः।

इत्युक्तम् । **तादृगेवेति** ॥ फलं न भवतीत्यर्थः । कुतः ? इत्यत आह- **भजनाभावेऽपीति** ॥ स्वभावसिद्धत्वादिति भावः । **अबुद्धीति** ॥ तथा च योऽबुद्धिपूर्वाद् वशः[१] स तस्य= भगवतो ध्यानाद्= ध्यानमहिम्ना पुनर्बुद्धिपूर्ववशो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

भावरत्नकोशः

**भक्तप्रियत्वं** 'भक्त्युपहृतमश्नामि' इति भक्तप्रियत्वम्[२] । **द्वेष्यप्रियः** द्वेषिणामप्रियः । 'विपरीतस्यापि' इति भाष्यस्यार्थः- **द्वेषिणोऽपीति** ॥ २९ ॥

भगवद्गीता

**अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।**
**साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥**

भाष्यम्

**न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तः सुदुराचरः[३] । तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चित् भवति तर्हि [४]साधुरेव स मन्तव्यः ॥ ३० ॥**

प्रमेयदीपिका

'अपि चेत्' इत्यादिना[५] भक्तेः प्रशंसा क्रियते । तत्र विष्णुभक्तेः सुदुराचारेणैकत्र समावेशप्रतीतौ यथावद्व्याचष्टे- **न भवत्येवेति** ॥ ३० ॥

भगवद्गीता

**क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।**
**कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥**

---

१. योऽबुद्धिपूर्वावशः (वे.)　२. भक्तप्रियत्ववत् (पं.)　३. अ. दुराचारः
४. साधुरेव मन्तव्यः (पा.)　५. इत्यादि (वि.)

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकम् इमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवम् आत्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाष्यम्

कुतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेव च [1]तद्भवति । उक्तं च (सामवेदे) शाण्डिल्यशाखायाम्-

'नाविरतो दुश्चरितान्नाभक्तो नासमाहितः ।
सम्यग् भक्तो भवेत् कश्चित् वासुदेवेऽमलाशयः ।
देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति क्व च ज्ञानतः ॥' इति ।

अतोऽन्यः कश्चित् भवति चेत्, डाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । [2]साधारणपापानां सत्सङ्गात् महत्यपि कथञ्चिद्भक्तिर्भवति । साधारण-भक्तिर्वेतरेषाम् ।

---

१. एतद्भवति (पा.)

२. साधारणपापानां तु तत्सङ्गात् (पा.)

'स[1] शठमतिरुपयाति[2] योऽर्थतृष्णां
तमधमत्रेष्टमवैहि नास्य भक्तिः[3] ।'इति (हि) श्रीविष्णुपुराणे[4] ।
'सा श्रद्धधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः[5] ।'[6]
इति च ।

'[7]वेदास्त्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।
पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ।
'गुप्तानि चत्वारि [8]यथाऽऽगमं मे
शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् ।

---

१. अ. 'सः' इति न पठ्यते　　२. उपथाति (ते.)　　३. अ. भक्तम्
४. यमगीतायाम् ३.८.३०　　५. पुंसाम् (पा.)　　६. विष्णुपुराणम्
७. 'वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च(तु) भिन्नपूर्वम् । गुप्तानि चत्वारि यथाऽऽगमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चादिदेवं सततं प्रपन्न एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् । एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ॥'(भा. कुम्भ. १२.३४३.३-५, पुणे १२.३२२.३-५)
'पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न तु भिन्नपूर्वम् । वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । गुप्तानि चत्वारि यथाऽऽगमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चादिदेवं सततं प्रपन्न एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् । एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ॥'
(भा.गी.प्रे.१२.३३५.३-५)
८. अत्रोपस्थगुप्तिर्नाम परनार्या अधर्षणम्, स्वभार्याया अपि ऋतौ अनाह्वानम् । उदरगुप्तिर्नाम युक्ताहारत्वम् । बाहुगुप्तिर्नाम द्यूत-स्तेय-परताडनाभावः । वाग्गुप्तिर्नाम मितवाक्त्वम्, आक्रोशोक्ति-वृथावाद-जनवादाभावश्च ।
९. यथायथम् (पा.)

तं चापि देवं शरणं प्रपन्नः[१]
　　एकान्तभावेन भजाम्यजस्रम् ।
एतैरुपायैः परिशुद्धसत्त्वः
　　कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनम् ॥'

इति मोक्षधर्मे । आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च[२] । ज्ञानाभावे (च) सम्यग्भक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु-

'विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत् ।' इति ।

'भक्तिः [३]परे स्वेऽनुभवो विरक्ति-
रन्यत्र [४]चैतत् त्रिकमेककालम् ।'[५]

इति च भागवते ॥ ३१-३४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## प्रमेयदीपिका

बहुपुण्येन स्वयोग्यादधिकेनार्जितेन सम्यग्व्यवसितो हि स इति हेतोरुक्तत्वात् 'क्षिप्रम्' इत्यादि व्यर्थम् ? इत्यत आह- **कुत इति** ॥ सम्यग्व्यवसायत्वेऽपि[६] सुदुराचारः कुतः साधुर्मन्तव्य इति शङ्कार्थः । [७]सम्यग्व्यवसाय-

---

१. क. प्रपन्नम्　　२. साधनत्वोक्तेश्च (पा.)
३. परेशानुभवो (पा.)
४. नैष त्रिक एककालः (विजयध्वजसम्मतः), त्रिक एककालम् (पा.)
५. भाग. ११.२.४२　　६. सम्यग्व्यवसायवत्त्वेऽपि (बे.)
७. सम्यग्व्यवसायत्वात् (वि.)

वत्त्वात् क्षिप्रं भवति धर्मचित्तः। यदेतद्भक्तेः सुदुराचारेण सहैकत्र कचिदव-स्थानमङ्गीकृतम्, तदपि न मनुष्यविषयमित्याह- **देवेति** ॥ **देवाश्च** इन्द्रादयः, **तदंशाः** सुग्रीवादयः। आदिपदेन विश्वामित्रादीनाम् ऋषीणां ग्रहणम्। एतच्च देव-देवांशादिष्वेव विषयेषु भवतीति योजना। कुतः ? इत्यत आह- **उक्तं चेति** ॥ दुश्चरितादविरतो यः कश्चित् सोऽमलाशयो भूत्वा वासुदेवे सम्यग्भक्तो न भवेत्। तथा **अभक्तः** श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः। एवम् **असमाहितः** विषयविक्षिप्तमनाश्च। [1]देवादयश्च कचिदेवंभूता अपि सम्यग्-भक्ता भवन्ति। कुतः ? **ज्ञानतः** [2]सम्यग्व्यवसायवत्त्वात्।

ननु देवादिभ्योऽन्योऽपि सुदुराचारस्तद्भक्तो दृश्यते। शङ्खचक्राङ्कित-बाहुमूलत्वादिलिङ्गवत्त्वात्, [3]तत्कथमेतत् ? इत्यत आह- **अतोऽन्य इति** ॥ **भवति चेत्** 'सुदुराचरोऽपि भक्तिलिङ्गवान्' इति शेषः। मा भूत् सुदुराचारो भक्तः। मध्यमदुराचारस्तु तथाविधः कथम् ? इत्यत आह- **साधारणेति** ॥ 'महती' इति वक्ष्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदार्थम्। सुदुराचाराणामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवसिद्धत्वात् कथं डाम्भिकत्वानुमानम् ? इत्यत आह- **साधारणेति** ॥ [4]अल्पेत्यर्थः। प्रेमानुभवाभावेऽनुमानमुक्तम्। महाभक्त्यभाव-विषयं वेति भावः। सुदुराचारोऽपि [5]भक्तिलिङ्गान्महाभक्त एवास्तु। किं डाम्भिकत्वादिकल्पनया ? इत्यत आह- **स इति** ॥ **शठमतिः** डम्भबुद्धिः। महाभक्तेः दुराचारोपशमहेतुत्वोक्तेश्च न तयोरेकत्र समावेश इत्याह- **सेति** ॥ हरिभक्तिः।

---

१. देवादयस्तु इति भा.र.को.सम्मतः

२. सम्यग्व्यवसायत्वात् (पा.)

३. तत् इति नास्ति (वे.)

४. आत्मेत्यर्थः (वि.)

५. भक्तिलिङ्गवान् (वे.. वि.)

तं चापि देवं शरणं प्रपन्नः[१]
एकान्तभावेन भजाम्यजस्रम् ।
एतैरुपायैः परिशुद्धसत्त्वः
कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनम् ॥'

इति मोक्षधर्मे । आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च[२] । ज्ञानाभावे (च) सम्यग्भक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु-

'विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत् ।' इति ।

'भक्तिः [३]परे स्वेऽनुभवो विरक्ति-
रन्यत्र [४]चैतत् त्रिकमेककालम् ।'[५]

इति च भागवते ॥ ३१-३४ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## प्रमेयदीपिका

बहुपुण्येन स्वयोग्यादधिकेनार्जितेन सम्यग्व्यवसितो हि स इति हेतोरुक्तत्वात् 'क्षिप्रम्' इत्यादि व्यर्थम् ? इत्यत आह- **कुत इति** ॥ सम्यग्व्यवसायत्वेऽपि[६] सुदुराचारः कुतः साधुर्मन्तव्य इति शङ्कार्थः । [७]सम्यग्व्यवसाय-

---

१. क. प्रपन्नम्
२. साधनत्वोक्तेश्च (पा.)
३. परेशानुभवो (पा.)
४. चैष त्रिक एककालः (विजयध्वजसम्मतः), त्रिक एककालम् (पा.)
५. भाग. ११.२.४२
६. सम्यग्व्यवसायवत्त्वेऽपि (बे.)
७. सम्यग्व्यवसायत्वात् (वि.)

वत्त्वात् क्षिप्रं भवति धर्मचित्तः। यदेतद्भक्तैः सुदुराचारेण सहैकत्र कचिदव-स्थानमङ्गीकृतम्, तदपि न मनुष्यविषयमित्याह- **देवेति ॥ देवाश्च** इन्द्रादयः, **तदंशाः** सुग्रीवादयः। आदिपदेन विश्वामित्रादीनाम् ऋषीणां ग्रहणम्। एतच्च देव-देवांशादिष्वेव विषयेषु भवतीति योजना। कुतः ? इत्यत आह- **उक्तं चेति ॥** दुश्चरितादविरतो यः कश्चित् सोऽमलाशयो भूत्वा वासुदेवे सम्यग्भक्तो न भवेत्। तथा **अभक्तः** श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः। एवम् **असमाहितः** विषयविक्षिप्तमनाश्च। [1]देवादयश्च कचिदेवंभूता अपि सम्यग्-भक्ता भवन्ति। कुतः ? **ज्ञानतः** [2]सम्यग्व्यवसायवत्त्वात्।

ननु देवादिभ्योऽन्योऽपि सुदुराचारस्तद्भक्तो दृश्यते। शङ्खचक्राङ्कित-बाहुमूलत्वादिलिङ्गवत्त्वात्, [3]तत्कथमेतत् ? इत्यत आह- **अतोऽन्य इति ॥ भवति चेत्** 'सुदुराचरोऽपि भक्तिलिङ्गवान्' इति शेषः। मा भूत् सुदुराचारो भक्तः। मध्यमदुराचारस्तु तथाविधः कथम् ? इत्यत आह- **साधारणेति ॥** 'महती' इति वक्ष्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदार्थम्। सुदुराचाराणामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवसिद्धत्वात् कथं डाम्भिकत्वानुमानम् ? इत्यत आह- **साधारणेति ॥** [4]अल्पेत्यर्थः। प्रेमानुभवाभावेऽनुमानमुक्तम्। महाभक्त्यभाव-विषयं वेति भावः। सुदुराचारोऽपि [5]भक्तिलिङ्गान्महाभक्त एवास्तु। किं डाम्भिकत्वादिकल्पनया ? इत्यत आह- **स इति ॥ शठमतिः** डम्भबुद्धिः। महाभक्तेः दुराचारोपशमहेतुत्वोक्तेश्च न तयोरेकत्र समावेश इत्याह- **सेति ॥** हरिभक्तिः।

---

१. देवादयस्तु इति भा.र.को.सम्मतः

२. सम्यग्व्यवसायत्वात् (पा.)

३. तत् इति नास्ति (वे.)	४. आत्मेत्यर्थः (वि.)

५. भक्तिलिङ्गवान् (वे., वि.)

इतश्चैवमित्याह- **वेदा इति ॥ मम** मया **परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वं** पिशुनत्वं नाऽचरितम्। उपस्थम् उदरं पाणिः वाक् इति **चत्वारि। मे** मया। **एकान्तभावेन** नियतमनसा। **सत्त्वम्** अन्तःकरणम्। कारणसामग्र्यां सत्यां कार्यानुदयो ह्याश्चर्यहेतुः। नन्वाचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्त्या दुराचाराणां ज्ञानाभावः सिध्यतु। महाभक्त्यभावस्तु कुतः ? इत्यत आह- **ज्ञानेति ॥** कुत एतत्? इत्यत आह- **तथा हीति ॥** भक्तिज्ञानयोरविनाभूतत्वाच्च तदभावे तदभावसिद्धिरित्याह- **भक्तिरिति ॥ ३१-३४ ॥**

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायाम् नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

## भावदीपिका

**सम्यग्व्यवसायवत्त्वात् ॥** सम्यग् भगवत्सर्वोत्तमत्वादिनिश्चयवत्त्वात्। **अङ्गीकृतमिति ॥** प्रायःशब्देनेति भावः। तदंशाः देवांशाः। यथोक्तमनुव्याख्याने-

'चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात्।
प्राप्तहानिरभूत्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन ॥'[१] इति।

अत्र प्राप्तशब्देन स्वयोग्यादधिकेनार्जितेन पुण्येन प्रसक्तमुच्यते। तथा चान्यत्र-

'स्वाधिकाराधिको यत्नः कथञ्चिन्नोपपद्यते।
कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेत् ॥'[२] इति।

'एधमानद्विट्'[३] इति श्रुतेश्चेति द्रष्टव्यम्। **विश्वामित्रादीनामिति ॥**

---

१. अ.व्या. ३.४, श्लो.६ (१४११-१२)
२. न्या.वि., ब्र.सू. ३.३.१९
३. ऋ. ६.४७.१६

विश्वामित्रस्य मेनकोर्वशीरूपाप्सरस्स्त्रीसम्भोग-त्रिशङ्कावयाज्ययाजनादि-रूपसुदुराचारस्य दर्शनादिति भावः। **दुश्चरितादविरतः** सदा दुराचारवान्। **अभक्त इत्यादि**॥ तथा चाभक्तो यः कश्चित् सोऽप्यमलाशयो भूत्वा वासुदेवे सम्यग्भक्तो न भवेत्, एवमसमाहितो यः कश्चित् सोऽप्यमलाशयो भूत्वा, वासुदेवे सम्यग्भक्तो न भवेदिति योजना द्रष्टव्या। 'श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्ग' इत्युक्त्या,

'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्।
[1]एवं पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा॥'[2]

इति भागवते श्रवणादीनां भक्तिज्ञापकत्वेनैव भक्तित्वमुच्यत इत्येव ध्येयम्। **एवंभूताः** दुश्चरितादविरता अभक्ता असमाहिताश्चेत्यर्थः।

**लिङ्गम्** भक्तिचिह्नम्। तथा च 'सुदुराचारः पुमान् भगवद्भक्तो भवितुमर्हति तल्लिङ्गत्वात्' इत्यनुमानं द्रष्टव्यम्। **अतोऽन्य इतीति**॥ तथा च 'विप्रतिपन्नः सुदुराचारः डाम्भिकः न भगवद्भक्तः[3] इति यावत्, देवादिव्यतिरिक्तत्वे सति सुदुराचारत्वात्' इति सत्प्रतिपक्षानुमानम् उक्तं भवति। **मध्यमदुराचार इति**॥ सुदुराचारो न भवतीत्यर्थः। **तथाविधः** भक्तिलिङ्गवान्। **साधारणभक्तीति**॥ अल्पभक्तीत्यर्थः॥ सत्प्रतिपक्षानुमानेऽनुभवबाधमाशङ्कते- **सुदुराचाराणामपीति**॥ **भगवत्प्रेम्णः** भगवत्स्नेहरूपभक्तेरित्यर्थः। **डाम्भिकत्वेति**॥ अभक्तत्वेत्यर्थः॥ **भाष्ये**- इतरेषां= सुदुराचाराणां भगवत्प्रेमानुभववतामित्यर्थः।

यदि सुदुराचाराणाम् अल्पा भक्तिरस्ति तर्हि डाम्भिकत्वेन सोऽनुमेय इति कथमुक्तम्? इत्यत आह- **प्रेमानुभवाभाव इति**॥ प्रेमानुभवाभाववति पुंसीत्यर्थः। तथा च 'प्रेमानुभवाभाववान् पक्षः' इत्याशयः। तथा च भगवत्प्रेमानुभवा-

---

१. 'इति पुंसाऽर्पिता' इति विजयध्वजसम्मतः।
२. भाग. ७.५.२३		३. भगवद्भक्तः (वे.)

भाववान् डाम्भिक अभक्त इति यावत्, देवादिव्यतिरिक्तत्वे सति सुदुराचार-त्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम्। भगवत्प्रेमानुभवत्सुदुराचारपक्षकानुमानमेवास्तु। न च डाम्भिकत्वरूपाभक्तत्वानुमानायोग इति वाच्यम्। महाभक्त्यभावस्यैव साध्यत्वाङ्गीकारात्। तथा च भगवत्प्रेमानुभवाभाववान् सुदुराचारो महा-भक्त्यभाववान्। देवादिव्यतिरिक्तत्वे सति सुदुराचारत्वादित्यनुमानप्रयोग-सम्भवादित्याशयेनाऽह- **महाभक्तीति** ॥ महाभक्त्यभावसाधकानुमानेऽ-प्रयोजकतामाशङ्कते- **सुदुराचारोऽपीति** ॥ **डाम्भिकत्वादीति** ॥ महा-भक्त्यभावेत्यर्थः। **आहेति** ॥ हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकप्रमाणसद्भावेन तद्बाधान्नाप्रयोजकताशङ्का, इत्याहेत्यर्थः। तयोः दुराचारत्वमहाभक्त्योरित्यर्थः। एवं दुराचाराणां महाभक्त्यभावः। 'कस्मान्न पश्येयम्' इत्यस्याभिप्रायमाह-**कारणेति** ॥ सामग्रीशब्दः साकल्यपरः। भाष्ये ज्ञानस्य भक्तिभागत्वात् ज्ञाना-भावे भक्त्यभावादित्यर्थः। तदभावे ज्ञानाभावे। तदभावसिद्धिः भक्त्यभावसिद्धिः ॥ ३१-३४ ॥

इति यदुपतिगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
नवम अगमदस्यामन्तमध्यायवर्यः ॥

**॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावदीपिकाख्यायां नवमोऽध्यायः ॥**

## भावरत्नकोशः

**तदंशाः** देवांशाः[1] **एतच्च** 'अपि चेत्' इति वाक्यम्। **दुश्चरितात्** दुराचारात्

---

१. ३१ श्लो.टीका

**अविरतः** अनिवृत्तः **अमलाशयः** निर्मलान्तःकरणः । [1]भेदे साध्यसाधन-भावायोगादाह- **श्रवणकीर्तनादीति** ॥

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥[2]

इति [3]श्लोकोक्तस्मरणादिकम् आदिपदार्थः । विषयैर्विक्षिप्तं= व्याकुलं मनो यस्य स तथा । चशब्दस्तुशब्दार्थ इति भावेनोक्तम्- **देवादयस्त्विति** ॥ **एवंभूता अपि** दुश्चरितादविरता अपि । 'सम्यग्भक्तः' (शा.शा.) इत्येकवचनान्तमपि बहुवचनान्ततया [4]विपरिणम्यानुवर्त्य इति भावेनोक्तम्- **सम्यग्भक्ता इति** ॥ 'इति श्रुत्यर्थः[5]' इति शेषः ।

**दृश्यते** अनुमीयते । तदनुमानमाह- **शङ्खचक्राङ्कितेति** ॥

ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।
[6]एवं ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्राः
ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

ये शङ्खचक्राङ्कितबाहुमूलाः
कण्ठावलम्बितसरसीरुहबीजमालाः ।
[7]ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्राः
ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

---

१. अभेदे (मं.३)
२. भाग. ७.५.२३
३. श्लोकोक्तस्मरणादिः (मं.१,२)
४. विपरिणम्यानुवर्तते (मं.३)
५. टीकायां 'ज्ञानतः सम्यग्ज्ञानवत्त्वाद्' इत्यतः परम् ।
६. ये वा (पं.,मं.३)
७. एतदुत्तरार्धं नास्ति (मं.२)

इति वचनेन [1]शङ्खचक्राङ्कितबाहुमूलत्वादेर्विष्णुभक्तिलिङ्गत्वावगमादिति भावः। 'अतोऽन्यः' इति भाष्यस्य 'देव-तदंशादितोऽन्यः' इत्यर्थः। सुदुराचरः पुमान् भक्तोऽपि माभूत् इत्यन्वयः। **सुदुराचारः** स्वोचदारपरिग्रह-भगवद्भागवत-सच्छास्त्रनिन्दादिलक्षणः। **मध्यमदुराचारः** अगम्यगमनादिरूपः **तथाविधः** भक्तिलिङ्गवान्। **साधारणभक्तीति** ॥ महाभक्त्यभावेत्यर्थः। **कथमिति** ॥ विष्णुभक्तलिङ्गवानपि विप्रतिपन्नो डाम्भिकः= न भगवद्भक्तः देवाद्यन्यत्वे सति सुदुराचारत्वाद् असुरवदिति कथमनुमानम्? अनुभवबाधितत्वादित्यर्थः।

[2]अनन्तरोक्तविरोध इत्यतः साधारणशब्दार्थमाह- **अल्पेत्यर्थ इति** ॥ उक्तं बाधितविषयत्वमुद्धरति- **प्रेमेत्यादि** ॥ 'विप्रतिपन्नो डाम्भिकः' इत्यत्र भगवति स्नेहाभाव एवानुमितः। अत्र तु महाभक्त्यभावोऽनुमीयत इति भगवत्प्रेम्णोऽल्पस्यानुभवेऽपि [3]न बाधितविषयमनुमानमिति भावः। हेतोरप्रयोजकतां शङ्कते- **सुदुराचारोऽपीति** ॥ 'डाम्भिकत्वादि' इत्यत्रादिपदेन महाभक्त्यभावग्रहः। प्रकृतोपयोगसिद्धय उक्तम्- **डम्भबुद्धिरिति** ॥ अर्थतृष्णामुपयाति= विषयतृष्णावान्, अविरक्त इति भाष्यार्थः। 'न वा एकेनाक्षरेण' इति [4]शास्त्रात् [5]पुष्पिताग्रावृत्तेऽपि प्रथमपादे एकाक्षराधिक्यं पौराणिकं न दोषाय। **तयोः** महाभक्तिदुराचारयोः। [6]**अन्यत्र हरेः**, विषयेष्विति भाष्यार्थः।

---

१. शङ्खचक्राङ्किता ये च ऊर्ध्वपुण्ड्रधराश्च ये। नासत्यवचना ये तु पितृमातृमते स्थिताः। तद्भक्तलक्षणम् ..... ॥- वेङ्कटेशमाहात्म्यम् (भ.पु.) ९-६०

२. अनन्तरोक्तिविरोधः (मं.१,३) ३. नाबाधितविषयम् (मं.३)

४. 'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्' इति बह्वृचब्राह्मणवाक्यम्।

५. 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा।' इति वृत्तरत्नाकरे। अर्धसमवृत्ते पुष्पिताग्रावृत्ते प्रथम-तृतीयपादयोः सगणद्वयम्, रगणः, यगणश्चेति आहत्य द्वादशाक्षराणि स्युः।

६. हरेरन्यत्र= विषयपदार्थेषु इत्यर्थः।

**इतश्चैवमिति ॥** सदाचारस्य भक्तिहेतुज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च न भक्तिदुराचारयोरेकत्र समावेश इत्यर्थः । 'परस्य' इत्यादेस्तात्पर्यमाह- **पिशुनत्वं नाचरितमिति ॥** [1]राजादिषु परमर्मसूचकत्वमित्यर्थः । 'भिन्नपूर्वम्' इत्यत्र *'भूतपूर्वे चरट्'*[2] [3]इत्यत्रेव समासः[4] । 'उपस्थम् उदरं बाहुः वाक् चतुर्थी भवेद् द्विजः' इति वचनादाह- **उपस्थमुदरं पाणिर्वागितीति ॥** *'न लोक'*[5] इति क्तप्रत्यययोगे षष्ठीनिषेधादाह- **मे मयेति ॥** छन्दस्त्वात् षष्ठीति भावः । कस्मान्न पश्येयम् ? इत्युक्तपरिवेदनम्[6] उपपादयति- **कारणसामग्र्यामिति ॥** कारणानां सामस्त्य इत्यर्थः । **एतत्** 'ज्ञानाभावे सम्यग्भक्त्यभावः' इत्येतत् । **तदभावे** ज्ञानाभावे **तदभावः** भक्त्यभावः । अत्र भक्तिपदेन [7]प्रेमा ग्राह्यः ॥ ३१-३४ ॥

**समोऽहमित्यादिगीताक्षरार्थस्तु-** ननु 'भक्त्युपहृतमश्नामि'[8] इति भक्तप्रियत्वं तवोक्तम् । यदि त्वं भक्तप्रियस्तदा [9]द्वेष्यप्रियश्च स्याः । ततश्च भक्तेषु द्वेषिषु च यथासङ्ख्यं स्नेहद्वेषवत्त्वाद् अल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफलं सुखरूपं ददासि ? अल्पद्वेषिणोऽपि कस्यचिद्बहुफलं दुःखरूपं ददासि ? इत्यापद्यते । राजादिषु तथा दर्शनात् । तथा च वैषम्यनैर्घृण्ये तव स्याताम् ? इत्यत उच्यते- **समोऽहमिति ॥ अहं सर्वेषु भूतेषु समः** न वैषम्यादिमान् । यतो **मे** तदीयं द्वेषमपेक्ष्याधिकं **द्वेष्यो न** अस्ति । तदीयां भक्तिमपेक्ष्यापि अधिकं **प्रियश्च न** अस्ति । यदि ते प्रियो नास्ति तर्हि न भक्तिः प्रयोजिका फलस्य ? इत्याशङ्क्योच्यते- **ये भजन्तीति ॥**

---

१. राजादीन् प्रति परदोषसूचनमित्यर्थः ।

२. पा.सू. ५.३.५३  ३. इत्येव (मं.१)

४. इति ज्ञापकाद् पूर्वशब्दस्य परनिपात इति भावः ।

५. पा.सू. २.३.६९  ६. इत्युपरिवेदनम् (पं.)

७. प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः (अ.को.), प्रेमा ना वासवे वाते प्रेमाऽस्त्री स्नेहनर्मणोः (मेदिनी)

८. भ.गी. ९.२६  ९. द्वेषिणामप्रिय इत्यर्थः ।

**ये मां भक्त्या भजन्ति** सेवन्ते **मयि ते, तेषु चाप्यहम्**। मम ते वशाः, तेषामहं वश इत्यर्थः। यद्यपि भजताम् अभजतां च मद्वशत्वं स्वभावसिद्धम्। तथाप्युद्धवादिवत् शिशुपालवच्चोभयेषां बुद्धिपूर्वकत्व-अबुद्धिपूर्वकत्वाभ्यामस्ति विशेषः। तथा च [1]बुद्धिपूर्वकं भगवद्वशत्वं ज्ञात्वा भजतां भक्तिवशीकृतभगवतां महाफलमस्त्येवेति तात्पर्यम्॥ २९॥

भक्तेः प्रशंसा क्रियते- **अपि चेदित्यादिना ॥ सुदुराचारः** अतीव कुत्सिताचारोऽपि **अनन्यभाक्** स्वातन्त्र्येणान्यदेवताभजनमकुर्वन् **मां भजते चेत्** तर्हि **साधुरेव** दुराचारकृतदोषहीन एव **मन्तव्यः**। **हि** यस्मात् **सम्यग्व्यवसितः** समीचीनव्यवसायवान्॥ ३०॥

[2]सम्यग्व्यवसायित्वेऽपि दुराचारः कुतः साधुर्मन्तव्यः ? इत्यत उच्यते- **क्षिप्रमिति ॥** [3]सम्यग्व्यवसायित्वात् **क्षिप्रं भवति धर्मचित्तः**। ततश्च **शश्वच्छान्तिं** दुराचारोपशमं **निगच्छति** नितरां प्राप्नोति। शान्तिं गच्छंश्च भगवन्निष्ठां गच्छति। तां गच्छंश्च मोक्षं [4]निगच्छति। हे **कौन्तेय मे भक्तः** सुदुराचारोऽपि **न प्रणश्यति** तत्कृतमनर्थं न प्राप्नोति। **इमं चार्थं प्रतिजानीहि**। यदेतद् भक्तेः सुदुराचारेण सह कश्चिदवस्थानमङ्गीकृतम्, तदपि न मनुष्यविषयम्। किन्तु देव-देवांश-ऋष्यादिविषयमिति ज्ञातव्यम्॥ ३१॥

भक्तेर्महिमा कैमुत्येनोच्यते- **मां हीति ॥** हे **पार्थ मां व्यपाश्रित्य** संसेव्य **ये पापादियोनयः** अस्वाभाविकाः [5]**स्त्रियो वैश्याः तथा** शूद्रा ब्राह्मणा राजर्षयश्च भक्ताः **स्युः** भवेयुः, **तेऽपि परां गतिं यान्ति**॥ ३२॥

---

१. बुद्धिपूर्वकत्वम् (मं.३) २. सम्यग्व्यवसायवत्त्वेऽपि (पं.)
३. सम्यग्व्यवसायवत्त्वात् (पं.) ४. निगच्छतीति (पं.)
५. स्वतः पुमांसोऽपि पापात् सुद्युम्नस्य इलात्वमिव स्त्रीत्वं प्राप्ताः, ये च स्वतो ब्राह्मणादिरपि पापाद् वैश्यादिहीनवर्णतां प्राप्ताः शूद्रत्वं वा प्राप्ताः (रा.गी.वि.)

**किं पुनः पुण्याः** स्वाभाविका एते स्त्रीवैश्यादयः। अत्र 'पापयोनयः स्त्रियः' इतिवत् 'पुमांसः' इत्यनुक्तिः पापादिकारितपुंसाम्[1] अभावादिति **न्यायदीपिका**। यतो भक्तेरेवंविधो महामहिमा अतः **अनित्यं** नश्वरम् **असुखं** दुःखासम्भिन्न-सुखरहितम् **इमं** दैवोपनतं भक्त्यादिसाधनानुकूलं वा **लोकं** देहं **प्राप्य मां भजस्व** मयि भक्तिमापादय॥ ३३॥

भजने प्रकारः, सप्रकारकभजनस्य फलं चोच्यते- **मन्मना इति**॥ मयि मनो यस्यासौ **मन्मना भव मद्याजी** मद्यजनशीलः। मन्मनस्त्वादिप्रकारेण **मत्परायणः** मदेकशरण **आत्मानं** मनो मयि **युक्त्वा** समाधाय भजस्व। सति चैवं **मामेव एष्यसि** गमिष्यसि। अतो महापुरुषार्थसाधनं मद्भजनम् [2]अवश्यमनुष्ठेयमिति॥ ३४॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपाद-
शिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां प्रमेयदीपिकाव्याख्यायां
भावरत्नकोशसमाख्यायां नवमोऽध्यायः॥

स्वतन्त्रः कर्ताऽयं लघुरहं कर्मसु परं
प्रतिच्छायारूपः किमपि च करोमि स्वविहितम्।
इति प्राज्ञैर्ज्ञात्वा सकलसुकृतानि प्रतिदिनं
हरावेव न्यस्यन् प्रथित इह कर्मज्ञ इति सः॥

---

१. पुंसां स्त्रीत्वं भवेत् क्वापि तथाप्यन्ते पुमान् भवेत्। स्त्रीणां नैव हि पुंस्त्वं स्यात् बलवत्कारणैरपि॥ (म.भा.ता.नि. ११.११२-११३)

२. अनुष्ठेयमवश्यमिति (पं.)

# ।। अथ दशमोऽध्यायः ।।

## ॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

### भाष्यम्

॥ हरिः ॐ ॥ उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं[1] च केषाञ्चिद-नेनाध्यायेनाह ॥

### प्रमेयदीपिका

प्रकृतसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति- **उपासनार्थमिति** ॥ षष्ठे ध्यान-मुक्तम् । तत् नवमान्ते 'मन्मना भव'[2] इति स्मारितम् । तच्च ध्येयसापेक्षम् । विशिष्टाधिकारिणां च भगवद्विभूतय[3] उपास्याः । अतस्ता आह **अनेन** **दशमाध्यायेन** । तत्राऽदौ **केषाञ्चित्** बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां च विशेष-कारणत्वमपि भगवत आहेत्यर्थः । विभूतिशब्दार्थस्तात्पर्यनिर्णयेऽभिहितः । तदुक्तेर्भूयस्त्वात् प्रथममुपादानम् । अत एवैकवाक्यता । ननु विभूतयो 'रसोऽहम्'[4] इत्यादिनोक्ता एव । सत्यम् । अत एव 'विस्तरेणाऽत्मनः'[5] इति वक्ष्यति । विशेषकारणत्वं नाम सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणम् ॥

### भावदीपिका

ॐ प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।
दशमाध्यायटीकायाः क्रियते भावदीपिका ॥

ननु कोऽयं विभूतिशब्दार्थः ? इत्यत आह- **विभूतिशब्दार्थस्तात्पर्यनिर्णय** **इति** ॥ 'विशिष्टभवनं विभूतिः[6] इत्यादिना' इत्यर्थः । ननु गीतायाम् 'बुद्धिर्ज्ञानम्'[7]

---

१. विशेषेण कारणत्वम् (पा.)
२. भ.गी. ९.३४
३. क.ख. भगवद्विभूतय एव
४. भ.गी. ७.८
५. भ.गी. १०.१८
६. गी.ता. १०.७
७. भ.गी.१०.४

इत्यादिना बुद्ध्यादिविशेषकारणत्वस्यैवादौ अभिधानात्, तदनन्तरं विभूतेरभिधानात्, तदनुसारेण 'केषाञ्चिद्विशेषकारणत्वं विभूतीश्च' इति वक्तव्यम् ? इति चेत्, तत्राह- **तदुक्तेरिति** ।। विभूत्युक्तेरित्यर्थः । ननु विभूतिबुद्ध्यादिविशेषकारणत्वरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेन एकवाक्यत्वायोगः ? इत्यत आह- **अत एवेति** ।। प्राचुर्येण विभूतिप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः । योऽर्थो यत्र प्राचुर्येण प्रतिपाद्यते सोऽध्यायादिः तदर्थ इति भावः । **सत्यमिति** ।। तथा न तस्यैवायं प्रपञ्च इति भावः । तत्रोपष्टम्भकमाह- **अत एवेति** ।। ननु भगवतः कार्यमात्रं प्रति विशेषत एव कारणत्वात्, 'केषाञ्चित्' इति किं विशिष्याभिधीयते ? इत्यत आह- **सामर्थ्येति** ।। कार्यान्तरापेक्षया बुद्ध्यादीनाम्, सजातीयापेक्षया महर्ष्यादीनामित्यर्थः ।

## भावरत्नकोशः

'उपासनार्थम्' इति भाष्यानुसारेणाह- **प्रकृतेति** ।। पूर्वाध्यायप्रकृतार्थसङ्गतत्वेनेत्यर्थः । **तमेवार्थं दर्शयति- षष्ठ इति** ।। साङ्गं ध्यानमेव षष्ठाध्याये उक्तमित्यर्थः। अव्यवहिताध्यायसङ्गत्यर्थमाह- **नवमान्त इति** ।। तच्च ध्यानम्। ननु 'सर्वभूतस्थमात्मानम्'[१] इति तत्रैव ध्येयस्याप्युक्तत्वाद् अत्र तदुक्तौ पुनरुक्तिः स्यात् ? इत्यत आह- **विशिष्टाधिकारिणां चेति** ।। उत्तमाधिकारिणामित्यर्थः। उक्तमेव ध्येयं साधारणानाम्। अत्र तु विशिष्टाधिकारिणां विभूतिरूपाख्यं तदुच्यत इति न पुनरुक्तिरिति भावः । **बुद्ध्यादीनाम्** 'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः'[२] इति वक्ष्यमाणानाम्। 'महर्ष्यादीनाम्' इत्यत्रादिपदेन चतुर्णां मनूनां ग्रहणम्। 'द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम्'[३] इति तात्पर्यनिर्णयम्[४] अनुरुध्य, **भावप्रदीपिकायाम्**- "[५]द्विविधानि विभूतिरूपाणि, अन्तर्गतानि बाह्यानि' इति ।

---

१. भ.गी. ६.२९ २. भ.गी. १०.४
३. विभूतितत्त्वे ४. गीतातात्पर्यनिर्णये (१०-४०)
५. विविधानि भूतिरूपाणि (पा.)

तत्र विष्ण्वादीनि बाह्यरूपाणि। अश्वत्थादीन्यन्तर्गतानि। तानि च स्वसन्निधानेनाश्वत्थादीनां स्वजातितो विशेषे कारणत्वं चोच्यते' इत्यर्थ इति व्याख्यातम्।

नन्वणिमाद्यैश्वर्यस्यानुक्तत्वात् कथं 'विभूतीराहेति' इत्युच्यते ? इत्यत आह-**विभूतिशब्दार्थ इति ॥** नात्राणिमाद्यैश्वर्याणि विभूतिशब्दार्थः, येनोक्तदोषः। किं नाम, विशिष्टभवनं विभूतिः।

''[1]येषां तु विष्णुरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु।
विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद् विभूत्याख्यानि तानि तु ॥'

इति [2]विभूतितत्त्वे इति स्ववचनेनोक्तः[3], प्रमाणेन विवृतश्चोत्तरप्रस्थाने स एव ग्राह्य इत्यर्थः। तदुक्तेः विभूत्युक्तेः। तेन ''बुद्ध्यादिविशेषकारणत्वस्यादौ गीतत्वात् तदनुसारेण 'विशेषकारणत्वम्, विभूतीश्चाह' इति भाषणीये कथं 'विभूतीः' इति भाषितम्'' इति चोद्यं निरस्तम्। विभूत्युक्तेर्भूयस्त्वेन प्राधान्यात् प्रथमग्रहणोपपत्तेरिति । **अत एव** भूयस्त्वेन प्राधान्यादेव **एकवाक्यता** दशमाध्यायस्य। प्रधानार्थैकत्वनिबन्धनत्वाद् एकवाक्यताया इति भावः।

**उक्ता एवेति ॥**

'सोऽप्सु स्थित्वा रसयति रसनामा ततः स्मृतः।
सूर्यचन्द्रादिषु स्थित्वा प्रभानामा प्रभासनात् ॥'[4]

इत्यादिना बाह्यान्तर्गतभगवद्रूपाणां तात्पर्यनिर्णये वर्णनादिति भावः। तेन भाष्ये तदनुक्तिर्न विरुध्यत इति बोध्यम्। **विस्तरेणेति**[5] ॥ 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन। भूयः कथय'[6] इति 'विस्तरेण' इति वक्ष्यति गीतायामित्यर्थः। कार्यमात्रे स्वतन्त्रतया विष्णोर्विशेषकारणत्वात् किं विशिष्याभिधीयते 'केषाञ्चित्'

---

१. येषां विष्णुस्वरूपाणाम् इति गी.ता.कोशेषु क्वचित्
२. 'विभूतितत्त्वे' इति क्वचिन्नास्ति। ३. गी.ता.नि. १०-४०
४. गी.ता. ७.८ ५. विस्तरेणेतीति (प्र.) ६. भ.गी. १०.१८

इति ? इत्यत आह- **विशेषकारणत्वं नामेति** ।। भगवतः कार्यमात्रे मुख्य-कारणत्वेऽपि यत्र [1]बुद्ध्यादिकार्ये सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणं तदेव [2]विशेषकारणत्वमिहाभिमतमिति भावः।

भगवद्गीता

**श्रीभगवानुवाच-**

**भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।**
**यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ।। १ ।।**

भाष्यम्

**प्रीयमाणाय श्रुत्वा[3] सन्तोषं प्राप्नुवते ।। १ ।।**

प्रमेयदीपिका

प्राक् 'शोकसंविग्नमानसः' (१.४७) इत्युक्तम् । तद्विरुद्धं कथं 'प्रीयमाणाय' इत्युच्यते ? इत्यतो व्याचष्टे- **प्रीयमाणायेति** ।। पूर्वं बन्धु-स्नेहाच्छोक उक्तः । [4]इदानीं भगवद्वचनश्रवणनिमित्ता सन्तोषप्राप्तिः श्रोतृत्वसम्पत्प्रतिपादनायोच्यत इति न विरोध इति भावः ।। १ ।।

भावदीपिका

सन्तोषप्राप्तिः किमर्थं वक्तव्या ? इत्यत आह- **श्रोतृत्वसम्पदिति** ।। १ ।।

भावरत्नकोशः

**सन्तोषप्राप्तिरप्यत्र किमिति वक्तव्या ? इत्यत उक्तम्- श्रोतृत्वसम्पदिति** ।। १ ।।

---

१. बुद्ध्यादिकार्येण कार्यातिशयोपेततया (पं.) २. मुख्यकारणत्वम् (प्र.)
३. अ. 'श्रुत्वा' इति न पाठः। ४. इदानीं तु (वि.)

### भगवद्गीता

**न मे विदुस्सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।**
**अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥**

### भाष्यम्

**प्रभवं** प्रभावम्, मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशत्वात्तस्येत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवादयोऽपि[१] जानन्ति सर्वज्ञत्वात्, अतो नास्तीति भावः । 'अहमादिर्हि' इति तु उत्पत्तिरपि यस्य वशा, कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम् । 'अहं [२]सर्वस्य जगतः प्रभवः [३]प्रलयः' (७.६) इति चोक्तम् । उक्तं चैतत्सर्वम् अन्यत्रापि ।

'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेन अथा को वेद यत आ बभूव ।'[४]

इति ।

'न तत्प्रभावं ऋषयश्च देवा विदुः कुतोऽन्येऽल्पधृतिप्रमाणाः ।'

इति ऋग्वेदखिलेषु । अन्यस्त्वर्थो 'यो मामजम्'[५] इति [६]वाक्यादेव ज्ञायते ॥ २ ॥

---

१. अ. अपि इति न पठ्यते

२. गीतायाम् 'कृत्स्नस्य' इति पाठः ।

३. 'प्रलयः' इति नास्ति क्वचित् ।

४. तै.ब्रा. २.८.९.५, ऋ. मं.१०, सू.१२९., मं. ६

५. भ.गी. १०.३

६. वाक्यशेषादेव (ग.)

## प्रमेयदीपिका

प्रभवशब्दः **केनचित्** सामर्थ्यमात्रवाचित्वेन व्याख्यातः[१]। **अन्येन** तु भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन। तदुभयमङ्गीकुर्वन् अधिकमपि विवक्षुराह- **प्रभवमिति**॥ मदीयाम् उत्पत्तिम् इति सम्बन्धः। जगदुत्पत्तिः 'मे' इति कथं विशेष्यते? इत्यत आह- **तदिति**॥ 'जगदुत्पत्तिः' इति वर्तते। एवं तर्हि भगवत्प्रभाववत् जगदुत्पत्तिवच्च भगवदुत्पत्तिरस्त्येव। किन्तु दुर्ज्ञाना एवेत्यापन्नम्? इत्यत आह- **यदीति**॥ 'भगवदुत्पत्तिः' इति शेषः। **सर्वज्ञत्वात्** 'सामान्यतः' इति शेषः। ततः परं 'न च[२] सामान्यतोऽपि जानन्ति' इत्यध्याहारः। **अतः** सर्वथा अनुपलम्भात्। प्रभावादिकं तु विशेषत एव न जानन्ति, न तु सामान्यतोऽपीति भावः। ननु भगवदुत्पत्तेरभावश्चेद् अत्राभिप्रेतः, तदा 'अहमादिर्हि' इति हेतुवचनं न सङ्गच्छते? अत्र हि 'देवादयो अर्वाक्तना मया सृष्टाः कथं पूर्वतनीमुत्पत्तिं जानीयुः' इति प्रतीयते, इत्यत आह- **अहमिति**॥ [३]अपिशब्दोऽध्याहृतेन 'सर्वस्य' इत्यनेन सम्बध्यते। **कुतः** जनकात्।

नन्वत्र सर्वस्याप्युत्पत्तिः भगवदधीनेति नोच्यते। किन्तु देवादीनामेव। तत्कथमनेन कारणाभावः सिध्यतीति चेन्न। देवाऽदिशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात्। तत्कुतः? इत्यत आह- **अहमिति**॥ उक्तमर्थत्रयम् उपपादयति- **उक्तं चेति**॥ **इयं विसृष्टिः** विविधा जगत्सृष्टिः **कुतः** कारणात् **आ जाता** इति **कः** पुरुषः **कुतः** प्रमाणात् **अद्धा वेद, कश्च इह लोके प्रावोचत्**। न कोऽपि

---

१. यथोक्तम्- 'मम प्रभवम्= प्रभावम्= प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवम्= प्रभवनम्=उत्पत्तिम्' इति शां.भा. (१०.२)। 'प्रभवम्= प्रभावम्' इति रा.भा. (१०.२)।

२. चशब्दो नास्ति (वि.)  ३. इतः परं पङ्क्तिचतुष्टयं नास्ति (वि.)

[1]कुतश्चित्। यतो **देवा अस्य** ईश्वरस्य **विसर्जनेन** [2]निष्पन्नाः, अर्वाचीनाः। [3]सर्वथाऽज्ञाने तदभावः स्यात्? इत्यत उक्तम्- **अथ अन्यत् यतः** यस्मात् इयं **आ बभूव स कः** प्रजापतिः भगवान् अद्धा वेद इत्यर्थः। 'न तत्प्रभावम्' इत्यत्र 'अद्धा' इति द्रष्टव्यम्। अत एव व्युत्क्रमः। **प्रमाणं प्रमा। अन्यस्त्वर्थः भगवतः जन्माभावः** ॥ २ ॥

## भावदीपिका

**विवक्षुरिति** ॥ 'जगदुत्पत्तिं वा' इत्यनेनेत्यर्थः। **मदीयामिति** ॥ तथा च 'मे प्रभवं= मदीयामुत्पत्तिं न विदुः', तथा 'मे प्रभवं= जगदुत्पत्तिं च न विदुः' इत्यर्थो द्रष्टव्यः। **म इतीति** ॥ जगत्सम्बन्धिन्या उत्पत्तेः 'मे' इति स्वसम्बन्धित्वं कथमुच्यत इत्यर्थः। भाष्ये '[4]तस्य' इत्युच्यते 'मे' इत्यनेनेत्यर्थः। **दुर्ज्ञानैवेत्यापन्नमिति** ॥ दुर्ज्ञाना इत्येवापन्नम्, न त्वभात्र इत्यर्थः। **सर्वथेति** ॥ विशेषतः सामान्यतश्चेत्यर्थः। योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वादिति भावः।

'प्रभवादिकम्' इत्यादिपदेन भगवदीयजगदुत्पत्तिग्रहणम्। **नन्विति** ॥ सामान्यतस्तज्ज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः। **अध्याहृतेनेति** ॥ तथा च 'सर्वस्याप्युत्पत्तिर्यस्य वशा' इति सम्बन्धो द्रष्टव्यः।

**अस्य सर्वस्यापीति** ॥ देवादिव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्यापीत्यर्थः। **तत्कथमिति** ॥ तथा च देवादीनां कारणत्वायोगेऽपि तद्व्यतिरिक्तस्य जगतो भगवज्जनकत्वमस्त्विति भावः। **उक्तमर्थत्रयमिति** ॥ 'प्रभावं मदीयां जगदुत्पत्तिम्, इत्युक्तप्रभावस्य विशेषतोऽज्ञानम्', 'जगदुत्पत्तेश्च विशेषतोऽज्ञानम्', 'भगवतो

---

१. 'कुतश्चित्' इति स्थाने 'कश्चित्' इति पठ्यते (वि.)

२. निष्प्रभाः (पा.)　　३. सर्वथाऽप्यज्ञाने (वि.)

४. 'तद्वशात्वात् तस्य' इति

जन्माभावश्च' इत्यर्थत्रयमित्यर्थः। ननु देवा एव विदुरिति चेत्, तत्राह- **यत इति**॥ **अद्धा** विशेषाकारेण। **कुतश्चित्** प्रमाणात्। **विसर्जनेन** सृष्टिक्रियया। **निष्पन्नाः** देहलाभवन्तः, शेषोक्तिरियम्[१]। 'अर्वाचीना' इति 'अर्वाक्' इत्यस्यार्थः। **तदभाव इति**॥ जगत्सृष्टिरूपार्थाभाव एव स्यादित्यर्थः। वस्तुसिद्धेर्ज्ञानाधीनत्वादिति भावः। **इयम्** सृष्टिः। 'अथा को वेद' इत्यत्रापि 'अद्धा' इत्येतदनुवर्तत इत्याशयेन- **'अद्धा वेद'** इत्युक्तम्। तथा च 'को अद्धा वेद' इत्यनेन 'जगदुत्पत्तिं विशेषतो न विदुः' इत्येतदुपपादितम्।

'न तत्प्रभावम्' इत्यनेन 'प्रभावं न विदुः' इत्येतदुपपाद्यते- **अद्धेतीति**॥ तथा च 'प्रभावं विशेषतो न विदुः' इत्यर्थः सिध्यतीति भावः। **अत एवेति**॥ 'न तत्प्रभावम्' इत्यत्र 'अद्धा' इत्यस्यानुवृत्तिं सूचयितुं पूर्वं विशेषतो जगदुत्पत्त्यज्ञानोपपादनाय 'को अद्धा' इति श्रुतिरुदाहृता। अन्यथा व्याख्यानानुसारेणादौ 'न तत्प्रभावम्' इति प्रभावाज्ञानमुपपाद्य, अन्ते 'इयं विसृष्टिः' इति जगदुत्पत्त्यज्ञानस्योपपादनीयत्वादित्याशयः। प्रमाणशब्दोऽत्र भावे ल्युडन्त इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे - **प्रमाणं प्रमेति**॥ २॥

## भावरत्नकोशः

**भगवदुत्पत्तीति**॥ **'प्रकर्षेण भवः= उत्पत्तिः[२]= प्रभवः'** इति **'भवः संसार-जन्मनोः'[३]** इत्यभिधानानुरोधेन[४] भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन व्याख्यात इत्यर्थः। **अधिकमिति**॥ जगदुत्पत्तिरूपम् [५]अधिकमप्यर्थमित्यर्थः। प्रभवशब्दस्य प्रभावार्थकत्वं 'प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्'[६] इति परभाष्येऽप्युक्तम्। 'मदीयाम्'

१. विशेषोक्तिरियम् (वे.) २. भगवदुत्पत्तिः (पा.)

३. 'भवः क्षेमे च संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' इति मेदिनी।

४. अभिधानानुरोधनेन (प्र.) ५. अधिकमित्यर्थः (पं.)

६. शां.भा.

इत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायाम् 'जगदुत्पत्तिम्' इति समासान्तर्गतम् उत्पत्तिपदं 'योजनीयमिति भावेनाह- **उत्पत्तिमिति सम्बन्ध इति ॥ विशेष्यत इति**[२] ॥ गीतायाम्[३]। [४]'जगदुत्पत्तिम्' इति पदं[५] विभक्तिविपरिणामेन इह '[६]उच्यते' इत्यत्र कर्मसमर्पकतया संयोज्यमिति भावेनाह- **जगदुत्पत्तिरिति वर्तत इति ॥** प्रथमान्ततयाऽनुवर्तत इत्यर्थः। अनेन भाष्ये तदीयत्वात् तच्छब्दोपात्त-मत्स्वामिकत्वात् तस्य 'मे' इत्युच्यते जगदुत्पत्तिः इत्यक्षरार्थो ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति।

**एवं तर्हि** यदि प्रभवशब्दस्य अर्थत्रयमभिसंहितम्। 'एवम्' इत्यतः पूर्वम् 'यदि' इति शेष इत्यपि[७] **आहुः। इत्यापन्नमिति ॥** समानन्यायत्वादिति भावः। 'अस्ति' इत्याख्यातोपात्तकर्तृसमर्पणायोक्तम्- **भगवदुत्पत्तिरिति शेष इति ॥** यदि सद्भावमात्रेण देवादिज्ञानगोचरत्वापादनं तर्हि '[८]प्रभावादेः '[९]गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि' इत्यादिशास्त्रावेदितगुणविशेषस्य च ज्ञानं मयि स्यात्। तच्च न सम्मतम् ? इत्यत आह- **सामान्यत इति शेष इति ॥** भाष्ये 'जानन्ति' इत्यस्य [१०]'आपाद्यतास्फोरणाय 'जानीयुः' इत्यर्थो ज्ञेयः। आपाद्यस्य विपर्यये पर्यवसानं [११]'तर्काङ्गमिति तदध्याहरति- **ततः परमिति ॥** 'सर्वज्ञत्वात्' इत्यतः परमित्यर्थः। 'अतः' इति भाष्यानुवादः, 'सर्वथाऽनुपलम्भात्'

---

१. संयोजनीयमिति (पं.,प्र.) २. 'इति' इति नास्ति।
३. शेषपूरणम्। ४. जगदुत्पत्तिपदम् (पा.)
५. भाष्यस्थम्। ६.भाष्ये
७. अपिशब्दो नास्ति (प्र.) ८. प्रभवादेः (पं.)
९. सौपर्णश्रुतिः- ब्र.सू. २.१.३८ सन्दर्भे भाष्यदीपिकायामुक्तम्।
१०. आपाद्यत्वस्फोरणाय (प्र.)
११. आपादकस्य आपाद्येन व्याप्तिः, प्रतितर्केण अप्रतिघातः, आपाद्यस्यानिष्टत्वम्, आपाद्यस्य विपर्यये पर्यवसानम्, परस्य अननुकूलत्वं चेति तर्कस्य पञ्चाङ्गानि।

इति व्याख्या। तर्हि 'प्रभावादीनामप्यनुपलम्भात् नास्तित्वं स्यादिति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **प्रभावादिकं त्विति** ।। तथा च न तत्समानन्यायतेति हृदयम् । '**अत्र** 'अहमादिः' इति वाक्ये । **कुतः** इत्यनुवादः 'जनकात्' इति व्याख्या।

**अनेन** देवानाम् ऋषीणां च कारणत्वमात्रेण । **देवादिशब्दस्य** देवशब्दस्य महर्षिशब्दस्य च सर्वोपलक्षणत्वादित्यर्थः। 'देवानां महर्षीणां चाहमादिः, किमु वक्तव्यम् अन्येषामादिरितीति कैमुत्यद्योतनाय सर्वोपलक्षकपदोपादानम्' इति **न्यायदीपिकातः** अवसेयम् । वक्ष्यति च 'न तत्प्रभावम् ऋषयश्च देवा विदुः कुतोऽन्येऽल्पधृतिप्रमाणाः'' इति कैमुत्यं' भाष्ये। **अर्थत्रयमिति** ।। मम प्रभवं' = प्रभावम्, मदीयामुत्पत्तिम्, भगवदधीनजगदुत्पत्तिमिति भापितमर्थत्रयमित्यर्थः। **आ जाता** आ= समन्तान्निर्वृत्ता' । 'कः' इत्यत्र विशेष्यपूरणं 'पुरुषः' इति । 'कुतः' इत्यत्र' विशेष्यम्- **प्रमाणादिति** ।। **अद्धा वेद** 'अद्धा इति स्फुटाव-धारणयोः' इति वैयाकरणोक्तेः स्फुटं जानाति । "*बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि*' इत्यडभाव' इति भावेनोक्तम्- **प्रावोचदिति** ।। 'विसर्जनेन' इत्यनन्तरं शेषं दर्शयति- **निष्पन्ना इति** ।। 'अर्वाग्' इत्यस्यार्थः- **अर्वाचीना इति** ।। 'अथ को वेद' इति पादमवतारयति- **सर्वथेति** ।। **तदभावः**- विविधजगत्सृष्टय-भावः'' । 'अङ्गीकारेऽधिकारे च समुच्चयविकल्पयोः । ''मतान्तरेऽप्यथो वा च' इत्यमरशेषे मतान्तरे अथशब्दोऽस्तीत्यभिधानाद् अर्थान्तरेऽयमथशब्द इति भावेन तदर्थमाह- **अन्यदिति** ।। **इयं** विविधा जगत्सृष्टिः । 'कः' इत्यस्यार्थः- **प्रजापतिरिति** ।। तत्तात्पर्यम्- **भगवानिति** ।।

---

१. प्रभवादीनाम् (पं.) २. 'अत्र हि देवादयः' इत्यादिटीकावाक्ये ।
३. ऋ.खि. ४. 'कैमुत्यम्' इति नास्ति क्वचित् ।
५. 'प्रभवम्' इति क्वचिन्नास्ति । ६. निवृत्ता (पा.) ७. इत्यस्य (पं.)
८. पा.सू. ६.४.७५ ९. मन्त्रे 'प्रवोचत्' इत्यत्र ।
१०. विविधसृष्ट्यभावः (पा.) ११. मतान्तरेऽप्यथावोचत् (पं.)

'अद्धा' इत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्योक्तम्- **अद्धा वेदेतीति ॥** देवादीनां यथायोग्यं ज्ञानसत्त्वेन निषेधायोगात् 'सम्यङ् न विदुः' इत्यर्थलाभाय अद्धापदम् अनुवर्त्य व्याख्येयमित्यर्थः । ननु 'प्रभवं प्रभावं मदीयामुत्पत्तिं जगदुत्पत्तिं वा' इति भाष्यक्रमेणैव प्रमाणोदाहरणं युक्तम् । आदौ जगदुत्पत्तेरविज्ञेयत्वे प्रमाणोक्तिः, ततः प्रभावस्याज्ञेयत्वे तदुक्तिरिति तु व्युत्क्रमः कुतः ? इत्यत आह- **अत एवेति ॥** 'न तत्प्रभावम्' इति प्रमाणे 'को अद्धा वेद' इत्यत्रत्यस्य 'अद्धा' इत्यस्य योजनीयत्वादेवेत्यर्थः । **व्युत्क्रमः** भाष्योक्तप्रभावाज्ञेयत्व-जगदुत्पत्तिदुर्विज्ञानत्व-रूपक्रमापेक्षया जगदुत्पत्तेर्दुर्विज्ञेयत्वे, प्रभावस्याज्ञेयत्वे चेति व्यत्यस्तः क्रम इत्यर्थः । प्रमाणशब्दस्य करणार्थल्युडन्तत्वे [१]धृतिसाहचर्यास्वारस्यम् ? इत्यत आह- **प्रमाणं प्रमेति ॥** भावे ल्युडन्तोऽयं शब्द इति भावः । 'अन्यस्त्वर्थः' इत्यनुवादः 'भगवतो जन्माभावः' इति व्याख्यानम् ॥ २ ॥

भगवद्गीता

**यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।**
**असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥**

भाष्यम्

**अनः= चेष्टयिता, आदिश्च सर्वस्य इति अनादिः । अजत्वेन सिद्धेः इतरस्य ॥ ३ ॥**

प्रमेयदीपिका

अजशब्दागतार्थतया अनादिशब्दं व्याचष्टे- **अन इति ॥** 'सर्वस्य' इत्युभय-शेषः । अन्तर्णीतण्यर्थाद् [२]अनितेः पचाद्यच् । 'न विद्यते आदिः= कारणमस्य' इत्यनादिरिति **अन्ये**[३] । तदसत् । आर्थिकपुनरुक्तेरपरिहारादित्याह-

१. धृतिसाहाय्यास्वारस्यम् (पं.)　　२. अनतेः (पा.)
३. 'न मम अन्य आदिर्विद्यते' (शां.भा. १०.३)

**अजत्वेनेति ॥ इतरस्य कारणराहित्यस्य। अजत्वे हेतुरयमुच्यत इति चेत्। मैवम्। तज्ज्ञापकविभक्त्याद्यभावात्। गत्यन्तराभावे हि गमनिकैषा। चेष्टकत्वं प्रागनुक्तं कथमनूद्यत इति चेन्न। प्रभावे सर्वस्यान्तर्भावात्॥ ३ ॥**

## भावदीपिका

**उभयशेष इति॥** तथा च 'अनश्चेष्टयिता' इत्यत्रापि 'सर्वस्य' इत्येतत् सम्बध्यत इति भावः। **पचाद्यजिति॥** तथा च 'अन= चेष्टायाम्' इत्यस्माद्धातोः *'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिनि-अचः'*[1] इति सूत्रेण कर्तरि पचादिगणस्थत्वाद् अच्प्रत्यये, चकारलोपे[2], 'अन' इति रूपं द्रष्टव्यम्। **हेतुरिति॥** उत्पत्त्यभावे कारणराहित्यं हेतुरनादिशब्देनोच्यत इत्यर्थः। **विभक्तीति॥** हेतुत्वज्ञापक-पञ्चमीतृतीयाविभक्तिशब्दादेरभावादि-त्यर्थः। गत्यन्तराभावाद् हेत्वर्थगर्भत्व-मङ्गीकृत्यैवं व्याक्रियत इतिचेत्, तत्राह- **गत्यन्तरेति॥** गमनिका व्याख्या। 'अनश्चेष्टयिता' इत्युक्तरीत्या गत्यन्तरं त्वस्तीत्याशयः। **अनूद्यत इति॥** 'अनादिम्' इत्यत्र 'अन'शब्देनेत्यर्थः। **प्रभाव इति॥** चेष्टकत्वस्यापि प्रभावत्वेन (प्रभवशब्देन) प्रागुक्ततया नानुक्तत्वमित्यर्थः॥ ३ ॥

## भावरत्नकोशः

**उभयशेष इति ॥** 'सर्वस्य चेष्टयिता', 'सर्वस्यादिः' इत्युभयत्र 'सर्वस्य' इति पदं [3]काकाक्षिन्यायेन योजनीयमित्यर्थः। अनितेः *'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो*

---

१. पा.सू. ३.१.३४

२. 'भसंज्ञकस्य नकारस्थस्याकारस्य लोपे' इत्यधिकः पाठः मुद्रितकोशे।

३. काकाक्षिगोलकन्यायः- काकाक्षिगोलकमिव न्यायः। काकस्य एकं चक्षुः यथा गोलकद्वये पर्यायेण कार्यकारकम्, एवमेकस्य पदस्योभयत्र सम्बन्धज्ञापकन्यायः। (वाचस्पत्यम्)

*ल्यु-णिनि-अचः*"[1] इति कर्तरि अच्प्रत्यये कृते चेष्टाकृत्त्वलाभेऽपि, चेष्टा-कारयितृत्वालाभात् 'चेष्टयिता' इति व्याख्यानायोगः ? इत्यत उक्तम्- **अन्तर्णीतण्यर्थादिति ।। अन्ये** शङ्करश्रीधरप्रभृतयः । **आर्थिकेति ।।** अजत्वोक्तौ अर्थात् कारणराहित्यस्यापि लाभादिति भावः । 'अनादित्वमजत्वे हेतुः' इति शङ्करभाष्यमनुवदति- **अजत्व इति ।। अयम्** अनादिशब्दाभिप्रेतः । **तज्ज्ञापकेति ।।** '[2]साधनत्वख्यापकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः' इति । परीक्षक-लक्षितहेतुज्ञापकविभक्त्यभावादित्यर्थः । आदिशब्देन[3] 'अनादित्वहेतुना' इत्यादिवचनपरिग्रहः । हेत्वर्थगर्भम् अनादिपदं किन्न स्यात् ? इत्यत आह- **गत्यन्तरेति ।। गमनिका** अवतारिका । **प्रभावे** प्रभवशब्दगीते सामर्थ्ये **सर्वस्य** सर्वचेष्टयितृत्वादेः ।। ३ ।।

भगवद्गीता

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ।। ४ ।।

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ।। ५ ।।

भाष्यम्

तत्प्रथयति- **बुद्धिरित्यादिना ।।** कार्याकार्यविनिश्चयो **बुद्धिः । ज्ञानं** प्रतीतिः ।

---

१. पा.सू. ३.१.३४

२. 'लिङ्गस्य वचनं हेतुः साधकत्वप्रकाशकम्' इति कारिका ।
(वि.त.निर्णय श्री.टि.)

३. 'विभक्त्याद्यभावात्' इत्यत्र ।

'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिश्चयः[१] ।'

इति ह्यभिधानम् । **दमः** इन्द्रियनिग्रहः । **शमः** [२]परमात्मनि निष्ठा ।

'शमो मन्निष्ठता बुद्धेः दम इन्द्रियनिग्रहः ।'[३]

इति भागवते । **तुष्टिः** अलम्बुद्धिः । 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः' इत्यभिधानात् ॥ ४-५ ॥

## प्रमेयदीपिका

तर्हि 'आदिम्'[४] इत्यनेन 'बुद्धिः' इत्यादिकं गतार्थम् ? इत्यत आह- **तदिति** ॥ सर्वादित्वम् । 'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्'[५] इति **गौतम**-वचनात् 'बुद्धिर्ज्ञानम्' इति पुनरुक्तिः ? इत्यत आह- **कार्येति** ॥ कुत एतत् ? इत्यत आह- **ज्ञानमिति** ॥ 'ज्ञायते अनेन' इति ज्ञानं= शास्त्रमित्यसत् । आध्यात्मिकधर्मप्रसङ्गात् । 'दमो बाह्येन्द्रियोपशमः[६], शमोऽन्तःकरणस्य[७]' इति **कश्चित्** । तदसत् । एकेनैव शब्देन[८] सिद्धत्वात् । किन्तु, दमः= क्रियासु विनयः । शमः= बाह्यान्तःकरणसंयम इति **अपरः** । तदप्यसदिति भावेनाह- **दम इति** ॥ कुतः ? इत्यत आह- **शम इति** ॥ सुखशब्दागतार्थतया तुष्टिशब्दं सप्रमाणकं व्याचष्टे- **तुष्टिरिति** ॥ ४-५ ॥

## भावदीपिका

तर्ह्यादिमित्यनेनेति ॥ 'बुद्धिम्' इत्यनेनापि सर्वकारणत्वस्यैवान्यमानत्वात्,

---

१. ...विनिर्णयः (पा.)
२. परमात्मनिष्ठा (पा.)
३. भाग. ११.१९.३५
४. प्राक्तनश्लोके 'अनादिम्' इत्यत्र
५. गौतमन्यायसूत्रम् १.१.१५
६. क. बाह्येन्द्रियोपरमः
७. शां.भाष्यस्यानुवादः
८. 'शब्देन' इति नास्ति (वि.)

तस्य च "[1]आदिम्' इत्यनेनैवोक्तत्वादिति भावः। **अनर्थान्तरमिति**॥ पर्याय इत्यर्थः। **आहेति**॥ ज्ञानसामान्यस्य ज्ञानपदेनैवोक्तत्वाद् बुद्धिपदम् उक्तार्थकमेवेत्याहेत्यर्थः। **आध्यात्मिकेति**॥ बुद्ध्याद्याध्यात्मिकधर्मप्रसङ्गे ज्ञानशब्देन तथाविधं ज्ञानमेव ग्रहीतुं युक्तम्, न शास्त्रम् इति। अन्यथा प्रायपाठविरोधः स्यादित्यर्थः। **एकेनैवेति**॥ बाह्यान्तरिन्द्रिययोः उभयोरप्युपशमनस्य सामान्यत इन्द्रियोपशमवाचिना दमशब्देनैव सिद्धत्वात्, शमशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः। **क्रियास्विति**॥ गुर्वादिपूजादिरूपास्वित्यर्थः। **बाह्यान्तःकरणेति**॥ बाह्यवस्तुविषयेऽन्तःकरणसंयम इत्यर्थः॥ ४-५॥

## भावरत्नकोशः

**तर्हि** 'अनश्चासौ आदिश्च सर्वस्य' इति व्याख्याने। **आदिमित्यनेनेति**॥ 'अनादिम्'[1] इति गीतायाम् 'सर्वस्यानः, सर्वस्यादिः'[1] इति भगवतः सर्वकारणत्वस्य प्राप्तत्वात्। 'बुद्धिज्ञानादिकं मत्त एव' इति भगवत्कारणकत्वस्य बुद्ध्यादौ पुनरभिधाने, तद्वाक्यं पुनरुक्तमित्यर्थः। 'प्रथयति' इति भाष्यस्य 'विस्तारयति' इत्यर्थः। **अनर्थान्तरम्** अर्थान्तराभावः। शब्दाः पर्याया इत्यर्थः। **आध्यात्मिकेति**॥ बुद्धेरसम्मोहादेश्च आत्मानं= देहमधिकृत्य [4]प्रवर्तमानधर्मरूपत्वात्, तत्प्रसङ्गे शास्त्रग्रहणस्यानुचितत्वादिति भावः। 'दमः= बाह्यकरणानाम् अनर्थेभ्यो विषयेभ्यो नियमनम्। शमः= अन्तःकरणस्य तथा नियमनम्' इति **रामानुजभाष्यम्** अर्थतोऽनुवदति- **दमो बाह्येति**॥ **अन्तःकरणस्य** उपशम इत्यस्य बुद्ध्या विविक्तस्यानुवृत्तिः। **एकेनेति**॥ दमशब्दस्य इन्द्रियनिग्रहार्थत्वात्, तेनैव बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियनिग्रहग्रहणसम्भवेन शमशब्दस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः। **बाह्येति**॥ बाह्यकरणानाम् अन्तःकरणस्य च संयम इत्यर्थः।

---

१. 'अनादिम्' इत्यत्र प्राक्तनश्लोके।

२. भ.गी. १०.३ ३. गी.भा. १०.३

४. प्रवर्तमानत्वात् धर्मरूपत्वात् (पं.)

'बुद्धेर्मन्निष्ठता शमः'[१] इत्यत्रास्मच्छब्दार्थः परमात्मा। 'सुखशब्दागतार्थतया' इति वदन् 'सुखम् आह्लादः'[२] 'तुष्टिः सन्तोषः'[३] इति शङ्करभाष्यमेकार्थत्वाद् अयुक्तमित्यभिसन्धत्ते॥ ४-५॥

भगवद्गीता

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः[४] ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः॥ ७॥

भाष्यम्

**पूर्वे सप्तर्षयः।**

'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वसिष्टश्च महातेजाः।'[५]

इति मोक्षधर्मोक्ताः। ते हि [६]सर्वपुराणेपूच्यन्ते। **चत्वारः** प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः। तेषां हि इमाः प्रजाः। न हि भविष्यताम् 'इमाः

---

१. भाग. ११.१९.३५ २. शां.भा. १०.४ ३. शां.भा. १०.५

४. मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायम्भुवस्तथा॥ ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः॥ (भा. कुम्भ. १२.३४९.३३, गी.प्रे. १२.३४०.३४-३५, पुणे १२.३२७.२९)

५. 'ते हि चित्रशिखण्डिनः।' भा. कुम्भ. १२.३४३.३०, गी.प्रे. १२.३३५.२९, 'एते चित्रशिखण्डिनः' पुणे १२.३२२.२७ इति श्लोकशेषः।

६. सर्वे पुराणेषु (पा.)

प्रजाः' इति युक्तम् । विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति । [1]गौतमखिलेषु चोक्तम्-

'स्वायम्भुवं स्वारोचिषं[2] रैवतं च तथोत्तमम् । वेद यः स प्रजावान्' इति । पूर्वेभ्यो ह्युत्तरा जायन्त इत्येषां[3] प्राधान्यम् । अजातेषु (च) ज्यैष्ठ्यम् ।

## प्रमेयदीपिका

'[4]महर्षयः सप्त भृग्वादयः' इति शङ्करः[5] । तदसत् । 'पूर्वे' इति विशेषणेन प्रथममन्वन्तरस्थानामेव ग्रहणस्योचितत्वात्, [6]मोक्षधर्मसंवादाच्चेति भावेनाह- **पूर्व इति** ।। इतोऽपि मरीच्यादय एवेत्याह- **ते हीति** ।। 'निरुपपदेन सप्तर्षि-शब्देन' इति शेषः । 'पूर्वे' इत्यस्योत्तरत्र सम्बन्धेऽप्येतत्सिद्धम् इति भावेनानेक-प्रमाणोपन्यासः । ब्रह्मसावर्ण्यो रुद्रसावर्ण्यो दक्षसावर्ण्यो धर्मसावर्ण्य इति भविष्यन्तश्चत्वारो मनव इति **अन्ये**[7] । तदसदिति भावेनाह- **चत्वार इति** ।। स्वायम्भुव-स्वारोचिष-रैवत-उत्तमाः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः । किञ्च 'येषां लोक इमाः प्रजाः' इति विशेषणमेष्वेव सम्भवति, नेतरेषु ।

---

१. तच्चोक्तं गौतमखिलेषु- (पा.) २. अ. रोचिषम्

३. 'तेषाम्' इति टीकासम्मतः पाठः स्यात् ।

४. भृग्वङ्गिरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वायम्भुवेऽन्तरे ।। (ब्र.पू.भा. २२.८९) इति केषाञ्चित् तदीयानामाशयः । अत्र 'भृग्वङ्गिरा' इत्येकस्यैव नाम ।

५. सप्तमहर्षि-चतुर्मनुविषये शङ्कर-रामानुजाचार्याणाम् एक एव भावः ।

६. मोक्षधर्मसंवादादिति (वि.)

७. 'चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः' इति शां.भा. । 'ये च सावर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः ।' इति रा.भा. ।

अतोऽप्येवमित्याह- **तेषां हीति**॥ **इमाः** वर्तमानाः **प्रजाः** अपत्यानि। ननु चतुर्दश मनवः। तेषु चतुर्णां यत् पृथक्करणं तत्र कारणेन भाव्यम्। अस्ति च तत् परोक्तेषु सञ्ज्ञासाम्यम्, न तु स्वायम्भुवादिषु। अतः कथमेतत्? इत्यत आह- **विभाग इति**॥ 'प्राधान्यादेव' इति शेषः[१]। सञ्ज्ञासाम्यस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा मेरुसावर्णेरपि ग्रहणप्रसङ्गादिति भावः।

अस्त्वेवम्। प्राधान्यं च परोक्तानामेव? इत्यत आह- **प्राधान्यं चेति**॥ 'स्वायम्भुवादीनाम्' इति शेषः। किञ्च श्रुतौ स्वायम्भुवादीनाम् एवं [२]पृथक्करणात् त एवात्रेत्याह- **गौतमेति**॥ '[३]पृथक्करणेन फलम्' इति शेषः[४]। प्राथमिकत्वादेव प्राधान्यं भवतीत्युक्तम्। तत्कथम्? इत्यत आह- **पूर्वेभ्यो हीति**॥ तत्सन्ततावित्यर्थः। तेषां पूर्वेषाम्, उत्तरान् प्रति। तत्सन्ततावजातान् प्रति प्रथमानां कथं प्राधान्यम्? इत्यत आह- **अजातेष्विति**॥ विषयसप्तमीयम्। ज्यैष्ठ्यं प्रथमानां प्राधान्यमित्यर्थः। इदमुक्तं भवति। प्रधानगुणभावो हि सति सम्बन्धे भवति। अयुगपद्भाविषु चैतेषु प्रथमानामेव प्राधान्यम् उत्तरेषां गुणत्वम् उक्तविधया सम्भवति। न त्वन्यथा कथमपीति।

## भावदीपिका

'सर्वपुराणेषु' इति 'अनेकप्रमाणेषु' इत्यनेकप्रमाणोपन्यासप्रयोजनमाह- **पूर्व इत्यस्येति**॥ **उत्तरत्रेति**॥ 'चत्वारो मनवः' इत्यत्रेत्यर्थः। **एतत्सिद्धमिति**॥ निरुपपदसप्तर्षिशब्देन 'प्रथममन्वन्तरस्थानां मरीच्यादीनामेव ग्रहणं कार्यम्' इत्येतत् सर्वपुराणसम्मत्या सिद्धमित्यर्थः। स्वायम्भुव-स्वारोचिष-उत्तम-

---

१. तथा च 'विभागः प्राधान्यात्, प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव' इत्यन्वयः।

२. पृथक् चरणात् (वि.) ३. पृथक्चरणेन (वि.)

४. भाष्ये 'प्रजावान् इति' इत्यनन्तरम्।

तामस-रैवतादिक्रमेण भागवते यद्यपि गणिताः । तथाऽपि वक्ष्यमाणं गौतमखिलवचनं हृदि निधायाह- **स्वायम्भुवेत्यादिना** ॥ ननु स्वायम्भुवादि-चतुर्णां ग्रहणे को हेतुः ? इत्यत आह- **प्रथमेति** ॥ **संज्ञासाम्यमिति** ॥ चतुर्णां परोक्तानां सावर्ण्यान्तशब्दवाच्यत्वादिति भावः । **विभाग इतीति** ॥ पृथक्करणं विभागशब्दार्थः । **मेरुसावर्णेरपीति** ॥ तस्यापि सावर्ण्यान्तशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।

**अस्त्वेवमिति** ॥ प्राधान्यात् पृथक्करणमित्यर्थः । **प्राधान्यम्** उत्तमत्वम् । **आहेति** ॥ उपपादयतीत्यर्थः । "[१]'पूर्वेभ्यः' इत्यस्य 'प्राथमिकेभ्यः' इत्यर्थः । स्वायम्भुवादिभ्यः स्वारोचिषादीनां साक्षादुत्पत्त्यभावात्, अतः 'पूर्वेभ्यः' इत्यस्याभिप्रायमाह- **तत्सन्तताविति** ॥ **प्राधान्यम्** स्वामित्वम् । नन्वेवं प्राथमिकत्वेन प्राधान्योपपादनं कथम् ? इत्यत आह- **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रथमानां** प्राथमिकानाम् । **उक्तविधया** 'पूर्वेभ्यो ह्युत्तरा जायन्ते अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम्' इत्युक्तविधया ।

## भावरत्नकोशः

**भृग्वादय इति ॥**

**'भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ।**
**अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैतेऽत्र[२] महर्षयः ॥**
**चाक्षुषस्यान्तरे तात ।'[३]**

**इति शास्त्रोक्ताः गीतायां महर्षिशब्देन ग्राह्या इति आहुः । ते हीतीति ॥ तथा च [४]मोक्षधर्मे 'सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इति । शङ्करः रामानुजश्च**

---

१. भाष्ये
२. सप्तैते तु (पा.)
३. ह.वं. १.७.३०-३१
४. भा. १२.२०७.५

[1]तथैवाभायतेति [2]सोऽपि तद्ग्रहणेनैव गृहीतः। भाष्ये 'पूर्वे' इति विशेषणोपादानतात्पर्यमाह- **इति विशेषणेनेति ॥** उत्तरत्र 'पूर्वे चत्वारः' [3]इत्युत्तरत्र। एतत् निरुपपदसप्तर्षिपदेन मरीच्यादीनामेव ग्रहणम्। **अनेकेति ॥** मोक्षधर्म-[4]सर्वपुराणरूपानेकप्रमाणेत्यर्थः। तत्र

'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
[5]वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥'[6]

इत्युपलक्षणत्वेन ब्राह्मवचनमुदाहृतं तात्पर्यनिर्णये[7]। तथा च हरिवंशेषु (७.८)-

'मरीचिरत्रिर्भगवान् अङ्गिराः पुलहः क्रतुः।
पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥' इति।

**ब्रह्मसावर्ण्य इति ॥** यद्यपि भागवतेऽष्टमस्कन्धे[8] सावर्णिशब्द इकारान्तः पठ्यते। वक्ष्यति च 'मेरुसावर्णेरपि'[9] इति। तथापि शङ्करभाष्ये 'सावर्ण्या इति प्रसिद्धाः' इत्युक्तेरेवमुक्तम्। तथा च विष्णुपुराणे '[10]पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्ण्यस्तेन कथ्यते' इत्यादि। 'स्वायम्भुवाद्याः' इति भाष्याभिप्रेतानाह-

---

१. ''महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वे= अतीतकालसम्बन्धिनः, चत्वारो मनवस्तथा= 'सावर्ण्याः' (ब्रह्मसावर्ण्यः, रुद्रसावर्ण्यः धर्मसावर्ण्यः, दक्षसावर्ण्यश्च) इति प्रसिद्धाः।'' -शां.भा. १०.६। 'पूर्वे सप्त महर्षयः= अतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयः सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः सम्भवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः।' -रा.भा. १०.६

२. सोऽपि= रामानुजोऽपि, तद्ग्रहणेन= शङ्करग्रहणेन

३. इत्यत्र (पा.)
४. 'सर्वप्रमाण....' (पा.)
५. वसिष्ठस्तु (मं.१)
६. ब्राह्मे
७. गी.ता. १०.६
८. द्वादशाध्याये
९. प्र.दी.
१०. वि.पु. ३.२.१४। पूर्वजस्यासवर्णे वासौ (मं.१)

**स्वायम्भुवेति** ॥ यद्यपि 'स्वायम्भुव-स्वारोचिष-उत्तम-रैवताः' इति निर्देशः कार्यः। भागवते- स्वायम्भुवमाद्यत्वेनोक्त्वा

'स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्।'[१]

'तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।'[२]

'चतुर्थ उत्तमभ्राता [३]मनुर्नाम्ना च तापसः।'[४]

'पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तापससोदरः।'[५]

इति क्रमावेदनात्। किञ्च तापसस्य चतुर्थत्वावगमेन[६] उत्तमस्य चतुर्थतया पाठो न युक्तः। तथापि 'तापसस्य भगवदवतारत्त्वादनुक्तिः' इति भाष्ये वक्ष्यमाणतया तस्येहाग्राह्यत्वात्, 'स्वायम्भुवं स्वारोचिषं रैवतं च तथोत्तमम्' इति भाष्योपात्त-प्रमाणानुसाराच्चैवं निर्देशः कृतः। क्रमस्तु भागवतोक्त एवेति **अभियुक्ताः**।

भाष्यगतप्रथमपदतात्पर्यमाह- **प्रथमेति** ॥ एष्वेव स्वायम्भुवादिपूक्तेषु चतुर्ष्वेव **इतरेषु** परोक्तेषु ब्रह्मसावर्ण्यादिषु। भाष्यभाषितभाविदूषणसौकर्याय इदंशब्दार्थमाह- **इमा इति** ॥ 'अयं घटः' इत्यादौ वर्तमानकालोल्लेखानुभवादिति भावः। 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने'[७] इत्यभिधानात् प्रजाशब्देन जनग्रहणे 'लोक इमाः' इत्यनन्वितम्। 'लोकस्तु भुवने जने'[८] इति लोकशब्दस्य जनार्थत्वात्? इत्यत आह- **प्रजा अपत्यानीति** ॥ सन्ततिरत्र प्रजाशब्दार्थ इति भावः।

---

१. भाग. ८.१.१९
२. भाग. ८.१.२३
३. मनुर्नाम च (मं.१)
४. भाग. ८.१.२७
५. भाग. ८.५.२
६. चतुर्थत्वावेदनेन (पा.)
७,८. अ.को.

¹चतुर्दशमनवः स्वायम्भुव-स्वारोचिष-उत्तम-तापस-रैवत-चाक्षुष-वैवस्वत-

१. यस्तु तत्र पुमान् सोऽभूत् मनुः स्वायम्भुवः स्वराट्। (भाग. ३.१३.५२), स वै स्वायम्भुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयम्भुवः। (भाग. ३.१४.२), स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्। (भाग. ८.१.१९), तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।(भाग.८.१.२३), चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः।(भाग.८.१.२७), पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तापससोदरः। (भाग. ८.५.२), षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः (भाग. ८.५.७), मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः। सप्तमो वर्तमानो यः ....।। (भाग. ८.१३.१), अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः। (भाग. ८.१३.११), नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः। (भाग. ८.१३.१८), दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्। (भाग. ८.१३.२१), मनुर्वै धर्मसावर्णि-रेकादशम आत्मवान्। (भाग. ८.१३.२५), भविता मेरुसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः (भाग. ८.१३.२८), मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् ।(भाग. ८.१३.३१), मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम इष्यते। (भाग. ८.१३.३४) स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं परः स्वारोचिषस्तथा। उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ।। षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतं तु रवेः सुतः। वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्त-रम्। (वि.पु. ३.१.६-७), पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते। तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम्। (वि.पु. ३.२.१४), नवमो दक्ष-सावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः। (वि.पु. ३.२.२०), दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः। (वि.पु. ३.२.२४) एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः। (वि.पु. ३.२.२८), रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिः भविता द्वादशो मनुः। (वि.पु. ३.२.३२), त्रयोदशो रुचिर्नाम भविष्यति मुने मनुः।(वि.पु.३.२.३६), भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः।(वि.पु.३.२.४०),स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं ततः स्वारोचिषस्तथा। उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा।। वैवस्वतो मनुश्चैव सूर्यसावर्णिरष्टमः। नवमो दक्षसावर्णिः सर्ववर्णहिते रतः।। दशमो ब्रह्मसावर्णिर्धर्मसावर्णिकस्तथा। ततस्तु रुद्रसावर्णी रोचमानस्ततः स्मृतः।। भौत्यश्चतुर्दशः प्रोक्त एते हि मनवः स्मृताः।। (ना.पु. १.४.२०-२३)

'सावर्णि-दक्षसावर्णि-ब्रह्मसावर्णि-धर्मसावर्णि-मेरुसावर्णि[2]-देवसावर्णि[3]-इन्द्रसावर्णिनामानः चतुर्दशभागवतोक्तमनवः। हरिवंशविष्णुपुराणयोस्तु देवसावर्णीन्द्रसावर्णी त्रयोदशचतुर्दशमनू रौच्यभौत्य[4]शब्दाभ्यां निर्दिष्टौ। **चतुर्णां** ब्रह्मसावर्ण्यादीनां **सञ्ज्ञासाम्यं** सर्वत्र सावर्ण्यशब्दानुस्यूतेरिति भावः।

**स्वायम्भुवादिषु** स्वायम्भुव-स्वारोचिष-रैवत-उत्तमेषु। **एतद्** व्याख्यानम्। भाष्ये 'विभागः' इत्यस्य 'पृथक्करणम्' इत्यर्थः। **मेरुसावर्णेरपीति॥** भागवते विष्णुपुराणे च सावर्णिशब्दगृहीतस्य[5] अष्टमस्य मनोरेव मेरुसावर्णिशब्देनापि ग्रहणमभ्युपगम्यैवमुक्तम्। मेरुरिव सावर्णिर्मेरुसावर्णिरिति तदर्थ इति **केचित्**। 'भविता मेरुसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः' इति भागवतकोशविशेषे, 'रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति। 'तस्य चेन्मेरुसावर्णिः' इति मत्स्यपुराणे, हरिवंशे सप्तमेऽध्याये- 'तथैव मेरुसावर्णिः मनवस्तु चतुर्दश।' इति[7] मेरुसावर्णेरुपात्तत्वात् तस्यापि सञ्ज्ञासाम्याद् ग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः। भागवते वेदसावर्णीन्द्रसावर्ण्योरुपात्तत्वेऽपि,

'त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति मुने मनुः।
भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय[8] भविता मनुः॥'

इति विष्णुपुराणे नामान्तरेण त्रयोदशचतुर्दशयोर्ग्रहणाद् विष्णुपुराणोक्तस्यैव परैर्गृहीतत्वादेवमुक्तिर्युक्ता। तथा चाष्टमनवमदशमैकादशानां ब्रह्मसावर्ण्य-रुद्रसावर्ण्य-धर्मसावर्ण्य-दक्षसावर्ण्यानां भविष्यतां मनूनां ग्रहणे भागवतोक्त-मेरुसावर्णेरपि नामसाम्यात् ग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार इति भावेनैवमुक्तमित्यपि **आहुः।**

**एवं** प्राधान्यात् पृथक्करणमित्येवमस्तु। **परोक्तानां** सावर्ण्यानाम्, तथा च

---

१. 'सूर्यसावर्णि' इति नामान्तरं सूर्यपुत्रत्वात्

२. 'रुद्रसावर्णि' इति नामान्तरम्   ३. 'वेदसावर्णि' इति नामान्तरम्

४. भौच्य (पा.)   ५. शब्देन गृहीतस्य (पं.)

६. तस्य वै (पा.)   ७. इति साक्षात् (प्र.)   ८. मैत्रेर (प्र.)

¹चतुर्दशमनवः स्वायम्भुव-स्वारोचिष-उत्तम-तापस-रैवत-चाक्षुष-वैवस्वत-

१. यस्तु तत्र पुमान् सोऽभूत् मनुः स्वायम्भुवः स्वराट्। (भाग. ३.१३.५२), स वै स्वायम्भुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयम्भुवः। (भाग. ३.१४.२), स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्। (भाग. ८.१.१९), तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।(भाग.८.१.२३), चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः।(भाग.८.१.२७), पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तापससोदरः। (भाग. ८.५.२), षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः (भाग. ८.५.७), मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः। सप्तमो वर्तमानो यः .... ।। (भाग. ८.१२.१), अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः। (भाग. ८.१२.११), नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः। (भाग. ८.१२.१८), दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्। (भाग. ८.१२.२१), मनुर्वै धर्मसावर्णि-रेकादशम आत्मवान्। (भाग. ८.१२.२५), भविता मेरुसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः (भाग. ८.१२.२८), मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् ।(भाग. ८.१२.३१), मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम इष्यते। (भाग. ८.१२.३४)
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं परः स्वारोचिषस्तथा। उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ।। षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतं तु रवेः सुतः। वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्त-रम्। (वि.पु. ३.१.६-७), पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते। तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम्। (वि.पु. ३.२.१४), नवमो दक्ष-सावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः। (वि.पु. ३.२.२०), दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः। (वि.पु. ३.२.२४) एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः। (वि.पु. ३.२.२८), रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिः भविता द्वादशो मनुः। (वि.पु. ३.२.३२), त्रयोदशो रुचिर्नाम भविष्यति मुने मनुः।(वि.पु.३.२.३६), भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः।(वि.पु.३.२.४०),स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं ततः स्वारोचिषस्तथा। उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा।। वैवस्वतो मनुश्चैव सूर्यसावर्णिरष्टमः। नवमो दक्षसावर्णिः सर्ववर्णहिते रतः ।। दशमो ब्रह्मसावर्णिर्धर्मसावर्णिकस्तथा। ततस्तु रुद्रसावर्णी रोचमानस्ततः स्मृतः ।। भौत्यश्चतुर्दशः प्रोक्त एते हि मनवः स्मृताः ।। (ना.पु. १.४.२०-२३)

'सावर्णि-दक्षसावर्णि-ब्रह्मसावर्णि-धर्मसावर्णि-मेरुसावर्णि[2]-देवसावर्णि[3]-इन्द्रसावर्णिनामानः चतुर्दशभागवतोक्तमनवः। हरिवंशविष्णुपुराणयोस्तु देवसावर्णीन्द्रसावर्णी त्रयोदशचतुर्दशमनू रौच्यभौत्य[4]शब्दाभ्यां निर्दिष्टौ। **चतुर्णां** ब्रह्मसावर्ण्यादीनां **सञ्ज्ञासाम्यं** सर्वत्र सावर्ण्यशब्दानुस्यूतेरिति भावः।

**स्वायम्भुवादिषु** स्वायम्भुव-स्वारोचिष-रैवत-उत्तमेषु। एतद् व्याख्यानम्। भाष्ये 'विभागः' इत्यस्य 'पृथक्करणम्' इत्यर्थः। **मेरुसावर्णेरपीति**॥ भागवते विष्णुपुराणे च सावर्णिशब्दगृहीतस्य[5] अष्टमस्य मनोरेव मेरुसावर्णि-शब्देनापि ग्रहणमभ्युपगम्यैवमुक्तम्। मेरुरिव सावर्णिर्मेरुसावर्णिरिति तदर्थ इति **केचित्**। 'भविता मेरुसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः' इति भागवतकोशविशेषे, 'रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति। 'तस्य चेन्मेरुसावर्णिः' इति मत्स्यपुराणे, हरिवंशे सप्तमेऽध्याये- 'तथैव मेरुसावर्णिः मनवस्तु चतुर्दश।' इति[7] मेरुसावर्णेरुपात्तत्वात् तस्यापि सञ्ज्ञासाम्याद् ग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः। भागवते वेदसावर्णीन्द्रसावर्ण्योरुपात्तत्वेऽपि,

'त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति मुने मनुः।
भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय[8] भविता मनुः॥'

इति विष्णुपुराणे नामान्तरेण त्रयोदशचतुर्दशयोर्ग्रहणाद् विष्णुपुराणोक्तस्यैव परैर्गृहीतत्वादेवमुक्तिर्युक्ता। तथा चाष्टमनवमदशमैकादशानां ब्रह्मसावर्ण्य-रुद्रसावर्ण्य-धर्मसावर्ण्य-दक्षसावर्ण्यानां भविष्यतां मनूनां ग्रहणे भागवतोक्त-मेरुसावर्णेरपि नामसाम्यात् ग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार इति भावेनैवमुक्तमित्यपि **आहुः**।

एवं प्राधान्यात् पृथक्करणमित्येवमस्तु। परोक्तानां सावर्ण्यानाम्, तथा च

---

१. 'सूर्यसावर्णि' इति नामान्तरं सूर्यपुत्रत्वात्
२. 'रुद्रसावर्णि' इति नामान्तरम् ३. 'वेदसावर्णि' इति नामान्तरम्
४. भौच्य (पा.) ५. शब्देन गृहीतस्य (पं.)
६. तस्य वै (पा.) ७. इति साक्षात् (प्र.) ८. मैत्रेर (प्र.)

स्वायम्भुवादिषु [1]हेतुरसिद्ध इति भावः। भाष्ये चशब्दो युक्त्यन्तरसमुच्चायक इति भावेनाह- **किञ्चेति ॥ अत्र** 'ग्राह्याः' इति शेषः। 'वेद यः स प्रजावान्'[2] इति श्रवणादाह- **फलमितीति ॥** ननु स्वायम्भुवपुत्रः [3]प्रियव्रतः, तत्पुत्रा उत्तम-तापस-रैवता इति भागवतादौ प्रसिद्धम्। तत्कथं 'पूर्वेभ्य उत्तरा जायन्ते' इत्युक्तिः? इत्यत आह- **तत्सन्ततावित्यर्थ इति ॥** प्राधान्यं सप्रतियोगिकमिति तद् दर्शयति- **उत्तरान् प्रतीति ॥ तत्सन्ततावजातान् प्रति** स्वारोचिषादीन् प्रति। स्वारोचिषोऽग्नेः पुत्रः, चाक्षुषः चक्षुषः सुतः, वैवस्वतसावर्णी सूर्यपुत्रौ, दक्षसावर्णिर्वरुणपुत्रः, ब्रह्मसावर्णिः उपश्लोकात्मजः इत्यस्य भागवते [4]प्रसिद्धेरिति भावः। **विषयसप्तमीति ॥** तथा चाजातविषये[5] पूर्वेषां वयसा ज्यैष्ठ्यमेव [6]प्राधान्यप्रयोजकमिति भाष्यार्थ इति भावः। तत्सन्ततावजातान् प्रति प्रथमानां कथं प्राधान्यम्? इति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या परिहरति- **इदमुक्तं भवतीति ॥** 'सम्बन्धे सति' इत्यत्र सम्बन्धः [7]प्रथमत्व-उत्तरत्वरूपो द्रष्टव्यः। स एव कुतः? इत्यतो हेत्वर्थगर्भविशेषणम्- **अयुगपद्भाविष्विति ॥** क्रमभाविष्वित्यर्थः। सम्बन्धाभावोपपादनाय 'अयुगपद् भाविषु इत्युक्तम्' इत्यपि आहुः। **उक्तविधया** 'पूर्वेभ्यो हि' इत्यादिभाष्योक्तविधया। **अन्यथा** उक्तविधया विना प्रकारान्तरेण। 'इति' इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धः।

## भाष्यम्

**तापसस्य भगवदवतारत्वाद् अनुक्तिः। तच्च भागवते प्रसिद्धम्। मानसत्वं च सर्वेषां मनूनामुक्तं भागवते-**

---

१. प्राधान्यरूपः  २. गौ.खि.

३. अथातः कीर्तय वंशं पुण्यकीर्तिः कुरूद्वह। स्वायम्भुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपाऽलभत् सुतौ॥ (भाग. ४.९.८)

४. प्रसिद्धिरिति (पा.)  ५. जातविषये (मं.१)

६. प्राधान्यात् प्रयोजकमिति (पा.)  ७. प्रथमोत्तरत्वरूपः (प्र.)

'ततो मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान् ।'[1]

इति। अन्यपुत्रत्वं त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद् भवति। प्रमाणं चोभयविधवाक्यान्यथाऽनुपपत्तिरेव[2]। 'पूर्वे' इति विशेषणाच्चैतत्सिद्धिः। मत्तो भावो येषां ते **मद्भावाः**। ये ते ब्रह्मणो [3]मानसा जातास्ते[4] मत्त एव जाता इति भावः ॥ ६-७ ॥

## प्रमेयदीपिका

प्रथमाश्चेद् गृह्यन्ते तदा चतुर्थस्तापसो गीताऽभिप्रेततया कुतो न व्याख्यायते[5]? इत्यत आह- **तापसस्येति ॥ अनुक्तिः** अव्याख्यानम्। भगवति च 'मद्भावा मानसा जाताः' इति विशेषणासम्भवादिति भावः। तापसस्य भगवदवतारत्वं कुतः? इत्यत आह- **तच्चेति ॥**

'चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः।
हरिरित्याहुतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥'[6]

इत्यादिना। ननु यदि विशेषणासम्भवात् प्रथमप्राप्तातिक्रमेण तत्सम्भवतां ग्रहणम्, तर्हि 'मानसा जाताः' इति विशेषणासम्भवाद् एतान् परित्यज्य ब्रह्मसावर्ण्यादय एव ग्राह्याः। तेषु तत्सम्भवादिति **भास्करः**। तत्राह- **मानसत्वं चेति ॥** 'चतुर्णां दक्षदुहितरि किल भावो युगपदासीत्' इत्येवंविधं मानसत्वं न सर्वेषामिति चेन्न। अत्रार्थे तद्धितोत्पत्तेरस्मरणात्। ननु ब्रह्मपुत्राः सन्तु मानसाः, न तु तदा ते मनवः। किन्तु [7]तच्छरीरं परित्यज्य प्रियव्रतादिपुत्रा

१. भाग. ३.२१.४९ २. अनन्यथोपपत्तिः (पा.)
३. मनसा (पा.), मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि वै (ते) ॥ (कुम्भ. भा. १२.३४०.६७, पुणे १२.३२७.६१, गी.प्रे. १२.३४०.६९) ४. 'ते' इति नास्ति क्वचित्
५. व्याख्यातः (पा.) ६. भाग. ८.१.२७ ७. मच्छरीरम् (पा.)

जातास्तदैव। अतो मनुषु मानसत्वमसम्भाव्यम्[१] ? इत्यत आह- **अन्येति ॥** **तत्** मानसं शरीरमपरित्यज्य स्थितानामप्यन्यपुत्रत्वं [२]सम्भवतीति योजना। द्वितीये शरीरे जाते तत् पूर्वशरीरेणैक्यमापद्यत इति **सम्प्रदायविदः**।

किमत्र प्रमाणम् ? इत्यत आह- **प्रमाणं चेति ॥** मनूनामेव ब्रह्ममानसपुत्रत्ववाक्यम्, प्रियव्रतादिपुत्रत्ववाक्यं चेति **उभयविधवाक्यम्**। [३]उपचारत्वकल्पना क्लिष्टैव। किञ्च 'पूर्वे' इति विशेषणं पूर्वेणैव सम्बध्यते, परेणैव वा, उभाभ्यामपीति त्रयः पक्षाः। पक्षत्रयेऽपि चत्वारो मनवः प्रथमा एवेति सिध्यति। आद्ये सप्तर्षीणां [४]प्रथमत्वेन तत्साहचर्यात्। द्वितीयतृतीययोर्वचनादेवेति भावेनाह- **पूर्व इति ॥** 'मयि भावो येषाम्' इति [५]व्याख्यानं प्रकृतासङ्गतम्। कारणत्वस्यात्र प्रकृतत्वात्, इति भावेनाह- **मत्त इति ॥ भावः** जन्म। ननु 'मानसा जाता' इत्यनेन भगवतस्तत्कारणत्वमुच्यते। मैवम्। [६]"ततो मनून्"[७] इति वचनस्य सत्त्वेन 'ब्रह्मणो मानसाः जाताः' इति व्याख्येयत्वात्। तर्हि कथं न व्याहतिः ? इत्यत आह- **ये त इति ॥ मत्त एव ब्रह्मान्तर्यामिणः**। ब्रह्मा तु द्वारमात्रमिति भावः॥ ६-७॥

## भावदीपिका

**येन गजेन्द्र इति ॥** 'हरिः' इत्याहूतेन 'तापसमनुना' इत्यर्थः। तथा चाष्टमस्कन्धस्थस्य 'मनुर्नाम्ना च तापसः हरिरित्याहुतः'[८] इत्येवंवाक्यस्योदा-

---

१. क. असम्भाव्यमेव    २. भवतीति (वि.)

३. उपचारत्वकल्पना तु (वि.)    ४. प्रथमत्वे (वि.)

५. 'मद्भावाः= मद्गतभावनाः वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेताः' इति शां.भा.। 'मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते' इति तद्व्याख्यानम्।

६. ततो मनुरिति वचनेन (वि.)    ७. भाग. ३.२१.४९

८. भाग. ८.१.२७

हरणेन मध्ये 'तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः' इत्यर्धस्य कल्पितत्वं ज्ञायते। हरिनामकस्य रूपस्यैव गजेन्द्रमोक्षकत्वप्राप्त्या,

'हरिस्तापसनामाऽसौ जातस्तपसि वै मनुः।
गजेन्द्रं मोक्ष(च)यामास ....... ॥'[१]

इति [२]द्वितीयस्कन्धतात्पर्येण, 'त्वां तापसं मोचितहस्तिमल्लम्[३]' इति सङ्ग्रहरामायणेन[४] च विरोधापत्तेः। नन्वितरमन्वन्तर इव तापसमन्वन्तरेऽपि भगवदवतारस्य वक्तव्यत्वात्, तदर्थं 'तत्रापि' इत्यर्ध आवश्यक इति चेन्न। इतरमनूनां भगवद्भिन्नत्वेनासमर्थतया तत्र प्राप्तोपद्रवपरिहाराय तत्र भगवदवतारस्यावश्यं वाच्यत्वात्। अत्र पुनर्भगवत एव मनुत्वेन तद्भिन्नस्वतन्त्रावतारस्यावक्तव्याद् इत्याद्यालोचनीयमिति **सम्प्रदायविदः**। **विशेषणासम्भवादिति**॥ 'जाताः' इति विशेषणासम्भवात्, रैवतात् प्रथमं चतुर्थत्वेन प्राप्ततापसातिक्रमेण 'मद्भावा मानसा जाताः' इति विशेषणसम्भववतां स्वायम्भुवादीनां ग्रहणमित्यर्थः। **एतान्** स्वायम्भुवादीन्। **तेष्विति**॥ ब्रह्मसावर्ण्यादीनां चतुर्णां दक्षदुहितरि युगपद्भावनरूपमानसत्वस्य सम्भवादित्यर्थः। **अत्रार्थ इति**॥ मनःशब्दात् *'तस्येदम्'*[५] इति तद्धिताण्प्रत्यये, णित्त्वाद् आदिवृद्धौ सत्यां किल 'मानस' इति रूपम्। तत्र युगपद्भावनरूपार्थे तद्धितोत्पत्तेरश्रवणाद् अपवादार्थं व्याख्यानमित्यर्थः। **ब्रह्मपुत्रा इति**॥ यतो ब्रह्ममनोजातत्वेन तत्पुत्राः, ततो मानसाः सन्त्वित्यर्थः। **न त्विति**॥ तथा 'चत्वारो मनवः मानसाः' इति सामानाधिकरण्यासम्भव इत्यर्थः। समानकर्तृकत्वायाह- **स्थितानामिति**॥ ननु तर्हि युगपच्छरीरद्वयोपलम्भः स्यात्? इत्यत आह- **द्वितीयशरीर इति**॥ **तत्**

---

१. मात्स्ये
२. भाग.ता. २.७.१६श्लोकसन्दर्भे।
३. हस्तिनक्रम् (बे.)
४. उ.का. ८.१३
५. पा.सू. ४.३.१२०

द्वितीयशरीरम्। 'सम्प्रदायविदः' इत्यनेन नीलाशरीरे, गाण्डीवधनुषि, भगवत्किरीटे, सीताभरणादौ च तथाभावः[1] प्रमित इति सूचयति।

ननु ब्रह्ममानसपुत्रत्व-प्रियव्रतादिपुत्रत्वप्रतिपादकवाक्ययोर्मध्ये एकस्यापि चरितार्थत्वेनाप्युपपत्तेरिति चेत्, तत्राह- **उपचारस्त्वेति**॥ **पूर्वेणैव** 'महर्षयः सप्त' इत्यनेनैव। **परेणैव** 'मनवः' इत्यनेनैव। **तत्साहचर्यादिति**॥ प्रायपाठादित्यर्थः। **वचनादेवेति**॥ 'पूर्वे' इति पदादेवेत्यर्थः। 'मद्भावः' इत्यस्य 'मत्तो भावः' इत्यर्थकत्वे पुनरुक्तिः ? इत्यभिप्रेत्य शङ्कते- **नन्विति**॥ **तत्कारणत्वं** मनुकारणत्वम्। तथा च 'मद्भावाः' इत्यनेनापि तस्यैवोच्यमानतया पुनरुक्तिरिति भावः। **ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य**। तथा च भगवन्मनोजातत्वं नोच्यत इत्याशयः। **कथं न व्याहतिरिति**॥ ब्रह्ममनोजातत्वस्य भगवज्जातत्वस्य च विरुद्धत्वेन 'मद्भावा मानसा जाताः' इत्युक्तौ व्याहतिरित्यर्थः॥ ६-७॥

## भावरत्नकोशः

**प्रकृतप्रश्नपरिहारार्थमाह- अनुक्तिरन्याख्यानमिति॥ विशेषणासम्भवात् विशेषणद्वयासम्भवात्। 'तच्च भागवते प्रसिद्धम्' इति भाष्ये= 'तापसस्य भगवदवतारत्वं भागवते प्रसिद्धम्' इत्युक्तमयुक्तम्।** तत्र **'चतुर्थ उत्तमभ्राता**

---

१. ततो नीलां तस्य सुतां च लेभे पूर्वं नीला गोपकन्यापि याऽऽसीत्। सा देहेऽस्याः प्राविशत् पूर्वमेषा यस्मादेका द्विविधा सम्प्रजाता॥ (म.भा.ता.नि. २०.४७)। धनुश्च गाण्डीवमथाब्जजस्य करोति येनाखिलसंहृतिं सः। अंशेन दत्तं तदुमापतेश्च शक्रस्य सोमस्य जलेशितुश्च॥ (म.भा.ता.नि. २०.२२४)। किरीटं तत् कृष्णमूर्ध्नि प्रविष्टं तत्तुल्यमासीत् तस्य रूपेष्वभेदात्। तदिच्छया चैव नारायणस्य शीर्ष्ण्यप्यासीत् युगपद् दुग्ध-वार्धौ॥ (म.भा.ता.नि. १६.९)। भूषणानि द्विधा भूत्वा तान्येवासन् तथैव च। अथ चूडामणिं दिव्यं दातुं रामाय सा ददौ॥ (म.भा.ता.नि. ७.१३)

मनुर्नाम्ना च तापसः' इति तापसनामानं [1]चतुर्थमनुमभिधाय,

"[2]वृषख्यातिर्नरः [3]केतुरित्याद्या दश तत्सुताः।
सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः।
[4]ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तापसेऽन्तरे।
देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप।
नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा॥[5]

'तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधसः।
हरिरित्याहुतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात्॥'[6]

इति तापसमन्वन्तरे [7]हरिनामकस्य भगवद्रूपस्य गजेन्द्रमोचकत्वाभिधानेन तापसस्य भगवदवतारत्वोक्तेरनाकलनाद्, इत्यतो हरिनामकस्य तावत् कृष्णादिश्रुत्या गरुडवाहनलिङ्गेन गजेन्द्रमोचकत्वादिलिङ्गेन च भगवदवतारत्वं सिद्धम्। [8]द्वितीयस्कन्धतात्पर्योदाहृतम्-

'हरिस्तापसनामाऽसौ जातस्तपसि वै मनुः।
गजेन्द्रं मोचयामास ससर्ज च जगद्विभुः॥'

इति मात्स्यवचनं चैनमेवार्थमाह। एवं च तापसनामा मनुरेव हरितयाऽऽहूतो गजेन्द्रममोचयद् इति तापसस्य हरेरेव भगवदवतारत्वमवबोधयितुं व्यवहितमपि 'हरिरित्याहुतो येन' इति हरिपदघटितमर्धमत्र संयोज्य पठति- **चतुर्थ उत्तमभ्रातेति**॥ भाष्ये चशब्दो 'भागवते च' इति संयोजने[9] 'हरिस्तापसनामाऽसौ',

---

१. चतुर्थं मनुमभिधाय (प्र.)　　२. वृषः ख्यातिः (विजयध्वजीये)
३. सेतुः (प्र.)
४. ज्योतिर्वामादयः (पा.). ज्योतिर्व्योमादयः (प्र.), ज्योतिर्धर्मादयः (लिङ्गेरी)
५. भाग. ८.१.२८-३०　　६. भाग. ८.१.२७
७. हरिनामकभगवद्रूपस्य (प्र.)　　८. भाग. २.७.१६ श्लोकसन्दर्भे।
९. योजने (प्र.)

'चतुर्थस्तापसो नाम्ना'[१] इत्यादिपुराणे चेति [२]समुच्चयार्थ इति भावेन आदिशब्दः प्रयुक्तः।

**इदमत्रावधेयम्**- उत्तमः तापसो रैवतश्च त्रयो मनवः प्रियव्रतराजस्य पुत्राः। तत्रोत्तममन्वन्तरे [३]सत्यसेननामको भगवदवतारः, तापसमन्वन्तरे हरिनामको भगवदवतारः। तत्रापि यस्तापसनामा मनुः हरिशब्देनापि भणितः प्रियव्रतपुत्रः स एव [४]स्वान्तरे हरिण्यां हरिमेधसः सकाशाद्धरिनामा पुनरप्यवतीर्णः। रैवतः पञ्चमो मनुः। तत्र [५]वैकुण्ठनामा भगवदवतार इति। एवं सति 'तापसनामाऽसौ मनुरेव हरिरित्याहूतो गजेन्द्रं मोचयामास' इति द्वितीयस्कन्धतात्पर्यम्, 'त्वां तापसं मोचितहस्तिमल्लम्' इति [६]पण्डिताचार्यस्योक्तिः, '[७]श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयः'[८] इति भागवतश्लोके तदा तापसनामा हरिर्भगवान् अरणार्थिनम्= शरणार्थिनमिति [९]तट्टीकावाक्यं च सङ्गच्छते। एतेन 'प्रियव्रतसुतस्तापसो मनुः हरिश्च हरिमेधसः पुत्र उक्त इति टीकायां कथमेकार्थप्रतिपादकतया अर्धद्वयमेकीकृत्य पठितम्?' इति चोद्यं निरस्तम्।

तापसनामा मनुरेव हरिनामकश्च प्रथितो गजेन्द्रमोचकः। स एव पुनरंशेन हरिण्यां हरिमेधसो हरिनामा भगवदवतारश्चेत्यर्थस्फोरणाय **प्रमेयदीपिकायां**

---

१. विष्णुरहस्ये अष्टाविंशोऽध्याये। २. समुच्चयार्थमिति भावेन (पा.)

३. धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः। सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह॥ (भाग. ८.१.२५)

४. स्वान्तरो (मं.१)

५. पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः। तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम्॥ (भाग. ८.५.४)

६. पण्डिताचार्यसूक्तिः (पं.,प्र.), सङ्ग्रहरामायणे उत्तरकाण्डे ८.१३

७. 'स्मृत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयः' (प्र.) इति विजयध्वजीयः पाठः।

८. भाग. २.७.१६ ९. विजयध्वजीयम्।

'चतुर्थ उत्तमभ्राता' इत्यर्धं 'हरिरित्याहुतो येन' इत्यर्धं च व्यवहितमप्येकीकृत्य पठितवान् जयतीर्थमुनिरिति द्वितीयस्कन्धभागवतोपासनायां सुधीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणैर्विभावितत्वात्। तथा च भागवतकथासङ्ग्रहे **विजयीन्द्रस्वामिनः** यस्तापसनामा मनुर्गजेन्द्रेण हरिरित्याहूतः तं ररक्ष, स एव हरिमेधसो हरिण्यां हरिर्जातः। स च प्रियव्रतपुत्रं भगवदंशं तापसनामकं मनुं त्रिशिखनामकमिन्द्रं 'सत्यका हरयो वीराः'[1] इति 'शास्त्रोक्तदेवान् ज्योतिर्व्योमादीन् सप्तऋषींश्च ररक्ष' इति।

**यत्तु** 'तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेधस इति भागवते पठ्यमानोऽर्धः कल्पितः, टीकायां तदपाठात्' इति। तन्न। टीकायामेवं पाठस्य तापसो भगवदवतारो भागवते प्रसिद्ध इति भाष्यघटनाय कृतत्वात्। भागवत एव 'चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः' इति वचनानन्तरम् अविगानेन पठ्यमानस्य 'वृषख्यातिर्नरः सेतुः[2]' इत्यादेरपि टीकायामपाठेन कल्पितत्वप्रसङ्गाच्च। न चेष्टापत्तिः। तस्यापि कल्पितत्वे तत्पुत्रादेरप्यनुक्त्यापत्त्या प्रायपाठविरोधात्। 'वृषख्यातिः' इत्यादि-वचनानि टीकोपात्तश्लोकानन्तरमेव पठनीयानीति तु दृष्टहान-अदृष्टकल्पनरूपत्वाद् अयुक्तम्। यदि च [3]सूत्रभाष्ये- आत्मशब्दस्य भगवत्परत्वसिद्धये

[4]'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते।'

[5]'अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान्।
दत्तं दूर्वाससं सोमम् आत्मेशब्रह्मसम्भवान्॥'

इति भागवतपाठेऽपि 'अनसूया' इत्यर्धं परित्यज्य तत्पूर्वोत्तरार्धपठनमिव, अत्रापि टीकायां 'तत्रापि जज्ञे' इत्यर्धं परिज्यत्य उपयुक्तयोरेवार्धयोः पठनमिति मन्यसे, तदा भाष्यघटनाय उपयुक्तमेव गृहीतमिति क्व कल्पितत्वजल्पः!

---

१. भाग. ८.१.२८ २. नरश्रेष्ठः (प्र.)
३. ब्र.सू. १.१.७ ४. भाग. १.२.११
५. भाग. ४.१.१५, 'अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान्।' इति विजयध्वजीयपाठः।

किञ्च विष्णुपुराणे -

"[१]तापसस्यान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव तु।
हरिण्यां हरिभिः सार्धं हरिरेव बभूव ह॥"[२]

इति हरिनामकावतारस्य हरिण्यां प्रादुर्भावस्य स्पष्टमभिधानेन, विष्णुरहस्ये अष्टाविंशेऽध्याये -

'चतुर्थस्तापसो नाम्ना ह्युत्तमस्यानुजो मनुः।
स्वयमेव [३]हि यो विष्णुर्लीलया मनुतां गतः।
[४]तस्येमे तनया जाता वृषख्यात्यादयो दश।
नासत्यस्त्रिशिखो नाम्ना प्राप्त इन्द्रपदं सुराः।
हरिवीरादयस्तत्र विधृतेस्तनयास्तु ये।
ततो वैधृतयो नाम[५] धृता वेदास्तु तैः सह।
हरिमेधा ऋषिर्नाम तस्य स्त्री हरिणी सती।
तस्यां जज्ञे हरिः साक्षाद् अहमेव [६]सुरेश्वरः॥'

इत्युक्त्वा, [७]तत्रैव तु चतुस्त्रिंशेऽध्याये-

'स्वशक्त्या युध्यतस्तस्य[८] शक्तोऽभून्न जलेचरः।
प्राणसंशयमापन्नो गजो दीनोऽस्मरद्धरिम्।
तदैवाविरभूत् साक्षाच्छङ्खचक्रगदाधरः।

---

१. एतस्यैव विष्णुरहस्ये 'जातस्तमसि' इत्याद्युक्तेः 'तामसः' इति नामान्तरं च। अत एव विष्णुपुराणे बहुस्थले 'तामसः' इत्युक्तिः।- (भाग.-सत्यधर्मीय ८.१.२७)
२. वि.पु., अंश- ३, अ.१, श्लो. ३९ ३. ह्यथो (पा.)
४. यस्य (पा.), तस्य मे (पा.)
५. ततो वै विधृतयो नाम (प्र.), ततो वै वैधृतो नाम (पा.)
६. सुरेश्वर (पा.) ७. तत्रैव चतुर्विंशेऽध्याये (प्र.)
८. तस्याः (पा.)

दारयित्वाऽरिणा नक्रं ग्राहस्थममोचयद्[1] गजम्।
ग्राहं चामोचयत् तस्माद् ग्राहदेहाद्धरिस्तदा॥'

इति हरिनामकस्य भगवदवतारस्यैव विस्पष्टमुपवर्णनेन च भागवते पठ्यमानस्य 'तत्रापि जज्ञे' इति अर्धस्य कल्पितत्वकल्पनम् अतिसाहसम्। 'त्वां तापसं मोचितहस्तिमल्लम्'[2] इति [3]पठितपण्डिताचार्यसूक्तिः- तापसस्यैव हरिशब्दितस्य गजेन्द्रमोचकत्वमित्येव विस्पष्टमावेदयतीति सर्वं समञ्जसम्।

**विशेषणासम्भवात्** 'मद्भावा मानसा जाताः' इति विशेषणासम्भवात्। **प्रथमप्राप्तेति**॥ चतुर्थतया क्रमप्राप्ततापसातिक्रमेणेत्यर्थः। **तत्सम्भवताम्** तत्= विशेषणं सम्भवद् येषु तेषाम्, सम्भवद्विशेषणकानामित्यर्थः। **एतान्** स्वायम्भुव-स्वारोचिष-रैवत-उत्तमान् **ब्रह्मसावर्ण्यादयः** ब्रह्मसावर्ण्यो रुद्र-सावर्ण्यो धर्मसावर्ण्यो दक्षसावर्ण्य इति चत्वारः। भाष्ये 'ततो मनून्' इत्यर्धात् पूर्वम् 'स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः'[4] इति तृतीयस्कन्धगत-श्लोकार्धसंयोजने[5], 'ससर्ज' इत्याख्यातोपात्तकर्तृलाभः। 'सर्वेषाम्' इति भाषणमनुपपन्नम्? दक्षप्रजेश्वरकन्यायां चतुर्णामिव सर्वेषां मनूनां मनो लग्नमित्यनुपलम्भादिति भावेन शङ्कते- **चतुर्णामिति**॥ **भावः मनः। अत्रार्थ इति**॥ जात-भवाद्यर्थ इव, 'युगपदेकत्र मनः कृतमेभिः' इति पराभिप्रेतेऽर्थे मनःशब्दाद् अण्प्रत्ययरूपतद्धितप्रत्ययोत्पत्तेः पाणिनिनाऽननुशासनादित्यर्थः। तदा ब्रह्मपुत्रत्वदशायाम्। मनुत्वदशायां ब्रह्ममनस्सम्भूतत्वरूपं मानसत्वविशेषण-मसम्भवि। मानसत्वदशायां मनुत्वमेव [6]नास्तीति भावः। प्रियव्रतादिपुत्रत्व-मपरित्यज्य स्थितानामेव पश्चात् तन्मानसं शरीरं भवतीति यथाश्रुतयोजनायाम्, प्रियव्रतादि[7]पुत्रत्वानन्तरं मानसशरीरप्राप्तिः प्रतीयते। सा च प्रमाणबाधितेति भावेन

१. ग्राहस्यामोचयद् (प्र.)
२. सङ्ग्रहरामायणे उत्तरकाण्डे ८.१३
३. 'पठित' इति नास्ति (प्र.)
४. भाग. ३.२१.४९
५. ...श्लोकार्थसंयोजने (प्र.)
६. नासीदिति (मं.१)
७. आदिपदं नास्ति (प्र.)

भाष्यम् अन्यथा योजयति- **तन्मानसमित्यादि** ।। त्यवुपपत्तये उक्तम्- **स्थिता-नामिति** ।। 'अन्यपुत्रत्वम्' इति भाष्ये विदुरयुधिष्ठिरादिवत् शरीरान्तरग्रहणा-भिप्राये मनुषु मानसत्वमसम्भव्येवेति कृतचोद्यनिरासो न स्यात् ? इत्यतो भाष्यं घटयितुमाह- **द्वितीयशरीर इति** ।। नग्नजितः पुत्र्या नीलादेव्या गोपाल-कन्यकायाश्च नीलादेव्याः द्वितीयशरीरस्य पूर्वशरीरेणैक्यं पुराणादावावेद्यते, तद्वदिति भावः । **सम्प्रदायः**- शिष्येषु प्रदानम् ।

**पुत्रत्ववाक्यम्**- पुत्रत्वप्रतिपादकं वाक्यम् । प्रियव्रतादिपुत्रभावदशायां पूर्वदेहत्यागाभ्युपगमेऽपि भूतपूर्वगत्या मानसत्वमस्तु । मानसत्वदशायां वा मनुत्वं भाविभावाभिप्रायेणास्तु इति अन्यतरद्गौणम् ? इत्यत आह- **उपचारेति** ।। मानसशब्दस्य मनुशब्दस्य वा गौणवृत्तिकल्पनेत्यर्थः । 'अनन्यथोपपत्तिः' इति भाष्यपाठे 'अन्यथाऽनुपपत्तिः' इत्यर्थः । भाष्यगतचशब्दार्थोक्तिः- **किञ्चेति** ।। **तत्साहचर्यात्** प्रथममन्वन्तरस्थसप्तऋषिसहपाठात् । 'सहपाठश्च धर्मग्राहकः[1] *'विपराभ्यां जेः'*[2] इत्यादौ दृष्ट इति भावः । 'मद्भावाः= मद्गतभावनाः' इति शङ्करभाष्यं तात्पर्यतोऽनुवदति - **मयीति** ।। **प्रकृतत्वात्** 'अहमादिर्हि देवानाम्'[3], 'मत्त एव पृथग्विधाः'[4] इति प्रकृतत्वात् । 'भव उत्पत्तिः' 'भावः सत्ता' इत्यन्यत्र[5] टीकोक्तरीत्या वैयाकरणरीत्या च भावशब्दस्य सत्तावाचित्वे 'मद्भावाः' इति सत्ताप्रदत्वलाभाद् 'विशेषकारणत्वमाह' इति प्रतिज्ञाविरोधः ?

---

१. धर्मपाठश्च सहग्राहकोऽपि (पं.), सहपाठश्चाधर्मग्राहकः (प्र.)

२. *'विपराभ्यां जेः'* (पा.सू. १-३-१९) वि-पराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेः आत्मनेपदं स्यात् । 'विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते साहचर्यात्, तेनेह न भवति । बहुवि जयति वनम् । परा जयति सेनेति ।' -काशिका । (बहुवि= बहुपक्षिकम् । परा सेना जयतीत्यन्वयः । परा= उत्कृष्टा ।)

३. भ.गी. १०.२ ४. भ.गी. १०.५

५. तत्त्वोद्योतटीकायाम्- ईश्वरस्य संसारिभेदानुभवसमर्थनसन्दर्भे उदाहृतैतच्छ्लोक-व्याख्यायाम् ।

इत्यत आह- **भावो जन्मेति** ॥ 'भावः पुमान् जन्मनि स्यात्' इत्यमरकोशः[1]।

ननु 'मत्तो भावः' इति भाषणमयुक्तम्? 'मानसा जाताः' इति गीताचार्येण स्वमनोजातत्वोक्त्या पुनरुक्त्यापत्तेः, इति शङ्कते- **नन्विति** ॥ **ब्रह्मण इति** ॥ 'स आत्मानं मन्यमानः कृत्यकृत्यमिवात्मभूः'[2] इति चतुर्मुखस्य 'ततो मनून्' इत्यत्र प्रकृतत्वादिति भावः। **व्याख्येयत्वात्** 'मानसा जाताः' इति गीतायाः। **व्याहतिः** चतुर्मुखमनोजातत्व-भगवज्जातत्वोक्त्योर्विप्रतिषेधः। व्याहतिं परिहर्तुं 'मत्तः' इत्यस्यार्थमाह- **मत्त इति** ॥ तर्हि भागवतविरोधः? इत्यत उक्तम्- **ब्रह्मा त्विति** ॥ ६-७ ॥

भगवद्गीता

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थम् अहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

भाष्यम्

सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह- **अहमित्यादिना** ॥ ८-११ ॥

---

१. अमरशेषः (प्र.) २. भाग. ३.२१.४९

## प्रमेयदीपिका

ननु 'एतां विभूतिम्'[1] इति परिज्ञातुः फलमुक्तम्। तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यतस्तात्पर्यान्तरमाह- **सन्ति चेति**।। 'उक्तफले विश्वासजननार्थम्' इति शेषः।। ८-११।।

## भावरत्नकोशः

**फलमुक्तमिति**।। 'योगेन युज्यते'[2] इत्यविकम्पयोगात्मा(?)मिरूपं फलमुक्त-मित्यर्थः। **पुनरिति**।। 'बुद्धियोगं ददामि'[3], 'तमो नाशयामि'[4] इति च फलं परिज्ञातुः पुनरुच्यत इत्यर्थः। **तात्पर्यान्तरम्** न फलोक्तौ तात्पर्यम्, येन पुनरुक्तिः स्यात्। किन्तूक्तफले विश्वासजननार्थं 'सन्ति भजन्तः केचित्' इत्यर्थप्रतिपादने तात्पर्यमिति तात्पर्यान्तरमित्यर्थः।। ८-११।।

**गीताक्षरार्थस्तु**- षष्ठे ध्यानमुक्तम्, नवमान्ते 'मन्मना भव'[5] इति स्मारि-तम्। तच्च ध्येयसापेक्षम्। विशिष्टाधिकारिणां च भगवद्विभूतयो ध्यातव्याः। अतो ध्यानशब्दितोपसनाकर्मभूतानि भगवतो विभूतिरूपाण्यनेन दशमाध्यायेन निरूप्यन्ते। तत्रादौ केषाञ्चिद् बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां च सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणरूपं विशेषकारणत्वमपि भगवत उच्यते। [6]विशिष्टाधिकारिध्येयरूपाणाम् अत्र कथनाद् 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्'[7] इत्यादिना पञ्चमान्तादौ ध्येयमप्युक्तमिति शङ्काऽनवकाशः। ननु विभूतयोऽपि 'रसोऽहम्'[8] इत्यादिना 'अहं क्रतुः'[9] इत्यादिना चाभिहिता एव। सत्यम्। उक्तानामेव प्रपञ्चनमिह क्रियते। अत एव वक्ष्यति- 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च'[10] इति। अत एव चैतदध्यायं विभूतिविस्तरयोगं

---

१. भ.गी. १०.७ २. भ.गी. १०.७ ३. भ.गी. १०.१०
४. भ.गी. १०.११ ५. भ.गी. ९.३४
६. विशिष्टाधिकारिणां ध्येयरूपाणाम् (पा.) ७. भ.गी. ५.२९
८. भ.गी. ७.८ ९. भ.गी. ९.१६ १०. भ.गी. १०.१८

व्यपदिशन्ति । विभूत्युक्तेरेव भूयस्त्वाद् अवान्तरार्थोक्तावपि अध्यायस्यैक-वाक्यता।

तत्र अर्जुनस्य श्रोतृत्वसम्पत्तिप्रतिपादकविशेषणोक्तिपूर्वकं वक्तव्यं प्रतिज्ञायते- **भूय इति ॥ प्रीयमाणाय** मद्वचनं श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते । पूर्वं (१.४७) बन्धुस्नेहात् शोक उक्तः । इदानीं तु भगवद्वचनश्रवणनिमित्तसन्तोषप्राप्तिं श्रोतृत्वसम्पत्तिं प्रतिपादयितुम् इदं विशेषणमित्याकरे स्फुटम् । **भूय एव** पुनरपि **हितकाम्यया** हितेच्छया **यद् वक्ष्यामि** तत् **परमम्** उत्कृष्टं **वचः शृणु** । मन्महिमप्रतिपादकं वचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु॥ १ ॥

प्रतिज्ञातो महिमोच्यते- **न मे विदुरिति ॥ मे** मम **प्रभवं** प्रभावम्, सामर्थ्यशब्दितं महिमानम् । यद्वा प्रकृष्टो भवः **प्रभवः** 'भवः संसारजन्मनोः' इत्यभिधानात् **जन्म** तत् **मे** मदीयं 'जगतः' इति शेषः । मदधीनां जगदुत्पत्तिं **सुरगणा न विदुः** न जानन्ति । **महर्षयः** मरीच्याद्याश्च न विदुः । 'ज्योतिषि भावाच्च'[१] इत्यादिशास्त्रावेदितसर्वज्ञभावा अपि देवादयः सामान्यतो जानन्तोऽपि विशेषतो न जानन्ति । देवानां महर्षीणां चाज्ञाने अन्येषां तत्सुतरामिति द्योतयितुं 'सुरगणाः', 'महर्षयः' इति पदं सर्वोपलक्षकमुपात्तम् । अथवा **मे प्रभवं** ममोत्पत्तिं **देवादयः** सामान्यतोऽपि **न विदुः** । कुतः ? अभावादेव । अभावे हेतुरयमुच्यते- **अहमादिरिति ॥** [२]**देवानां महर्षीणां च सर्वशः** सर्वेण प्रकारेण **आदिः** उत्पत्तिः **अहम्** । यदाहुः- 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः' इति । तदधीनत्वात् ताच्छब्द्यम्, मदधीना । **अहमादिः** कारणमिति वा । देवमहर्ष्यादिरूपस्य सर्वस्यापि जगतः उत्पत्तिर्यदधीना तस्य कुतो जनकादुत्पत्तिः ? यदि च मत्प्रभाव-वज्जगदुत्पत्तिवच्च ममापि प्रभवः सन् स्यात् तर्हि तं देवादयः सामान्यतो जानीयुः ।

---

१. ब्र.सू. १.३.३२, ज्योतिषि= सर्वज्ञत्वे भावाच्च । आदित्यप्रकाशे अन्तर्भाववत् तज्ज्ञाने सर्ववस्तूनाम् अन्तर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाच्च विद्यानाम् । इति भाष्ये ।

२. देवर्षीणाम् (पा.)

तेषां सामान्यतः सर्वज्ञत्वात् । अतः सर्वथाऽनुपलम्भात् स नास्तीति निश्चीयत इति भावः ॥ २ ॥

एवं देवाद्यज्ञेयमहिमत्वम् उत्पत्तिराहित्यं चोक्त्वा स्वस्याजत्वादिज्ञानिनो [1]मोक्षाख्यमहिमाऽत्रोच्यते- **यो मामिति** ॥ **अजम्** उत्पत्तिहीनम् **अनादिम्** अन्तर्णीतण्यर्थादनितेः पचाद्यचि, अनः= चेष्टयिता चासौ आदिः= कारणं च सर्वस्येति अनादिः। बहुलग्रहणाद् विशेषणयोरपि समासः। तच्चेष्टकत्वं प्रागनुक्तं कथमनूद्यत इति चेन्न । [2]प्रभावे सर्वस्यान्तर्भावात् । **लोकमहेश्वरं** लोकानां महास्वामिनं च। **असम्मूढः** असम्भ्रान्तः सन् **यो वेत्ति** जानाति, **स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते** प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

यदुक्तम् 'अनादिम्'[3] इति सर्वकारणत्वं तद् विविच्यते- **बुद्धिरित्यादिना** ॥ कार्याकार्यविनिश्चयो **बुद्धिः**, **ज्ञानं** प्रतीतिः। **असम्मोहः** अकार्येच्छाराहित्यम्, मिथ्याज्ञानाभावो वा। '**क्षमा** क्रोधाभावेन सह अपकर्तुरनपकृतिः' इति षोडशाध्यायभाष्यम्[4]। '**सत्यं** यथार्थज्ञानपूर्वकम् अनुष्ठानम्'[5] इति तैत्तिरीयभाष्यम्, यथार्थभाषणं वा। **दमः** इन्द्रियनिग्रहः **शमः** परमात्मनिष्ठता **सुखम्** अनुकूलवेदनीयम्, **दुःखम्** प्रतिकूलवेदनीयम् । '**भवः** उत्पत्तिः **भावः** सत्ता' इति तत्वोद्योतटीका[6]। **भयं** त्रासः, **अभयं** त्रासविरोधिमनोव्यापारः ॥ ४ ॥

**अहिंसेति** ॥ **अहिंसा** [7]परपीडाऽभावः । **समता** द्वन्द्वेषु निर्विकारत्वम्,

---

१. मोक्षापादकत्वाख्यमहिमा (मं.१,प्र.) २. प्रभवे (पं.)

३. भ.गी. १०.३ ४. गी.भा. १६.३

५. यथार्थज्ञानम् ऋतम्, तत्पूर्वकं यथार्थवचनं करणं च सत्यम्। 'ऋतं यथार्थविज्ञानं सत्यं तत्पूर्विका कृतिः' इति शब्दनिर्णये। - तै.भा. १.१७

६. ईश्वरस्य संसारिभेदानुभवसमर्थनसन्दर्भे उदाहृतैतच्छ्लोकव्याख्यायाम् ।

७. परप्राणपीडाऽभावः (मं.१)

**तुष्टिः** विषयालम्बुद्धिः। '**तपो** ब्रह्मचर्यादि' इति षोडशाध्यायभाष्यम्[१]। **दानम्** न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम्। **यशः** कीर्तिः, **अयशः** दुष्कीर्तिः। एते नानाविधा **भावाः** बुद्ध्यादयो विंशतिधर्माः **भूतानां** सशरीरजीवानां **मत्त एव भवन्ति** ॥ ५ ॥

न केवलं भूतानां बुद्ध्यादिधर्मा मत्त एव भवन्ति, अपि तु सर्वभूतानि चेत्युच्यते- **महर्षय इति** ॥ 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठस्तु महातेजाः'[२] इति मोक्षधर्मोक्ताः **पूर्वे** प्रथममन्वन्तरस्थाः **सप्त महर्षयः पूर्वे** प्राथमिकाः **चत्वारः मनवः** स्वायम्भुव-स्वारोचिष-रैवत-उत्तमाः। **मद्भावाः** मत्तो भावः[३]= जन्म येषां ते तथोक्ताः। ये च **मानसाः** ब्रह्मणो मनसा जाता चतुर्मुखस्य मनस उद्गताः। मनःशब्दात् '*तस्येदम्*'[४] इत्यण्। स एव सम्बन्ध उद्घाटितः- 'जातः' इति। तेऽपि मद्भावाः मत्त एव ब्रह्मान्तर्यामिणः समुद्भूताः, ब्रह्मा तु द्वारमिति भावः। **येषां मनूनां लोके इमाः** वर्तमानाः **प्रजाः** अपत्यानि ते मद्भावा इत्यन्वयः।

अनेन च विशेषणेन स्वायम्भुवाद्या एव चत्वारो मनवोऽभिप्रेता इति विज्ञायते। भविष्यतां मनूनां सावर्ण्यसञ्ज्ञकानां वर्तमानप्रजासन्तानकर्तृत्वायोगात् न तेऽत्र ग्राह्याः। एतेन 'ततो मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्'[५] इति भागवते स्वायम्भुवादीनां ब्रह्ममानसपुत्रत्वावेदनात् कथं ते 'मद्भावाः' उच्यन्ते ? इति निरस्तम्। ब्रह्मान्तर्यामिणो मत्त एव जाताः। ब्रह्मा तु

'निमित्तमात्रमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालाख्यारूपिणस्तव ॥'[६]

इति शास्त्राद् द्वारमात्रमित्यभ्युपगमात्। ननु च यदा ब्रह्मपुत्रतादशायां मानसाः तदा न ते मनवः, यदा च प्रियव्रतादिपुत्रतादशायां मनवः, तदा न ते मानसाः।

---

१. गी.भा. १६.१　　२. भा. १२.३४३.३०
३. 'भावः' इति नास्ति (प्र.)　　४. पा.सू. ४.३.१२०
५. भाग. ३.२१.४९　　६. भाग. १०.७९.८

अतो मनुषु मानसत्वम्, मानसेषु वा मनुत्वम् असम्भव्येवेति कथं 'मद्भावा मानसा जाताः' इति विप्रतिषिद्धमुच्यत इति चेन्न। ब्रह्मपुत्रतादशायां यन्मानसं शरीरमासीत् तदपरित्यज्य स्थितानामेव प्रियव्रतादिपुत्रभावमापन्नानां मनुत्वम्। द्वितीयशरीरे जाते तत्पूर्वशरीरेणैक्यमापद्यत इत्यङ्गीकारे विप्रतिषेधशङ्काऽनवकाशादिति भाष्यटीकयोः स्फुटम् ॥ ६ ॥

उक्तमाहात्म्यपरिज्ञातुः फलमुच्यते- **एतामिति ॥ यः मम एतां** 'न विदुः सुरगणाः'[१] इत्यादिश्लोकोक्तां **विभूतिं** विशिष्टं भवनं सुरगणाद्यविज्ञेयतयोक्त-माहात्म्यम्[२], वक्ष्यमाणप्रकारेण विविधभवनं वा **योगं** बुद्ध्यादिसर्वधर्म-स्रष्टृत्वोक्तिलभ्यं प्रभवपदोक्तं वा सामर्थ्यं च **तत्त्वतः** याथातथ्येन **वेत्ति सः अविकम्पेन** निश्चलेन **योगेन** ध्यानयोगेन **युज्यते** युक्तो भवति। **अत्र** एतस्मिन्नर्थे **संशयो न** ॥ ७ ॥

[३]उक्तफले विश्वासजननार्थं 'सन्ति च तथा भजन्तः केचित्' इत्युच्यते- **अहमित्यादिना ॥** '[४]प्रभवसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात् प्रभवभोक्तृत्वाच्च प्रभवः' इति सप्तमभाष्यम्[५]। 'प्रभवत्यस्मात्' इति प्रभवः= उत्पादक इति वा, **प्रवर्तते** स्वस्वव्यापारेषु। 'प्रलयादिरपि मत्त एव' इत्यप्युपलक्ष्यते। 'माम्' इत्यनुक्तेः जीवेश्वरैक्याभिप्रायेण स्वात्मानमुद्दिश्य 'अहमेव सर्वस्य प्रभवः' इत्यादि मत्वा भजन्त इति प्रतीतिः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम् 'अहं सर्वस्य प्रभवः' इत्यादिनैव 'माम्' इति सिद्धावपि, पुनः 'माम्' इत्युक्तम्। **बुधाः** अवगतभगवत्तत्त्वाः। **भाव-समन्विताः** भक्त्या समुपेताः ॥ ८ ॥

कथम्भूता भजन्ते **मच्चित्ताः** [६]मय्यर्पितमानसाः। **मद्गतप्राणाः** मद्विषय-

---

१. भ.गी. १०.२ २. ... महत्ताम् (प्र.)

३. तत्र फले (मं.१) ४. प्रभवस्य सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वाद् इत्यर्थः ।

५. गी.भा. ७.६ ६. मदर्पितमानसाः (पं.)

प्राणादिचेष्टाः । **बोधयन्तः** [1]मत्प्रभावं शिष्यान् अवगमयन्तः । **कथयन्तः** कीर्तयन्तः । 'नित्यम्' इति सर्वत्र सम्बध्यते । **तुष्यन्ति** विषयेष्वलम्बुद्धिमन्तो भवन्ति [2]च इति । तत्र हेतुः- **रमन्ति** रमयन्ते= भगवदनुग्रहप्राप्तं स्वरूपसुख-मनुभवन्ति च इति ॥ ९ ॥

य एवं भजन्तः **तेषां सततयुक्तानां** नित्याभियुक्तानां= नित्यं मयि निबद्धमनसां **प्रीतिपूर्वकं** भक्तिपूर्वकं **भजतां** सेवमानानां ध्यायतां **बुद्धियोगम्** अपरोक्षज्ञानरूपम् उपायं **प्रीतिपूर्वकं ददामि** न तु प्रसभात् । **येन** बुद्धियोगेन **मामुपयान्ति ते** ॥ १० ॥

अनाद्यज्ञानकृतसंसारबन्धसत्त्वात् कथं त्वत्प्राप्तिः ? इत्यत उक्तम्- **तेषा-मेवेति ॥** उक्तप्रकारकभजनवताम् **अनुकम्पार्थम्** अनुग्रहार्थमेव, न पुनः किमपि फलमुद्दिश्य, इत्येवकारः । **अज्ञानजं तमः** तम इव क्लेशरूपं संसारम् । **आत्मभावस्थः** स्वचित्तवृत्तौ विषयतया स्थितः सन् **भास्वता** विरोधि-नाशनदक्षतया दीप्यमानेन, **ज्ञानमेव दीपः** तेन **नाशयामि** इति ॥ ११ ॥

भगवद्गीता

**अर्जुन उवाच -**

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यम् आदिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वाम् ऋषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

---

१. मे प्रभावम् (पा.) २. 'च इति' इति नास्ति (प्र.)

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

### भाष्यम्

**ब्रह्म** परिपूर्णम् । 'अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म । बृहति बृंहयति च'[1] इति च श्रुतिः । 'बृह[2] बृहि=वृद्धौ' इति पठन्ति । 'परमं यो महद् ब्रह्म'[3] इति च । त्रिविधमासीदिति **विभुः** । तथा हि वारुणशाखायाम्-

'[4]विभु प्रभु प्रथमं मेहनावत इति,
स ह्येव '[5]प्राभवत् त्रिविधोऽभवत् ॥'

इति । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय'[6] इत्यादेश्च ॥ १२-१५ ॥

### प्रमेयदीपिका

ब्रह्मविभुशब्दौ ऐकार्थ्यपरिहाराय क्रमेण सप्रमाणकं व्याचष्टे- **ब्रह्मेति** ॥ **परं** वस्तु ब्रह्मेति कस्मादुच्यते । **बृहति** पूर्णं भवति । **बृंहयति** पूरयति चान्यान् । बृहतेर्मनुप्रत्ययोऽमागमश्च । ईश्वरो ब्रह्मणोऽन्यः । स कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते ? इत्यत उक्तम्- **परममिति** ॥ **विविधम्** अनेकरूपत्वेनाभवत् । **मेहनावतः** सेचकस्य भगवतः **प्रथमं** रूपं **विभु प्रभु** चेत्येतदनूद्य व्याख्यायते- **प्राभवत्** समर्थोऽभवदिति प्रभु, [7]विविधोऽभवदिति विभु ।

---

१. अ.शिर. ४ २. अ. बृंह

३. भा. कुम्भ. १३.२५४.९, पुणे १३.१३५.९, गी.प्रे. १३.१४९.९

४. 'विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतः' इति (ऋ.सं. मं.२, सू.२४, मं.१०)

५. प्रभावात् (पा.) ६. तै.उ. २.६ ७. इदं वाक्यं नास्ति (वि.)

**'सोऽकामयत'[१] इति विविधभवने श्रुत्यन्तरम्। *'वि-प्र-सम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम्'* इति च स्मृतिः[२] ॥ १२-१५ ॥**

## भावदीपिका

**ऐकार्थ्येति** ॥ वृद्ध्यर्थकब्रह्मशब्दस्य देशतो वृद्ध्यर्थकत्वाद्, विभुशब्दस्यापि तदर्थकत्वाद् ऐकार्थ्यमित्यर्थः । **बृहतेरिति** ॥ तथा च 'बृह= वृद्धौ' इत्यस्माद्धातोर्मन्प्रत्ययेऽमागमे, मित्त्वात् हकारात्पूर्वं जाते 'बृ अह् मन्' इति जाते, इको यणादेशे, 'ब्रह् मन्= ब्रह्मन्' इति प्रातिपदिकसिद्धिः । पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ 'ब्रह्म' इति भवति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । **ब्रह्मणः** शुद्धात् । **परममिति** ॥ 'अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम्'[३] इत्याद्युक्त-विशेषणविशिष्टस्यैव विष्णोः 'परमं यो महद् ब्रह्म'[४] इत्यत्र यच्छब्देन परामर्शादिति भावः । 'मिह= सेचने' इति धातोः 'सेचकस्य' इत्युक्तम् । भक्ताभिलषित-सेचकस्येत्यर्थः । **विप्रसम्भ्य इति** ॥ एभ्यः परस्य भूधातोरसञ्ज्ञायाम्= यौगिकार्थविवक्षायां डुप्रत्ययो भवतीति पाणिनिसूत्रार्थः । 'विभुः', 'स प्रभुः' इत्युदाहरणम् । तथा च वि-प्र इत्युपसर्गाभ्यां परस्य 'भू= सत्तायाम्' इति धातोः कर्तरि डुप्रत्यये डित्त्वात् टीभूतस्य ऊकारस्य लोपे प्रत्ययोकारे च मिलिते सति 'विभु' 'प्रभु' इति प्रातिपदिकनिष्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १२-१५ ॥

## भावरत्नकोशः

**ब्रह्मविभुशब्दौ** 'परं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दः 'अजं विभुम्' इत्यत्र विभुशब्दः ब्रह्मशब्दस्यापरिच्छेद्यवस्तुवाचित्वाद्, विभुशब्दस्य च व्यापिवस्तुवचनत्वाद् ऐकार्थ्यमिति भावः । श्रुतौ परपदम्[५]उद्देश्यस्य, ब्रह्मपदं च विशेष्यस्य समर्पकमिति भावेनाध्याहरन् योजयति- **परं वस्त्विति** ॥ 'बृहति' इत्यनुवादः, 'पूर्णं भवति'

---

१. तै.उ. २.६　　२. पा.सू. ३.२.१८०

३. भा. १३.२५४.६　　४. भा. १३.२५४.९　　५. उद्देश्यम् (पा.)

इति व्याख्यानम्। यद्यपि बृहतिः शब्विकरण इति 'बर्हति' इति वक्तव्यम्। तथा च धातुवृत्तिः[१]- 'बर्हति' इति। तथापि छन्दस्त्वात्, सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च गुणो न [२]प्रवर्तत इति बोद्धव्यम्। **पूरयति** स्वयोग्यतानुसारेण **अन्यान्** मुक्तान्। **मन्प्रत्यय इति**॥ *[३]मनिन् सर्वधातुभ्यः'* इत्यौणादिको मनिन्प्रत्यय इत्यर्थः। इकारनकारयोर्लोपनीयत्वाशयेन 'मन्प्रत्ययः' इत्येवोक्तम्। *"[४]बृंहेर्नलोपश्च'* इत्यौणादिकसूत्रे वृत्तिकारवचनमेवानुवदति- **अमागमश्चेति**॥ चशब्दाद् अमागमसमुच्चय इति भावः। [५]बाहुलिकादमागम इत्यपि आहुः। तस्यान्त्यादचः परस्य यणादेशो *'नेड्वशि कृति'[६]* इति सूत्रकारमतेन 'व-र-म-नादौ कृति' इति वार्तिककारमतेन च इडागमनिषेधे च 'ब्रह्म' इति रूपमिति भावः।

'बृंहयति' इति भाष्ये 'बृहि= वृद्धौ' इति धातोः नुमागमे ण्यन्तस्य रूपम्। [७]'बृहतेरनिटि' इति वार्तिकं प्रत्याचक्षणेन भाष्यकृता 'बृंहयति[८]' इत्युक्तत्वाद् 'बर्हयतीति नलोपः स्यात्' इति चोद्यानवकाशः। 'दृह-दृहि-बृह-बृहि= वृद्धौ' इति धातुपाठेऽपि भाष्ये 'बृहि= वृद्धौ' इति पठन्तीत्युक्तिः *'पामादिभ्यो नः'*[९] इत्यादिवैयाकरणोक्तिरिव उपयुक्तमात्रग्रहणाभिप्राया। **स्वामिनस्तु** *'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'*[१०] इति पाणिनिसूत्रे *'आतो मनिन्-क्वनिप्-वनिपश्च'*[११] इति सूत्राद् [१२]अनुवृत्तौ मनिन्प्रत्ययः क्वनिप्प्रत्ययो वनिप्प्रत्ययो विच्प्रत्ययश्च इत्येते

---

१. माधवीया २. प्रवर्तितः (पं.)

३. *'सर्वधातुभ्यो मनिन्'* (उ.सू. ५८४) इति वै.सि.कौ.पाठः।

४. *'बृहेर्नलोपश्च'* (पा.), *'बृंहतेर्नलोपश्च'* (प्र.)

५. *'उणादयो बहुलम्'* (पा.सू. ३.३.१) ६. पा.सू. ७.२.८

७. *'बृहेरनिटि'* (प्र.) ८. बृहयति (पा.)

९. *लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः श-न-इलचः* (पा.सू. ५.२.१००)। एवं *'पचाद्यच्'* इत्याद्युक्तिः।

१०. पा.सू. ३.२.७५ ११. पा.सू. ३.२.७४ १२. अनुवृत्ताः (प्र.)

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो भवन्तीति [1]वृत्तावुक्तत्वाद् अत्र बृहेर्मनिन्प्रत्ययः। 'दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्'[2] इति वृत्तिवचनाद् अमागमो यणादेश इडागमाभावश्च। सति चैवं 'ब्रह्म' इति रूपमिति व्याख्यातवन्तः।

'परमं यो महद् ब्रह्म' इति [3]भारतवचने यच्छब्दस्य 'तस्य लोकप्रधानस्य विष्णोः' इत्यनेनान्वयः। [4]'पठन्ति' इत्यनुवृत्त्यर्थश्चशब्दो[5] भाष्ये। विविधत्वं न स्वरूपेण, किन्तु बहुरूपत्वेनेति व्याचष्टे- **विविधमनेकेति**॥ 'मिह= सेचने' इति धातोः निष्पन्नो मेहनाशब्दः सेचनार्थक इति भावेनाह- **सेचकस्येति**॥ श्रुतावन्वयं दर्शयन्नुत्तरवाक्यम् अवतारयति- **प्रथममित्यादि**॥ 'प्राभवत्' इत्यस्यार्थः- **समर्थोऽभवदिति**॥ 'बहु स्याम्' इति [6]बहुप्रभावश्रवणादाह- **विविधभवने श्रुत्यन्तरमिति**॥ भूधातोः कथं ह्रस्वत्वम्? इत्यतः पाणिनिसूत्रेण तन्निष्पादयति- **विप्रसम्भ्य इति**॥ **स्मृतिः** पाणिनिस्मरणम्। 'वि-प्र-सम् इत्येभ्य उपसर्गेभ्यः [7]परस्य भूधातोः डुप्रत्ययः स्याद् असञ्ज्ञायाम्' इति तदर्थः। न केवलं श्रौतनिर्देशो धातोः ह्रस्वत्वे प्रमाणम्, अपि तु पाणिनिसूत्रं चेति चकारः ॥ १२-१५ ॥

### भगवद्गीता

**वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।**
**याभिर्विभूतिभिर्लोकान् इमान् त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥**

**कथं विद्यामहं योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन्।**
**केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥ १७ ॥**

---

१. काशिकायाम्।

२. *'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'* (पा.सू. ३.२.७५) इति सूत्रसन्दर्भे।

३. भाष्योक्त    ४. प्रवदन्ति (प्र.)

५. 'परमं यो महद् ब्रह्म इति च' इत्यत्र

६. बहुप्रभव... (मं.१)    ७. परात् (प्र.)

भाष्यम्

[1]**विभूतयः** विविधभूतयः ॥ १६-१७ ॥

प्रमेयदीपिका

विभूतयः= ऐश्वर्याणि पृष्टानि। नानारूपाणि वक्ष्यन्ते। किं केन सङ्गतम्? इत्यत आह- **विभूतय इति ॥ विविधभूतयः** नानाभूतानि रूपाणि ॥ १६-१७ ॥

भावरत्नकोशः

चोदितासङ्गतिपरिहाराय 'विविधभूतयः' इति भाष्यमनूद्य व्याचष्टे- **विविधेति** ॥ नात्र विभूतिशब्देनैश्वर्यं विवक्षितम्। किन्तु 'नानाभूतानि रूपाणि' इति नोक्तासङ्गतिशङ्केति भावः ॥ १६-१७ ॥

भगवद्गीता

विस्तरेणाऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

भाष्यम्

न जायते, अर्दयति च संसारमिति **जनार्दनः**। तथा (च) वाभ्रव्य-शाखायाम् 'स भूतस्स जनार्दन इति स ह्यासीत् स नासीत् सोऽर्दयति' इति ॥ १८ ॥

प्रमेयदीपिका

'अर्द= गतौ याचने[2] च' इति वचनाद् आसुरजनानां नरकादिगमयितृ-

१. विविधभूतयः विभूतयः (पा.)

२. 'निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि' इति रघुवंशे।

**त्वात् , जनैः याच्यत्वाद्वा जनार्दन इति शङ्करः । तदप्रामाणिकं व्याख्यानम् । इदं तु श्रौतत्वादुपादेयमिति भावेनाह- न जायत इति ॥ नञः परनिपातः । अत एव नलोपाभावः । उत्तरपदे तस्य स्मरणात् । अर्दयति गमयति । स ह्यासीदिति ॥ भूतः** [1]अनादितः सत्तावानित्यर्थः । **स नासीत् न जन्मवान् । सोऽर्दयतीति जनार्दनः ॥ १८ ॥**

## भावदीपिका

ननु 'न जायते' इति 'नजः' इति भाष्यम् । तथा च 'नजश्चासावर्दनश्च' इति 'नजार्दनः' इति स्यात् ? इति चेत्, तत्राह- **नञ इति** ॥ तथा च 'न जायत इति नजः' इति भाष्ये नञः परनिपाते 'जन' इति भवति । ननु तथाऽपि *'नलोपो नञः'*[2] इति नञो लोपे 'अज' इत्येव स्यात्, तथाच 'अजार्दनः' इत्येव भवेत्? इति चेत्, तत्राह- **अत एवेति** ॥ नञः परनिपातादेवेत्यर्थः । तथाऽपि कथं नलोपाभावो न ? इति चेत्, तत्राह- **उत्तरपद इति** ॥ *'अलुगुत्तरपदे'*[3] इति पूर्वसूत्राद् 'उत्तरपदे' इत्यनुवर्त्य *'नलोपो नञः'*= 'नञो नस्य लोपः स्याद् उत्तरपदे परतः' इत्युक्तत्वात् । यद्यत्र 'नजः' इत्येव स्यात्, तदा 'ज' इत्युत्तरपदे परतः नञो लोपः स्यात् । न चैवम् । नञः परनिपाताङ्गीकारेण 'जन' इत्यस्मादुत्तरत्र पदाभावात् । अतो न नञो लोपः । तथा च 'जन' इत्युपपन्नमिति द्रष्टव्यम् । 'जन' इत्यस्य 'अर्दन' इत्यस्य च स्वतन्त्रभगवन्नामत्वेन 'अर्दन' इत्यस्योत्तरपदत्वानङ्गीकारात्, नञर्थान्वयवत एवात्रोत्तरपदत्वविवक्षणादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

## भावरत्नकोशः

**वचनात्** धातुव्याख्यानात् । 'याच्यत्वात्' इति वदन् [4]'बाहुलकात् कर्मणि

---

१. अनादिसत्तावान् (वि.) २. पा.सू. ६.३.७३ ३. पा.सू. ६.३.१

४. *'कृत्यल्युटो बहुलम्'* (पा.सू. ३.३.११३) इत्यत्र ।

ल्युटि, तस्य टित्करणसामर्थ्यात् पुंलिङ्गत्वमित्यभिसन्धत्ते। **शङ्कर इति** ॥ तथा च तदीयं भाष्यम्- 'असुराणां= देवप्रतिपक्षजनानां[1] नरकादिगमयितृत्वात्, अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा' इति। इदं तु - 'न जायते, अर्दयति संसारम्' इति व्याख्यानं तु। तर्हि 'अजार्दनः'[2] इति स्यात्? इत्यत आह- **नञ इति** ॥ उपसर्जनस्य पूर्वं निपातनीयस्यापि[3] श्रुतिबलात् परनिपातः= पश्चात् प्रयोज्यत्वमित्यर्थः। तथापि *'नलोपो नञः'*[4] इति नकारलोपे सवर्णदीर्घे च 'जार्दनः' इति स्यादिति कुतो न स्यात्? इत्यत आह- **उत्तरपद इति** ॥ *'नलोपो नञः'* नञो नकारस्य लोपो भवति उत्तरपदे[5] परतः, 'न ब्राह्मणः अब्राह्मणः' इति सूत्रार्थोदाहरणे। अत्रैवोत्तरपदाधिकारभाष्ये 'उत्तरपद इति किम्? परमन' इति प्रत्युदाहरणम्। एवं प्रकृतेऽपि 'जन' इति नञः परनिपातस्य श्रौततया तस्योत्तरपदे परतोऽनुशिष्टो लोपो न भवति। नञ एव जपदादुत्तरपदत्वेन तस्यान्योत्तरपदकत्वाभावादिति भावः।

अत्र एके चोदयन्ति। नञोऽप्युत्तरपदम् अर्दनशब्द एवास्तीति, तस्मिन् परतस्तस्य लोपः स्यादेवेति टीकोक्तो लोपाभावश्चिन्त्य इति। तन्न। नञा समस्यमानोत्तरपद एव तच्छास्त्रप्रवृत्तेरभिमतत्वात्। तथा हि। *'नलोपो नञः'* इति सूत्रे 'उत्तरपदे' इत्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्याच्च 'पूर्वपदम्' इत्येतदाक्षिप्यते। तच्च नञा विशेष्यते- 'नञ्रूपं यत् पूर्वपदम्' इति। तथा च यस्मिन् समासे पूर्वपदोत्तरपदभावापन्नपदद्वयघटिते नञ् पूर्वपदम्, तस्मिन्नेव समासे यदुत्तरपदं तस्मिन् परतो नञो नकारस्य लोप इति निर्गलितार्थोऽभिमत इति, न प्रकृते नलोपप्रसक्तिः। नञा समस्यमानस्य जपदस्योत्तरपदत्वाभावाद्, अर्दनशब्दस्य

---

१. देवप्रतिपक्षजातानाम् (मं.), देवप्रतिपक्षभूतानां जनानाम् इति शां.भा.कोशेषु

२. अजानार्दनः (प्र.) ३. निपतनीयस्यापि (प्र.)

४. पा.सू. ६.३.७३

५. *'अलुगुत्तरपदे'* (पा.सू. ६.३.१) इति सूत्रात् तदधिकारात्।

च नञ्घटितसमासानन्तर्गतत्वात्। नचैवं विवक्षायाम् 'स्त्रैणार्थः' इत्यत्रार्थशब्दे परतः *'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्'*[1] इति सूत्रविहिततद्धितप्रत्ययरूपनञो नकारस्य लोपः स्यादिति [2]पर्यनुयोगस्य, *'रात्रेः कृति विभाषा'*[3] इत्यतो विभाषा-ग्रहणानुवृत्तेः, तस्याश्च विभाषाया व्यवस्थितविभाषात्वाभ्युपगमेन नोक्तस्थले नलोप इति [4]न्यासकारसमाधानमयुक्तं स्यात्। पूर्वपदत्वविवक्षयैव नलोपा-पादनप्रसक्तेरिति वाच्यम्। उपायस्योपायान्तरादूषकत्वाद्। उक्तविवक्षामनभ्युपगम्य नञ्घटितसमासत्वमात्राश्रयणेन नञ्लोपाक्षेपसमाधाने न्यासकारेण कृते, [5]अस्माभिस्तु पूर्वपदत्वाश्रयणेन। न्यासकारोक्तपरिहाराभिप्रायेणैव 'नगनाकादि-शब्दवद् अयंशब्दो ज्ञातव्यः'[6] इति टीकाव्याख्यानचन्द्रिकायां नारायणशब्दे नञो नलोपाभाव उक्तः।

---

१. पा.सू. ४.१.८७

२. लोपे, *'तस्मान्नुडचि'* (पा.सू. ६.३.७४) इति नुटि, 'स्त्रायणर्थः' इति स्यात् इति।

३. पा.सू. ६.३.७२

४. *'नलोपो नञः'* (पा.सू. ६-३-७५) -''सानुबन्धकग्रहणमिह मा भूत् - 'पामनपुत्रः' इति। पामान्यस्य सन्तीति *'लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः श-न-इलचः'*(पा.सू.५.२.१००) इत्यादिना नप्रत्ययः। तदन्तस्य पुत्रशब्देन षष्ठीसमासः। अथ क्रियमाणे सानुबन्धकग्रहणे 'स्त्रिया अयम्' इति *'स्त्रीपुंसाभ्याम्'* (४.१.८७) इत्यादिना नञ् - स्त्रैणः, स्त्रैणश्चासावर्थश्चेति स्त्रैणार्थ इत्यत्र कस्मान्न भवति ? पूर्वपदभूतस्य नञो ग्रहणात्। कुत एतत् ? उत्तरपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्। पूर्वपदं ह्यपेक्ष्योत्तरपदं सम्भवति। अत उत्तरपदाधिकारात् पूर्वपदभूतस्यात्र नञो ग्रहणम्। अथवा विभाषाग्रहणमनुवर्तते, तस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानान्न भविष्यति। यद्येवम्, पामनपुत्र इत्यत्राप्यत एव न भविष्यतीति नार्थः सानुबन्धकग्रहणेन ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थं सानुबन्धकग्रहणम्। न च 'नस्य' इत्युच्यमाने कश्चिल्लाघवकृतो विशेषो भवति।'' -न्यासः

५. अस्माभिरुक्तपूर्वपदत्वाश्रयणेन (पा.)

६. तत्त्वप्रकाशिकायां ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य मङ्गलश्लोकव्याख्यायाम्।

[1]**हरदत्तस्तु** 'स्त्रैणार्थः' इत्यत्र नञो नलोपो न भवति। 'नञो नलोपः' इत्यत्र निरर्थकानुबन्धनञो ग्रहणात्। तद्धितनञस्तु [2]सानुबन्धकस्यैवात्र ग्रहणम्, अनुबन्धस्य च [3]वृद्धिस्वरौ प्रयोजनमिति, नञो नलोपः स्यादिति न शक्यम्। उत्तरपदग्रहणेन पूर्वपदाक्षेपाद्वा तदप्रसक्तिः। तद्धितस्य नञोऽपदत्वादिति समाधानद्वयमभ्यधत्त। तथा च न्यास-हरदत्तमतद्वयेनापि नात्र लोपशङ्केति द्रष्टव्यम्। [4]*'गत्यर्थाकर्मक'* इत्यादिना [5]भवतेः कर्तरि निष्ठायाम् अवध्यनुक्तेः, अस्तेश्च भवत्यर्थकत्वाद् 'अनादिकालतः सत्तावान्' इति कथं लभ्यते ? इत्यत आह- **स ह्यासीदिति** ॥ 'न जायते' इति भाष्याविसंवादायाह- **नासीन्न जन्मवानिति** ॥ १८ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- सामान्येनोक्तौ विभूतियोगौ श्रुत्वा विशेषविवित्सया अर्जुनोऽपृच्छत् इत्युच्यते- **अर्जुन उवाच इति** ॥ **परम्** उत्तमं **ब्रह्म** परिपूर्णं पूरयितृ च वस्तु। मुक्तगणोऽपि स्वयोग्यतापेक्षया पूर्णः [6]स्वानुग्राह्यपूरयिता च। इत्यतः- **परमिति** ॥ उत्तमत्वं चात्र स्वातन्त्र्यरूपं विवक्षितमिति ज्ञातव्यम्। **परं धाम** उत्तमं तेजः, उत्तमाश्रयो वा। **परमं पवित्रं** [7]सकलपापपावनसमर्थं वस्तु **भवान्** एव। किञ्च **सर्वे ऋषयः** ज्ञानिनो मरीच्याद्या वा तथा **देवर्षिः नारदः**

---

१. *'नलोपो नञः'* - ''नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, *'पामादिभ्यो नः'* - 'पामनपुत्रः' इत्यादौ मा भूत्। अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे 'स्त्रैणपुत्रः' इत्यत्र कस्मान्न भवति ? प्रत्ययञित्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात्, निपातञित्त्वस्य चाचरितार्थत्वात्। पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यत इति अपूर्वपदत्वान्न भविष्यति। एवं न कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्तव्यम्, अपूर्वपदत्वादेव पामनपुत्रे न भविष्यति।''

-पदमञ्जरी

२. सानुबन्धकस्य वा (मं.१) ३. *'ञ्नित्यादिर्नित्यम्'* (पा.सू. ६.१.१९७)

४. पा.सू. ३.४.७२ ५. भाष्यस्थभूतशब्दविचारः

६. स्वानुग्राह्यः पूरयिता (प्र.) ७. सकलपापनाशनसमर्थम् (प्र.)

**असितदेवलनामानौ** ऋषी, **व्यासः** पाराशर्यः **पुरुषं** पूर्णषड्गुणं सर्वशरीरेषु सन्तं वा, **शाश्वतम्** एकरूपं **दिव्यं** लोकविलक्षणम् **आदिदेवं** [1]देवानाम् आदौ विद्यमानम्, **अजं** जन्महीनं **विभुं** विविधभवनहेतुना विभुशब्दवाच्यं **त्वा-माहुः** । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (१०.८) इत्यादिना **स्वयं च मे** मह्यं **ब्रवीषि** व्यक्तं भाषसे ॥ १२-१३ ॥

हे **केशव** ब्रह्मरुद्रादिनियामक **यत्** माहात्म्यं **वदसि एतत्सर्वम् ऋतं मन्ये** । न किञ्चिदपि मृषा । हे **भगवन्** अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्दश्री-शक्त्यादिसम्पन्न ! **ते** तव **व्यक्तिं** सामर्थ्यातिशयं **देवा दानवाश्च** न **विदुः** । 'देवदानवाः' इत्युत्तमाधमजीवोपलक्षणम् । तव सामर्थ्यं विशेषेण केऽपि न जानन्तीत्यर्थः । तव **व्यक्तिम्** अवतारं **देवाः** स्वानुग्रहार्थं कृतमपि तत्त्वेन न **विदुः** वा । 'नराः स्वानुग्रहार्थं कृतमपि तत्त्वेन न विदुः' इत्यपि **केचिदाहुः** ॥ १४ ॥

तव सर्वाविज्ञेयत्वे स त्वमेव स्यात् ? इत्यत उच्यते- **स्वयमेवेति** ॥ हे **पुरुषोत्तम त्वं स्वयमेव** अन्यं वेदयितारमनपेक्ष्य **आत्मना** स्वभावेन स्वसामर्थ्येन वा **आत्मानं** स्वात्मानं **वेत्थ** जानासि । **भूतभावन** भूतोत्पादक, **भूताना-मीशितश्च**[2], **देवदेव** देवानामपि देव= देवोत्तम **जगत्पते** जगद्रक्षक ॥ १५ ॥

एवं [3]स्तुत्वा लब्धव्यमुच्यते- **वक्तुमर्हसीति** ॥ **अशेषेण** मद्योग्यतामपेक्ष्य अनवशेषेण **दिव्या आत्मनो विभूतयः** विविधभूतयः= नानाभूतानि रूपाणि । दुर्विज्ञेयत्वस्फोरणाय द्वितीयार्थे प्रथमा । किं मयैव वक्तव्या विभूतयः[4]? अन्यैरपि तज्ज्ञानं किं न स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **दिव्या ह्यात्मविभूतय इति** ॥ आत्मनो नानाभूतानि रूपाणि यतो दिव्याः= अलौकिकाः, **याभिर्विभूतिभिः**

---

१. अनादौ विद्यमानम् (पा.)
२. ईशितृशब्दस्य सम्बुद्धिः ।
३. स्तुत्या (पा.,प्र.)
४. 'विविधभूतयः' इत्यधिकः पाठः ।

**लोकानिमान्** लोकान् नियामकत्वेन **त्वं व्याप्य तिष्ठसि**। [1]ता वक्तुमर्हसीति सम्बन्धः। त्वदन्यो विभूतीनां वक्ता दुर्लभ इति भावः॥ १६॥

निरन्तरमचिन्तनया विभूतिरूपाणि जानीहि। किमिति मद्वचनं प्रार्थयसे? इत्यत उच्यते- **कथमिति॥ त्वां सदा परिचिन्तयन्** अपि **अहं** त्वद्वचनाभावे हे **योगिन्** अचिन्त्यशक्ते! अज्ञानिबोधनसामर्थ्यातिशय! इदं सम्बोधनम्। तव विभूतीः **कथं विद्यां** विजानीयाम्। अतो हे **भगवन् मया केषु केषु भावेषु**[2] पदार्थेषु विभूतिरूपेण स्थितस्त्वं **चिन्त्योऽसि**॥ १७॥

तामात्मनो **विभूतिं योगं** च सामर्थ्यं **विस्तरेण भूयः** पुनः **कथय**, **ते अमृतं** वचनामृतं **शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति हि**[3]। हिशब्दो भगवताऽप्येतदवगतमिति द्योतनार्थः। हे **जनार्दन** न जायत इति जनः, नञः परनिपातः। अत एव नलोपाभावः। उत्तरपदे तस्य स्मरणात्। *'जनेर्डः'*[4]। अर्दयति= गमयति संसारमिति अर्दनः। अर्दतेर्गतिकर्मणो ण्यन्तात् ल्युप्रत्यये[5] रूपम्। जनश्चासावर्दनश्च जनार्दनः[6]। स्वयं जननरहितः, अन्येषां संसारं प्रापयिता चेति जनार्दनः, तत्सम्बुद्धिरिति॥ १८॥

---

१. तावद्वक्तुमर्हसि (प्र.)

२. 'बुद्धिज्ञानादाविव अन्येषु भावेषु' इत्यधिकः पाठः (प्र.)

३. 'हि' इति नास्ति (प्र.)

४. *'अन्येष्वपि दृश्यते'* (पा.सू. ३.१.१०१) इत्यनेन डप्रत्यये, टिलोपे 'जः' इति रूपम्।

५. *'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिनि-अचः'* (पा.सू. ३.१.१३४) इत्यनेन। ल्युट्प्रत्यये (पा.)

६. 'जनार्दनः' इति नास्ति (प्र.)

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच-

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यश्च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

भाष्यम्

**विष्णुः** सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । 'विष्लृ(षु) व्याप्तौ', 'विश प्रवेशने' इति च[1] पठन्ति ।

---

१. अ. हि

[1]'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि[2] भारत ।
व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ।
अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि[3] भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञितः ॥'

इति मोक्षधर्मे ॥ १९-२५ ॥

## प्रमेयदीपिका

द्विविधं विभूतिरूपम्- प्रत्यक्षं तिरोहितं च। [4]अत्र विष्ण्वादिकं प्रत्यक्ष-मिति ज्ञापयितुं तच्छब्दान् व्याकुर्वन् 'आदित्यानामहं विष्णुः' इति विष्णु-शब्दं तावत् सप्रमाणकं व्याकरोति- **विष्णुरिति** ॥ 'सर्व' इति योग्यतया सम्बध्यते। आदिपदेन वक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः। [5]चशब्दो धात्वन्तरसमुच्चयार्थः। 'गच्छत्यनेन' इति **गतिः**। **भूतानां** पृथिव्यादीनाम्, **प्रजानां** ब्रह्मादीनाम्। 'वी= [6]गतिप्रजन[7]कान्त्यसन[8]खादनेषु' इत्यतो गत्यर्थात् क्स्नुप्रत्ययः।

---

१. 'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत। व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चा-भ्यधिका मम। अधिभूतानि चान्तेऽहं तदिच्छंश्चास्मि भारत। क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञितः॥' (भा. पुणे. १२.३२८.३७-३८), 'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत। व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम। अधिभूतानि चान्तेषु तदिच्छंश्चास्मि भारत। क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभि-सञ्ज्ञितः॥' (भा. गी.प्रे. १२.३४१.४२-४३), 'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत। व्याप्ते मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम। अधिभूतनिविष्टश्च तद्विश्वं चास्मि भारत। क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञितः॥' (भा. कुम्भ. १२.३५०.४२-४३)

२. प्रजनश्चास्मि (पा.)

३. तदिच्छुश्चापि, तद्विश्वं चास्मि (पा.)

४. तत्र (वि.)

५. 'इति च पठन्ति' इत्यत्र

६. 'व्याप्ति' इति अधिकतया पठ्यते।(वै.सि.कौ.)

७. जनः= जन्म, प्रजनः= जन्मन उपक्रमः= गर्भग्रहणमित्यर्थः। ८. ...अशन...

धातोर्ह्रस्वश्च। **मे** मया। **रोदसी** द्यावापृथिव्यौ। **व्याप्तौ** व्याप्ते। 'विप्लृ= व्याप्तौ' इत्यतः क्नुः। **कान्तिः** कमनीयता। 'वश= कान्तौ' इत्यतो नुः। धातोरकारस्येकारः, शकारस्य षकारः। 'वी= गति' इत्यतो वा कान्तिकर्मणः क्स्नुः। अधिभूतं प्राग् (८.४) व्याख्यातम्। 'विश= प्रवेशने' इत्यतः क्नुः, षत्वं च। **तदिच्छुः** अधिभूतस्य जन्मादीच्छुः। **कान्तिः** इच्छा। अतो वयतेर्वष्टेश्च पूर्ववद्रूपम्। **क्रमणात्** त्रिविक्रमरूपेण पादविक्षेपात्। पूर्ववत् वयतेर्गत्यर्थात् कर्तरि प्रत्ययः॥ १९-२५॥

## भावदीपिका

व्याप्तिप्रवेशनयोरेव धात्वर्थत्वादाह- **सर्वेतीति**॥ **धात्वन्तरेति**॥ वक्ष्यमाण-गत्याद्यर्थाभिधायक'वी=गति'इत्यादिधात्वन्तरस्येत्यर्थः। **इत्यतः** धातोः। **क्स्नुरिति**॥ गत्यर्थत्वात् 'वी' इत्यस्मात् करणे क्स्नुप्रत्यये *'लशक्वतद्धिते'*[1] इति ककारलोपे, धातोरीकारस्य ह्रस्वे इकारे, *'आदेशप्रत्यययोः'*[2] इति सस्य षत्वे, *'रषाभ्यां नो णः समानपदे'*[3] इति नकारस्य णत्वे च 'वयन्त्यनेन' इति 'विष्णुः' इति रूपम्। कित्त्वाद्गुणाभावः। अन्यथा 'वेष्णुः' इति स्यादिति भावः। **'विप्लृ= व्याप्तौ' इत्यतः क्नुरिति**॥ अत्र लृकारोऽनुबन्धार्थः। तथा च व्याप्त्यर्थात् 'विष्' अस्मात् क्नुप्रत्यये, ककारलोपे, *'रषाभ्याम्...'* इति नस्य णत्वे, कित्त्वाद् गुणाभावे च 'विष्णुः' इति रूपम्। **नुरिति**॥ कान्त्यर्थाद् वशधातोः नुप्रत्यये, निर्वचनत्वात् धातोरकारस्य इकारे, शकारस्य षकारे, नस्य णत्वे च 'विष्णुः' इति रूपम्। **'वी= गति' इत्यतो वा कान्तिकर्मण इति**॥ कान्त्यर्थकाद् 'वी= गतिव्याप्तिप्रजनकान्ति...' इति धातोर्वा क्स्नुप्रत्यये, ककारलोपे, धातोर्ह्रस्वे, सस्य षत्वे, नस्य णत्वे, कित्त्वाद् गुणाभावे च 'विष्णुः' इति रूपम्। **प्रागिति**॥ अष्टमाध्याये 'क्षरो भावः'[4] इत्यनेनेत्यर्थः। **'विश=**

१. पा.सू. १.३.८
२. पा.सू. ८.३.५९
३. पा.सू. ८.४.१
४. भ.गी. ८.४

**प्रवेशने'** इति ॥ विशधातोः क्नुप्रत्यये, ककारलोपे, धातोर्ह्रस्वे, सस्य षत्वे, नस्य णत्वे, कित्त्वाद् गुणाभावे च 'विष्णुः' इति रूपम्।

**वयतेर्वेष्टेश्चेति** ॥ 'वी= गतिप्रजनकान्ति...' इति धातोः, 'वश= कान्तौ' इति धातोश्चेत्यर्थः। अनयोर्धात्वोः प्रकृतोपयोगाय कान्तिशब्दार्थ उक्तः- **कान्तिरिच्छेति** ॥ तथा च 'वी' इत्यतः क्स्नुप्रत्यये, ककारलोपे, सस्य षत्वे, नस्य णत्वे, धातोर्ह्रस्वे 'विष्णुः इति पूर्ववद्रूपम्। एवं वशधातोः नुप्रत्यये धात्वकारस्येकारे, शस्य षत्वे, नस्य णत्वे च 'विष्णुः' इति पूर्ववद्रूपमित्यर्थः। 'पूर्ववत्' इत्युक्तत्वाद् अत्रापि 'गच्छत्यनेन' इति करणे क्स्नुप्रत्ययप्राप्तिपरिहाराय 'कर्तरि' इत्युक्तम्। तथा च 'वी= गति...' इति गत्यर्थाद् कर्तरि क्स्नुप्रत्यये ककारस्य लोपे, सस्य षत्वे, नस्य णत्वे, धातोश्च ह्रस्वे 'विष्णुः' इति रूपम् ॥ १९-२५ ॥

**भावरत्नकोशः**

**'द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम्।**
**कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम्॥**
**भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम्।**
**स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत्तिरोहितवैभवम्॥'**[१]

इति [१]अन्यत्रोक्तं हृदि कृत्वा उत्तरभाष्यमवतारयति- **द्विविधमिति** ॥ 'तिरोहितं च' इत्यत्र 'इतिशब्दः' अध्याहार्यः। **विष्ण्वादिकं** विष्णु-कपिल-व्यास-राम-वासुदेवनामवाच्यम्[३]। **ज्योतिषां** 'रविरंशुमान्' इत्यादिवाक्योक्तं तु तिरोहित-विभूतिरूपमिति योज्यम्[४]। भाष्ये 'विप्लृ= व्याप्तौ' इत्यत्र *'दाभाभ्यां नुः'*[५] इति नुप्रत्ययेऽनुवर्तमाने *'विषेः किच्च'*[६] इति तस्य कित्त्वे, लघूपधलक्षणस्य गुणस्य

---

१. विभूतितत्त्वे   २. गी.ता. १०.४०   ३. ...वामनवाच्यम् (पा.)
४. संयोज्यम् (प्र.)   ५. उ.सू. ३१२   ६. उ.सू. ३१९

"[1]*क्ङिति च*"[2] इति निषेधे, '*रषाभ्यां नो णः*'[3] इति वा, '*ष्टुना ष्टुः*'[4] इति वा णत्वे च, 'वेवेष्टि सर्वम्' इति 'विष्णुः' इति रूपम्। 'विश= प्रवेशने' इत्यत्र च '*कृहनिभ्यां क्नुः*'[5][6] इति विधीयमानः क्नुप्रत्ययो [7]बाहुलकाद् विशेरपि भवति। पृषोदरादिभावेन[8] शकारस्य षकारे [9]पूर्ववत् णत्वे च 'विष्णुः' इति भवति। व्याप्त्यादेरेव धात्वर्थत्वादाह- **सर्वेति योग्यतयेति** ॥ व्याप्त्यादौ अवधेरनुक्तेः सर्वव्यापित्वादिकमेवौत्सर्गिकं लभ्यत इति भावः। **वक्ष्यमाणेति** ॥ 'गतिश्च सर्वभूतानाम्'[10] इति वक्ष्यमाणप्रमाणार्थस्य [11]सर्वभूतप्रजागतित्वादेः सङ्ग्रह इत्यर्थः। 'इति च' इत्यत्र भाष्ये चशब्दो 'वी=गतौ', 'वश= कान्तौ' इत्यादि-वक्ष्यमाणधात्वन्तरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः।

'गतिश्च सर्वभूतानाम्'[12] इति प्रमाणे सर्वभूतादिगतित्वं विष्णुशब्दार्थ इत्युच्यते। तदयुक्तमिव। विष्णुशब्दो हि कर्त्रर्थक्नुप्रत्ययान्तः। नुप्रत्ययश्च कृत्त्वात् '*कर्तरि कृत्*'[13] इति कर्तर्यनुशिष्टः। वक्ष्यति च- 'कर्तरि प्रत्ययः'[14] इति। गतिशब्दस्तु क्तिन्नन्तः, न कर्तरि निष्पादयितुं शक्यः। क्तिन्प्रकरणे '*अकर्तरि*'[15] इत्युक्तेरनुवृत्तेः। अत एव '[16]गम्यते' इति 'गतिः' इति कर्मणि निष्पाद्यः। कर्तृप्रत्ययान्तविष्णुशब्देन ऐकार्थ्यायोगात्, इत्यत आह- **गच्छन्त्यनेनेति** ॥

---

१. गित्-कित्-ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थः।		२. पा.सू. १.१.५

३. पा.सू. ८.४.१		४. पा.सू. ८.४.४१

५. '*कृहनिभ्यां क्नुः*' - कृत्नुः-शिल्पी, हत्नुः- व्याधिः शस्त्रं चेत्युक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्।

६. उ.सू. ३१०		७. 'उणादयो बहुलम्' (पा.सू. ३.३.१) इति।

८. '*पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्*' (पा.सू. ६.३.१०९)

९. 'पूर्ववर्णत्वे' इति कोशेषु		१०,१२. मोक्षधर्मे

११. सर्वभूतगतित्वादेः (मं.१)		१३. पा.सू. ३.४.६७		१४. प्र.दी.

१५. '*अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्*' (पा.सू. ३.३.१९) इत्यनेन

१६. 'न गम्यते' इति कोशेषु

भूतानि प्रजाश्च। नायं गतिशब्दः कर्तरि कर्मणि वा निष्पन्नः, येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु करणे क्तिन्प्रत्यये *'अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीनाम्'*[1] इति मकारलोपे च सति। तथा च कर्तुः करणत्वविवक्षायां णिजन्तर्भावे च फलतः 'सर्वभूतगतिः' इति 'विष्णुः' इति च अनर्थान्तरमिति भावः। भूतशब्देन 'क्षरः सर्वाणि भूतानि'[2] इत्यादाविव जीवग्रहणे 'प्रजानाम्' इति पुनरुक्तिः ? इत्यतो विवक्षितभूतशब्दार्थमाह- **पृथिव्यादीनामिति** ॥ सर्वभूतादिगतित्वं विष्णुशब्दार्थो यथा स्यात् तथा तन्निष्पादयति- **वी गतीति** ॥ **क्स्नुप्रत्ययः** "[3]कर्तर्यौणादिको ग्राह्यः[4]" इति शेषः।

यत्तु *'ग्ला-जि-स्थश्च ग्स्नुः'*[5] इत्यत्र चशब्दस्य *'भुवश्च'*[6] इति पूर्वसूत्रोपात्तभूधातुसमुच्चायकत्ववद् अनुपात्तवीधातुसमुच्चायकत्वे पाणिनीय एव क्स्नुप्रत्यय इति व्याख्यानं तद् वृत्तिभाष्यादौ क्वापि तथाऽनुक्तेर्न वैयाकरणानुमतम्। एवं सति 'वीष्णुः' इति स्यात् ? इत्यत उक्तम्- **धातोर्ह्रस्व इति** ॥ 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति धात्वीकारस्य विकार इकार इत्यर्थः। प्रत्ययस्य कित्त्वेन *'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'*[7] इति प्राप्तगुणस्य *'क्ङिति च'*[8] इति निषेधे, *'इण्कोः'*[9] इति वर्तमाने *'आदेशप्रत्यययोः'*[10] इति षत्वे, *'रषाभ्यां नो णः'*[11] इति णत्वे च 'विष्णुः' इति रूपमिति भावः।

ननु रोदःशब्दो नपुंसकलिङ्गः, तत्कथं तस्य 'व्याप्तौ' इति पुंलिङ्गेन सामानाधिकरण्यम् ? इत्यत उक्तम्- **व्याप्तौ व्याप्ते इति** ॥ *'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्'* इति छान्दसो लिङ्गव्यत्यय इति भावः। रोदोव्याप्तिः विष्णुशब्दार्थ इत्येतत्

---

१. '.... *अनुनासिकलोपो झलि क्ङिति'* (पा.सू. ६.४.३७) इति सूत्रशेषः।
२. भ.गी. १५.१६ ३. कर्त्रर्थौणादिको ग्राह्यः (मं.१) ४. ऊह्यः (प्र.)
५. पा.सू. ३.२.१३९, 'क्स्नुः' इति कोशेषु। परन्तु ग्स्नुप्रत्ययो वैयाकरणसम्मतः।
६. पा.सू. ३.२.१३८ ७. पा.सू. ७.३.८४ ८. पा.सू. १.१.५
९. पा.सू. ८.३.५७ १०. पा.सू. ८.३.५९ ११. पा.सू. ८.४.१

व्युत्पादयति- **'विष्लृ= व्याप्तावित्यतः क्नुः' इति ॥** *'दाभाभ्यां नुः'*[१] इति प्राप्तो नुप्रत्ययः *'विषेः किच्च'*[२] इति किदनुशिष्ट इति तस्यायं निष्कृष्यानुवादः, न पुनः *'कृहनिभ्यां क्नुः'*[३] इत्यस्य, विषेस्तत्रानुपादानात्। *'विषेः किच्च'* इत्याहृ(ह)त्य नुप्रत्ययस्य कित्त्वानुशासनाच्च । कित्त्वेन च लघूपधगुणाभावे 'विष्णुः' इति रूपम्। रोदसोश्च योग्यतया सम्बन्ध इति भावः। 'अभ्यधिका कान्तिश्च मम यतः अतो अहं विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञितः[४]' इत्यत्र कान्तिशब्देनेच्छाग्रहणे 'तदिच्छुः' इत्यत्रेच्छाया वक्ष्यमाणत्वात् पुनरुक्तिः ? इत्यतः कान्तिशब्दस्य विवक्षितार्थमाह- **कमनीयतेति ॥** न[५] कामनेत्यर्थः। कान्तिशब्दार्थकमनीयतायाः विष्णुशब्दार्थत्वं दर्शयितुं व्युत्पादयति- **वश= कान्तावित्यतो नुरिति ॥** दाभाभ्यां विधीयमानोऽपि वाहुलकाद् वशेरपि भवति। इकारः षकार इति द्वावपि विकारौ च निरुक्तत्वादेवेति भावः।

अनेककल्पनानुशयादाह- **वी गतीत्यतो वेति ॥** 'वी= गति-प्रजन-कान्ति-असन-खादनेषु[६]' इति धातोः कान्तिलक्षणक्रियाभिधायिनः क्नुप्रत्ययः, धातोर्ह्रस्वता च पूर्ववदेवेति भावः। यत्तु विष्णुशब्दो न 'वश= कान्तौ' इत्यस्य रूपम् । तथात्वे तत्र 'कान्तिरिच्छा' इति वैयाकरणैर्व्याख्यातत्वेन तद्ग्रहणप्रसङ्गात् । तथात्वे चोक्तपुनरुक्तिस्तदवस्थैव ? इत्यत आह- **वी गतीत्यतो वेति ॥** 'वश= कान्तौ' इत्यत्र 'कान्तिरिच्छा' इति व्याख्यानेऽपि 'वी=गति-प्रजनकान्ति...' इत्यत्र तथा व्याख्यानाभावेन कमनीयतार्थोपपत्तेः, सापि विष्णुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति व्याख्यानम्। तत्तु 'कान्तिरिच्छा' इति भाविटीकाविरोधात् मन्दम्।

**प्राग्व्याख्यातमिति ॥** 'अधिभूतं क्षरो भावः'[७] इत्यष्टमाध्याये 'भूतानि=

---

१. उ.सू. ३१२ २. उ.सू. ३१९ ३. उ.सू. ३१०

४. विष्णुरिति संज्ञितः (पा.) ५. नशब्दो नास्ति (प्र.)

६. सादनेषु (प्र.) ७. भ.गी. ८.४

सशरीरान् जीवानधिकृत्य तदुपकारित्वेन स्थितम् उत्पत्तिनाशवद् वस्तु तदधिभूतम्'[१] इति व्याख्यातमित्यर्थः। **क्नुः** कित्त्वाद्गुणाभावः, षत्वं धातुशाकारस्य। 'तदिच्छुः' इत्यत्र तच्छब्देनाधिभूतजन्मादिग्रहणे तदिच्छाऽपि विष्णुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावेन तदर्थं वदंस्तत्र विष्णुरूपं निष्पादयितुं 'वी= गतिप्रजनकान्ति' [२]इत्यत्रापि 'वश= कान्तौ' इत्यत्रेव कान्तिरिच्छैव ग्राह्येत्याह- **तदिच्छुरधिभूतस्य जन्मादीच्छुः, कान्तिरिच्छेति ॥ अतो वयतेः** इच्छार्थकवीधातोः लुग्विकरणस्यापि अस्य अन्यविकरणेन निर्देशः [३]तस्यौत्सर्गिकत्वेन सुखोच्चारणाशयेन, [४]गणकार्यस्यानित्यत्वाभिप्रायेण वा। तेन 'वेतेः इति वक्तव्यम्' इति चोद्यस्यानवकाशः। **वष्टेः** 'वश= कान्तौ' इति धातोः। **पूर्ववत्** वयतेः क्स्नुप्रत्यये, वष्टेः क्नुप्रत्यये 'विष्णुः' इति रूपमित्यर्थः। 'क्रमु= पादविक्षेपे' इति धातोराह- **पादविक्षेपादिति ॥** तद्घटनायोक्तम्- **त्रिविक्रमेति ॥ पूर्ववत्** 'प्रत्ययः' इति सम्बन्धः। क्स्नुप्रत्यय इत्यर्थः ॥ १९-२५ ॥

भगवद्गीता

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

---

१. गी.भा. ८.४
२. इत्यत्र (पा.)
३. विकरणेन निर्देशस्य
४. 'गुणकार्यस्य' इति कोशेषु।

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

भाष्यम्

सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः सुखं कम् आनन्दः' इत्यभिधानात् । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म, खं ब्रह्म'[१] इति च ।

'[२]ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैः
विभर्ति [३]जायमानं च पश्येत् ।
सुखादनन्तात्पालनात् लापनाच्च[४]
यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ति ॥'

[५]इति (सामवेदे) वाभ्रव्यशाखायाम् ॥ २६-३० ॥

प्रमेयदीपिका

'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इति कपिलशब्दं व्याचष्टे- सुखेति ॥ 'सुखरूपः' इति कः । 'पाल्यते जगदनेन' इति पिः । 'पा= रक्षणे' इत्यतः किः । 'लीयते जगदनेन' इति लः । 'ली= श्लेषणे' इत्यस्मात् डः । 'ला= आदाने' इत्यतो

---

१. छा. ४.१०.५ २. पूर्वार्धः (श्वे.उ. ५.२) अपि पठ्यते ।
३. ज्ञायमानम् (पा.) ४. अ. लायनात्, लीयनात् (पा.)
५. इति च (पा.)

वा कः। ततः कर्मधारयः। कशब्दस्य सुखवाचित्वेऽभिधानं प्रयोगं च पठति- **प्रीतिरिति**॥ समग्रार्थे श्रुतिमाह- **ऋषिमिति**॥ तं भगवन्तम् ऋषिं कपिलं च पश्येत्। कथम् ऋषिः ? सर्वज्ञत्वादित्युच्यते। यः **प्रसूतं** पूर्वकल्पेषु जातं **जायमानं** वर्तमानं च एवमागामि च। जगत् **ज्ञानैः बिभर्ति** जानाति इति यावत्। कथं कपिलः ? इत्यत उक्तम् - **सुखादीति**॥ यच्छब्दद्वयस्य 'तम्' इत्यनेनान्वयः॥ २६-३०॥

## भावदीपिका

**किरिति**॥ तथा च 'पा= रक्षणे' अस्मात् किप्रत्यये, ककारलोपे, कित्त्वाद् *'आतो लोप इटि च'*[१] इति धात्वाकारलोपे, 'प् इ= पि' इति रूपम्। **इ इति**॥ तथा च 'ली= श्लेषणे' अस्माद् डप्रत्यये, डित्त्वात् टीभूतस्य ईकारस्य लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'ल' इति रूपम्। **क इति**॥ कित्त्वाद् *'आतो लोप इटि च'* इति धात्वाकारलोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे 'ल' इति रूपम्। **तत इति**॥ 'कश्चासौ पिश्चासौ लश्चेति कपिलः' इति कर्मधारय इत्यर्थः। 'अग्रे' इत्यस्यार्थः- **पूर्वकल्पेष्विति**॥ **तमित्यनेनेति**॥ 'यो ज्ञानैर्बिभर्ति तमृषिं पश्येत्, यं सुखादिनिमित्तात् कपिलमुदाहरन्ति तं कपिलं पश्येत्' इति यच्छब्दद्वयस्य 'तम्' इत्यनेनान्वयो द्रष्टव्यः॥ २६-३०॥

## भावरत्नकोशः

'सुखरूपः' इत्यनन्तरं भाष्ये 'कपिलः' इति निर्देशघटनाय शेषमाह- **इति क इति**॥ **किः** औणादिकः। ततश्च *'आतो लोप इटि च'*[२] इत्याकारलोप इति भावः। यद्यपि 'पाल्यते' इति भाष्ये 'पाल= रक्षणे' इति धातुर्गृहीतः। तथापि 'पा= रक्षणे' इत्यस्यार्थानुवाद इति भावेन 'पा= रक्षणे' इत्यतः 'किः' इत्युक्तमिति

१,२. पा.सू. ६.४.६४

केचित्। वस्तुतस्तु 'पा= रक्षणे' इत्यस्य 'णौ' इति [१]वर्तमाने 'पातेर्लुग्वक्तव्यः'[२] इति णिचि परतो लुगागमे, कर्मणि यकि च, 'पाल्यते' इति रूपमिति भावेन एवमुक्तम्। [३]'लीङ्= श्लेपणे' इत्यत्र श्लेपणम्= स्वस्वकारणेषु मेलनम्= स्वोदरसंश्लिष्टतापादनमर्थः। तस्माद्धातोः[४] 'विभाषा लीयतेः'[५] इत्यात्वे 'अर्तिह्री...' इति आत्वेन पुगागमे, ल्युटि 'लापनात्' इति भाष्ये रूपम्। 'लायनात्' इति क्वचित् पाठः। [६]तत्र [७]दीर्घत्वं छान्दसमिति आहुः। 'ला= आदाने' इत्यत्र आदानम्= आत्मनियम्यतापादनम्। [८]एकत्र टिलोपः, [९]अपरत्राल्लोप इति भावः। **कर्मधारयः** 'कश्चासौ पिश्चासौ लश्च' इति कर्मधारयः।

यद्यप्यभिधाने कशब्दो नपुंसकलिङ्गो निर्दिष्ट इति 'सुखरूपम्'[१०] इति 'कम्' इत्येवानुवादः कर्तव्यः। तथापि 'कं= सुखं स्वरूपत्वेनास्यास्ति' इति 'अर्शआदिभ्यः'[११] इति मत्वर्थीयाच्प्रत्यये 'कः' इति रूपमिति द्योतयितुं भाष्ये '[१२]सुखम्' इति वक्तव्ये 'सुखरूपः' इति पुंलिङ्गप्रयोग इति तदनुसारेणैव 'कः' इति पुंलिङ्गोऽनूदितः। 'कं ब्रह्म' इति श्रुतौ कशब्दः 'सुखविशिष्टाभिधानादेव च'[१३] इति सूत्रे सुखार्थो व्याख्यात इति प्रकृतसिद्धिः। **समग्रार्थे** 'कपिल-शब्दस्योक्ते' इति शेषः। चशब्दसमुच्चेयमाह- **आगामि चेति ॥** कथमनेन [१४]सार्वज्ञ्यलाभः ? इत्यत उक्तम्- **जानातीति यावदिति ॥ यच्छब्दद्वयस्य** 'यो ज्ञानैः बिभर्ति', 'यं च पश्येत्' इति यच्छब्दद्वयस्य॥ २६-३०॥

---

१. *'अर्ति-ह्री-व्ली-री-क्नूयी-क्ष्मायी-आतां पुङ् णौ'* (पा.सू. ७.३.३६) इत्यत्र अनुवर्तमाने इत्यर्थः।
२. इति वार्तिकात्। ३. ली= श्लेषणे (पा.) ४. 'णिचि' इति शेषः।
५. पा.सू. ६.१.५१ ६. अत्र (प्र.)
७. केवलं लीधातोः ल्युटि 'लयनम्' इति रूपादिति भावः।
८. लीधातौ ङित्त्वात् ९. लाधातौ *'आतो लोप इटि च'* इत्यनेन
१०. सुखरूपः (पा.) ११. पा.सू. ५.२.१२७ १२. सुखः (पं.)
१३. ब्र.सू. १.२.१५ १४. सार्वज्ञलाभः (पं.,प्र.)

वा कः। ततः कर्मधारयः। कशब्दस्य सुखवाचित्वेऽभिधानं प्रयोगं च पठति- **प्रीतिरिति ॥ समग्रार्थे श्रुतिमाह- ऋषिमिति ॥** तं भगवन्तम् ऋषिं कपिलं च पश्येत्। कथम् ऋषिः ? **सर्वज्ञत्वादित्युच्यते।** यः **प्रसूतं** पूर्वकल्पेषु जातं **जायमानं** वर्तमानं च एवमागामि च। जगत् **ज्ञानैः बिभर्ति** जानाति इति यावत्। कथं कपिलः ? इत्यत उक्तम् - **सुखादीति ॥** यच्छब्दद्वयस्य 'तम्' इत्यनेनान्वयः ॥ २६-३० ॥

## भावदीपिका

**किरिति ॥** तथा च 'पा= रक्षणे' अस्मात् किप्रत्यये, ककारलोपे, कित्त्वाद् *'आतो लोप इटि च'*[1] इति धात्वाकारलोपे, 'प् इ= पि' इति रूपम्। **ड इति ॥** तथा च 'ली= श्लेषणे' अस्माद् डप्रत्यये, डित्त्वात् टीभूतस्य ईकारस्य लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'ल' इति रूपम्। **क इति ॥** कित्त्वाद् *'आतो लोप इटि च'* इति धात्वाकारलोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे 'ल' इति रूपम्। **तत इति ॥** 'कश्चासौ पिश्चासौ लश्चेति कपिलः' इति कर्मधारय इत्यर्थः। 'अग्रे' इत्यस्यार्थः- **पूर्वकल्पेष्विति ॥ तमित्यनेनेति ॥** 'यो ज्ञानैर्बिभर्ति तमृषिं पश्येत्, यं सुखादिनिमित्तात् कपिलमुदाहरन्ति तं कपिलं पश्येत्' इति यच्छब्दद्वयस्य 'तम्' इत्यनेनान्वयो द्रष्टव्यः ॥ २६-३० ॥

## भावरत्नकोशः

**'सुखरूपः'** इत्यनन्तरं भाष्ये **'कपिलः'** इति निर्देशघटनाय शेषमाह- **इति क इति ॥ किः** औणादिकः। ततश्च *'आतो लोप इटि च'*[2] इत्याकारलोप इति भावः। यद्यपि 'पाल्यते' इति भाष्ये 'पाल= रक्षणे' इति धातुर्गृहीतः। तथापि 'पा= रक्षणे' इत्यस्यार्थानुवाद इति भावेन 'पा= रक्षणे' इत्यतः 'किः' इत्युक्तमिति

---

१,२. पा.सू. ६.४.६४

**केचित्।** वस्तुतस्तु 'पा= रक्षणे' इत्यस्य *'णौ'* इति [१]वर्तमाने 'पातेर्लुग्वक्तव्यः'[२] इति णिचि परतो लुगागमे, कर्मणि यकि च, 'पाल्यते' इति रूपमिति भावेन एवमुक्तम् । [३]'लीङ्= श्लेपणे' इत्यत्र श्लेपणम्= स्वस्वकारणेपु मेलनम्= स्वोदरसंश्लिष्टतापादनमर्थः । तस्माद्धातोः[४] *'विभाषा लीयतेः'*[५] इत्यात्वे *'अर्तिह्री...'* इति आत्वेन पुगागमे, ल्युटि 'लापनात्' इति भाष्ये रूपम् । 'लायनात्' इति कचित् पाठः । [६]तत्र [७]दीर्घत्वं छान्दसमिति **आहुः ।** 'ला= आदाने' इत्यत्र आदानम्= आत्मनियम्यतापादनम् । [८]एकत्र टिलोपः, [९]अपरत्राल्लोप इति भावः । **कर्मधारयः** 'कश्चासौ पिश्चासौ लश्च' इति कर्मधारयः ।

यद्यप्यभिधाने कशब्दो नपुंसकलिङ्गो निर्दिष्ट इति 'सुखरूपम्'[१०] इति 'कम्' इत्येवानुवादः कर्तव्यः । तथापि 'कं= सुखं स्वरूपत्वेनास्यास्ति' इति *'अर्शआदिभ्यः'*[११] इति मत्वर्थीयाच्प्रत्यये 'कः' इति रूपमिति द्योतयितुं भाष्ये '[१२]सुखम्' इति वक्तव्ये 'सुखरूपः' इति पुंलिङ्गप्रयोग इति तदनुसारेणैव 'कः' इति पुंलिङ्गोऽनूदितः । 'कं ब्रह्म' इति श्रुतौ कशब्दः 'सुखविशिष्टाभिधानादेव च'[१३] इति सूत्रे सुखार्थो व्याख्यात इति प्रकृतसिद्धिः । **समग्रार्थे** 'कपिल-शब्दस्योक्ते' इति शेपः । चशब्दसमुच्चेयमाह- **आगामि चेति ।।** कथमनेन [१४]सार्वज्ञ्यलाभः ? इत्यत उक्तम्- **जानातीति यावदिति ।। यच्छब्दद्वयस्य** 'यो ज्ञानैः विभर्ति', 'यं च पश्येत्' इति यच्छब्दद्वयस्य ।। २६-३० ।।

---

१. *'अर्ति-ह्री-व्ली-री-क्नूयी-क्ष्मायी-आतां पुङ् णौ'* (पा.सू. ७.३.३६) इत्यत अनुवर्तमाने इत्यर्थः ।

२. इति वार्तिकात् । ३. ली= श्लेषणे (पा.) ४. 'णिचि' इति शेषः ।

५. पा.सू. ६.१.५१ ६. अत्र (प्र.)

७. केवलं लीधातोः ल्युटि 'लयनम्' इति रूपादिति भावः ।

८. लीधातौ ङित्त्वात् ९. लाधातौ *'आतो लोप इटि च'* इत्यनेन

१०. सुखरूपः (पा.) ११. पा.सू. ५.२.१२७ १२. सुखः (पं.)

१३. ब्र.सू. १.२.१५ १४. सार्वज्ञलाभः (पं.,प्र.)

भगवद्गीता

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहम् उद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां कुसुमाकरः[१] ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

भाष्यम्

आनन्दरूपत्वात् पूर्णत्वात् लोकरमणत्वाच्च रामः ।

'आनन्दरूपो [२]निष्परीमाण एष
लोकश्चैतस्माद्रमते तेन रामः ।'

इति शाण्डिल्यशाखायाम् । रश्च अमश्चेति व्युत्पत्तिः ॥ ३१-३६ ॥

---

१. 'मुखं वा एतद् ऋतूनां यद्वसन्तः' इति तै.सं. १.१.२.६

२. निष्परिमाणः (पा.)

## प्रमेयदीपिका

'रामः शस्त्रभृतामहम्' इति रामशब्दं व्याख्याति- **आनन्देति ॥** आनन्द-रूपत्वात्, पूर्णत्वादित्येकोऽर्थः । रमत इति रः । 'रमु= क्रीडायाम्' इत्यतो *'ञमन्ताड्डः'*[1] इति डः । न विद्यते मा= प्रमा परिच्छेदो अस्य[2] इति अमः । 'लोक' इत्यपरोऽर्थः । रमतेः घञ् । अत्र श्रुतिमाह- **आनन्देति ॥** आद्येऽर्थे विग्रहं दर्शयति- **रश्चेति ॥** रश्चासावमश्चेत्यर्थः ॥ ३१-३६ ॥

## भावदीपिका

'र' इत्यस्यार्थः- **आनन्दरूपत्वादिति ॥** 'अम' इत्यस्यार्थः- **पूर्णत्वादिति ॥ एकोऽर्थः** रामशब्दस्य । तदुभयं क्रमेणोपपादयति- **रमत इत्यादिना ॥ ञमन्ताड्ड इति ॥** अत्र 'ञम्' इति *'ञमङणनम्'* इति प्रत्याहारग्रहणम् । ञमन्ताद्धातोः डप्रत्ययो भवतीत्युणादिसूत्रार्थः । तथा च 'रम्' इत्यत्र मकारस्य ञम्प्रत्याहारान्तर्गतत्वेन तदन्ताद्धातोर्डप्रत्यये, टीभूतस्य 'अम्' इत्यस्य लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे 'र' इति रूपम् । ननु 'ञमन्तात्' इत्युणादिसूत्रविहितस्य डप्रत्ययस्य न डित्त्वं वैयाकारणानामभिप्रेतम् । 'डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्ति' इत्युणादिवृत्तावेवोक्तत्वात् । अन्यथा 'दण्डः' 'रण्डः' इत्यादिरूपनिष्पत्तिर्न स्यात् । सति चैवं प्रकृते 'रण्डः' इत्येव स्यात् । कथं 'र' इति रूपमिति चेत् । सत्यम् । *'उणादयो बहुलम्'*[3] इति बहुलग्रहणादेवैतत्सूत्रविहितस्यापि डस्य क्वचित् डित्त्वमपि प्रयोगवशादङ्गीकार्यम् । अत एवोणादिवृत्तौ 'सति प्रयोजने डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्ति' इत्युक्तम् । अन्यथा 'प्रयोजनाभावादनुबन्धसंज्ञा नास्ति' इत्येवावक्ष्यत् । तेन ज्ञायतेऽनुबन्धसंज्ञाभावे डित्त्वं प्रायिकम्, क्वचित्प्रयोजने सत्यनुबन्धसंज्ञा, ततश्च डित्त्वमपि भवतीति तद्वाक्यार्थः । अतो न

---

१. उ.सू. १११　　२. क, वि. यस्य　　३. पा.सू. ३.३.१

काऽप्यनुपपत्तिरित्यस्मदाचार्यकृतलिङ्गपादीयसुधाटिप्पण्यनुसारेण[1] अत्रालोचनीयम्। **परिच्छेद इति॥** 'माङ्= माने' 'मानं ज्ञानं लयश्चैव मर्यादा चापि कथ्यते' इति वचनादित्यर्थः। **घञिति॥** 'रम्' इत्यस्मात् घञ्प्रत्यये अकारमात्रं विहाय सर्वस्यापि लोपे, ञित्त्वाद् उपधावृद्धौ[2] प्रत्ययाकारसम्बन्धे 'राम' इति रूपम्। द्वन्द्वसमासभ्रान्तिवारणाय कर्मधारयोऽयमित्याह- **रश्चासाविति॥** ३१-३६॥

## भावरत्नकोशः

**[3]इति गीतागतं प्रवृत्तिनिमित्तं त्रिविधमुच्यत इति प्रतीयते। तन्निरासायोक्तम्- इत्येक इति॥** '**रश्च अमश्च**' इति भाविभाप्यादिति भावः। **ञमन्ताड्ड इति॥** 'ञम्' इति ञ-म-ङ-ण-नानां सञ्ज्ञा। तदन्तात् धातोः ड्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः[4]। 'चुटू'[5] इति डकारलोपे, 'टेः'[6] इति टिलोपे च 'रः' इति रूपमिति भावः। यद्यप्यत्र ड्प्रत्यये डकारस्येत्संज्ञा बाहुलकान्न भवति। 'दण्डः' 'गण्डः' इत्युदाहरणम् इत्युक्तं वैयाकरणैः, इति अत्रापि ड्प्रत्यये 'रण्ड' इत्यनभिमतरूपं स्यात्। तथापि

'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥'

इति वचनाद् अत्र[7]डकारेत्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिरिति भावेनैवमुक्तम्। **परिच्छेदः देशतः**

---

१. 'अन्तर उपपत्तेः' (ब्र.सू. १.२.१३) इति सूत्रस्य 'अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः स उदाहृतः' (अ.व्या., श्लो. १.२.१०) सन्दर्भे यादुपत्ये।

२. 'आदिवृद्धौ' इति मुद्रितकोशे।

३. 'पूर्णत्वाद् इत्येकोऽर्थः' इति टीकायाम्। ४. भवतीत्यर्थः (पा.)

५. पा.सू. १.३.७ ६. पा.सू. ६.४.१४३

७. 'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्याद् अनूबन्धम् एतच्छास्त्रमुणादिषु॥' व्या.म.भाष्ये ३.३.१सूत्रसन्दर्भे।

कालतो गुणतश्च। उपसर्जनत्वात् माशब्दस्य [1]ह्रस्व इति भावेनोक्तम्- 'अमः' इति। **लोकेर्तीति**।। 'लोकरमणाच्च' इति भाष्यं रामशब्दस्यार्थान्तरं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तमित्यर्थः। **रमतेर्घञिति**।। 'रमु= क्रीडायाम्' इत्यतो 'लोको रमते अनेन' इति करणे घञ्प्रत्यये[2] *'अत उपधायाः'* इति वृद्धौ च 'रामः' इति रूपम्। तथा च वक्ष्यति- 'लोकश्चैतस्माद् रमते' (शा.शा.) इति। तेन " 'कर्तरि घञ्प्रत्ययः "[3]अकर्तरि' इति प्रतिषिद्ध इति कथं राम इति रूपम्?" इति चोद्यानवकाशः। **अत्र उक्ते अर्थद्वये**। 'निष्परीमाणः' इति श्रुतौ *'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'*[4] इति परिशब्दे दीर्घः। 'रश्चामश्च' इति भाष्ये द्वन्द्वभ्रमं वारयितुमाह- **रश्चासावमश्चेत्यर्थ इति**॥ ३१-३६॥

भगवद्गीता

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः॥ ३७॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्॥ ३८॥

भाष्यम्

आच्छादयति सर्वम्, वासयति(च),वसति च सर्वत्रेति **वासुः**। देवशब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्[5]।

---

१. *'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'* पा.सू. १.२.४८ इति सूत्रेण।

२. *'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'* (पा.सू. ३.३.१९) इत्यनेन। 'करणाधिकरणयोः इति घञ्प्रत्यये' इति कोशेषु पाठः प्रामादिकः।

३. *'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्'* इति सूत्रे।

४. पा.सू. ६.३.१२२ ५. गी.भा. ७.१४

'छादयामि [१]जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततोऽस्म्यहम्[२] ॥'

इति मोक्षधर्मे । विशिष्टः सर्वस्मात्, आ=समन्तात् स एवेति व्यासः। तथा चाग्निवेश्यशाखायाम्[३]-

'स व्यासो वीति, तमप्[४] वै विः, सोऽधस्तात् स उत्तरतः स पश्चात् स पूर्वस्मात् स दक्षिणतः स उत्तरत इति ।' इति ।

'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं[५] दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥'[६]

इति च ॥ ३७-३८ ॥

## प्रमेयदीपिका

'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इति वासुदेवशब्दं व्याचिकीर्षुः वासुशब्दार्थं तावदाह- **आच्छादयतीति** ॥ 'वस= आच्छादने' इत्यत उण्। **वासयति**[७] 'सर्वम्' इति वर्तते। 'वस= निवासे' इत्यतो ण्यन्तादुण्। **वसति चेति** ॥ केवलादुणेव। ततः किमायातं वासुदेवशब्दस्य ? इत्यत आह- **देवेति** ॥ **'तथा हि देवशब्दार्थम्'**[८] इत्यत्र। ततः कर्मधारयः। **विश्वं समस्तं भूत्वा प्राप्य**

---

१. जगत्सर्वम् (पा.)

२. ततो ह्यहम् (भा.कुम्भ. १२.३५०.४१, गी.प्रे. १२.३४१.४१, पुणे-१२.३२८.३६)

३. अ. आग्नेयीशाखायाम्

४. अ. तमं स वै

५. अ. यच्च किञ्च जगत्यस्मिन्

६. महा.नारा.उ. ९.५

७. वासयति च सर्वम् (वि.)

८. गी.भा. ७.१४

'भू= प्राप्तौ आत्मनेपदी' इति वचनात्[1]। 'सर्वभूताधिवासश्च' इति तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्च। अत्रापि देवशब्दार्थो ग्राह्यः।

'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति व्यासशब्दं व्याचष्टे- **विशिष्ट इति ॥** 'सर्वस्मात् विशिष्टः' इति विशब्दार्थः। 'आ' इत्यनुवादेन 'समन्तात्' इति व्याख्यानम्। 'सः' इत्यस्य 'स एव' इति। 'सृ= गतौ' 'सृप्लृ= गतौ' इत्यतो वा डे रूपमेतत्, न तु तदः । 'व्यासम्' इत्याद्यनुपपत्तेः । समन्तात् गतः सर्वगत इत्यर्थः। **स व्यासः** । कुतः ? 'वि' इति हेतोः । कोऽर्थः। [2]तमपो अर्थो हि विशब्दः । [3]उत्तरतः उपरिष्टात् । 'यच्च किञ्चित्' इति भगवतः सर्वगतत्वे प्रमाणम्॥ ३७-३८॥

## भावदीपिका

**उणिति ॥** तथा च णित्त्वाद् उपधावृद्धौ लोपे 'वासुः' इति भवति। **ण्यन्तादिति ॥** णिजन्तादित्यर्थः। अत्र पूर्ववदेव रूपम्। **केवलात्** णिजर्थरहितादित्यर्थः। अत्रापि रूपं पूर्ववदेव। अभेदप्रतीतिवारणाय 'भूत्वा' इत्यस्यार्थमाह- **प्राप्येति ॥** भूधातोः प्राप्त्यर्थत्वे धातुसूत्रवचनं प्रमाणयति- **भू प्राप्ताविति ॥ तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्चेति ॥** 'सर्वभूतानाम् अधिवासः = वासयिता' इत्यनेन 'सर्वं वासयति' इति प्रमापितम्। 'सर्वभूतान्येवाधिवासभूतानि यस्य' इति बहुव्रीहिणा 'वसति सर्वत्र' इत्येतत् प्रमापितमिति ध्येयम्। अत्र वासुशब्दार्थस्यैव कथनेन देवशब्दार्थाकथनाद् 'वासुदेवस्ततोऽस्म्यहम्' इत्यनुपपन्नम् ? इत्यत आह- **अत्रापीति ॥**

**डे रूपमिति ॥** 'ड' इति सप्तमी, डप्रत्यये परे रूपमित्यर्थः। तथा च 'वि

---

१. माधवीयधातुवृत्तौ २. तमन्वर्थो हि (वि.)

३. 'सोऽधस्तात् स उत्तरतः' इत्यत्र श्रुतौ।

आ' इत्युपपदात् 'सृ= गतौ' 'सृमृ= गतौ' इत्यतो वा ड्प्रत्यये, डित्त्वात् टीभूतस्य ऋवर्णस्य, ऋप् इत्यस्य वा लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'व्यास' इति रूपम्। ननु 'स' इत्येतत् 'सृ= गतौ' इत्यादिधातो रूपं कुतः ? तच्छब्दस्यैव रूपं कस्मान्न स्यात् ? इत्यत आह- **ननु तद इति** ॥ तत्र निमित्तमाह- **व्यासमित्यादीति** ॥ *'तदोः सः सावनन्त्ययोः'*[1] '' 'त्यद्' 'तद्' [2]इत्यत्र स्थितयोस्तकार-दकारयोः सकारादेशः स्यात्सौ परे'' इति प्रथमाविभक्तावेव तकारस्य सकारादेशविधानात् 'व्यासः' इति प्रथमैकवचनसम्भवेऽपि 'व्यासौ' 'व्यासाः' 'व्यासम्' इत्यादि न स्यात्। किन्तु 'सः, तौ, ते' इत्यादिवत् 'व्यासः, व्यातौ, व्याते, व्यातम्' इत्याद्येव स्यादित्यर्थः । 'व्यासम् इत्यादि' इति द्वितीयैकवचनादिग्रहणं तु 'व्यासः' इति प्रथमैकवचनस्यैव व्याख्येयतया प्रस्तुतत्वेन तदनुसारेणेति द्रष्टव्यम् । पौनरुक्त्यपरिहारायाह- **उपरिष्टादिति** ॥ ३७-३८ ॥

## भावरत्नकोशः

**असाङ्गत्यशङ्कापरिहारायाह- वृष्णीनामिति ॥ 'आच्छादयति' इति भाष्ये 'सर्वं व्याप्नोति' 'अविद्यादिना आवृणोति वा' इति [3]कर्मनिर्णयटीकारीत्याऽर्थः। उणिति ॥ *'कृ-वा-पा-जि-मि-स्वदि-साधि-अशूभ्य उण्'*[4] इति विधीयमान उणप्रत्ययो बाहुलकाद् वसेरपि भवति। सति च तस्मिन् परतः, *'अत उपधायाः'*[5] इति वृद्धौ वस्तेः 'सर्वमाच्छादयति' इति 'वासुः' इति रूपमिति भावः। ण्यन्ताद् उणिति ॥ तस्मिंश्च (णौ) परतः *'अत उपधायाः'* इति वृद्धौ, *'णेरनिटि'*[6] इति णिलोपे, उणो णकारलोपे च वासुरिति रूपमिति भावः। नन्वेवं सति वसतेर्वृद्धिर्न**

१. पा.सू. ७.२.१०६ २. इत्यादौ इत्यर्थः।

३. एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वसमर्थनसन्दर्भे 'वानात् सूतेर्देवनाद् वासुदेवो द्युतेश्छादनाद् क्रीडया वा' इति सौकरायणश्रुतिव्याख्यानटीकायाम्।

४. उ.सू. १ ५. पा.सू. ७.२.११६ ६. पा.सू. ६.४.५१

स्यात् ? तन्निमित्तस्य णिचो लुप्तत्वादिति चेन्न। *'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'*[1] इति तल्लोपेऽपि वृद्ध्युपपत्तेः। न चैवम् उणो णित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। उक्तवक्ष्यमाणप्रत्यययोर्णित्त्वस्य वृद्ध्यर्थतया कर्तव्यत्वेन, अत्राप्येकशास्त्रोक्तत्व-रूपप्रत्यासत्त्या [2]प्रतिपत्तिसौकर्याय प्राप्तस्य धातुजवासुशब्दे उकारान्तत्वाय एवमुक्तत्वात्। यथा तातङि ङित्त्वस्य गुणाभावार्थस्य प्रवृत्तौ सप्रयोजनस्यापि[3], *'सेर्ह्यपिच्च'*[4] इति ङित्त्वस्य सिद्धतया तत्र[5] प्रयोजनशून्यस्यापि प्रवृत्तिः, यथा वा *'कृ-वा-पा-जि-मि-स्वदि-साधि-अशूभ्य उण्'* इति सूत्रे साधयति साध्नोति वा 'साधुः' इत्युदाहरणे ण्यन्तात् केवलाद्वा विहितोणप्रत्ययस्य णित्त्वं न किमपि प्रयोजनमावहति इति शब्दस्योकारान्तत्वसम्पादनमेव[6] प्रयोजनमिति तस्मादुण्प्रत्ययोत्पादनम्, तद्वदेवात्रापि द्रष्टव्यम्।

**केवलात्** अण्यन्तात्। बाहुलकाद् ण्यन्तात् प्राप्तः केवलादप्युणेव भवति, न पुनः प्रत्ययान्तरं गवेषणीयमिति एवशब्दः। इत्यत्र सप्तमभाष्ये[7]। ननु भवतिः सत्तार्थः। स कथं प्राप्त्यर्थो व्याख्यायते ? इत्यत आह- **भू प्राप्ताविति**॥ अनेनैव वचनेन भवतेः प्राप्तिरप्यर्थोऽभिसन्धीयत इति भावः। 'सर्वं वासयति' 'सर्वत्र वसति' इत्युक्तार्थद्वयलाभायाह- **तत्पुरुष इति**॥ 'सर्वभूतानाम् अधिवासः' इति षष्ठीतत्पुरुषः। 'सर्वभूतान्यधिवासो यस्य' इति बहुव्रीहिः। एवमपि 'वासुः' इत्येव स्यात्, न तु 'वासुदेवः' इति ? तत्राह- **अत्रापीति**॥ मोक्षधर्मेऽपीत्यर्थः।

'उपसर्गाः क्रियायोगाभावे ससाधनक्रियावचनाः' इति वैयाकरणाभ्युपगमादाह- **विशिष्ट इति विशब्दार्थ इति**॥ [8]*'आङ् मर्यादाऽभिविध्योः'* इत्युक्तेः अत्रापि

---

१. पा.सू. १.१.६२ २. 'प्रतिपत्तिसौकर्याय' इति क्वचिन्नास्ति।
३. लोटि प्रथमपुरुषैकवचने 'वेत्तु-वित्तात्' इत्यादौ। ४. पा.सू. ३.४.८७
५. लोटि मध्यमपुरुषैकवचने 'विद्धि-वित्तात्' इत्यादौ।
६. उकारान्तत्वमेव। ७. गी.भा. ७.१४
८. पा.सू. २.१.१३ - 'आङ् मर्यादाभिवृद्ध्योः इत्युक्तेः अत्रापि वृद्ध्यर्थस्य' इति कोशेषु पाठः सर्वत्र।

अभिविध्यर्थस्याङोऽर्थः- **समन्तादिति** ॥ इति [1]अस्य व्याख्यानम्। डे रूपम् *'अन्येष्वपि दृश्यते'*[2] इत्यत्र दृशिग्रहणाद् डप्रत्यये, डिति अभस्यापि टेर्लोपे च, 'सः' इति रूपमित्यर्थः। तदः [3]*'त्यजि-यजि-तनिभ्यो डित्'* इत्युणादौ निष्पन्नस्य दकारान्ततच्छब्दस्य तद्रूपत्वे बाधकमाह- **व्यासमिति** ॥ तथा च 'देवीं सरस्वतीं व्यासम्'[4] 'व्यासेनामिततेजसा'[5] 'व्यासाय भूम्ने'[6] इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। प्रत्युत *'त्यदादीनामः'*[7] इत्यत्वे 'व्यातम्' इत्याद्येव स्यादिति भावः। 'समन्तात्' इत्यनन्तरं भाष्ये शेषं वदन् समग्रार्थमाह- **समन्ताद्वतः सर्वगत इति** ॥ 'स व्यासः' इति प्रतीकग्रहणम्। **वीति** हेतोः 'सर्वस्माद्विशिष्टः' इति हेतोः। 'तमप् वै विः' [8]इत्येतदवतार्य व्याचष्टे- **कुत इति** ॥ 'अधस्तात्' इत्येतत्प्रतियोगित्वेन 'उत्तरतः' इत्येतद् व्याख्यातम्- **उपरिष्टादिति** ॥ [9]उपरितनोत्तरशब्दस्य तूत्तरदिगेवार्थ इति भावः। अनेन दिग्व्याप्तिलाभेऽपि सर्वगतत्वं नात्र[10] लभ्यते ? इत्यत उत्तर-श्रुत्युदाहरणमित्याह- **यच्च किञ्चेति** ॥ ३७-३८ ॥

भगवद्गीता

**यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।**
**न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥ ३९॥**

**नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।**
**एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया॥ ४०॥**

---

१. 'इति व्याख्यानम्' इति टीकायाम् 'अस्य' इति शेषपूरणम्।
२. पा.सू. ३.२.१०१
३. *'त्यजि-तनि-यजिभ्यो डित्'* इति वै.सि.कौ. (उ.सू. १२९)
४. भा.१ ५. विष्णुपुराणे ६. म.वि. १.३३
७. पा.सू. ७.२.१०२ ८. इत्यवतार्य (मं.१)
९. 'स दक्षिणतः स उत्तरतः' इत्यत्र। १०. न हि (प्र.)

भाष्यम्

मया विना यद्भूतं स्यात् तन्नास्ति ।

[1]'विश्वरूप अनन्तगते[2] अनन्तभाग अनन्तग अनन्त[3] ।'

इत्यादि (हि) मोक्षधर्मे ॥ ३९-४० ॥

प्रमेयदीपिका

'न तदस्ति विना' इत्यत्र पदानां व्यवहितत्वाद् अन्वयमाह- **मयेति ॥** भगवतो अनन्तै रूपैः । सर्वपदार्थव्यापित्वे प्रमाणमाह- **विश्वेति ॥** विश्वं रूपं= प्रतिमा यस्यासौ **विश्वरूपः** । अनन्तानां गतिः= आश्रयः **अनन्त-गतिः** । अनन्ता भागाः= अवतारा यस्यासौ **अनन्तभागः** । अनन्तान् पदार्थान् गतः **अनन्तगः** । **अनन्तः** कालाद्यपरिच्छिन्नः ॥ ३९-४० ॥

भावरत्नकोशः

**भगवत इति ॥ विश्वरूपः** इत्यनन्तरं 'तत्सम्बुद्धिः' इति शेषः । एवमुत्त-रत्रापि । 'पदार्थान् गतः' इत्यत्र गमेः *'गत्यर्थाकर्मक'*[4] इति कर्तरि क्तः । **कालाद्यपरिच्छिन्नः** कालदेशगुणाद्यपरिच्छिन्नः ॥ ३९-४० ॥

भगवद्गीता

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

---

१. 'विश्वरूप अनन्तगते अनन्तभोग अनन्त अनादे ।' (भा. कुम्भ. १२.३४६.४, गी.प्रे. १२.३३८.४, पुणे १२.३२५.४)

२. अ. अनन्तगतिः

३. 'अनादे' इत्यधिकः पाठः ।

४. पा.सू. ३.४.७२

भाष्यम्

'यद्यद्विभूतिमत्' इति विस्तरः । [1]त्रिष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु [2]तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिखिलेषु-

'विशेषका रुद्रवैन्येन्द्रदेवा राजन्याद्या अंशयुतान्यजीवाः ।
कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामकपिलयज्ञप्रमुखाः स्वयं सः ॥'

इति ।

'स एवैको भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्तु अंशयुता अन्यजीवाः ।'

इति (च) गौतमखिलेषु ।

'ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कला: सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ।
एते [3]स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।'[4]

इति[5] भागवते । ऋष्यादीन् [6]अंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीन् स्वरूपत्वेनाह । तुशब्द एवार्थे । अन्यस्तु विशेषो न कुत्राप्यवगतः । अंशत्वं (च) तत्राप्यवगतम् 'उद्धवर्हात्मनः केशौ' । 'मृडयन्ति'[7] इति च बहुवचनं चायुक्तम् । न ह्यन्तराऽन्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य '[8]तत्क्रियोच्यमाना दृष्टा कुत्रचित् ॥ ४१ ॥

---

१. विष्ण्वादीनि तु स्वरूपाण्येव (पा.) २. तेजोंऽशयुक्तानि (पा.)
३. चांशकलाः (पा.) ४. भाग. १.३.२७-२८
५. अ. इति च भागवते ।
६. 'अंशयुक्तत्वेन' इति भा.र.को. सम्मतः पाठः स्यात् ।
७. भाग. १.३.२८ ८. तत्क्रिया वक्ष्यमाणा (पा.)

## प्रमेयदीपिका

'एष तूद्देशतः'[१] इत्येतच्छब्दोऽनुक्रान्तपरामर्शीति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **यद्यदिति** ॥ वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थम् एतच्छब्देन परामृश्यते। शृङ्गग्राहिकयोक्तेरपि लक्षणोक्तेर्विस्तरत्वादिति भावः। 'विभूतिमदादिकं मम तेजोरूपेणांशेन सह भवति' इत्युक्त्या विष्ण्वादीनामपि भगवदंशयुक्तत्वं प्रतीयते । तेषामप्येतल्लक्षणोपेतत्वात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह- **विष्ण्वादीनीति** ॥ तर्हि किंविषयमेतद्वाक्यम्? इत्यत आह- **अन्यानि त्विति** ॥ कुत एतत्? इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ **वि-शेष-काः** गरुड-अनन्त-विरिञ्चाः। **वैन्यः** पृथुः। राजन्यग्रहणेन गृहीतस्यापि पुनरुक्तिः साक्षादवतारत्वविशेषोक्तिबाधनार्थम् । **कृष्णः** [२]धर्मसूनुरपि। **रामः** भार्गवोऽपि। अंशयुक्तत्वेनोक्त्वा 'कलाः' इत्यनेन कला इव कलाः, न स्वरूपत्वेन। 'एते स्वांशकलाः' इत्यनेन स्वरूपांशरूपा एव कलाः, न तु पूर्ववदुपचारेणेति।

नन्वत्रैते= वराहाद्याः परमपुरुषस्यांशा एव । कृष्णस्त्वंशी भगवान् स्वयमिति प्रतीयते। तत्कथमुक्तव्याख्यानम्? अन्यथा तुशब्दानुपपत्तेः, इत्यत आह- **तुशब्द इति** ॥ ततश्चायमर्थः। एते वराहाद्याः पुंसः स्वांशकलाः। कोऽर्थः। कृष्णः परमपुरुषो भगवान् स्वयमेव एत इति। कुत एतदिति चेत्, उदाहृतश्रुतिसंवादात्। अर्थान्तरस्य संवादाभावाच्चेत्याह- **अन्यस्त्विति** ॥ [३]'वराहादयो अंशाः, कृष्णोंऽशी' इत्येवंरूपः। इतोऽप्ययं विशेषो न युक्त इत्याह- **अंशत्वमिति** ॥ **तत्रापि** कृष्णेऽपि । किं चास्मिन् व्याख्याने कृष्णस्यैकस्यैव प्रकृतत्वात्,

'इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे।'[४]

---

१. भ.गी. १०.४० २. यमधर्मात् मूर्त्यां जातः।
३. वराहादयोऽप्यंशाः (पा.) ४. भाग. १.३.२८

**इत्युत्तरवाक्ये वहुवचनं नोपपन्नमित्याह- मृडयन्तीति ॥ ननु वहुवचनं पूर्वोक्तैः वराहादिभिः सम्बध्यते, न कृष्णेनेति चेन्न। 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति वाक्यार्थेन व्यवहितत्वात् । व्यवहितस्यापि पुनः सन्निधानाय परामर्शा-भावात् । सति गत्यन्तरेऽध्याहारायोगात् । असंनिहितेनान्वयवोधस्य क्वाप्यदर्शनादिति भावेनाऽह- न हीति ॥ 'क्रिया' इति प्रकृतापेक्षयोक्तम्। ननु सन्निधेरपि योग्यता वलवतीति चेत् । सत्यम् । सन्निधिमनतिक्रम्य योग्यान्वयस्तूक्तः ॥ ४१ ॥**

## भावदीपिका

**अनुक्रान्तेति** ॥ पूर्वोपक्रान्तेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणमिति** ॥ तथा च 'प्रोक्तो यः स उद्देशतः, एष तु वक्ष्यमाणो विस्तरः' इत्यन्वयेनार्थो द्रष्टव्यः। ननु 'एष पूर्वोक्त एव विस्तरः' इत्येतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह- **शृङ्गग्राहिकयेति** ॥ 'आदित्यानामहं विष्णुः'[१] इति व्यक्तिविशेषोक्तेरपि 'यद्यद्विभूतिमत्' इति लक्षणोक्तेर्बहुसङ्ग्राहकत्वेन पूर्वोक्तस्य विस्तरत्वा-भावान्नैतच्छब्दः पूर्वानुक्रान्तपरामर्शीत्यर्थः। 'विभूतिमदादिकम्' इत्यत्रादिपदेन श्रीमदादिकं ग्राह्यम्। **एतल्लक्षणेति** ॥ विभूतिमत्त्वादिलक्षणेत्यर्थः। **एतद्वाक्यम्** 'यद्यद्विभूतिमत्' इति वाक्यम् । **साक्षादवतारत्वविशेषोक्तीति** ॥ 'एषा विष्णोर्भगवतः कला भुवनपावनी ।'[२] 'विष्णुकलाऽसि वैन्य'[३] इत्यादि-साक्षाद्भगवतारत्वप्रतिपादकभागवतादिग्रन्थविशेषोक्तीत्यर्थः।

**धर्मसूनुरपीति** ॥ यमधर्मात् नारायणहरिकृष्णानामुत्पन्नत्वेन धर्मसूनुरपि कृष्णोऽस्तीति सोऽत्र 'कृष्णव्यासौ' इत्यत्र कृष्णशब्देन ग्राह्यः। द्वितीयकृष्ण-शब्देन तु 'यादवकृष्णः' इति भावः । **रामो भार्गवोऽपीति** ॥ भार्गवोऽपि

---

१. भ.गी. १०.२१ २. भाग. ४.१४.५० ३. भाग. ४.१९.३७

रामोऽस्तीति सोऽत्र 'रामकपिल' इत्यत्र रामशब्देन ग्राह्यः । द्वितीयरामशब्देन तु 'दाशरथिः' इति भावः । 'कला' इत्यनेन साक्षादंशत्वप्रतीतेः कथमेतत् ? इत्यत आह- **कला इवेति** ॥ 'स्वांशकलाः' इत्यनेन कथं स्वरूपांशत्वलाभः? इत्यत आह- **स्वरूपांशरूपा एवेति** ॥ **पूर्ववत्** ऋष्यादिवत् ।

**उक्तव्याख्यानं** वराहादिवत् कृष्णस्यापि स्वरूपांशत्वमभिप्रेत्य व्याख्यानम् । **अन्यथा** वराहादिवत् कृष्णस्याप्यंशत्वे । **तुशब्देति** ॥ पूर्वोक्तवराहाद्यपेक्षया विशेषद्योतकतुशब्देत्यर्थः । 'कृष्णः' इत्यनूद्य तस्यार्थमाह- **कृष्णः परमपुरुष इति** ॥ मूलरूप्येवेत्यर्थः । 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः'[1] इति मूलरूपेऽपि कृष्णप्रयोगादिति ध्येयम् । **उदाहृतश्रुतीति** ॥ 'कृष्णव्यासौ' इत्युदाहृतश्रुतीत्यर्थः । 'अस्मदर्थे' इति शेषः । **परामर्शेति** ॥ परामर्शकशब्देत्यर्थः । इन्द्रारीत्यर्थः । 'वराहाद्याः' इत्यध्याहारः क्रियत इति चेत्, तत्राह- **सतीति** ॥ अस्मदुक्तरीत्येत्यर्थः । असन्निहितेनाप्यन्वयबोधोऽस्त्विति चेत्, तत्राह- **असंनिहितेनेति** ॥ **प्रकृतेति** ॥ भागवते 'मृडयन्ति'[2] इति क्रियोक्तेरित्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्कर्तव्यमित्येव द्रष्टव्यमित्याशयः । **योग्यतेति** ॥ तथा न संनिध्यभावेऽप्यर्थाबाधलक्षणयोग्यताबलात् व्यवहितेनापि 'मृडयन्ति' इत्यस्यान्वयोपपत्तिरिति भावः । **संनिधिमनतिक्रम्येति** ॥ अस्मद्रीत्या सन्निधियोग्यताभ्याम् अन्वये सम्भवति सति संनिधिमतिक्रम्य योग्यतामात्रेणान्वयः त्वदुक्तो न युक्त इति भावः ॥ ४१ ॥

## भावरत्नकोशः

**वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थम्** । 'वक्ष्यमाणतया बुद्धिस्थम्' इति तद्ग्रहणे

---

१. कृष्णो यज्ञैरिज्यते यायजूकैः कृष्णो वीर्यैरिज्यते विक्रमद्भिः । कृष्णो वाक्यैरिज्यते संमृशानैः कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ (भा. १३.१८.६)

२. भाग. १.३.२८

**निमित्तकथनम्**। अनुक्रान्तपरामर्शित्वाभावे उपपत्तिमाह- **शृङ्गग्राहिकयेति ॥** 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः'[१] इति वचनात् ण्वुलन्तोऽयं शब्दः। 'आदित्यानामहं विष्णुः'[२] 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि'[३] इत्यादिरूपेण गोः शृङ्गग्रहणेनेवोक्तेरपि लक्षणोक्तेः बहुव्यक्तिग्राहकत्वाद् विस्तरोक्तित्वं स्वरसम् इति [४]एतच्छब्देन वक्ष्यमाणस्य ग्रहणं युक्तमिति भावः। **विभूतिमदादिकं** विभूतिमत्, श्रीमद्, ऊर्जितं च **तेषां** विष्ण्वादीनाम् **एतल्लक्षणोपेतत्वात्** विभूतिमत्, श्रीमद्, ऊर्जितमित्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। **तर्हि** विष्ण्वादिरूपाणां स्वरूपत्वे, **एतद्वाक्यं** 'यद् विभूतिमदादिकं तत् मम तेजोंशसम्भवम्' इति वाक्यम्। **कुत एतत्** [५]विष्ण्वादीनि स्वरूपाणि, अन्यानि तु [६]तेजोयुक्तानि इति व्याख्यानं कुतः प्रमाणात् ज्ञातव्यमित्यर्थः। विशेषकशब्दोऽखण्डप्रातिपदिकं [७]व्यावर्तकवचनश्चेत् प्रकृतानुपयोगः ? इत्यतस्तदर्थमाह- **गरुडानन्तविरिञ्चा इति ॥ विः** पक्षी गरुडः। **अनन्तः** शेषदेवः। **कः** विरिञ्च इति विवेकः। अप्रतीतेर्व्याख्याति- **वैन्यः पृथुरिति ॥ विशेषोक्ती ति ॥** 'जातो नारायणांशेन पृथू राजा क्षितीश्वरः'[८] 'नवमं पार्थिवं वपुः'[९] [१०]इत्यादिविशेषोक्तीत्यर्थः।

'कृष्णव्यासौ' 'रामकृष्णौ' 'रामकपिलौ' इत्यत्र कृष्णशब्दो रामशब्दश्च द्विरुपात्तः। तत्रैको वसुदेवसूनुः कृष्णः, दशरथसूनू रामश्च प्रसिद्धः। अपरः कृष्णो

---

१. वार्तिकमिदं *'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्'* (पा.सू. ३.३.१०८) सूत्रसन्दर्भे उदाहृतम्।

२. भ.गी. १०.२१

३. भ.गी. १०.३७

४. 'एष तूद्देशतः' इत्यत्र

५. विष्ण्वादीनि रूपाणि (पं.)

६. तेजोरूपत्वविशेषयुक्तानि (पा.)

७. व्यावर्तकवचश्चेत् (प्र.)

८. भाग. ४.१३.२०

९. भाग. १.३.१४

१०. 'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया' भाग. ४.१५.३, 'आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुजः' इति पाद्मे (भाग.ता. १.३.१४) सन्दर्भे उदाहृतम्।

रामश्च कौ ? इति न प्रतीयते। अत आह- **कृष्णो धर्मसूनुरपि रामो भार्गवोऽपीति**[1] ॥ न केवलं वसुदेवसूनुः कृष्णः स्वयं भगवान् परमपुरुषः। अपि तु अन्यः कृष्णो धर्मसूनुरपि[2] स्वयं सः। न केवलं दाशरथी रामो भगवान्, किन्त्वन्यो रामो भार्गवोऽपीति [3]प्रत्यायनाय अपिशब्द इति **स्वामिनः** । **अन्ये तु** आद्यकृष्णशब्दार्थोक्तिः- धर्मसूनुरिति, द्वितीयरामशब्दार्थोक्तिः- भार्गव इति। यद्यपि धर्मात्, भृगोरप्युत्पन्न इति उत्पत्त्यादिदोषित्वात् न भगवत्त्वमिति शङ्का।

तथापि,

[4]'न च गर्भेऽवसद्देव्या न चापि वसुदेवतः।
न चापि राघवाज्जातो न चापि जमदग्नितः।
नित्यानन्दाद्वयोऽप्येवं क्रीडतेऽमोघदर्शनः ॥'

[5]इत्यादिशास्त्रावमर्शेन तत्सूनुत्वमपि तत्र प्रादुर्भावेनैव, न तु [6]स्त्रीपुंसमलाभियोगात्मकदेहयोगित्वेन इत्येवं निश्चीयत इत्येतमर्थमावेदयितुम् अपिशब्द इति व्याचक्षते। 'अंशयुक्तत्वेनोक्त्वा' इति भाष्ये शेषमाह- **कला इत्यनेनेति** ॥ कथं तेन तल्लाभः ? इत्यतो व्याख्याति- **कला इव कला इति** ॥ 'स्वरूपत्वेन' इति भाष्यप्रतीकग्रहणम्। तत्र शेषोक्तिः- **स्वांशकला इत्यनेनेति** ॥ [7]तेनोक्तार्थलाभाय व्याचष्टे- **स्वरूपांशरूपा एवेति** ॥ पूर्ववत् कला इव कला इतिवत्। एकत्र कलाशब्दः, अपरत्र स्वांशकलाशब्द एव भिन्नांशत्वे स्वरूपांशत्वे च मानमिति हृदयम्।

---

१. भार्गवरामोऽपि (प्र.)		२. यमधर्मात् मूर्त्यां जातः।
३. प्रत्यापनाय (पा.)		४. पाद्मे (गी.भा. २.७५)
५. इत्यादिशास्त्रावमर्शे तु तत्सूनुत्वमपि (मं.१)
६. *'अचतुर-विचतुर.....'* (पा.सू. ५.४.७७) इत्यत्र 'स्त्रीपुंस' इत्यच्प्रत्ययान्तनिपातनाद् अकारान्तत्वम्।
७. तेनोक्तलाभाय (मं.१)

**एते** इत्यस्यार्थः- **वराहाद्या इति ॥** 'पुंसः' इत्यस्यार्थः- **परमपुरुषस्येति ॥** **उक्तं व्याख्यानं** 'ऋष्यादयोंऽशयुताः' 'वराहाद्याः स्वरूपांशरूपाः' इत्युक्तं व्याख्यानमित्यर्थः । **तुशब्देति ॥** तस्य पूर्वोक्तविशेषकत्वादिति भावः । कथमनेनोक्तान्यथाप्रतीतिप्रतीकारः ? इत्यत आह- **ततश्चायमिति ॥** 'एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'[१] इत्यस्य । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति पादमवतारयति- **कोऽर्थ इति ॥** 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः'[२] इत्यादिलौकिक-प्रसिद्धेः, 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः'[३] इति वैदिकप्रसिद्धेश्च कृष्णशब्दो नारायणस्यैव वाचक इति भावेनाह- **कृष्णः परमपुरुष इति ॥** **एतत्** 'वराहाद्याः कृष्णो भगवान् मूलरूपी स्वयमेव' इति व्याख्यानम् । **उदाहृतेति ॥** पैङ्गिखिल-गौतमखिलरूपोदाहृतश्रुतिसंवादादित्यर्थः । **अर्थान्तरस्य** 'परमपुरुषस्यांशा एव वराहाद्याः, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमंशी' इति प्रतीतार्थस्य । **कृष्णेऽपि** वासुदेवेऽपि ।

'पूर्वमपरामृश्य' इत्येतद्भाष्यार्थमाह- **व्यवहितस्यापीति ॥ परामर्शा-भावादिति ॥** 'सं ते प्राणो वायुना गच्छताम् । संयजत्रैरङ्गानि । संयज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र 'अङ्गानि' इति बहुवचनव्यवधानेऽपि[४] यज्ञपतिः 'सङ्गच्छताम्' इति पदस्य पुनरन्वयाभावस्य 'व्यवायान्नानुषज्येत'[५] इति जैमिनिसूत्रे व्यवस्थापनादिति

---

१. भाग. १.३.२८ २. अ.को.

३. भा. १३.१८.६ ४. बहुवचनव्यवधानेन (पा.)

५. द्वितीये 'व्यवायाद् नानुषज्येत' इति आद्यपादीयान्तिमाधिकरणे 'सं ते प्राणो वायुना गच्छताम् । संयजत्रैरङ्गानि । संयज्ञपतिराशिषा' इति मन्त्रेषु 'गच्छताम्' इत्यस्य 'संयजत्रैरङ्गानि' इत्यत्र वचनभेदाद् अननुषङ्गे 'संयज्ञपतिराशिषा' इत्यत्रापि किं तस्यैवानुषङ्ग उताध्याहार इति सन्देहे बुद्धिविपरिवृत्तेरनुषङ्ग इति प्राप्ते 'संयजत्रैरङ्गानि' इत्यत्र असम्बन्धेन बुद्धिविपरिवृत्तिभङ्गाद् अनुषङ्गायोगे साकाङ्क्षत्वाद् अध्याहार इति सिद्धान्तितम् ।

-चन्द्रिकाप्रकाशिका, प्रणवस्यादिसूत्रावयवत्वसमर्थनसन्दर्भे ।

भावः। ननु 'वराहाद्याः' इत्यध्याहाराद् बहुवचनोपपत्तिः ? 'संयज्ञपतिराशिषा' इत्यत्र 'गच्छताम्' इति पदाध्याहारस्य मीमांसकैरभ्युपगमात्, इत्यत आह- **सति गत्यन्तर इति ॥** 'एते वराहाद्याः पुंसः स्वांशकलाः, कोऽर्थः ? कृष्णः= परमपुरुषो भगवान् स्वयमेवैते' इति व्याख्यानरूपगत्यन्तरे सम्भवतीत्यर्थः। ननु सामान्यन्यायोपपादनावसरे 'क्रियोच्यमाना' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **क्रियेति ॥** 'मृडयन्ति' इति क्रियाप्रस्तावात् तदपेक्षया [1]क्रियाग्रहणम्। 'धर्ममात्रमप्युच्यमानं न दृष्टम्' इत्येव तु भाष्यार्थ इति भावः। **बलवतीति ॥** 'आनन्तर्यमचोदना'[2] इत्यधिकरणे योग्यताबलीयस्त्वस्य स्थितेरिति भावः। **उक्तः** 'ततश्चायमर्थ इत्यत्र' इति शेषः। सन्निधियोग्यतयोर्विरोधे सत्येव, सन्निध्यपेक्षया योग्यता बलवतीति, तया तद्बाधो युक्तः। अत्र तूभयोरविरोध एवेति भावः॥ ४१॥

---

१. क्रियाशब्दो नास्ति (पं.)

२. 'सन्निकृष्टमयोग्यं चेद् योग्यं दूरेऽपि संस्थितम्। गृह्यते सन्निधानाद्धि योग्यतैव बलीयसी॥' -चन्द्रिका। तृतीयस्याद्यपादे- 'आनन्तर्यमचोदना' इति उपान्त्याधिकरणे 'हस्तावनेनिक्ते, उलपराजिं स्तृणाति' इति दर्शपूर्णमासगतं 'मुष्टीकरोति, वाचं यच्छति, दीक्षितमावेदयति' इति ज्योतिष्टोमगतं वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम्। हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थम्। मुष्टीकरण-वाग्यमने मनःप्रणिधानार्थे। तेन त्रयमपि तावत् सामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् करिष्यमाणकर्माङ्गम्। तत् किम् अनन्तरयोः उलपराज्यास्तरण-दीक्षितावेदनयोरेवाङ्गम् उत सर्वकर्माङ्गम् इति संशये तत्रानन्तर्यात्, एकवाक्यत्वात्, अवान्तरप्रकरणाद्वा तन्मात्राङ्गत्वे प्राप्ते लिङ्गप्रकरणाभ्यां प्राकरणिकसर्वकर्मार्थत्वप्रतीतेः आनन्तर्यशब्दितपाठसन्निधिरूपक्रमस्य दुर्बलत्वात् सर्वकर्माङ्गता इति सिद्धान्तः । वेद्याम् आस्तरितुं सम्पादिततृणविशेषा उलपराजयः । वार्तिके च- 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सह । अर्थतो ह्यसमर्थानाम् आनन्तर्यमकारणम् ॥' इति ।

- चन्द्रिकाप्रकाशिका, अनुकृत्यधिकरणे (ब्र.सू. १.३.६) व्यवहितपरामर्शित्वदोषपरिहरणसन्दर्भे ।

भगवद्गीता

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाष्यम्

'किम्' इति वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थम् । न तूक्तनिष्फलत्वज्ञापनाय । तथा सति नोच्येत ।

'[1]अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं वरं को विमुच्येत बन्धात् ।' इति ऋग्वेदखिलेषु (च) । त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति 'तव' इति विशेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्च एकत्र किंशब्दः ।

'रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि[2] न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ॥'

इत्यादौ । प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात् सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य 'यो मां पश्यति सर्वत्र'[3] इत्यादौ ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१. अज्ञात्वैवम् (पा.)   २. अ. रागद्वेषौ न चेत् स्याताम्

३. भ.गी. ६.३०

## प्रमेयदीपिका

'अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन' इति पूर्वोक्तव्यस्तज्ञानाक्षेपात् तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **किमिति** ।। 'किम्' इत्ययमाक्षेपो वक्ष्यमाणसर्वव्याप्तरूपज्ञानस्य उक्तरविप्रभृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञापनार्थमेव, न तूक्तविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थम्। निष्फलत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यापत्ते[1]रित्यर्थः। ननु [2]व्याप्तज्ञानेनैव मुक्तिसम्भवाद् विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यात्? इत्यत आह- **अज्ञात्वेति** ।। 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः'[3] इत्यादिकं ध्यानापेक्षयोक्तम्, ज्ञानापेक्षया तु श्रुतिरित्यविरोधः। अथवा विशिष्टाधिकारिविषयेयं श्रुतिः। ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव, अन्यान् प्रति तु तदुक्तिरिति व्यवस्थाऽस्तु? 'तव' इति विशेषणसामर्थ्यात्, इत्यत आह- **त्वं त्विति** ।। 'अतो न तव विशेषज्ञान-मात्रेणालम् इति ज्ञापयितुम्' इति शेषः। विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् नोक्तव्यवस्थाकल्पकत्वमिति भावः।

ननु किं ज्ञातेन, न किमपीति शब्दादुक्तस्य नैष्फल्ये प्रतीते [4]तदुक्ति-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् निष्फलाल्पफलयोः महाफलत्वाभावसादृश्यात् गौण्या वृत्त्या उक्तस्याप्राधान्यप्रतीतौ अर्थाद् वक्ष्यमाणस्य प्राधान्यप्रतीतिरित्युक्तम्। तत्र गौणप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेन्न। रूढोपचारत्वादिति भावेनाऽह- **अन्येति** ।। **स्तुतिः** प्रशस्तताज्ञापनम्। **अर्थः** प्रयोजनम्। स्यादिदं व्याख्यानं यदि परिच्छिन्नज्ञानाद् व्याप्तिज्ञानस्य प्राधान्यं प्रमितं स्यात्। तदेव कुतः?

---

१. तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तिः (पा.)

२. व्याप्तिज्ञानेनैव (वि.)

३. ब्र.सू. ३.३.१२

४. तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गबाधकात् (वि.), तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाद् बाधकात् (पा.)

भगवद्गीता

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाष्यम्

'किम्' इति वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थम् । न तूक्तनिष्फलत्वज्ञापनाय । तथा सति नोच्येत ।

'[1]अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं वरं को विमुच्येत बन्धात् ।'
इति ऋग्वेदखिलेषु (च) । त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति 'तव' इति विशेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्च एकत्र किंशब्दः ।

'रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि[2] न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ॥'

इत्यादौ । प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात् सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य 'यो मां पश्यति सर्वत्र'[3] इत्यादौ ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१. अज्ञात्वैवम् (पा.)　　२. अ. रागद्वेषौ न चेत् स्याताम्

३. भ.गी. ६.३०

## प्रमेयदीपिका

'अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन' इति पूर्वोक्तव्यस्तज्ञानाक्षेपात् तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **किमिति** ।। 'किम्' इत्ययमाक्षेपो वक्ष्यमाणसर्वव्याप्तरूपज्ञानस्य उक्तरविप्रभृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञापनार्थमेव, न तूक्तविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थम्। निष्फलत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यापत्ते[1]रित्यर्थः। ननु [2]व्याप्तज्ञानेनैव मुक्तिसम्भवाद् विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यात्? इत्यत आह- **अज्ञात्वेति** ।। 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः'[3] इत्यादिकं ध्यानापेक्षयोक्तम्, ज्ञानापेक्षया तु श्रुतिरित्यविरोधः। अथवा विशिष्टाधिकारिविषयेयं श्रुतिः। ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव, अन्यान् प्रति तु तदुक्तिरिति व्यवस्थाऽस्तु? 'तव' इति विशेषणसामर्थ्यात्, इत्यत आह- **त्वं त्विति** ।। 'अतो न तव विशेषज्ञान-मात्रेणालम् इति ज्ञापयितुम्' इति शेषः। विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् नोक्तव्यवस्थाकल्पकत्वमिति भावः।

ननु किं ज्ञातेन, न किमपीति शब्दादुक्तस्य नैष्फल्ये प्रतीते [4]तदुक्ति-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् निष्फलाल्पफलयोः महाफलत्वाभावसादृश्यात् गौण्या वृत्त्या उक्तस्याप्राधान्यप्रतीतौ अर्थाद् वक्ष्यमाणस्य प्राधान्यप्रतीतिरित्युक्तम्। तत्र गौणप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेन्न। रूढोपचारत्वादिति भावेनाऽऽह- **अन्येति** ।। **स्तुतिः** प्रशस्तताज्ञापनम्। **अर्थः** प्रयोजनम्। स्यादिदं व्याख्यानं यदि परिच्छिन्नज्ञानाद् व्याप्तिज्ञानस्य प्राधान्यं प्रमितं स्यात्। तदेव कुतः?

---

१. तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तिः (पा.)

२. व्याप्तिज्ञानेनैव (वि.)

३. ब्र.सू. ३.३.१३

४. तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गबाधकात् (वि.), तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाद् बाधकात् (पा.)

इत्यत आह- **प्राधान्यं चेति** ।। 'यो माम्'[१] इति विशिष्टफलकथनात् । न्यायसिद्धोऽप्यर्थो वाक्यसंमत्या दृढो भवतीत्येतदुक्तम् ।। ४२ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य
टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायाम्
दशमोऽध्यायः समाप्तः ।। १० ।।

## भावदीपिका

**व्यस्तज्ञानेति** ।। परिच्छिन्नज्ञानेत्यर्थः । ननु यदि सर्वेषां सर्वविशेषयुक्ततया भगवज्ज्ञानाभावे मुक्त्यभावः, तर्हि 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः उपचयापचयौ हि भेदे'[२] इति सूत्रे मोक्षार्थं सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणविशेषयुक्ततया भगवदुपासनाभावस्योक्तत्वेन तद्विरोधः स्यात् ? इत्यत आह- **प्रियेति** ।। **अज्ञात्वेति** ।। श्रुत्या यथाशक्ति सर्वविषयकज्ञानं सम्पाद्यमित्युच्यते । सूत्रेण सर्वविशेषविषयध्यानं निषिध्यत इति न विरोध इति भावः । **विशिष्टाधिकारीति** ।। 'ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः, उपास्यः सर्ववेदैश्च'[३] इति भगवत्पादीयवचनात् ब्रह्माद्युत्तमाधिकारिविषया श्रुतिः, सूत्रं त्वल्पाधिकारिविषयम् । 'सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैस्तु'[४] इति वचनादिति[५] भावः । तर्हि तदुक्तिवैयर्थ्यम् ? इत्यत आह- **अन्यानिति** ।। व्याप्तज्ञानायोग्यान् प्रतीत्यर्थः । तत्र ज्ञापकमाह- **तवेतीति** ।। 'तव' इत्यर्जुनं प्रत्युच्यमानत्वेन तस्य विशिष्टाधिकारित्वेन व्याप्तज्ञानयोग्यत्वेन तस्य विशेषज्ञाने नैष्फल्ये, 'तन्न्यायेन सर्वेषाम्' इति व्याप्तज्ञानयोग्यानाम् उक्तविशेषज्ञानं निष्फलमेवेति प्राप्तमित्यर्थः ।

---

१. भ.गी. ६.३० २. ब्र.सू. ३.३.१३
३. अ.भा. ३.५(१९) ४. अ.भा. ३.४
५. 'सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चिता । सर्वेषां मुमुक्षूणां फलसाम्यादपेक्षिता ।।' इति ब्रह्मवैवर्ते - ब्र.सू. ३.३.१२ भाष्ये ।

उक्तार्थमनुवदन्नेव उत्तरवाक्यमवतारयति- **नन्विति** ।। 'बाधकाद् गौण्या वृत्त्या' इत्यन्वयः । सादृश्यमुपपादयति- **निष्फलेति** ।। गुणोत्कर्षप्रतिपादक-शब्दरूपस्तुतिग्रहणस्य अत्रासम्भवादाह- **स्तुतिरिति** ।। एवं च रागद्वेष-परिहारस्य प्रशस्तताज्ञापनार्थत्वेन तपसा किम् ? इत्येकत्र किंशब्दप्रयोगो दृष्ट इत्यर्थः । तापसेऽपि यदि रागद्वेषौ स्यातां तदा तपसा किं प्रयोजनम्, व्यर्थमेव तदीयं तप इति यावत् । तावुभौ= रागद्वेषौ यदि न स्यातां तदा तपसा किं प्रयोजनम्, तपः कृत्वा रागद्वेषपरिहारः सम्पादनीयः । स चेत् स्वतः सिद्धः, तदा तत्परिहारकं तपो व्यर्थमिति वचनार्थः । 'यो मां पश्यति' इत्यादौ कथं सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य प्राधान्यं सिद्धमस्ति ? इत्याशङ्कायामाह- **यो मामिति** ।।

'यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।।'[१]

इत्यत्र सर्वत्र भगवदुपासकस्य सर्वदा योगक्षेमरूपविलक्षणफलकथनादि-त्यर्थः । ननु 'एकत्र दर्शनात् सर्वत्र दर्शनस्य प्राधान्यम्' इति न्यायेनैव व्याप्तज्ञानस्य रविप्रभृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्थपरमात्मज्ञानात् प्राधान्यस्य सिद्धत्वात् 'यो माम्' इति गीतावाक्यसम्मतिः कस्मादुक्ता ? इत्यत आह- **न्यायसिद्धोऽपीति** ।। **एतदुक्तमिति** ।। 'यो मां पश्यति सर्वत्र' इत्यादावित्युक्तमित्यर्थः ।। ४२ ।।

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ।
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
दशम अगमदस्यामन्तमध्यायवर्यः ।।

।। इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायां दशमोऽध्यायः ।।

---

१. भ.गी. ६.३०

## भावरत्नकोशः

**व्यत्वस्तज्ज्ञानाक्षेपात्** विस्तरेणोक्तविभूतिज्ञानस्य 'किं ज्ञातेन' इति किंशब्देनाक्षेपादित्यर्थः। **तस्य** विस्तृत्योक्तविभूतिज्ञानस्य। **रविप्रभृतीति** ॥ 'ज्योतिषां रविरंशुमान्'[1] इत्यादिनोक्तरविप्रभृतीत्यर्थः। ननु भगवद्गतसर्वधर्माणां ज्ञेयत्वे 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे'[2] इत्यादि ब्रह्मसूत्रविरोधः? तत्र 'तस्य प्रियमेव शिरः'[3] इत्यादिशास्त्रोक्तप्रियशिरस्त्वादि-गुणोपासना न सर्वेषाम्, यतो मोक्षाख्यफलतारतम्यार्थम् उपासनाया उपचयापचयौ= वृद्धिह्रासौ, तारतम्यमिति यावत्, उपयान्तीति भागवक्तगुणानामपि सर्वाधिकार्युपास्यत्वाभावस्य प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणे स्थितेः, इत्यत आह- **प्रियशिरस्त्वादीति** ॥ **ध्यानापेक्षयेति** ॥ एतत्सूत्रस्य उपासनापादगतत्वादिति भावः । 'अज्ञात्वैनम्'[4] इति भाष्ये श्रवणादाह- **ज्ञानापेक्षया त्विति** ॥ **विशिष्टेति** ॥ उत्तमेत्यर्थः। सूत्रं तु मन्दाधिकारिविषयमिति हृदयम्। **विशेषज्ञानं** रविप्रभृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानम् । **अन्यान्** व्याप्तिज्ञानायोग्यान् **अन्यथासिद्धत्वात्** बहुफलयोग्यत्वज्ञापनार्थत्वात्।

**उक्तस्य** रविप्रभृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानस्य **वक्ष्यमाणस्य** सर्वव्याप्ति-ज्ञानस्य। ननु गुणोत्कर्षप्रतिपादनपरं वाक्यं स्तुतिः। तद्वाचित्वं च किंशब्दस्य नास्तीति 'स्तुत्यर्थत्वेन' इत्ययुक्तम्? इत्यत आह- **स्तुतिः प्रशस्तताज्ञापन-मिति** ॥ ननु 'यो माम्'[5] इति वाक्ये सर्वदर्शनमुच्यते, न पुनस्तस्याधिक्यम् इत्याशङ्क्य, 'तस्याहं न प्रणश्यामि'[6] इति वाक्यशेषोक्तम् आधिक्ये हेतुमध्या-हरति- **विशिष्टफलकथनादिति** ॥ योगक्षेमवहनमेव विशिष्टं फलम्, तस्य कथनादित्यर्थः। ननु विशेषरूपाण्युक्तानि, 'किं ज्ञातेन?' इति चोक्तम्।

---

१. भ.गी. १०.२१ — २. ब्र.सू. ३.३.१३
३. तैत्तिरीय-ब्रह्मवल्ली २८ — ४. ऋ.खि.
५.६. भ.गी. ६.३०

'एतदुभयान्यथानुपपत्त्या[1] परिच्छिन्नव्याप्तज्ञानयोः गुणप्रधानभावः प्रमितः। ततो 'यो माम्'[2] इति वाक्योदाहरणमयुक्तम्? न च प्रमाणान्तरत्वेन तदुपन्यासः। गीतार्थस्यैव विचार्यत्वेन तद्भावायोगात्, इत्यत आह- **न्यायसिद्ध इति ॥** आक्षेपार्थककिंशब्दप्रतिपादित-अन्याप्राधान्य-रूपन्यायसिद्धोऽप्यर्थः- 'यो माम्' इति वाक्यसम्मत्या दृढो भवतीति 'प्राधान्यं च सिद्धमित्याद्युक्तम्[3]' इति **स्वामिनः ॥ ४२ ॥**

'हन्त ते कथयिष्यामि'[4] इत्यादेः 'अथवा बहुनैतेन'[5] इत्यन्तस्य **गीतावचनस्याक्षरार्थस्तु** -

'द्विविधं वैभवं विष्णोः[6] प्रत्यक्षं च तिरोहितम्।
कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम्।
भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम्।
स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत्तिरोहितवैभवम्॥'[7]

इति प्रमाणसिद्धानि द्विविधानि भगवतो विभूतिरूपाणि 'वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः'[8] इति प्रश्नस्योत्तरतया निरूपयिष्यता प्रतिज्ञा क्रियते- **भगवानुवाच- हन्त त इति ॥** 'हन्त' इति हर्षेऽव्ययम्। हे **कुरुश्रेष्ठ** या **हि दिव्या** आत्मनो विभूतयः पृष्टाः ता **दिव्या आत्मविभूतयः** आत्मविभूतीः नानाभूतानि रूपाणि इति, द्वितीयार्थे तु प्रथमा, **प्राधान्यतः** प्रधानतया स्थितानि, ते तुभ्यं **कथयिष्यामि**। यतो **मे विस्तरस्य** विभूतीनां वैपुल्यस्य **अन्तः** अवधिः **नास्ति** ॥ १९ ॥

---

१. तदुभयान्यथानुपपत्त्या (प्र.) २. भ.गी. ६.३०

३. इत्याद्युक्तम् इत्युक्तम् (प्र.) ४. भ.गी. १०.१९

५. भ.गी. १०.४२

६. द्विविधं वैभवं रूपम् इति क्वचित् गी.ता.निर्णये (१०.४०)।

७. विभूतितत्त्वे ८. भ.गी. १०.१६

विभूतिविवक्षया प्रथमम् 'एतावच्छृणु' इति स्वरूपस्थितिरुच्यते- **अह-मिति** ॥ गुडाकायाः= निद्राया ईशो **गुडाकेशः** जितनिद्रः, तत्सम्बुद्धिः। कर्तव्येषु जागरूक ! **अहमात्मा** आततगुणः **सर्वेषां भूतानाम् आशये** अन्तर्हृदये **स्थितः** नियामकतया । आत्मा व्याप्तोऽपि सर्वप्राणिहृदयगुहाश्रित इति **स्वामिनः**[1] । किञ्च **भूतानामहम् एव आदिः मध्यम् अन्तश्च** सृष्टिस्थिति-प्रलयहेतुः । अनेन प्रत्यक्षतः प्रतीयमानपरिच्छिन्नस्वरूपस्य तव वक्ष्यमाण-दिव्यविभूतिशालित्वम् असम्भावितमिति पर्यनुयोगोऽपहस्तितः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षं विभूतिरूपमुच्यते- **आदित्यानामहं विष्णुरिति** ॥ द्वादशादित्यानां[2] मध्ये उरुक्रमशब्दितो **विष्णुरहमस्मि** । 'विष्लृ= व्याप्तौ' इत्यतः क्नुप्रत्ययः, सर्वव्यापी। नियमनाय सर्वत्र प्रवेशवान् विष्णुः। 'विश= प्रवेशने' इत्यतः क्नुः। शकारस्य षकारः। सर्वभूतानां पृथिव्यादीनां ब्रह्मादीनां प्रजानां च गमयितृत्वाद् विष्णुः । 'वी= गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इत्यतो गतिकर्मणः क्स्नुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च। द्यावापृथिव्यौ व्याप्नोति इति वा विष्णुः। 'विष्लृ- व्याप्तौ' इत्यतः पूर्ववदेव क्नुप्रत्ययः। अभ्यधिककमनीयताशालित्वाद् वा विष्णुः। 'वश= कान्तौ' इत्यतो नुप्रत्ययः। धातोरकारस्येकारः, शकारस्य षकारः। 'वी= गति' इत्यतो वा कान्तिकर्मणः क्स्नुः धातोर्ह्रस्वश्च। अधिभूतनिविष्टत्वाद्वा विष्णुः। 'विश= प्रवेशने' इत्यतः क्नुः षत्वं च। अधिभूतस्य जन्मादीच्छावत्त्वाद् विष्णुः। वेतेः

---

१. इति तु स्वामिनः (प्र.)

२. विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ (भाग. ६.६.३८), धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः। एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥ (विष्णुधर्मोत्तरे) । धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः। (भारते, आदिपर्वणि)

वष्टेश्च पूर्ववद्रूपम्। त्रिविक्रमरूपेण पादविक्षेपाद्वा विष्णुः। पूर्ववद् 'वी= गति' इत्यतो गतिकर्मणः कर्तरि प्रत्ययः।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसीति प्रश्नस्योत्तरम् - **ज्योतिषां रविरंशुमानिति ॥** प्रकाशरूपाणां भावानां मध्ये विश्वव्यापिरश्मियुक्तो **रविरहमस्मि ।** इदं च तिरोहितविभूतिरूपम्। इतरज्योतिरपेक्षया रवेराधिक्यं ददत् तन्नामकम्। तत्र चिन्तनीयमिति हृदयम्। एवमेवोत्तरत्रापि तिरोहितविभूतिस्थले व्याख्यानम्। विष्णुकपिलव्यासवासुदेवरामरूपाणि प्रत्यक्षविभूतिरूपाणि। इतराणि तु तिरोहितविभूतिरूपाणीति विवेको द्रष्टव्यः।

**मरीचिर्मरुतामस्मि** आहङ्कारिकप्राणं विना [1]एकोनपञ्चाशतो मरुतां मध्ये मरीचिनामा मरुदस्मीत्यर्थः। अत्र मरीचिशब्देन [2]प्रवहदेवो ग्राह्यः। 'प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः।'[3] इति त्रयोदशाध्यायगीतातात्पर्यनिर्णयवचनात्। तत्र प्रधानवायुजत्वलिङ्गेन [4]भूतवायुश्रुत्या प्रवहत्वमावेद्यते। 'पर्जन्यमित्रशिखिनो भूतवायुस्तथैव च।'[5] इति छान्दोग्यभाष्ये[6], भूतवायुशब्देन प्रवहग्रहणाच्च। किञ्च तात्पर्यनिर्णये[7] दशमे 'उदवन्मेघचलनान्मरीचिः'[8] इति तत्र मरीचिशब्द-

१. प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानश्च समानकः। नागश्च कुकलः कूर्मो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ **प्रवहो** विवहः शंयुः (शम्भुः) संवहश्च परावहः। उद्वहश्चावहः शङ्कुः कालः श्वासोऽनिलो नलः ॥ प्रतिभः कुमुदः कान्तः शुचिः श्वेतो जितो गुरुः। सञ्ज्ञः संवर्तकः कालो दत्तः सोम्यो कपिर्जडः। मण्डूकः (गण्डूकः) सन्ततः सिद्धो ऋतुः कृष्णः पिकः शुकः ॥ यतिर्भीमो हनुः पिङ्गोऽहं प्राणः कम्पनस्तथा। सप्तसप्तकसङ्ख्याकाः मरुतोऽमी प्रकीर्तिताः ॥- विष्णुरहस्यम्।

२. अस्मिन् विषये वन्नञ्जे गोविन्दाचार्यास्तु स्वकृतमहाभारततात्पर्यनिर्णयव्याख्यायां निर्णयभावचन्द्रिकायां ३.२९श्लोकसन्दर्भे स्वाशयभेदं प्रकटीकृतवन्तः।

३. गी.ता. १३.२७

४. भूतवायुश्रुत्युक्तप्रवहत्वम् (पा.)

५. तत्त्वविवेके

६. अ.७, खं.१, मं.४-१४

७. गी.ता.नि. १०.२१-४०

८. विभूतितत्त्वे

निर्वचनमस्ति। तद्व्याख्यातं तट्टीकायाम्- 'मरशब्दोदितोदकवान् मेघो मरी, तं चालयतीति मरीचिः' इति। तत्र मरीचिशब्दो विभूतिरूपविशेषे भगवति परम-मुख्यः। तत्सन्निधानपात्रत्वान्मरीचिनामकमरुति मुख्यः, 'अनिषिद्धास्तदन्येषु' इत्युक्तेः। मेघेषु स्थितत्वात् तच्चालनव्यापारवांश्च मरीचिनामकविभूतिरूपाधिष्ठान-भूतः प्रवह एवाभ्युपगन्तव्यः।

'पृथिव्यां प्रथमस्कन्ध आमेघेभ्यो य आवहः।
द्वितीयश्चापि मेघेभ्य [1]आसूर्यात् प्रवहस्तु सः॥'

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणवचनात्,

'आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः।
परावहः संवहश्च ह्युद्वहश्च महाबलः॥
तथा परीवहः श्रीमान् [2]मरुतो भयशंसिनः।
इत्येते कथिताः सप्त मरुतो गगने चराः॥' इति हरिवंशे,

प्रवहस्यैव द्वितीयस्कन्धत्वावेदनाच्च[3]। तथा चाभियुक्तसङ्ग्रहः-

'प्रधानभूतो मरुतां भूतवाय्वभिमानवान्।
मुमुक्षुभिर्गम्य एष आतिवाहिकनामवान्॥
प्रधानवायोः पुत्रोऽयं मरीचिरिति चोदितः।
प्रवहो नाम देवोऽसौ विधोस्तु द्विगुणाधिकः॥' इति।

'मरीचिनामान्तरवान् प्रवहो मुख्यवायुजः।
कोणाधिपः स एवोक्त आतिवाहिकनामवान्॥' इति।

'ततस्तु प्रवहो वायुरुक्तो नाम्ना मरीचिकः।
कृष्णेन विष्णुना साक्षात् पार्थं बोधयता युधि।
मरीचिर्मरुतामस्मीत्युक्तः कुन्तीसुतं प्रति।

१. आसु यत्प्रवहस्तु सः (पं.) २. मरुत्तो भयशंसिनः (पं.)
३. आवेदनात् (प्र.)

मरीचिनामान्तरवान् आतिवाहिकसञ्ज्ञिकः।
कोणाधिपः स एवोक्तो भूतवाय्वभिमानवान्॥'

इति च। 'आकाशदेवता विघ्नस्ततो वायोस्सुतो मरुत्' इत्यत्र **षट्प्रश्नभाष्यटीकायां** [1]'मरुद्भूतं वायुदेवतेत्युक्तमरुत्तु भूतावान्तराभिमानिदेवताविशेष इति विचक्षणाः। **नक्षत्राणां** मध्ये **शशी** चन्द्रमाः **अहं अस्मि**, नक्षत्राणां विजातीयत्वात्। तत्स्वाम्यदातृविभूतिरूपं चन्द्रमसि वर्तत इति चिन्तनीयोऽस्मीति भावः॥ २१॥

**वेदानामिति**॥ **वेदानाम्** ऋगादीनां मध्ये **सामवेदोऽस्मि** इत्यत्र सजातीयैकदेशश्रैष्ठ्यदोऽस्मीति चिन्तनीयः। वेदेषु ऋग्वेदस्याधिकत्वात्। एवमप्यत्र सामवेदस्य यद् ऋग्वेदाद् आधिक्यवचनं तत्तु सामवेदाभिमानिनः प्राणस्य ऋग्वेदाभिमानिसरस्वत्या आधिक्यपरम्[2] इत्युत्तरप्रस्थाने[3] स्फुटम्। **देवानां वासवः** इन्द्रः **अस्मि** इत्यत्र देवादिषु ब्रह्मादीनामेव श्रेष्ठत्वात् सजातीयैकदेशश्रैष्ठ्यदोऽस्मीत्यर्थः। [4]'ऋते रुद्रादिकान् इन्द्रः सर्वदेवाधिकः स्मृतः।' भागवततात्पर्यनिर्णयवचनात्। सर्वेन्द्रियेषु मनस एव प्रधानत्वात् **इन्द्रियाणाम्** [5]एकादशानां **मनोऽस्मीति** सजातीयश्रैष्ठ्यदः, तत्र मनसि वर्तत इति चिन्तनीयः। **भूतानां** चेतनावतां सम्बन्धिनी **चेतना** ज्ञानशक्तिः तद्रूपसारवत्त्वेनोक्तः॥२२॥

**रुद्राणामिति**॥ **रुद्राणाम्** [6]एकादशानां मध्ये **शङ्करः** उमापतिरस्मि।

---

१. मरुद्भूतवायुदेवतेत्युक्त... (पं.)

२. सरस्वत्याद्याधिक्यपरम् (प्र.) ३. गी.ता. १०.२१-४०

४. गीताकल्पे, भाग.ता. ११.१६.१३२ श्लोकसन्दर्भे।

५. त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम्। पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी॥ एकादशं मनश्चात्र ...॥ वि.पु. प्रथमेंऽशे द्वितीयाध्याये ४७-४८

६. रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः । अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति। रुद्रांश्च पार्षदांश्चान्यान् घोरान् प्रेतविनायकान्॥ (भाग. ६.६.१८)

सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेन तत्रास्मि । **वित्तेशः कुबेरो**ऽस्मि । **वसूनाम्** [1]अष्टानां **पावकः** सजातीयश्रैष्ठ्यदस्तत्रास्मि । **शिखरिणां** पर्वतानां **मेरुः** कनकगिरिः पूर्ववत् ॥२३॥

**पुरोधसामिति ॥ पुरोधसां** पुरोहितानां मध्ये **बृहस्पतिं मां विद्धि** जानीहि चिन्तय च । **सेनानीनां** नुडागमः छान्दसः । सेनान्याम् । यद्वा सेनाशब्दोपपदात् नयतेः औणादिके डिप्रत्यये ह्रस्वान्ततया नुडागमे, *'नामि'*[2] इति दीर्घे च 'सेनानीनाम्' इति रूपम् । देवसेनानायकानां **स्कन्दोऽहम् । सरसां** देवखातानां **सागरः** समुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥

**महर्षीणामिति ॥ महर्षीणां** 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च' (ब्राह्मे) इत्युक्तानाम् अन्येषां च शास्त्रोक्तानां महर्षीणां मध्ये **भृगुरहम्** अस्मि । **गिरां** वाचां पदलक्षणानां मध्ये **एकमक्षरं** प्रणवोऽस्मि । **यज्ञानाम्** अग्निहोत्रादीनां मध्ये ज्ञानयज्ञं विना **जपयज्ञः** जपात्मकदेवपूजारूपकर्मास्मि । इति सजातीयैकदेशश्रैष्ठ्यदविभूतिः । **स्थावराणां** स्थितिमतां **हिमालयः** हिमवान् पर्वत इति ॥ २५ ॥

**अश्वत्थ इति ॥ सर्ववृक्षाणां** मध्ये **अश्वत्थः** अस्मि । **देवर्षीणां** देवा एव सन्तोऽपि ऋषित्वं प्राप्ताः, तेषां **नारदः** अस्मि । **चित्ररथ**नामा गन्धर्वः । **सिद्धानां** जन्मनैव सिद्धानां= धर्म-ज्ञान-वैराग्य-ऐश्वर्यातिशयशालिनां मध्ये **कपिलः** । कं= सुखम्, तदेव रूपमस्यास्तीति कः । 'पाल्यते जगदनेन' इति पिः । 'पा= रक्षणे' इत्यतः किः । 'लीयते जगदनेन' इति लः । 'लीङ्= श्लेषणे' इत्यस्मात् डः । 'ला= आदाने' इत्यतो वा कः । 'कश्चासौ पिश्चासौ लश्च' इति कर्मधारये कपिलोऽस्मि इति प्रत्यक्षविभूतिः ॥ २६ ॥

---

१. द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वस्तुर्विभावसुः । (भाग. ६.६.११)

२. पा.सू. ६.४.३

**उच्चैःश्रवसमिति ॥ अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसम्**, उच्चैःश्रवस्सञ्ज्ञकम् अश्वं **मां विद्धि** जानीहि, उपास्स्व च । **अमृतोद्भवं** क्षीरसागरसमुद्भूतमिति देहलीदीपन्यायेनाश्वे गजे चान्वेति । **ऐरावतं** इरावत्या अपत्यं गजं मां विद्धि । **नराधिपं** राजानम् ॥ २७ ॥

**आयुधानामिति ॥ आयुधानामहं वज्रम्** इति सजातीयैकदेशश्रैष्ठ्यद-विभूतिः, 'सुदर्शनश्चायुधेषूत्तमः'[1] इति वचनात् । कामान् [2]दोग्धीति **कामधुक्** कामधेनुः । **प्रजनः** प्रजोत्पत्तिहेतुः **कन्दर्पः** न पुनः केवलभोगार्थः । तस्य अशास्त्रीयत्वात् । **सर्पाणाम्** एकशिरसां **वासुकिः** अस्मि ॥ २८ ॥

**अनन्त इति ॥** [3]**नागानाम्** [4]अनेकशिरसाम् **अनन्तः** शेषः । **यादसां** जलजन्तूनां **वरुणः** अस्मीति । विजातीयश्रैष्ठ्यदविभूतिः[5] । **अर्यमा** अर्यमनामकपितृराजः । **संयमतां** संयमप्रातिपदिकात् क्विप्[6], संयमनं कुर्वन्तः संयमतः, तेषां मध्ये **यमः** अस्मि ॥ २९ ॥

**प्रह्लाद इति ॥ दैत्यानां** मध्ये **कलयतां** गणयताम्, वशीकुर्वताम्, वन्धनादिकं कुर्वतां च **मृगेन्द्रः** सिंहः । **वैनतेयः** गरुडः ॥ ३० ॥

**पवन इति ॥ पवतां** पावयितॄणां **पवनः** वायुरस्मि । **रामः** 'रमु= क्रीडायाम्' इत्यतः 'त्रमन्तात् डः'[7] इति कर्तरि डः । रमत इति रः । न विद्यते मा= प्रमा परिच्छेदो यस्येति अमः । 'रश्चासावमश्च' इति विग्रहः । यद्वा 'रमते लोकोऽनेन'

१. विभूतितत्त्वे २. दोग्धीति (प्र.)

३. 'सर्पा एकशिरसः, तेषां मध्ये वासुकिरस्मि, नागा वहुशिरसः' इति रामानुज-भाष्येऽपि ।

४. वहुशिरसाम् (पं.,प्र.) ५. सजातीयश्रैष्ठ्यदविभूतिः (प्र.)

६. 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो क्विब् वा वक्तव्यः' इति वार्तिकात् ।

७. उ.सू. १११

इति 'करणे रमेर्घञ् रामः। **शस्त्रभृतां** धानुष्काणां **राम** इति प्रत्यक्षविभूतिः। **झषाणां** मत्स्यानां मध्ये **मकरः** मत्स्यराजः। 'मकरो मत्स्यराजः' इति **यादवः**। मत्स्यविशेषो मकरः किलिमकरो भवति। तद्विशेषश्चेति **हलायुधश्च**। **स्रोतसां** स्रवन्तीनां **जाह्नवी** गङ्गाऽस्मि। भगवति स्त्रीलिङ्गशब्दश्च[2] [3]प्रकृत्यधिकरणे समर्थितः॥ ३१॥

**सर्गाणामिति**॥ सृज्यन्त इति **सर्गाः** भूतानि, तेषाम् **आदिः मध्यम् अन्तश्च** तद्धेतुभूतोऽपि **अहमेव**। 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च'[4] इत्युपक्रमे भूतोत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वमात्रमुक्तम्। अत्र तु सृष्टिस्थितिलयलक्षण-क्रियासु भगवतस्तिरोहितविभूतिरूपाणि सन्ति उपासितव्यानीत्युच्यत इति भेद इति **आहुः**। **केचित्तु** पूर्वत्र सर्वप्राण्युदयादिनिमित्तत्वमुक्तम्। अत्र तु [5]आकाशादि-भूतोत्पत्त्यादिहेतुरस्मीत्युच्यत इति विशेष इत्याहुः। पूर्वोक्तं जगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वम् अवश्यज्ञातव्यमिति विभावनयाऽत्र स एवार्थः स्मर्यत इति **अपरे**। अधिकश्चासा-वात्मा च अध्यात्मा, तद्विद्या **अध्यात्मविद्या** परब्रह्मविषयकज्ञानम्, तत्साधनविद्या वा। **प्रवदतां** वक्तृद्वारेण प्रवदनभेदानामेवेह वादजल्पवितण्डानां ग्रहणम्। प्रवदतां= जल्पवितण्डादि कुर्वतामित्यपि **आहुः**। तन्मध्ये वा **अहं** तस्य तत्त्वनिर्णयहेतुत्वात्॥ ३२॥

**अक्षराणामिति**॥ **अक्षराणां** वर्णानाम् **अकारोऽस्मि** तस्य सर्व-वाग्व्याख्येयत्वात्। **सामासिकस्य** समाससमूहस्य मध्ये **द्वन्द्वः** समासोऽस्मि। तस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्। **अक्षयः** प्रवाहरूपेणाव्ययः। **धाता** विधाता स्रष्टा। **विश्वतोमुखः** चतुर्मुखः॥ ३३॥

---

१. *'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'* पा.सू. ३.३.१९ इत्यनेन।

२. 'हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामानि अभिवदन्ति' इति प्रमाणेन।

३. ब्र.सू. १.४.२४

४. भ.गी. १०.२०

५. आकाशादिभूतोत्पत्त्यादिहेतुरुच्यते (पं.)

**मृत्युरिति ।। सर्वहरो मृत्युश्च भविष्यताम्** उत्पत्स्यमानानाम् **उद्भवः** उत्पत्तिः, भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनाम् **उद्भवः** उदयो **अहम्** अस्मीति। **नारीणां** मध्ये **कीर्तिः श्रीः** इत्यादयः [1]सप्त देवतारूपस्त्रियोऽप्यहमेव ।। ३४ ।।

**साम्नां** रथन्तर-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवतनामकानां मध्ये **बृहत्** नामकं सामाहम्। **छन्दसाम्** उष्णिग्-अनुष्टुप्-बृहत्यादीनां **गायत्री**नामकं छन्दोऽहम्। **मासानां** चैत्रादिमासानां **कुसुमाकरः** वसन्तः ।। ३५ ।।

**द्यूतमिति ।। छलयतां** [2]छद्म कुर्वताम्। अक्षदेवनादिलक्षणं **द्यूतम्। तेजस्विनां तेजोऽहम्। जयः** जेतॄणाम्। **व्यवसायोऽस्मि** व्यवसायिनाम्। **सत्त्ववतां सत्त्वं** सत्त्वलक्षणसारभूतधर्मोऽस्मीत्यर्थः ।। ३६ ।।

**वृष्णीनामिति ।। वासुदेवः** 'वस्ते= छादयति' इति वासुः। 'वस= आच्छादने' इत्यत उण्। 'वासयति सर्वम्' इति वा वासुः। 'वस= निवासे' इत्यतो ण्यन्तादुण्। 'वसति सर्वत्र' इति वा वासुः। वसतेः केवलाद् उण्। देव-शब्दार्थो भाषितः सप्तमे[3]। वासुश्चासौ देवश्च= क्रीडादिगुणविशिष्टश्चेति विग्रहः। **धनञ्जयः** अर्जुनः। 'तथा भीमश्च पार्थेषूत्तमः'[4] इति वचनाद् इयं [5]सजातीयैकदेश-श्रैष्ठ्यदविभूतिः। [6]सर्वस्माद्विशिष्ट इति विशब्देनोक्तः। **आ** समन्तात् **सः** एव सर्वगत इति व्यासः - व्यापूर्वात् 'सृ= गतौ' इत्यतो डः। **उशना** शुक्रः ।। ३७ ।।

**दण्ड इति ।। दमयतां** दमयितॄणाम्, दण्डं कुर्वतां **दण्डोऽस्मि**। येनासंयता अपि संयता भवन्ति - स दण्डो मद्विभूतिः। **जिगीषतां** जेतुमिच्छताम्,

---

१. सप्तरूपा देवतास्त्रियः (पं.)　　२. छलं कुर्वताम् (पा.)

३. गी.भा. ७.१४　　४. विभूतितत्त्वे

५. अर्जुने स्थितः सन् भीमातिरिक्तपाण्डवेभ्यः श्रैष्ठ्यम् अर्जुनाय ददाति इत्यर्थः।

६. 'व्यासः' इति पदे।

**नीतिरस्मि** सामाद्युपायभूतसारधर्मप्रदोऽस्मि। **गुह्यानां** गोपनीयानां मध्ये **मौनं** [1]मौनलक्षणसारधर्मोऽस्मि। **ज्ञानवतां** [2]ज्ञानलक्षणसारधर्मोऽहम्॥ ३८॥

**सर्वभूतानां बीजं** कारणं च **अहम्** एव। यदि ज्योतिरादिषु रव्यादीनां त्वत्सन्निधानकृतं वैशिष्ट्यम्, तर्हि तदन्येषां ज्योतिरादीनां त्वत्सन्निधिर्न स्यात्। ततश्च तत्सत्तादिकं स्वत एव स्यात्? इत्यत उच्यते- **मया विना यच्चराचरं भूतं स्यात् तन्नास्तीति**। केचित् प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसङ्क्षेप उच्यते- 'न तदस्तीति' इत्यवातारयन्॥ ३९॥

सङ्क्षेपकरणे कारणं दर्शयतोपसंह्रियते- **नान्तोऽस्तीति**॥ हे **परन्तप मम दिव्यानां विभूतीनाम् अन्तः** अवसानं यतो **नास्ति**, अत उक्तविभूतिरूपाणाम् आनन्त्यात् **एष उक्तो विभूतिविस्तरः उद्देशत** एव इदमिदं विभूतिरूपमिति योऽयमत्र विशेषनामनिर्देशः कृतः सोऽपि सङ्ग्रह एव॥ ४०॥

एवं विभूतीनां सङ्क्षेपमुक्त्वा सामान्यतो विस्तर उच्यते- **यद्यदिति**॥ **यद्यद् विभूत्यादिमत् सत्त्वं** वस्तु **श्रीमत्** सम्पद्युक्तम् **ऊर्जितम्** अभिवृद्ध्युपेतं च **तत्तद्** वस्तु **मम तेजोंऽशसम्भवं** प्रकाशरूपेणांशेन सम्भवतीति तेजोंऽश-सम्भवम् **एव अवगच्छ**॥ ४१॥

लक्षणमुखेनोक्ततत्तद्वस्तुनिष्ठविभूतिविस्तरादपि अधिकविभूतिविस्तर उच्यते- **अथवेति**॥ 'अथवा' इत्ययं निपातसमुदायः पक्षान्तरे। **एतेन बहुना** विभूत्यादियुक्तरविप्रभृतितत्तद्वस्तुनिष्ठपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणां[3] विस्तरेण **ज्ञातेन तव किं फलम्** - न किमपि। अत्र वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थ एवाक्षेपः, न तूक्तज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थः। तथात्वे तस्यावचनप्रसङ्गादिति भाष्ये स्फुटम्। किं तर्हि ज्ञातव्यम्? इत्यत उक्तम्- **विष्टभ्येति**॥ इदं प्रमाणावगतं **कृत्स्नं जगत्**

---

१. मौनलक्षणसाधारणधर्मः (पं.)  २. ज्ञानलक्षणसाधारणधर्मः (पं.)

३. .....विभूतीनाम् (पा.)

**एकांशेन** ममानन्तांशानां मध्ये एकेनैवांशेन **विष्टभ्य** व्याप्य **स्थितः** । सर्वांशेन व्याप्तुं जगतां सहस्रमपि न पर्याप्तम् । अतः 'तादृशापर्यवसितव्याप्तिमानहम्'[1] इति ज्ञानम् अत्यावश्यकम् । न चैतज्ज्ञानादेव मोक्षसिद्धौ प्रागुक्तरविप्रभृति-परिच्छिन्नवस्तुरूपरव्यादिविभूतिरूपाणां ज्ञानं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को हि मुच्येत बन्धात्' (ऋ.खि.) इति श्रुत्या प्रागुक्तज्ञानस्याप्यावश्यकत्वावगमात् । तत्र च महाफलाधिकारितया उभय-ज्ञानमप्यावश्यकम् । तेनाधिकफलसद्भावात् । तथा चोक्तम्-

'अन्याधिक्यज्ञापनार्थं शुभं चाक्षिप्यते क्वचित् ।
न तावताऽस्य हेयत्वं[2] ज्ञेयैवान्यवरिष्ठता ।
उभयं मिलितं चैव ततोऽप्यधिकशोभनम् ॥' इति[3] ।

श्रीमद्गीताभाष्यटीकादशमाध्यायसेवया ।
तोषमायान्तु विबुधा गुणग्रहणभूषणाः ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित-
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाव्याख्यायां भावरत्नकोशसमाख्यायां
सूरीन्द्रश्रीपादशिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायां दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

---

१. 'अहम्' इति नास्ति (प्र.)

२. 'निन्द्यत्वम्' इति क्वचिद् गी.ता.नि.कोशेषु ।

३. गी.ता.नि. १०.४२ श्लोके उदाहृतम् ।

# ॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

## ॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

### भगवद्गीता

अर्जुन उवाच-

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम् ऐश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

### भाष्यम्

॥ हरिः ॐ ॥ यथा श्रुते ध्यानं [1]शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १-३ ॥

### प्रमेयदीपिका

॥ हरिः ॐ ॥ एतदध्यायप्रतिपाद्यम् अर्थमाह- **यथेति ॥** दशमान्ते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्'[2] इति व्याप्तोपासनं संक्षेपेणोक्तम् । न च संक्षेपोक्तस्य[3] ध्यानं शक्यम् । बुद्ध्यावनारोहात् । अतो यथाभूते [4]व्याप्तरूपे विस्तरेण श्रुते ध्यानं शक्यं भवति, तथाभूतस्वरूपस्थितिः अर्जुनाय

---

१. 'कर्तुम्' इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।
२. भ.गी. १०.४२
३. संक्षेपेणोक्तस्य (वि.)
४. व्याप्ते रूपे (वि.)

**प्रदर्शितस्यानुवादेन अनेन**[१] [२]एकादशाध्यायेनोच्यते । 'स्वरूप'ग्रहणेन विश्वरूपस्य मायादिना तदैव निर्माय विसृष्टत्वं निवारयति ।। १-३ ।।

## भावदीपिका

प्रणम्य यादवाचार्यगुरूणां पदपङ्कजे ।।
कुर्म एकादशाध्यायटीकां भावप्रदीपिकाम् ।।

**अनुवादेनेति** ।। 'अनुवादरूपेण' इत्यर्थः ।। १-३ ।।

## भावरत्नकोशः

'एतदध्याय' इत्यतः पूर्वं **'पूर्वसङ्गतिं सूचयन्[३]'** इति शेषः । तामेव भाष्यसूचितां सङ्गतिं व्यक्तीकर्तुं तदर्थमाह- **दशमान्त इति ।। ध्यानम्** उपासनम् । 'यथा' इत्यस्यार्थः- **यथाभूत इति ।।** 'श्रुते' इत्यस्य विशेष्यपूरणम्- **व्याप्तरूप इति ।। ध्यानं शक्यं भवतीति ।।** तथा च पूर्वाध्यायोक्तध्यानसमर्थनार्थत्वाद्[४] अस्याध्यायस्य सिध्यति तेन सङ्गतिरिति भावः । 'पश्य मे पार्थ रूपाणि'[५] इत्यादिना विश्वरूपस्य प्रदर्शनमेव[६] कृतम्, न तु वचनम् । तत्कथं 'तथाभूतस्वरूप-स्थितिरुच्यते' इत्युक्तिः? इत्यत उक्तम्- **अर्जुनाय प्रदर्शितस्यानुवादेनेति ।।** एतच्च अध्यायविशेषणम् । उच्यते 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्'[७] इत्यादिना । 'मायादिना' इत्यत्रादिशब्देन **'न्यायदीपिकोक्तं** प्रधानं ग्राह्यम् ।। १-३ ।।

---

१. अनेन इति नास्ति (वि.)
२. एकादशेनाध्यायेन
३. 'पूर्वसङ्गतिं सूचयति' (पा.)
४. पूर्वाध्यायोक्तध्यानसमर्थनात् (प्र.)
५. भ.गी. ११.५
६. दर्शनमेव (पा.)
७. भ.गी. ११.१६६, तत्र विश्वरूपस्य प्रागुत्तरं चादृष्टत्वात् तदानीमेव किञ्चित् प्रधानादिकम् उपादानीकृत्य भगवता निर्माय अर्जुनाय प्रदर्श्य विश्वरूपं नाशितमिति शङ्कां निवारयति- आत्मानमिति ।। (न्या.दी.गी.ता.नि. ११.१)

## भगवद्गीता

**मन्यसे यदि तच्छक्यं भयाद् द्रष्टुमिति प्रभो।**
**योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽत्मानमव्ययम्॥ ४॥**

## भाष्यम्

**प्रभुः समर्थः।**

[1]'नास्ति तस्मात् परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनात्।' इति मोक्षधर्मे[2]। 'प्रभुरीशः समर्थश्च' [3]इत्याद्यभिधानम्॥ ४॥

## प्रमेयदीपिका

'मन्यसे यदि' इत्यत्र प्रभुशव्दो न स्वामित्वमात्रार्थः, किन्तु तवातिसामर्थ्यात् त्वत्सामर्थ्येनैवातीन्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावेन प्रयुक्त इत्याशयेनाह- **प्रभुरिति**॥ ईश्वरस्य निरतिशयसामर्थ्ये प्रमाणमाह- **नास्तीति**॥ **भूतं समर्थम्।** प्रभुशव्दस्य समर्थार्थत्वेऽभिधानमाह- **प्रभुरिति**॥ ४॥

## भावदीपिका

अतीन्द्रियस्यापि विश्वरूपस्य। दर्शनम् 'मम सम्भवति' इति शेषः। प्रकृतोपयोगाय भूतशब्दार्थमाह- भूतमिति॥ ४॥

## भावरत्नकोशः

'प्रभुशव्दः प्रयुक्तः' इति सम्वन्धः। **अतीन्द्रियस्य** 'अतिक्रान्तमिन्द्रियम्

---

१. 'नास्ति तस्मात् परतरः(रं) पुरुषाद्वै सनातनात्।' (भा. कुम्भ.- १२.३४७.३१, गी.प्रे.-१२.३३९.३१,पुणे- भा. १२.३२६.३०)

२. इति हि मोक्षधर्मे (पा.)

३. अ. इत्यादि च अभिधानात्, आ. इत्यादि च अभिधानम्।

अतीन्द्रियम्' इति, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'[१] इति समासः[२]। 'तस्य सामर्थ्ये प्रमाणत्वं[४] घटयितुं भूतशब्दार्थमाह- **भूतं समर्थमिति ॥** भवतेस्सत्तार्थत्वाद् 'असमर्थस्य सत्ता न सत्ता' इति 'औचित्यात् सामर्थ्यार्थकत्व-मिति भावः। 'तस्मात् परं भूतं नास्ति' इत्येतत् प्रमाणविरुद्धम् इत्यतो भूतशब्दात् परमध्याहरति- भूतं समर्थमिति इत्यपि एके ॥ ४ ॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- दशमान्ते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्'[५] इति व्याप्त्योपासनं संक्षेपेणोक्तम्। न च संक्षेपेणोक्तस्य ध्यानं कर्तुं शक्यम्, बुद्धावनारोहात्। अतो यथाभूते व्याप्तरूपे विस्तरेण श्रुते ध्यानं शक्यं भवति तथाभूतस्वरूपस्थितिः अर्जुनाय प्रदर्शितस्यानुवादेन अनेनैकादशाध्यायेन विस्तरेणोच्यत इति, पूर्वाध्यायानन्तर्यम् अर्थभेदश्चेति द्रष्टव्यम्।

विश्वरूपं दिदृक्षुरर्जुनः प्रागुक्तमभिनन्दन् आहेत्युच्यते- **अर्जुन उवाच** - **मदनुग्रहायेत्यादि** चतुःश्लोक्या। हे **कमलपत्राक्ष ! मदनुग्रहाय** माम् अनुग्रहीतुं **परमं** निरतिशयं **गुह्यं** गोप्यम् **अध्यात्मसंज्ञितम्** आत्मानं= भगवन्तं जीवं वाऽधिकृत्य[६] स्थितमध्यात्मम्, तन्नामकम् आत्मज्ञान-तदुपायकर्मयोग-समाधि-योगप्रतिपादकम् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्'[७] इत्यादि आपष्ठसमाप्ति **यद् वचः त्वयोक्तं तेनायं** बन्धुस्नेहादिरूपमोहो[८] **मम विगतः** मत्तोऽपगतः ॥१॥

अपि च हे **कमलपत्राक्ष !** कमलस्य पत्रे इवाक्षिणी यस्येति बहुव्रीहौ अक्ष्णः

---

१. *'कुगतिप्रादयः'* (पा.सू. २.२.१८) सूत्रसन्दर्भे वार्तिकेन।

२. समासे (पा.)

३. मोक्षधर्मवचनस्य

४. प्रमाणम् (प्र.)

५. अचिन्त्यसामर्थ्यार्थकत्वमिति (पा.)

५. भ.गी. १०.४२

६. चाधिकृत्य (पा.)

७. भ.गी. २.११

८. बन्धुस्नेहादिरूपो मोहः (पा.)

पच्[1]। **त्वत्तः** सार्वविभक्तिकस्तसिः, तव [2]सकाशादेव **भूतानां** सशरीरजीवानां **भवाप्ययौ** सृष्टिप्रलयौ। 'अहं [3]सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा'[4] इत्यादिना **विस्तरशः** विस्तरेण **मया श्रुतौ अव्ययम्** अक्षयं **माहात्म्यमपि** 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते'[5], 'मया ततमिदं विश्वम्[6]'[7], 'न च मां तानि कर्माणि'[8], 'समोऽहं सर्वभूतेषु'[9] इत्यादौ श्रुतम्॥ २॥

**परमेश्वर !** यद् मया 'भवाप्ययौ हि भूतानाम्' इत्यादिना श्रुतम्, [10]**यथा च आत्मानमात्थ** 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत्'[11] इति ब्रवीषि, एतत् द्वयमपि **एवम् एव** अवितथम्= अर्थाव्यभिचार्येव। एवमभिनन्दता दिदृक्षितं प्रार्थ्यते- **द्रष्टुमिच्छामीति ॥** हे **पुरुषोत्तम ! ऐश्वरम्** अचिन्त्यशक्तिकं **ते रूपं द्रष्टुमिच्छामि** ॥ ३ ॥

'कौतूहलपारवश्याद् अहं द्रष्टुमिच्छामि' इत्येतावतैव त्वया न प्रदर्शितव्यं तद्रूपम्, किं तर्हि ; **मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति ततः** तर्हि योगिन एव **योगाः**, 'अर्शआद्यच्'[12] **तेषामीश्वर ! अव्ययमात्मानं** स्वरूपभूतमेव, न तु मायादिना निर्मितं तद्रूपं **दर्शय**। 'प्रभो' इति सम्बोधनम्, तवातिसमर्थत्वात्

---

१. 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इति (पा.सू. ५.४.११३)।

२. सकाशादेवम् (पा.)

३. 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इति गीतापाठः। भा.र.को.कारैः बहुस्थलेषु 'सर्वस्य' इत्येव पठ्यते। ४. भ.गी. ७.६ ५. भ.गी. ७.२४

६. 'मया ततमिदं सर्वम्' इति गीतापाठः। भा.र.को.कारैः बहुषु स्थलेषु 'विश्वम्' इत्येवोच्यते। ७. भ.गी. ९.४ ८. भ.गी. ९.९

९. भ.गी. ९.२९ १०. तथा च (पा.) ११. भ.गी. १०.४२

१२. 'अर्शआदिभ्योऽच्' पा.सू. ५.२.१२७, इत्यनेन।

त्वत्सामर्थ्येनैवातीन्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावयितुम्[१], स्वामित्वं प्रत्याख्यापयितुं च ॥ ४ ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच-

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रान् अश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वयम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच-

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

भाष्यम्

**हरिः** सर्वयज्ञभागहारित्वात्[२] ।

---

१. विभावयितुम् (प्र.)        २. सर्वयज्ञभागहरत्वात् (पा.)

[1]'इडोपहूतं गेहेषु[2] हरे[3] भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः ॥'

इति हि[4] मोक्षधर्मे ॥ ९ ॥

## प्रमेयदीपिका

'महायोगेश्वरो हरिः' इत्यत्र हरिशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह- **हरिरिति ॥ गेहेषु** इष्टिगृहेषु । [5]हरतेरिकारप्रत्ययः । **श्रेष्ठः** अप्राकृतः । अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यैवानन्तपूजास्थानेषु स्वरूपेणैव युगपत् सन्निधाने, किं वक्तव्यं महायोगेश्वरत्वमिति ॥ ९ ॥

## भावदीपिका

**प्रकृतोपयुक्तमिति** ॥ प्रकृतमहायोगेश्वरत्वोपपादकमित्यर्थः । **इष्टीति** ॥ 'इडोपहुतम्' इति जीर्णपुस्तकपाठः । 'इडोपहूतम्' इति पाठे तु गेहेषु= इष्टिगृहेषु क्रतुषु इडोपहूतम् 'इड' इति मन्त्रविशेषाणां संज्ञा[6] । तेषु उपहूतम्= प्रतिपाद्यं भागम् । यद्वा 'इडा पितुः भक्तम् इत्यन्ननामानि'[7] इति वैदिकनिघण्टुबलाद्

---

१. 'इडोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥' (भा. पुणे- भा.१२.३३०.३), 'इळोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥' (कुम्भ.- भा.१२.३५२.३), 'इळोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥' (गी.प्रे.- भा.१२.३४२.६८)

२. 'इडोपहुतं गेहेषु' इति श्री.टि.सम्मतपाठः ।

३. 'हृञ्=हरणे' इत्यस्य लटि उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् ।

४. हिशब्दो नास्ति क्वचित् । ५. हरिशब्दे ।

६. 'इड एहि सरस्वत्याः...' इति तैत्तिरीयसंहितायां (१.६.३ आध्वर्यवम्), 'उपहूत इड....' इति तैत्तिरीयब्राह्मणे (३.५.८, हौत्रम्)

७. 'इडा पितुस्थमन्धो भक्तम् इत्यन्ननामानि' इति मुद्रितकोशे (वे.)

अन्नसंज्ञकं भागम्। अथवा [2]इडः= यज्ञः, तत्रोपहूतं= दत्तमिति यावत्। भागं हरे यस्मात् तस्माद् हरिरित्यर्थः। **हरतेरिति**॥ 'हृञ्= हरणे' अस्माद् इप्रत्यये, [3]गुणे, 'हरिः' इति रूपम्। कथमयमर्थः प्रकृतमहायोगेश्वरत्वोपपादकः ? इत्यत आह- **अप्राकृतेति**॥ ९॥

## भावरत्नकोशः

एवं कौतूहलवता पार्थेन प्रार्थितेन भगवता 'विश्वरूपदर्शनं[4] कुरु' इति विधीयते- **भगवानुवाच- पश्य मे पार्थेत्यादिना॥ शतशः सहस्रशः** इत्यत्र *'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'*[5] इति शस्प्रत्ययः। शतंशतं सहस्रंसहस्रमिति तदर्थः। एकस्यैवाभिन्नानन्तरूपात्मकत्वाद् 'रूपाणि' इति विशेषबलाद् बहुवचनम्। **दिव्यानि** अलौकिकानि वर्णाः= शुक्लपीतादयः आकृतयः= अवयवसंनिवेशविशेषाः। नानाविधा वर्णाकृतयो येषां तानि तथोक्तानि॥ ५॥

**किञ्च [6]ममैवैकस्मिन्** रूपे **पश्यादित्यान् वसून्** [7]अष्टौ **रुद्रान्** [8]एकादश।

---

२. 'इडाः= पक्वान्ननिर्वर्त्या देव-पितृ-मनुष्य-भूतयज्ञाश्चत्वारः पाकयज्ञाः, तासु उपहूतं दत्तमित्यर्थः।' इति प्र.दी.प्रकाशे।

३. '*सार्वधातुकार्धधातुकयोः*' पा.सू. (७.३.८४) इत्यनेनान्त्यगुणः। मुद्रितकोशे तु 'लघूपधगुणे' इति पाठः।

४. विश्वरूपप्रदर्शनम्(पा.) ५. पा.सू.५.४.४३ ६. ममैकस्मिन्(प्र.,मं.)

७. आपो ध्रुवश्च सोमश्च धर्मश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥ (वि.पु. १.१५.११०)। द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वस्तुर्विभावसुः। (भाग. ६.६.११)

८. हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः। वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतः स्मृतः॥ मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने। एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः॥ (वि.पु. १.१५.१२२-१२३)।

रैवतोजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः । अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति। (भाग. ६.६.१८)

**अदृष्टपूर्वाणि** लोके शास्त्रे वा इतः पूर्वमदृष्टानि। 'भूतपूर्वः'[१] इतिवत् समासः। **बहूनि आश्चर्याणि** अद्भुतानि च **पश्य** ॥ ६ ॥

इह त्वया दर्शनीये **मम देहे कृत्स्नम्** इत्यस्य विवरणम्- **सचराचरमिति** ॥ **जगद् एकस्थम्** एकदेशे स्थितम्[२] **अद्य पश्य** । **गुडाकेश** जितनिद्र इति सम्बोधनम् । **यच्च अन्यत्** तव योग्यं **द्रष्टुमिच्छसि** तच्च प्रदर्शयिष्यामीति योज्यम् ॥ ७ ॥

यदुक्तम् अर्जुनेन- **'मन्यसे यदि द्रष्टुं[३] शक्यम्'**[४] इति तत्रोच्यते- **न तु मामिति** ॥ **अनेन** लौकिकेन **स्वचक्षुषा द्रष्टुं न शक्यसे**[५] न शक्तो भविष्यसि। अतो **दिव्यम्** अलौकिकं **ददामि** । **ऐश्वरम्** ईश्वरसम्बन्धिनं **योगं** सामर्थ्यातिशयम् इति ॥ ८ ॥

**प्रकृतोपयुक्तं** महायोगेश्वरत्वोपयुक्तम्। गेहशब्दमनुवदन् प्रकृतोपयुक्तमर्थं तस्याह- **गेहेष्विति** ॥ प्रमाणे इडाशब्दो हविराधानानुकूलयज्ञपात्रवचनः, तत्र प्रतिपादितम् इडोपहुतं हरे= हरामि, हरितः= श्याम इति शिष्टपदार्थः। यज्ञेषु दीयमानहविर्भागहरणकर्तृत्वं हरिशब्दार्थ इत्येतद्[६] व्युत्पादयति- **हरतेरिति** ॥ '*हृ-पिपि- रुहि- वृति-विदि-छिदि-कीर्तिभ्यश्च*' इत्युणादिसूत्रेण (५५८) 'हृञ्= हरणे' इति धातोः कर्तरि इन्प्रत्यय इत्यर्थः। [७]स्वरार्थनकारानुबन्धानुक्तिरत्र स्वरस्याविवक्षितत्वात्। ततः सार्वधातुकलक्षणे गुणे, रपरे च 'हरिः' इति रूपम् इति भावः। अप्राकृत एव '[८]हि श्रेष्ठो भवतीति भावेनोक्तम्- **श्रेष्ठोऽप्राकृत इति** ॥

---

१. '*भूतपूर्वे चरट्*' (पा.सू.५.३.५३) इति निर्देशात्।
२. संस्थितम (पा.)　　३. 'द्रष्टुम्' इति नास्ति (प्र.)
४. भ.गी. ११.४　　५. शक्ष्यसे (प्र.)
६. इत्येतम् (पा.)
७. प्रमेयदीपिकायां 'हरतेरिन्' इत्यनुक्तिः अत्र= मोक्षधर्मवाक्ये।
८. हिशब्दो नास्ति।

'प्रकृतोपयुक्तम्' इत्युक्तं दर्शयति- **अप्राकृतविग्रहस्येति** ।। वर्णपदतात्पर्यम्- **साकारस्यैवेति** ।। 'गेहेषु' इत्यस्य तात्पर्यम्- **पूजास्थानेष्विति** ।। ९ ।।

## भगवद्गीता

अनेकवक्त्रनयनम् अनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ।। १० ।।

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ।। ११ ।।

## भाष्यम्

**सर्वाश्चर्यमयम्** सर्वाश्चर्यात्मकम् ।। ११ ।।

## प्रमेयदीपिका

[1]'सर्वाश्चर्यमयम्' इति केनचित् [2]प्राचुर्यार्थो मयट् व्याख्यातः । तदसत् । सर्वशब्देन गतार्थत्वात्, इति भावेनाह- **सर्वेति** ।। मयटस्तादात्म्यार्थत्वे प्रमाणमुक्तमेव ।। ११ ।।

## भावदीपिका

**गतार्थत्वादिति** ।। आश्चर्यप्रचुरत्वं नाम बह्वाश्चर्यवत्त्वम्[3] । इदं च सर्वशब्देनैव लब्धम् । अतो मयट् व्यर्थ इत्यर्थः । **उक्तमेवेति** ।। 'त्रिभिर्गुणमयैः'[4] इत्येतद्व्याख्यानावसरे 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा'[5] इति सप्तमे

---

१. 'सर्वाश्चर्यप्रायम्' इति शां.भा. ।   २. प्राचुर्यार्थे (त्रि.)
१. 'बह्वाश्चर्यवत्त्वम्' इति मुद्रितकोशे (बे.)   ४. भ.गी. ७.१३
५. गी.भा. ७.१३

प्रमाणमुक्तमेवेत्यर्थः। 'सर्व' इति भाष्यस्य 'सर्वलोकेषु सर्वापेक्षया ये आश्चर्यभूता गुणाः, तदात्मकम्' इत्यर्थः॥ ११॥

भावरत्नकोशः

**केनचित्** 'सर्वाश्चर्यप्रायम्' इति भाषमाणेन शङ्करेण 'सर्वैराश्चर्यैः प्रचुरम्' इति व्याचक्षाणेन केशवसाक्षिणा च। **गतार्थत्वादिति** 'सर्वैराश्चर्यैः प्रचुरम्' इत्यत्र सर्वशब्देनैव प्राचुर्यस्य लाभेन पुनर्मयटो न प्रयोजनं परव्याख्यान इति भावः। तदात्मकत्वार्थे मयडनुशासनं न प्रसिद्धव्याकरणेऽस्ति ? इत्यत आह- **मयट इति**॥ उक्तं 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः'[1] इत्यत्र 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा' इति सप्तमे[2]॥ ११॥

भगवद्गीता

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।
यदि भाः सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य महात्मनः॥ १२॥

भाष्यम्

सहस्रशब्दोऽनन्तवाची[3]। तदपि 'पाकशासनविक्रमः' इत्यादिवत् प्रत्यायनार्थमेव। तथाहि ऋग्वेदखिलेषु-

'अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः
सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि।'

इति। महातात्पर्याच्च प्राबल्यम्। न च परिमाणोक्त्या किञ्चित् प्रयोजनम्॥ १२॥

---

१. भ.गी. ७.१३	२. गी.भा. ७.१३

३. अनेकवाची (पा.), 'शतं शतसहस्रं तु सर्वमक्षय्यवाचकम्' (म.भा.)

## प्रमेयदीपिका

'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इति विश्वरूपस्य सहस्रसूर्योपमप्रभत्वमुच्यते। तत्र सहस्रशब्दो [1]दशशतवाची इति प्रतीतिनिरासार्थमाह- **सहस्रेति ॥** अनन्त-सूर्योपमप्रभत्वमपि भगवतो न वास्तवम्, निरुपमत्वात्। किं तर्हि ? इत्यत आह- **तदपीति ॥ प्रत्यायनार्थं** [2]वुद्धिप्रवेशनार्थमेवोच्यते। यथा भगवतो दाशरथेः पाकशासनोपमपराक्रमत्वमित्यर्थः। सहस्रशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुतः ? इत्यत आह- **तथा हीति ॥ ततस्ततः** सूर्यादेरपि 'विलक्षणः' इति शेषः। कुतः श्रुत्या गीतावाक्यस्य बाधः ? इति चेत् 'शतम्', 'सहस्रम्' इत्यपरिमितनामानि[3], इति[4] गीतावाक्यस्य सावकाशत्वेन दौर्बल्यात्, श्रुतेः निरवकाशत्वेन प्राबल्यात् । इतश्च श्रुतेः प्राबल्यमित्याह- **महातात्पर्या-च्चेति ॥** समस्तागमानां महाप्रयोजनाय यद्भगवति महातात्पर्यम्, श्रुतेस्तदानु-कूल्यात्, गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकूल्यादित्यर्थः। कथं गीतावाक्यस्य तत्प्राति-कूल्यमिति चेत्, किं भगवतः परिमितप्रभत्वमेव वस्तुतः, उतापरिमित-प्रभस्याप्यत्र सहस्रसूर्योपमप्रभत्वमुच्यते। नाद्यः। सकलश्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणविरोधात्। द्वितीये त्वपरिमितस्य परिमाणोक्त्या किञ्चिदपि प्रयोजनं न सिध्यति। कुतो महत् ? इत्याह- **न चेति ॥** १२ ॥

## भावदीपिका

**न सिध्यतीति ॥** विशिष्टाधिकारिणामित्यर्थः। **कुतो महत्** 'प्रयोजनं सिध्यति' इति वर्तते ॥ १२ ॥

---

१. दशगुणितशतवाची इत्यर्थः।

२. 'वुद्धिप्रवेशार्थमेवोच्यते' इति भा.र.को. सम्मतः स्यात्।

३. अपरिमितवाचकानीत्यर्थः। ४. 'इति श्रुत्या' इत्यर्थः।

## भावरत्नकोशः

'निभ-सङ्काश-नीकाश-प्रतीकाश-उपमादयः'[१] इत्युक्तेः, [२]उपमशब्दः सदृशार्थः। [३]उपमाशब्दस्य दीर्घान्तस्यापि *'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'*[४] इति ह्रस्वत्वे 'उपमप्रभत्वम्' इति युक्तम् । [५]**तदपि** अनन्तसूर्योपमप्रभत्वमपीति भाष्य-पदार्थः। 'बुद्धिप्रवेशार्थम्' इत्यत्र बुद्धेः प्रवेशो विपर्यीकरणलक्षणः। पाकशासनस्य= देवेन्द्रस्य विक्रमः= पराक्रम इव पराक्रमो यस्येति विग्रहाभिप्रायेणोक्तम्-**पाकशासनोपमपराक्रमत्वमिति** ।। पाकशासनपराक्रमोपमपराक्रमत्व-मित्यर्थः। **भावप्रदीपिकायां तु** अस्तु वा सहस्रशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वम्। तथापि न दोष इत्याह- 'तदपीति' इत्यवतारितं 'तदपि' इति भाष्यम्। **प्रसिद्धार्थः**[६] दशशतानि। 'सूर्यादितोऽप्यनन्ततेजाः परमः' इत्युक्ते सावधिकानन्तसूर्योपम-तेजस्त्वं न निवारितं स्यात् , इत्यतः प्रमाणे शेषमाह- **विलक्षण इति शेष इति**[७] ।। भाष्ये- 'इति'शब्दात् परं 'श्रूयते' इत्यध्याहृतस्य 'तथाहि' इत्यत्रत्य-'हि'शब्देनान्वयो द्रष्टव्यः। एवं च 'प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुतः ?' इति गमनिका टीका[९] सुघटा भवति। 'दौर्बल्यात्' 'प्राबल्यात्' इति पञ्चम्यन्तशब्दद्वयस्य 'श्रुत्या गीतावाक्यस्य बाधः' इत्यन्वयः। **महाप्रयोजनाय मोक्षरूपाय तत्प्रातिकूल्यं** महातात्पर्यप्रातिकूल्यम्। **अत्र** गीतायां **किञ्चित्** अल्पं **महत्** मोक्षरूपम् ।।१२।।

**गीताक्षरार्थस्तु-** अनन्तरवृत्तान्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आहेत्युच्यते- **सञ्जय उवाच- 'एवमुक्त्वा'**[१०] इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः- एवं 'पश्य मे पार्थ रूपाणि'[११]

---

१. अ.को. २,३. एषा पङ्क्तिर्नास्ति क्वचित्।

४. पा.सू. १.२.४८

५. अनन्तसूर्योपमप्रभत्वम् 'तदपि' इति भाष्यपदार्थः (पा.)

६. प्रसिद्धोऽर्थः (पा.) ७. 'शेष इति' इति नास्ति (प्र.,मं.)

८. '....ततस्ततोऽपि इति।' इत्यत्र ९. 'टीका' इति नास्ति।

१०. भ.गी. ११.९ ११. भ.गी. ११.५

इत्यादिनोक्तप्रकारेण। महान् योगः येषां ते महायोगाः ब्रह्माद्याः, तेषामपीश्वरः। तदिदमुपपादयितुमुक्तम् - **हरिरिति** ॥ यज्ञे दीयमानहविर्भागहरणकर्तृत्वाद् **हरिः**। हरतेरिकारप्रत्ययः। अप्राकृतहरितवर्णशालित्वाच्च 'हरिः' इत्युच्यते। अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यैवानन्तपूजास्थानेषु स्वरूपेणैव युगपत्सन्निधाने किं वक्तव्यम्- 'महायोगेश्वरत्वम्' ! इति विभावितं भवति। **ऐश्वरम्** ईश्वरस्य विद्यमानम् अनन्यसाधारणं **रूपं दर्शयामास** ॥ ९ ॥

तदेव रूपमुच्यते- **अनेकेति** ॥ अनेकशब्दोऽनन्तवाची । अनेकानि= अनन्तानि वक्त्राणि नयनानि च यस्य तत् तथा। 'दृश्यन्तेऽत्र' इत्यधिकरणे ल्युट्[1], अनेकेषाम् अद्भुतानां दर्शनम् । अनेकम् अद्भुतानां दर्शनं यस्मिन्निति वा। अनेकानि दिव्यानि= अलौकिकानि आभरणानि यस्य तत् तथा। दिव्यानि अनेकानि [2]उद्यतानि वैरिवध उन्नमनवन्ति आयुधानि यस्य तत् तथा॥ १० ॥

धरतीति धरम्, दिव्यानां माल्यानां= पुष्पाणाम् अम्बराणां च धरं= [3]धर्तृ दिव्यो गन्धः= परिमलो यस्य तद् दिव्यगन्धम् अनुलेपनम्= अङ्गरागो यस्य तत् तथा। **सर्वाश्चर्यमयं** तादात्म्ये मयट्, सर्वाश्चर्यात्मकं **देवं** क्रीडादिगुणकम् **अनन्तं** देशतः कालतो गुणतश्च परिच्छेदहीनं **विश्वतोमुखं** 'विश्वतः' सार्वविभक्तिकस्तसिः प्रथमार्थे, विश्वानि= अनन्तानि मुखानि यस्य तत् तथा। 'अनेकवक्त्रनयनम्' इत्यनेन लब्धस्यापि पुनरुक्तिरादरेण तात्पर्यद्योतनार्था, सर्वदिगवस्थितमुखमिति वा[4]। 'रूपं दर्शयामास' इत्यनुषङ्गः॥ ११ ॥

विश्वरूपस्य निरुपमस्यापि प्रत्यायनार्थम् [5]अनन्तसूर्योपमत्वमुच्यते - **दिवीति** ॥ **दिवि** अन्तरिक्षे **सूर्याणां सहस्रस्य**= अनन्तस्य युगपदुत्थितस्य यदि **युगपदुत्थिता भाः**[6] प्रभा या तर्हि **सा महात्मनः** विश्वरूपस्य **भासः** प्रभायाः **कथञ्चित् सदृशी स्यात्**। एवमनन्तसूर्योपमप्रभत्वमपि भगवतो न वास्तवम्,

---

१. *'करणाधिकरणयोश्च'* (पा.सू. ३.३.११७) इत्यनेन। २. उद्यन्ति (प्र.)
३. धर्तारम् (प्र.,मं.) ४. वाशब्दो नास्ति (पा.)
५. अनन्तसूर्योपमप्रभत्वम् (पा.) ६. भा (प्र.)

निरुपमत्वात् । किमर्थं तर्ह्येतदुच्यत इति चेत् 'पाकशासनविक्रमो दाशरथिः' इतिवत् प्रत्ययनार्थमेव । परमार्थतस्तु- 'अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि[1]' [2] इति शास्त्रात् सूर्यादेरपि विलक्षणो निरुपम एव भगवानिति भावः। 'एवंविधं रूपं दर्शयामास' इति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

भगवद्गीता

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

भावरत्नकोशः

**गीताश्लोकद्वयार्थस्तु**- ततः किमासीत् ? इत्यत उच्यते- **तत्रेति** ॥ तस्मिन्= भगवता प्रदर्शिते **देवदेवस्य शरीरे** विश्वरूपे **अनेकधा** चेतनाचेतनभेदेन देवमानवादिभेदेन[3] वा **प्रविभक्तं कृत्स्नं जगद् एकस्थम्** एकदेशस्थितमेव **तदाऽपश्यत्** ॥ १३ ॥

दर्शनानन्तरं किमकरोत् ? इत्यत उच्यते- **तत इति** ॥ हृष्टानि= [4]पुळकितानि रोमाणि यस्यासौ तथोक्त इति ॥ १४ ॥

**अर्जुन उवाच-**

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।

१. ततस्ततोऽपि सूर्यादितोऽपि (प्र.) २. ऋ.खि.
३. देव-मानव-दानवादिभेदेन (प्र.) ४. पुलकितानि (पा.)

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थम्

ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

भाष्यम्

अनेकशब्दोऽनन्तवाची । 'अनन्तबाहुम्'[१] इति वक्ष्यति । 'सर्वतः पाणिपादं तत्'[२] इत्यादि च ।

'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सम्पतत्त्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥'[३] इति ऋग्वेदे[४] ।

'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत[५] विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां नमति सम्पतत्त्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥'[६] इति यजुर्वेदे च ।

---

१. भ.गी. ११.१९ २. भ.गी. १३.१४

३. ऋ. मं.१०, सू. ८१, मं.३ ४. ऋग्वेदखिलेषु (पा.)

५. अ. विश्वतो हस्त

६. तै.सं. ४.६.२.४., तै.आ. १०.१.३, म.ना.उ. २.२.२१, श्वे.उ. ३.३

विश्वशब्दश्चानन्तवाची ।

'सर्वं समस्तं विश्वं च[1] अनन्तं पूर्णमेव[2] च ।'

इत्यभिधानात् ।

'[3]अनन्तबाहुमनन्तपादम् अनन्तरूपं पुरुवक्त्रमेकम् ।'

इति च [4]बाभ्रव्यशाखायाम् । महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति । अन्यथा 'अनादिमत्परं ब्रह्म'[5] इत्याद्ययुक्तं स्यात् ।

## प्रमेयदीपिका

'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' इत्यत्र अनेकशब्दस्य द्व्यादौ पर्यवसानाद् विवक्षितमर्थमाह- **अनेकेति** ।। अनेन 'अनेकवक्त्रनयनम्' इत्यपि व्याख्यातम् । कुत एतत् ? इत्यत आह- **अनन्तेति** ।। 'सर्वतः' इत्यस्यार्थः [6]तात्पर्यनिर्णयेऽवगन्तव्यः । इत्यादि च वक्ष्यति । **बाहुभ्यां** प्रधानाभ्यां **पतत्त्रैः** पतत्त्रसदृशैरितरबाहुभिः **सन्धमति** अग्न्यादिभूतानि संयोजयति इति प्रत्येकमन्वयः । 'संनमति' इत्यस्याप्ययमेवार्थः ।

एतयोर्मन्त्रयोः प्रकृतानुपयोगाद् अयुक्तमुदाहरणम् ? इत्यत आह- **विश्वशब्दश्चेति** ।। तथा च 'प्रथमार्थे तसिः' इत्युक्तं भवति । स्पष्टार्थां चात्र श्रुतिमाह- **अनन्तपादमिति** ।। यदि भगवान् अनन्तबाह्वादिः तदा परममहत्परिमाणः स्यात् । अन्यथा तदयोगात् । न च तद्युक्तम् । 'रूपं महत्ते'[7] इति महत्त्वमात्रोक्तेः । तथा 'बहुवक्त्रनेत्रम्' इति बहुत्वमात्रोक्तेरनन्त-

---

१. चशब्दो क्वचिन्नास्ति । २. अ. पूर्वम्

३. अ. अनन्तपादं तमनन्तबाहुम् अनन्तवक्त्रं पुरुरूपमेकम् ।

४. सामवेदस्य । ५. भ.गी. १३.१३

६. गी.ता.नि. १३.३ ७. भ.गी. ११.२३

**वाह्वादित्योक्तिश्चानुपपन्ना ? इत्यत आह- महत्त्वादीति ।। स्यादयं विरोधो यदि भगवद्रूपस्य महत्त्वमात्रम्, तदवयवानां च वहुत्वमात्रमुच्येत । न चैवम् । अवच्छेदकाश्रवणात् । महत्त्ववहुत्वोक्तिस्तु परममहत्त्वात्मकत्वेन अनन्तावयवत्त्वेन च सह सम्भवति । परममहति महत्त्वस्य, अनन्ते च वहुत्वस्यान्तर्भावादित्यर्थः । अवच्छेदकानुक्तावपि अवान्तरमहत्त्वादिग्रहणे को दोषः ? इत्यत आह- अन्यथेति ।। तत्र परममहत्त्वस्य अनन्तावयवत्वस्य चोक्तेरिति भावः ।**

## भावदीपिका

**द्वयादौ** द्वित्र्यादिसङ्ख्यायाम् । ननु 'सर्वतः पाणिपादं तत्' (१३.१४) इत्यादौ अनन्तबाह्वाद्यप्रतिपादनात् कथमुदाहरणम् ? इत्यत आह- **सर्वत इत्यस्येति** ।।

सर्वतः पाणिपादादिर्यतः पाण्यादिशक्तिमान् ।
केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः ।
अणोरणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतैः ।
सर्वत्र संस्थितत्वाद्वा सर्वतः पाणिपादवान् ।।[1]

इति तात्पर्यनिर्णयेऽवगन्तव्यः । **इतरेति** ।। अप्रधानेत्यर्थः । 'ध्मा= शब्दाग्निसंयोगयोः' इति धातुव्याख्यानमभिप्रेत्याह- **अग्न्यादीति** ।। अनेन 'द्यावाभूमी जनयन् सन् तदर्थं त्रिवृत्करणं करोति' इत्यर्थ उक्तो भवति । **प्रत्येकमिति** ।। 'बाहुभ्यां सन्धमति', 'पतत्त्रैः सन्धमति' इति प्रत्येकमित्यर्थः । 'सम्' इत्युपसर्गद्वयसद्भावादिति भावः । **अयमेवेति** ।। 'सन्धमति' इत्यस्य योऽर्थ उक्त अयमेवार्थः । धातूनामनेकार्थत्वात्, 'सम्' इत्युपसर्गबलाच्च ।

१. गी.ता.नि. १३.३

उपसर्गाणां क्वचित् धात्वर्थबाधकत्वात्। 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्'[१] इति वचनादिति भावः।

**प्रथमार्थ इति**॥ तथा च '[२]विश्वम्= अनन्तं चक्षुर्यस्यासौ विश्वतश्चक्षुः' इत्यादिरर्थो द्रष्टव्यः। **अन्यथा** परममहत्परिमाणाभावे। **तदयोगात्** अनन्त-बाह्वादित्वायोगात्। **तत्** परममहत्परिमाणम्। **अवच्छेदकेति**॥ 'मेरुहिम-वदादिमहत्त्ववत् महत्त्वम्' इति इयत्तारूपावच्छेदकस्य अत्राश्रवणेन अवान्तरमहत्त्वग्रहणासम्भवादित्यर्थः। **तत्रेति**॥ 'अनादिमत्परम्'[३] इत्यादौ 'सर्वमावृत्य तिष्ठति'[४] इति परममहत्त्वस्य, सर्वशब्दस्यानन्तार्थत्वेन 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यनन्तावयत्वस्य चोक्तेरित्यर्थः।

## भावरत्नकोशः

**एतत् अनन्तवाचित्वम्। सर्वतः पाणिपादत्वं प्रकृतानुपयुक्तं किमित्युच्यते? इत्यत प्राह- सर्वत इत्यस्यार्थ इति॥**

**'सर्वतः पाणिपादादिर्यतः पाण्यादिशक्तिमान्।**
**केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः॥'[५]**

**इति श्लोके केशादिसर्वावयवेषु पाणिपादादिशक्तिमत्त्वस्य कृष्णकेशावतारे कृष्णे दृष्टत्वात् 'सर्वतः पाणिपादाद्यवयवं[६] ब्रह्म' इत्येकमर्थमुक्त्वा,**

**'अणोरणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतैः।**
**सर्वत्र संस्थितत्वाद्वा सर्वतः पाणिपादवान्॥'[७]**

---

१. 'धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते।
तमेव विशिनष्टयन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा॥' इति।
२. 'विश्वतः' इत्यस्यार्थः 'विश्वम्' इति।
३. भ.गी. १३.१३　　४. भ.गी. १३.१४　　५. गी.ता.नि. १३.३
६. पाणिपादाद्यवयववत् (प्र.)　　७. गी.ता.नि. १३.३

इति श्लोके पाणिपादादिसकलावयवयुक्तैः परमाणुरूपैः सर्वत्र स्थितत्वात् 'सर्वपाणिपादादिमद् ब्रह्म' इत्यर्थान्तरमुक्तम्। तत्र द्वितीयेऽर्थे अणूनामपि रूपाणां पाणिपादादियुक्तानां सर्वत्रावस्थानोक्त्या अवयवानामप्यानन्त्यम् अर्थसिद्ध-मिति भगवतः पाणिपादाद्यनन्तावयवसद्भावे वचनमिदं प्रमाणीकृतमिति भावः। '' 'सर्वतः पाणिपादम्' इत्यादेः 'अनन्तपाणिपादम्' इत्यर्थः, 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेव च' इति 'वक्ष्यमाणाभिधानादवगन्तव्यः'' इत्यनुक्तिस्तु, 'विश्वतश्चक्षुः' इत्येतत् समानन्यायेन शिष्यैरेवोहनीयत्वाभिप्रायेण।

भाष्यपदमनूद्य अनुवर्तयितव्यं पदं दर्शयति- **इत्यादि च वक्ष्यतीति** ॥ चशब्दः 'वक्ष्यति' इत्यस्य अनुकर्षणार्थ इति भावेनैवमुक्तमित्यपि आहुः। 'प्रधानाभ्याम्' इति शेषपूर्णम्। 'परत्र परशब्दः[2] प्रयुज्यमानः सादृश्यं गमयति' इति भावेनोक्तम्- **पतत्त्रसदृशैरिति**। पतत्त्रशब्देन च पक्षिपक्ष उच्यते। छन्दसि व्यवहितानामप्युपसर्गत्वादाह- **सन्धमतीति** ॥ 'ध्मा= शब्दाग्निसंयोगयोः' इति धातोराह- **अग्न्यादिभूतानीति** ॥ द्यावाभूम्यादिजननार्थम् अग्न्यादीनां [3]त्रिवृद्भावमापादयतीति भावः। '*छन्दसि परेऽपि*[4]' इति 'सम्' इत्यस्य उपसर्गत्वे आवृत्त्यैव उपसर्गस्य क्रियावृत्तिर्भविष्यतीति भावेनोक्तम्- **प्रत्येकमन्वय इति** ॥ 'बाहुभ्यां सन्धमति', 'पतत्त्रैः सन्धमति' इति प्रत्येकमुपसर्गाभ्यां क्रियापदान्वय

---

१. अस्मिन्नेव मूले भाष्ये।

२. एकस्य वस्तुनो वाचकशब्दो यदा वस्त्वन्तरे प्रयुज्यते तदा तत्सदृश इति बोधं जनयति- यथा सिंहो माणवक इत्यत्र।

३. त्रिवृद्भावो नाम पृथिवी-अप्-तेजोरूपभूतत्रयस्य मिश्रीभावः। विवृतमेतत् २.४.२१-२२ ब्रह्मसूत्रयोः।

४. 'छन्दसि परेऽपि' (पा.सू. १.४.८१), व्यवहिताश्च (पा.सू. १.४.८२) इति सूत्रद्वयस्यार्थः- 'गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः, अपिशब्दात् पूर्वे, व्यवहिता अपि प्रयोक्तव्याः' इति।

इत्यर्थः । **अयमेवार्थ इति ॥** अग्न्यादिभूतानि संनतानि [1]करोति= एकी-भावयतीत्यर्थ इत्यर्थः ।

**प्रथमार्थ इति ॥** 'विश्वतः= विश्वं चक्षुः= अक्षि यस्यासौ विश्वतश्चक्षुः' इति प्रथमाविभक्त्यर्थे तसिप्रत्यय इत्यर्थः । **अनन्तबाह्वादिरिति ॥** यद्यपि श्रुतावनन्त-पादत्वम् आदौ श्रुतम् इति तदेवादावुपादातव्यम् । तथापि 'अनन्तबाहुम् इति च वक्ष्यति' इति भाष्यकारवचनाभिप्रायेणैवमुक्तम् । **परमेति ॥** परममहत् (त्त्वं) परिमाणं यस्य स परममहत्परिमाण इति विग्रहः । **अन्यथा** परममहत्त्व-लक्षणपरिमाणाभावे । **तदयोगात्** अनन्तबाह्वादित्वायोगात् । **तत्** परम-महत्परिमाणत्वम् । **अवच्छेदकेति ॥** 'घटात्' 'गजात्' 'गिरेः महत्[2]' इति, 'चतुर्वक्त्रात् षड्वक्त्रात् दशवक्त्रात् बहुवक्त्रनेत्रम्' इत्येवम् अवध्यश्रवणात्, [3]परममहत्परिमाणत्वमेव भगवद्रूपस्य, तदवयवानां चानन्तत्वमेव सिध्यतीति भावः । 'महत्त्वादि'[4] इत्यत्रत्यादिशब्दार्थः- **बहुत्वेति ॥** तत्र भाष्योपात्ते 'अनादि-मत् परं ब्रह्म'[5] इति वचने । ब्रह्मशब्देन देशापरिच्छेदसिद्ध्या महत्त्वपरिमाणस्य[6] प्राप्तेस्तत्र परत्वविशेषणबलात् परममहत्त्वस्य, तथा 'बहिरन्तश्च भूतानाम्'[7] इति [8]आदिपदोपात्तवचने परममहत्त्वस्य, 'सर्वतः पाणिपादं तत्'[9] इत्यत्र अनन्ता-वयवत्वस्य चोक्तेरित्यर्थः । 'सर्वतः पाणिपादम्' इत्यत्र सर्वशब्दस्या-नन्तार्थत्वादिति भावः ।[10]

१. करोतीति (प्र.)
२. 'महत्' इति प्रत्यकमन्वयः ।
३. परममहत्त्वपरिमाणत्वमेव (प्र.)
४. 'महत्त्वाद्युक्तिस्तु' इति भाष्ये ।
५. भ.गी. १३.१३
६. महत्परिमाणस्य (प्र.)
७. भ.गी. १३.१६
८. 'अनादिमत् परं ब्रह्म इत्याद्युक्तं स्यात्' इति भाष्ये ।
९. भ.गी. १३.१४
१०. सर्वत्र कोशेषु इतः परं गीताक्षरार्थस्तु इत्युक्त्वा नवमश्लोकमारभ्य गीताक्षरार्थो निरूपितः ।

### भाष्यम्

एकत्र [१]त्वनन्तान्यस्य रूपाणि इत्यनन्तरूपः। अन्यत्र त्वपरिमाण इति। उक्तं ह्युभयमपि।

'परात् परं यन्महतो महान्तम्', 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्।' इति यजुर्वेदे[२]। अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो[३] महत्त्वेऽपरिमेयत्वं[४] सिध्यति।

'महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम्।
अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते[५]।'

इत्यादित्यपुराणे। तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र भवन्ति[६]।

'असङ्ख्याता ज्ञानकाः तस्य देहाः सर्वे [७]परीणामविवर्जिताश्च।' इति ऋग्वेदखिलेषु।

'यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः।
उभेऽस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते।
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ॥'[८] इति च।

---

१. तुशब्दो नास्ति क्वचित्। २. तै.आ. १०.१.१,म.ना.उ. १.५
३. 'महतः' इति नास्ति क्वचित्। ४. अ. अपरिमितत्वम्
५. युज्यते (पा.) ६. भवति (पा.)
७. परिणाम...' (पा.) 'परीमाण....' (पा.)
८. छा. ८.१.३

'कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्न-
पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम् ।'[1] इति च भागवते ।

## प्रमेयदीपिका

'पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्'[2] 'त्वया ततं विश्वमनन्तरूप'[3] इति [4]अनन्तरूपशब्दद्वयस्य माहात्म्यातिशयसूचनाय अर्थभेदमाह - **एकत्र त्विति ॥ अपरिमाणः** अपरिच्छिन्नः । **इति** अनन्तरूप इति सम्बन्धः । स्यादिदं व्याख्यानं यदीदं द्वयं प्रामाणिकं स्यात् ? इत्यत आह- **उक्तं हीति ॥ महान्तं** महत् । 'महतो महान्तम्' इति 'अनन्तम् अपरिच्छिन्नपरिमाणं रूपमस्य' इत्युक्तार्थे प्रमाणम् । **एकम्** अभिन्नमपि । 'अनन्तरूपम्' इति अनन्तानि= असङ्ख्यानि अस्य रूपाणि इत्यर्थः[5] । ननु 'महतो महान्तम्' इति महत्तत्त्वात् महत्त्वमेवोच्यते, न त्वनन्तत्वम् । ततश्च 'यदेकमव्यक्तम्' इत्यव्यक्तव्यापित्ववचनात् तत्साम्यमेव सिध्यति ? इत्यत आह- **अव्यक्त-स्येति ॥ महतो महत्त्वे** 'अव्यक्तव्यापित्वे च' इत्यपि ग्राह्यम् ।

अव्यक्तस्यानन्तत्वं कुतः ? इत्यत आह- **महान्तं चेति ॥ अनन्तस्य** विष्णोः प्रतिमाभूतस्य तस्य अन्तः= [6]परिमाणं= परिच्छेदः, कार्यतः सङ्ख्यानं= सङ्ख्यापरिच्छेदोऽपि न विद्यते[7] । प्रकारान्तरेणानन्तरूपशब्दद्वयस्यार्थभेदमाह- **तानि चेति ॥** एकस्यानन्तरूपशब्दस्य अनन्तसङ्ख्यारूपार्थत्वे स्थिते सति, **एकत्र** अनन्तरूपशब्दे । **तानि च** अनन्तसङ्ख्यानि रूपाणि प्रत्येकम् अपरिच्छिन्नपरिमाणानीत्यर्थो भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह- **असङ्ख्याता**

---

१. भाग. १०.१४.३१ २. भ.गी. ११.१६

३. भ.गी. ११.३८ ४. क. अनन्तशब्दद्वयस्य

५. 'इत्यत्र' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः स्यात् ।

६. परिमाणपरिच्छेदः (पा.) ७. न युज्यते (पा.)

**इति ।। ज्ञानका:** ज्ञानानन्दात्मका: । **अयं** वहि: व्याप्त आकाश: परमात्मा **यावान्** [1]यावत्परिमाणवान् **तावान्** एव **एषोऽन्तर्हृदये** स्थित: परमात्मेत्यर्थ: । **गर्भे**= जठरे जगत् यस्यासौ तथोक्त: । **अवसन्न:** अवनत: । गर्भजगत्त्वेनापरिच्छिन्नपरिमाणत्वं लभ्यते ।

## भावदीपिका

**अव्यक्तव्यापित्वेति** ।। 'यदेकमव्यक्तम्' इत्यव्यक्ताभेदव्यपदेशस्य तद्व्यापित्वाभिप्रायकत्वादित्यर्थ: । **तत्साम्यम्** अव्यक्तसाम्यम् ।

**सङ्ख्येति** ।। 'अव्यक्तकार्याणि एतावन्ति' इति सङ्ख्यापरिमितिरित्यर्थ: । 'अन्तर्हृदय आकाश:'[2] इत्यत्राकाशशब्दार्थ:- **परमात्मेति** ।। पुनरुक्तिपरिहारायाह- **अनन्तस्येत्यादिना** ।। **अवनत इति** ।। तथा च गर्भजगत: कृष्णस्यातिभारेणावसन्नश्चासौ पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रश्च, तम् इति विग्रह: । द्वितीयाया: 'दृष्ट्वाऽहिराजमुपसेदुरमुष्य'[3] इत्युत्तरार्धेनान्वय: ।।

## भावरत्नकोश:

**अनन्तरूपशब्दद्वयस्य**[4] 'पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्'[5], 'विश्वमनन्तरूप'[6] इति गीतागतानन्तरूपशब्दद्वयस्येत्यर्थ: । परममहत्त्वपरिमाणस्योक्तत्वाद् अपरिमाणत्वोक्तिर्विरुद्धा ? इत्यतोऽपरिमाणशब्दार्थमाह- **अपरिच्छिन्न इति** ।। इतिपदमनूद्यान्वयं दर्शयति- **इतीति** ।। **इदं द्वयम्** अनन्तरूपत्वम्, अपरिच्छिन्नरूपत्वमितीदं द्वयम् । 'यत्' इत्यस्य क्लीवत्वाद् श्रुतौ 'महान्तम्' इत्यत्र लिङ्गविभक्तिव्यत्यय इति भावेनोक्तम्- **महान्तं महदिति** ।।

---

१. यावत्परिमाण: (पा.)
२. छा. ८.१.३
३. भाग. १०.१४.३१
४. अनन्तरूपशब्दस्य (प्र.)
५. भ.गी. ११.१६
६. भ.गी. ११.३८

'मह= पूजायाम्' इत्यत औणादिके झप्रत्यये 'झोऽन्तः'[1] इत्यन्तादेशे धातोः [2]छान्दसे आकारे च 'महान्तम्' इति वेदे रूपम् इति भावेन महदिति व्याख्यातमित्यपि **आहुः**। नारायणानुवाकभाष्ये तु महान् अन्तः= आभोगो यस्य तत् महान्तमिति व्युत्पाद्य क्लीवत्वं निर्व्यूढम्। 'महतो महान्तम्' इत्यंशस्य 'अनन्तरूपम्' इत्यस्य चापरिच्छिन्नत्वे प्रमाणत्वमिति स्पष्टयितुमुक्तम्- **महतो महान्तमिति**॥ [3]'अस्येति' इत्यनन्तरं चशब्दो योज्यः। [4]एकं 'परंज्योतिः' इत्यत्रत्यम् 'एकं स्वस्मिन्नभेदतः'[5] इति भागवततात्पर्यं मनसि निधाय 'एकमभिन्नमपि' इत्युक्तम्। 'अनन्तरूपम्' इत्येतद् अनन्तसङ्ख्याकरूपत्वेऽपि प्रमाणमिति योजयति- **अनन्तरूपमित्यनन्तान्यसङ्ख्यानीति**॥ इत्यत्र उक्तार्थे प्रमाणमिति सम्बन्धः।

**अनन्तत्वम्** अपरिच्छिन्नत्वम्। 'महतः' इत्यवच्छेदकश्रवणादिति भावः। **साम्यमेव**[6] न तु निरवधिकमहत्त्वम् इत्येवकारः। अवच्छेदकश्रवणेऽपि परम-महत्त्वोपगमे को दोषः? इत्यत आह- **यदेकमव्यक्तमित्यव्यक्तव्यापित्व-वचनादिति**[7]॥ अव्यक्तशब्देनैव 'आनुमानिकम्'[8] इति न्यायेन अव्यक्त-शरीरकस्य तद्व्याप्तिमत एव भगवतोऽभिधानाभ्युपगमाद्, अव्यक्तं यावद्देशव्यापि तावद्देशव्याप्तिलाभेन परिच्छेदेऽव्यक्तसाम्यमेव सिध्यति, न तु ततोऽधिक-परिमाणम् इति, न परममहत्त्वम् इष्टं लभ्यत इति भावः। भाष्ये शेषोक्तिः- **अव्यक्तव्यापित्वे चेति**॥ अनन्तत्वाद्= अपरिच्छिन्नत्वाद् अपरिमेयत्वम्= अपरिच्छिन्नत्वम्, भगवतः सिध्यतीति भाष्यार्थः।

---

१. पा.सू. ७.१.३　　२. छान्दसाकारे (मं.)

३. 'अपरिच्छिन्नपरिमाणं रूपमस्य' इति टीकायाम्।

४. एवम् (पा.) 'एकं परं ज्योतिरनन्यमद्वयम्' इति श्रुतिः।

५. तन्त्रभागवते। भाग.ता. १०.९४.३०　　६. तत्साम्यमेव (प्र.)

७. ...व्याप्तिवचनादिति (प्र.)　　८. ब्र.सू. १.४.१

अव्यक्तस्यानन्तत्वं कथम् ? इत्यतस्तद्घटयति- **अनन्तस्य विष्णोः प्रतिमाभूतस्येति** ।। **तस्य** प्रधानस्य। अन्तशब्दस्य विनाशार्थत्वं निर्णयार्थत्वं वा न प्रकृतानुसारि इत्यतो विवक्षितमर्थमाह- **परिमाणं परिच्छेद इति** ।। मूलप्रकृतेरेकत्वसङ्ख्याशालित्वात्[1] कथं[2] 'सङ्ख्यानं न विद्यते[3]' इत्युक्तम् ? इत्यतः तद्घटयति- **कार्यत इति** ।। अन्तशून्यस्याप्यव्याकृताकाशस्य एकत्वेन सङ्ख्यानमस्ति, तद्वत् सङ्ख्यानं वा न विद्यत इति विकल्पार्थो वाशब्दः ।[4] **अनन्तसङ्ख्यारूपार्थत्वे** अनन्तसङ्ख्यालक्षणार्थकत्वे । **अत्र** रूपाणां प्रत्येकमपरिच्छिन्नपरिमाणत्वे । ज्ञानं कम्= आनन्दश्च एषां स्वरूपतया स्तः, इति [5]मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वम् अभिप्रेत्यार्थमाह- **ज्ञानानन्दात्मका इति** ।। 'परीणाम' इति भाष्ये परेः *'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये'*[6] इति दीर्घः । आकाशाधिकरणन्यायेन[7] महायोगविद्वद्रूढिभ्याम् आकाशशब्दस्य भगवद्वाचित्वादाह- **आकाशः परमात्मेति** ।। *'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्'*[8] इति स्मरणादाह- **परिमाणवानिति** ।। 'अग्निश्च वायुश्च'[9] इति श्रुतौ '[10]समाहितौ' इति व्यत्यासेनान्वयः । अवसन्नशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वं बहुमानविरुद्धमिति विवक्षितमर्थमाह- **अवनत इति** ।। [11]तस्य प्रकृतोपयोगसिद्धये आह- **गर्भजगत्त्वेनेति** ।।

---

१. 'अजामेकाम्' (म.ना. ८.४, ना.पू.ता. ५.५) इति श्रुत्या।

२. 'कथम्' इत्यारभ्य 'इत्युक्तम्' इति स्थाने '.... शालित्वात् सङ्ख्यानं न युज्यत इत्ययुक्तम्' इति पठ्यते कचित्।

३. युज्यते (पा.)

४. 'अन्तशून्यस्य .... वाशब्दः।' इति वाक्यं कचिन्न।

५. *'अर्शआदिभ्योऽच्'* पा.सू. (५.२.१२७) इत्यनेन।

६. पा.सू. ६.३.१२२

७. ब्र.सू. अधि. १.१.८

८. पा.सू. ५.२.३९

९. छा. ८.१.३

१०. श्रुतौ 'समाहिते' इति पदं 'समाहितौ' इति व्यत्यासेन

११. अस्य (पा.)

भाष्यम्

न चैतदयुक्तम् । अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य ।

'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तान् तर्केण योजयेत् ।'

इति च[1] श्रीविष्णुपुराणे । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया'[2] इति[3] श्रुतिः । अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशात् वाक्यबलाच्चापनेयः । न हि घटवत् कश्चित्[4] पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टः सन्[5] निराक्रियते । केषुचित् पदार्थेषु वाक्यव्यवस्थाऽचिन्त्यशक्तित्वाभावादङ्गीक्रियते ।

'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे
　　सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का ।
चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः
　　श्रुताश्च नाङ्गैर्हि तथा प्रतीताः ।
एवं परे, अन्यत्र श्रुताश्रुतानां
　　गुणागुणानां च क्रमाद्व्यवस्था ।'

इति जाबालखिलश्रुतेश्च[6] । उपचारत्वपरिहाराय 'न मध्यम्' इति । अन्यथा आद्यन्ताभावेनैव तत्सिद्धेः । **विश्वरूपः** पूर्णरूपः ।

'स विश्वरूपोऽनूनरूपोऽतो[6]ऽयं सोऽनन्तरूपो[7] न हि नाशोऽस्ति तस्य ।' इति शाण्डिल्यशाखायाम् ।। १६ ।।

---

१. अ. चशब्दो न श्रूयते　　२. काठ. १.२.९　　३. अ. इति च श्रुतिः
४. अ. कश्चिदपि　　५. अ. सः
६. जाबालश्रुतेश्च, जाबालखिले श्रुतेश्च (पा.)
६. अ. यतो　　७. अनन्तो (पा.)

## प्रमेयदीपिका

कृष्णादीनामपि अपरिच्छिन्नपरिमाणत्वं वदन्तो वक्तव्याः। [1]'तत्राल्पपरिमाणप्रतीतिः या सा किं भ्रान्तिरुत प्रमितिरिति। आद्ये क्रियादेः द्विभुजचतुर्भुजादेश्च मिथ्यात्वं स्यात्। न द्वितीयः। युगपद् एकत्र अल्पानल्पपरिमाणसमावेशस्यायुक्तत्वात्। अतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणोक्तिः उपचारमात्रमिति चेत्? किमिदम् अनेकपरिमाणत्वस्यायुक्तत्वम्, किम् अन्यत्रादर्शनेनासम्भावितत्वम् उत 'नायम् अल्पानल्पपरिमाणोपेतो द्रव्यत्वात्', 'नायं परममहत्परिमाणः अल्पपरिमाणत्वात् पटवत्' इत्यादियुक्तिविरुद्धत्वम्, अथातिप्रसङ्गदुष्टत्वम्, किं वाऽप्रामाणिकत्वम्? नाद्य इत्याह- **न चेति**॥ अघटितघटनाशक्त्युपेते किं नामासम्भावितमिति भावः। न द्वितीयः। ईश्वरस्य युक्त्यगोचरत्वेन तदनवकाशादिति भावेनाऽह- **अचिन्त्या इति**॥

**एषा** ब्रह्मविषया। **अपनेया** निराकार्या। अतिप्रसङ्गोऽपि- किं 'यदीश्वरो विरुद्धपरिमाणद्वयोपेतः स्यात् तदा निर्दुःखो दुःखी च स्यात्' इति ईश्वरमधिकृत्य स्यात्, उत 'प्राणादयोऽपि तथा स्युः, [2]तथा च "अणुश्च"[3] इत्यादिका तद्विषयवाक्यव्यवस्था नाङ्गीक्रियते' इति, अन्यदधिकृत्य स्यात्। आद्यं दूषयति- **अतिप्रसङ्गस्त्विति**॥ अविशेषमाश्रित्य ह्ययमतिप्रसङ्गः। न चासावस्ति। निर्दोषानन्तगुणत्वे[4] हरेरेव[5] श्रुतीनां महातात्पर्येण दुःखादेः तद्विरोधात्, परिमाणद्वयस्य तु तदविरोधात्, दुःखादेरप्रामाणिकत्वात् परिमाणद्वयस्य तूक्तवक्ष्यमाणवाक्यसिद्धत्वादिति भावः। विपर्ययापर्यवसायी चायं प्रसङ्ग इति भावेनाह- **न हीति**॥ 'यदि घटः पृथु-बुध्नोदराकारः स्यात्

---

१. या तत्राल्पपरिमाणप्रतीतिः सा (वि.)     २. ततश्च (पा.)

३. ब्र.सू. २.४.१४     ४. सप्तम्येकवचनम्

५. हरेः (पा.)

तर्हि पदार्थो न स्यात्, तथाविधस्य पदार्थस्य कस्याप्यदृष्टत्वात्' इति प्रसङ्गो यथा न युक्तः। 'भवति च पदार्थः, तस्मात् पृथुबुध्नोदराकारो न भवति' इति विपर्ययस्य प्रमाणबाधितत्वेनापर्यवसानात्। तथात्वेन तस्य धर्मिग्राहक-प्रमाणदृष्टत्वात्। तथा 'प्रकृतेऽपीति[1]। एतेनानुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वं चोक्तं भवति।

'प्राणादिकमधिकृत्यातिप्रसङ्गः' इति द्वितीयं निराकरोति - **केषु-चिदिति** ।। अत्रापि सम्भावनाहेतुभावाभावाभ्यां विशेषाद् अविशेषोऽसिद्ध इति भावः। चतुर्थं निरस्यति- **गुणा इति** ।। श्रुता अश्रुता अपि सुविरुद्धाः= अन्यत्र सहादृष्टा अविरुद्धाश्च। तथा गुणा इव दोषाः श्रुता अश्रुताश्च नैव सन्ति। किन्त्वज्ञैः= मिथ्यादृष्टिभिर्हि तथा सन्तीति प्रतीताः। **एवं परे परमेश्वरे**[2] स्थितिः। ततः अन्यत्र तु= श्रुतानां प्रमाणान्तरसिद्धानां च गुणदोषाणां व्यवस्था= अवस्थानम्। तच्च क्रमाद् उत्तमेषु गुणबाहुल्यं दोषाल्पत्वम्, मध्यमेषूभयसाम्यम्, अवरेषु दोषबाहुल्यं गुणाल्पत्वमिति।

तदेवम् असम्भावनाद्यभावान्न भगवत्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वोक्ते-रुपचरितत्वं कल्प्यम्। अर्जुनेनापि तन्निराकृतमिति भावेनाह- **उपचार-त्वेति** ।। 'नान्तं न पुनस्तवादिं पश्यामि' इति आद्यन्ताभावोक्तेरुपचरितत्व-परिहाराय 'न मध्यम्' इत्युक्तम्। मध्यनिराकरणार्थमेव तत् किं न स्यात्? इत्यत आह- **अन्यथेति** ।। उपचारत्वपरिहारार्थत्वाभावे। 'तद्वैयर्थ्यं स्यात्' इति शेषः। कुतः? आद्यन्तसापेक्षत्वात्[3] मध्यस्य तदभावोक्त्यैव तदभाव-सिद्धेः। 'विश्वं= महदादिकं रूपं= स्वरूपमस्य' इति प्रतीतिं सप्रमाणकं निवारयति- **विश्वरूप इति** ।। एतच्चाभ्यासरूपमिति मन्तव्यम् ।। १६ ।।

---

१. प्रकृतोऽपि (पा.) २. ईश्वरे (पा.)

३. क. 'आद्यन्त' इति न पाठः।

## भावदीपिका

शङ्कते- **कृष्णादीनामिति ।। क्रियादेरिति ।।** अल्पपरिमाणोपेते मूर्त एव क्रियायाः सत्यत्वेनापरिच्छिन्नप्रमाणेऽमूर्ते क्रियाया गगनादाविवायोगेन कृष्णादेर्वस्तुतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणत्वे परिदृश्यमानक्रियाया भवन्मते मिथ्यात्वं स्यात्, तच्चानिष्टं भवतामिति भावः।

**अपनेयेति ।।** अत्र 'आ' 'अप' इति विरुद्धोपसर्गद्वयं न विवक्षितम्, 'आनेया न भवति' इत्यर्थस्य 'अचिन्त्याः'[१] इति प्रमाणेनैव लब्धत्वात्। अतः 'अपनेया' इत्येवोक्तम्। **प्राणादयोऽपि तथा स्युरिति ।।** विरुद्धपरिमाणद्वयोपेता स्युरित्यर्थः। तथा च यदि ईश्वरो विरुद्धपरिमाणद्वयोपेतः स्यात् तदा प्राणादयोऽपि तथा= विरुद्धपरिमाणद्वयोपेताः स्युः, न चेष्टापत्तिः। तथात्वे 'प्राण एव अधस्तात्, प्राण उपरिष्टात्' इत्यादिमहत्त्वप्रतिपादकवाक्यस्य 'अणुनैतत् सृज्यते, अणुनैतद् धार्यते, प्राणो वा अणुः'[२] इत्यणुत्वप्रतिपादकवाक्यस्य परस्परविरोधपरिहाराय 'स वा एष प्राणोऽणुः महान् नाम, अन्तर्वाऽणुः बहिर्महान्'[३] इति विरुद्धपरिमाणद्वयप्रतिपादकवाक्ययोः या व्यवस्था 'अणुश्च'[४] इति सूत्रे कृता सा नाङ्गीक्रियेतेति भावः।

**अविशेषमिति ।।** समानन्यायादित्यर्थः। यत्रेश्वरस्य विरुद्धपरिमाणद्वयोपेतत्वं तत्र विरुद्धनिर्दुःखोपेतत्वमिति विशेषतो व्याप्त्यभावादिति भावः। **तद्विरोधात्** महातात्पर्यविरोधात्। **तदविरोधात्** महातात्पर्याविरोधादित्यर्थः। तदुभयं क्रमेणोपपादयति- **दुःखादेरिति ।। वक्ष्यमाणवाक्येति ।।** 'गुणाः श्रुताः' इति वाक्येत्यर्थः। **प्रमाणेति ।।** प्रत्यक्षेत्यर्थः। **तथात्वेनेति ।।** घटादेः

---

१. वि.पु. २. सौत्रा.श्रु.
३. कौ.श्रु. ४. ब्र.सू. २.४.१४

पृथुबुध्नोदराकारवत्त्वेनेत्यर्थः। **तथेति**॥ एवं प्रकृतेऽपि। 'न भवति चेश्वरो निर्दुःखो दुःखी इत्युभयधर्मवान्, दुःखस्य प्रमाणविरुद्धत्वात्, तथा च विरुद्ध-परिमाणद्वयोपेतोऽपि न भवति' इति विपर्ययपर्यवसानम् 'गुणाः श्रुताः' इत्यादिप्रमाणविरोधेनायुक्तम्। तथात्वेन धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादित्यर्थः। **एतेन** धर्मिग्राहकमानविरोधेन। **अनुमानानाम्** द्रव्यत्व-अल्पपरिमाणत्वादीनाम्।

**अत्रापीति**॥ अत्रापि अविशेषमाश्रित्य हि अतिप्रसङ्गो वाच्यः। न चासौ सम्भवति। ईश्वरे विरुद्धपरिमाणद्वयसम्भावकाचिन्त्यशक्तेः भावात्, प्राणादौ च तदभावादित्यर्थः। 'सुविरुद्धाश्च' इति चशब्दाभिप्रायमाह- **अविरुद्धाश्चेति**॥ तमेव क्रमं दर्शयति- **उत्तमेष्वित्यादिना** ॥ **तदिति** ॥ अपरिच्छिन्न-परिमाणोक्तेरुपचरितत्वम्। **आद्यन्ताभावोक्तेः** परिच्छिन्नपरिमाणाभावोक्तेः। **न मध्यमिति**॥ मध्यशब्दस्यापि मध्यमपरिमाणरूपपरिच्छिन्नपरिमाणार्थकत्वेन पुनः 'न मध्यम्' इति पुनः परिच्छिन्नपरिमाणाभाववचनम् उपचारत्वपरिहारायैव, द्विरुक्तेरादरार्थत्वदर्शनादित्याशयः। **मध्येति**॥ मध्यावस्थेत्यर्थः। **तदभावोक्त्या** आद्यन्ताभावोक्त्यैव। **तदभावसिद्धेः** तन्निरूपितमध्यावस्थाऽभावसिद्धेः। ननु 'अनन्तरूपम्' इति पूर्णरूपत्वोक्तेः 'विश्वरूपम्' इति पुनरुक्तिः ? इत्यतोऽन्य-तात्पर्याभावज्ञापनाय 'अभ्यासरूपम्' इति तात्पर्यं हृदि निधायाह- **एतच्चेति** ॥ १६ ॥

## भावरत्नकोशः

'पश्यामि त्वाम्'[१] इत्याद्युक्त्यभिप्रायेण शङ्कते- **कृष्णादीनामपीति** ॥ 'ईश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात्' इत्यस्य तात्पर्यम्- **अघटितेति** ॥ 'अयुक्तम्' इत्यस्य तात्पर्यम्- **असम्भावितमिति** ॥ 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'[२] इत्यधिकरण-न्यायेनाह- **युक्त्यगोचरत्वेनेति** ॥ 'भावाः धर्माः अणुत्वमहत्त्वादयः तान्

१. भ.गी. ११.१९ २. ब्र.सू. २.१.२८

विरुद्धतया तर्केण न योजयेत्' इति भाष्यार्थः । श्रुतिगततर्कशब्दार्थः- **युक्त्येति ॥**

**ब्रह्मविषया** ब्रह्मगतविरुद्धधर्मावगाहिनी। **तथा स्युः** विरुद्धधर्मवन्तः स्युः। अत्रेष्टापत्तिपरिहारायोक्तम्- **तथा चेति ॥ तद्विषयेति ॥** 'अणुश्च'[1] इति सूत्रे 'प्राण एवाधस्तात् प्राण उपरिष्टात्' इत्यादिना प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते। 'अणुनैतत्सृज्यते अणुनैतद्धार्यते'[2] इत्यणिमा च। एवं विरुद्धार्थप्रतिपादकयोः वाक्ययोरप्रामाण्यपरिहाराय 'स वा एषोऽणुर्महान्नाम, अन्तर्वा अणुः वहिर्महान्'[3] इत्यादिना व्याप्त्यणुत्वयोर्व्यवस्थाऽङ्गीकृता, सा च न स्यात्, इति। **अन्यत्** प्राणादिवस्तु **अधिकृत्य** इत्यर्थः। 'हरेरेव' इत्येवशब्दो 'निर्दोषानन्तगुणत्व एव' इति सम्बध्यते।

**तद्विरोधात्** महातात्पर्यविरोधात्। **परिमाणद्वयस्य** अणुत्वमहत्त्वलक्षण-परिमाणद्वयस्य। **प्रसङ्गः** तर्कः। विपर्यये पर्यवसानस्य तर्काङ्गत्वादिति भावः। कुत एतत् ? इत्यत आह- **भवति चेति ॥ तथात्वेन** पृथुबुध्नोदराकारत्वेन। **प्रकृतेऽपि**[4] न युक्तः[5]। **एतेन** [6]अतिप्रसङ्गे धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधकथनेन। **अनुमानानां** 'नायम् अल्प-अनल्प...' इत्यादिटीकोक्तानुमानद्वयस्य, आदि-पदोपात्तस्य 'ईश्वरो न विरुद्धधर्मद्वयवान् वस्तुत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्', 'नेश्वरो महापरिमाणवान् क्रियावत्त्वात्' इत्यादिरूपानुमानस्य वेत्यर्थः। **कालात्य-यापदिष्टत्वं** वाधितविषयत्वम्। ईश्वरस्य युक्त्यगोचरत्वेन तदनवकाशादिति पूर्वोत्तरदूषणसमुच्चयार्थश्चकारः।

**अत्रापि** प्राणादिपक्षेऽपि **सम्भावनाहेतुभावाभावाभ्याम्** अचिन्त्य-शक्तिकत्वरूपस्य विरुद्धधर्मवत्त्वे सम्भावनाहेतोर्भगवति भावात्, प्राणादाव-

१. ब्र.सू. २.४.१४ २. मैत्रा.श्रु. ३. कौ.श्रु.
४. प्रकृतोऽपि (पा.) ५. इति शेषः।
६. अतिप्रसङ्ग-धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधकथनेन (पा.)

भावादित्यर्थः । **चतुर्थम्** अप्रामाणिकत्वकल्पम् । 'अश्रुता अपि'[1] इत्यनन्तरं 'रमादिचिन्त्यास्तदचिन्त्याः' इति [2]तत्त्वप्रकाशिकोक्तार्थोऽनुसन्धेयः । विरोधस्य सहानवस्थानरूपत्वाद् ईश्वरे सहावस्थितानां कथं विरुद्धत्वम्? इत्यत आह- **अन्यत्र सहादृष्टा इति ।।** चशब्दसमुचयमाह- **अविरुद्धा इति ।।** 'ज्ञानानन्दादयः सन्ति' इति सम्बन्धः । तथाशब्दलब्धमर्थमाह- **इव दोषा इति ।।** अत्रापिशब्दार्थोक्तिश्च- **अश्रुताश्चेति ।।** अज्ञैः= ज्ञानिविरुद्धैरित्यस्यार्थः- **मिथ्यादृष्टिभिरिति ।।** स्मिनो वैकल्पिकत्वात्[3] 'परे' इति युक्तं भाष्ये । तस्यार्थः- **परमेश्वर इति ।।** 'स्थितिः' इति शेषोक्तिः । 'व्यवस्था' इति [4]वक्ष्यमाणस्यार्थोक्तिर्वा[5] । 'श्रुताश्रुतानाम्' इत्यत्र द्वन्द्वे अश्रुतानां= श्रुतिभिन्नप्रमाणसिद्धानाम् इत्यर्थ इति भावेनाह- **प्रमाणान्तरसिद्धनां चेति ।।** 'गुणागुणानाम्' इत्यस्यार्थः- **गुणदोषाणामिति ।।** अत्र व्यवस्थाशब्दः[6] 'केपुचिद्गुणा एव, केपुचिद्दोषा एव' इति विभागार्थको न भवति, देवादिष्वपि दोषदर्शनादिति भावेनान्यथा तदर्थमाह- **व्यवस्था अवस्थानमिति[7] ।।** 'क्रमादेवं मन्तव्यम्' इत्युक्तक्रममेवाह- **उत्तमेष्वित्यादि ।।** भाष्ये 'श्रुतेश्च' इत्यनन्तरं 'नाप्रामाणिकत्वं परममहत्त्वादेः' इति शेषो वक्तव्यः ।

**असम्भावनाद्यभावादिति ।।** अचिन्त्यशक्तिसद्भावेन असम्भावनाऽभावाद्, युक्तिविरोधाभावाद्, अतिप्रसङ्गदोषाभावाद् अप्रामाणिकत्वाभावाच्चेत्यर्थः । 'नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिम्' इत्यस्य कृष्णं प्रति अर्जुनवाक्यत्वादाह- **अर्जुनेनापीति ।। तत्** उपचरितत्वम् । उपचारशब्दिताया गौण्या वृत्तेः शब्दधर्मत्वादाह- **आद्यन्ताभावोक्तेरिति ।। तत्** 'मध्यम्' इति वचनम् ।

---

१. जाबालखिलश्रुतौ　　२. ब्र.सू. २.१.३८

३. *'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा'* (पा.सू. ७.१.१६) इत्यनेन ।

४. जाबालश्रुतौ वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः　　५. वक्ष्यमाणस्योक्तिर्वा (पा.)

६. व्यवस्थाशब्दार्थः (प्र.)　　७. व्यवस्थानम् (प्र.)

**परिहारार्थत्वाभावे** परिहारप्रयोजनकत्वाभावे[१]। 'तत्सिद्धेः'[२] इति हेतोः साध्यं पूरयति- **तद्वैयर्थ्यं स्यादिति शेष इति ॥** वैयर्थ्यमुपपादयितुं शङ्कामाह- **कुत इति ॥ तदभावसिद्धेः** मध्याभावसिद्धेः, इत्यनन्तरम्- 'इत्यर्थः' इति शेषः। [३]पूर्वार्धे 'अनन्तरूपम्' इति पूर्णत्वापरपर्यायानन्तत्वसिद्धेः[४] विश्वरूपपदेन पूर्णत्वोक्तौ पुनरुक्तिः स्यात्। [५]ततः प्रातीतिकं व्याख्यानं न[६] युक्तम् ? इत्यत आह- **एतच्चाभ्यासरूपमिति ॥** अनन्तरूपपदोक्तापरिच्छिन्नत्वरूपपरिपूर्णत्वे तात्पर्यज्ञापनायैव गीतायां विश्वरूपपदम् अभ्यासरूपतया प्रयुक्तम्, न तु महदादि-विश्वात्मकत्वद्योतनाय इति भाष्यकारीयं व्याख्यानमेव युक्तम्। विश्वरूपः= अनूनरूपः= पूर्णरूप इति प्रमाणसिद्धत्वात्। प्रातीतिकव्याख्यानं तु अप्रामाणिकत्वात् 'विश्वेश्वर' इति पूर्वपदविरुद्धत्वाच्च नादरणीयमिति भावः। तथा च तात्पर्यनिर्णये- 'अन्यत् तात्पर्यज्ञापनाभ्यासरूपम्'[७] इति। प्रमाणे 'न हि नाशोऽस्ति'[८] इत्युक्त्या अनन्तरूपपदस्य अनन्तशब्दितनाशशून्यत्वम् अर्थान्तरमपि विभावितं भवति॥ १६ ॥

भगवद्गीता

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्
दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥ १७ ॥

---

१. परिहारप्रयोजकत्वाभावे (पा.)
२. भाष्ये स्थितस्य
३. गीताश्लोके
४. पूर्णत्वापरपर्यायानन्त्यसिद्धेः (मं.,प्र.)
५. अतः (पा.)
६. 'न' इति नास्ति (प्र.)
७. गी.ता.नि. ११.२०
८. शाण्डि.शा.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ।। १८ ।।

भाष्यम्

'अनलार्कद्युतिम्' इत्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति- **अप्रमेय-मिति** ।। १७-१८ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु 'अनलार्कद्युतिम्' इत्युक्तत्वात् 'सहस्रशब्दोऽनन्तवाची' इत्याद्युक्त-मयुक्तमिति चेन्न। एतदेवाऽशङ्क्य प्रत्यायनार्थमेवैतदुक्तम्। वस्तुतस्त्वपरि-च्छिन्नद्युतिरेव भगवानिति स्वयमेवोक्तत्वादित्याह- **अनलेति ।। इत्युक्ते** [1]जातां द्युतेः **मितत्वशङ्काम्**। एतच्च सविशेषणविशेषणत्वात् द्युत्या सम्बध्यते ।। १७-१८ ।।

भावदीपिका

सहस्रशब्दः 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इत्यत्र स्थितः। **प्रत्यायनार्थम्** बुद्ध्यारो-हार्थम्। ननु भगवतोऽप्रमेयत्वोक्त्या कथं द्युतेर्मितत्वशङ्कापरिहारः ? इत्यत आह- **एतच्चेति**।। अप्रमेयत्वरूपविशेषणम् अनलार्कद्युतिरूपविशेषणविशिष्टस्य भगवतो विशेषणं भवत् विशेष्ये वैयर्थ्याख्यबाधाद् विशेषणीभूतद्युत्या सम्बध्यते । एवं चोक्तशङ्कापरिहार इत्यर्थः।। १७-१८ ।।

भावरत्नकोशः

**प्रत्यायनार्थं** बुद्धिप्रवेशार्थम् एव एतत् अनलार्कद्युतित्वमुक्तमित्यर्थः। 'उक्ते'

---

१. भाष्ये शेषपूरणम् ।

**इत्यन्तमनूद्य अनन्तरं पूरणीयमाह- जातां द्युतेरिति ॥ ननु 'अप्रमेयम्' इत्येतद् विश्वरूपविशेषणम्, तेन कथं द्युतेर्मितत्वशङ्कानिरासः ? न ह्युत्पलविशेषणेन नैल्येन पद्मस्य नीलवस्तुव्यावृत्तिः सम्पादयितुं शक्या, इत्यत आह- एतबेति ॥ 'अप्रमेयम्' इति विशेषणं सविशेषणविशेषणत्वात् विशिष्टविशेषणत्वात्, सविशेषणे भगवति अप्रमेयत्वविशेषणविधिः प्रवर्तमानो विशेष्ये तात्पर्याभावे विशेषणम् उपसंक्रामति। यथा 'सप्तदशारत्नीत्वविधिः'[1] वाजपेये तात्पर्याभावे**

---

१. तृतीये 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' (मी.सू. ३.१.१८) इत्याद्यपादीयाष्टमाधिकरणे 'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः' इत्यत्रारत्निसाप्तदश्यं किमूर्ध्वपात्रद्वारा वाजपेयाङ्गम् उत यूपद्वारा पशुयागाङ्गमिति संशये, अव्यवधानात् प्रधानत्वात् प्रकरणानुग्रहाच्च वाजपेयस्याङ्गम्। परिमाणस्य साक्षात्कर्मण्यनन्वयेऽपि तत्साधनीभूतोर्ध्वपात्रद्वारा तन्निर्वाहः। यूपशब्दोऽपि सादृश्यादूर्ध्वपात्रमात्रपर इति प्राप्ते 'देवदत्तस्य नप्ता' इतिवत् परम्परासम्बन्धेऽपि षष्ठ्युपपत्त्या वाजपेयशब्देन पशुयागलक्षणानाश्रयणेऽपि वाजपेयस्य यूप इति व्यपदेशासम्भवात् श्रुतिसम्भवे यूपशब्दे ऊर्ध्वपात्रमात्रलक्षणाया अन्याय्यत्वाच्च श्रुत्यनुग्रहायाव्यवहितसम्बन्धादित्रयमनादृत्य यूपद्वारा पश्वङ्गत्वमेवाङ्गीकर्तुं युक्तमिति सिद्धान्तितम्। अत्र यथाऽरत्निसाप्तदश्यस्य प्रधानभूतवाजपेयाङ्गत्वेन प्रतीयमानस्यापि तत्रान्वयासम्भवात्तदुपसर्जनीभूते पशुयागेऽन्वयः, एवमोतत्वस्यापि जिज्ञासाविशेषणतया प्रतीतस्यापि तत्रान्वयायोगेन तदुपसर्जनब्रह्मान्वय इत्यर्थः। (तात्पर्यचन्द्रिकाप्रकाशः, जिज्ञासाधिकरणे प्रणवस्यादिसूत्रावयवत्वसमर्थनसन्दर्भे)वाजपेये 'सप्तदशारत्निः वाजपेयस्य यूपो भवति'इति श्रूयते। अत्र सप्तदशारत्निता यूपस्योक्ता। परन्तु वाजपेये साक्षाद् यूपस्य सम्बन्ध एव न सम्भवति। तथा च यूपस्य वाजपेये आनर्थक्यात्= अविद्यमानः अर्थः प्रयोजनं यस्य यूपस्य सः अनर्थकः, तस्य भावः आनर्थक्यम्, आनर्थक्यात्= प्रयोजनशून्यत्वात् बाधितत्वप्रसङ्गात् वाजपेयापूर्वरूपप्रयोजनकत्वं न सम्भवति, इति कृत्वा तदङ्गेषु= वाजपेयाङ्गेषु पशुषु यो यूपः तत्र सप्तदशारत्निता निविशते। एवमन्यत्रापि मुख्येऽसम्भवेऽङ्गे निवेश इति न्यायसामान्यार्थं तदङ्गेषु इति बहुवचनम्। वाजपेयेऽपि सप्तदश पशवः तदर्थमपि बहुवचनम्। (अरत्निर्नाम कफोणिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तपरिमाणम्)

तदन्तर्भूते तद्विशेषणे पशुयागे संक्रामति, तथाऽप्रमेयत्वमपि अनन्तरूप-विश्वरूपादिपदेनैव परिमितत्वाभावलाभेन भगवति तात्पर्यरहितं सत् तद्विशेषणं द्युतिम् उपसंक्रामति, नैल्यं तु न सविशेषणविशेषणम् इति वैषम्याद् भवति। तेन द्युतेर्मितत्वनिरास इति भावः॥ १७-१८॥

भगवद्गीता

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्
अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्॥ १९॥

भाष्यम्

'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यपि 'अहं क्रतुः'[1] इत्यादिवत्।

'[2]तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि
तस्मात् तदङ्गेति ऋषिभिः स्तुतास्ते।' इति ऋग्वेदखिलेषु।

'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायत।'[3]

इति च। बहुरूपत्वाद् बह्वाश्रयत्वं[4] तेषां युक्तम्॥ १९॥

---

१. भ.गी. ९.१६

२. 'नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः।' (भाग. २.५.१५), 'विष्णोरङ्ग-समुद्भूतः विष्णोरङ्गानि देवताः। उच्यन्ते सर्ववेदेषु स्वरूपाद् भेदिनोऽपि च॥'
(भाग.ता. १०.३८.१४)

३. ऋ. मं.१०,सू.९०, मं.१३

४. अ. बह्वङ्गत्वम्, बह्वाश्रितत्वम् (पा.). देवानां बहुरूपत्वाद् बह्वङ्गाश्रितत्व-मित्यर्थः (वे.)

## प्रमेयदीपिका

'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्युक्तत्वात् कथं विश्वरूपशब्दस्यान्यथा व्याख्यानम्? इत्यत आह- **शशीति ।। इत्यादिवत् व्याख्येयम्**[१] । जन्यजनकभावेन, आश्रय-आश्रयिभावेन वाऽभेदोक्तिरित्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत आह- **तदङ्गजा इति ।।** 'तदङ्ग'[२] इत्यविभक्तिको निर्देशः, सम्बुद्धिर्वा । अभेदे बाधकं चाह- **चन्द्रमा इति ।। चक्षोः** चक्षुषः । नन्वत्र चन्द्रमसो मनोजातत्वं तदाश्रयत्वं चोच्यते । गीतायां तु नेत्राश्रयत्वादि । तथाऽन्यत्र '[३]दंष्ट्राऽर्यमेन्दू'[४] इति । तत्कुतो न विरोधः ? इत्यत आह- **बर्हिति** ।। १९ ।।

## भावदीपिका

**अन्यथा व्याख्यानमिति ।।** शशिसूर्ययोरेव नेत्रत्वोक्तेः 'विश्वं रूपं यस्य' इत्येव विश्वरूपशब्दस्य व्याख्येयतया 'पूर्णरूपः' इत्यन्यथाव्याख्यानं कथमित्यर्थः । **अविभक्तिकेति ।।** 'यस्मात् सुरादयस्तदङ्गजाताः, तस्मात् तदङ्ग' इति ते= देवाः **स्तुताः** 'तदङ्गाः' इति स्तुता इत्यर्थः । **सम्बुद्धिर्वेति ।।** तथा च तदङ्गजत्वाद् ऋषिभिः 'हे तदङ्ग' इति देवाः स्तुता इत्यर्थः । सम्बुद्ध्येकवचनं देवसमुदायापेक्षयेति ज्ञेयम् । 'नेत्राश्रयत्वादि' इत्यादिपदेन तज्जन्यत्वं ग्राह्यम् । **अन्यत्रेति ।।** द्वितीयस्कन्धभागवते[५] इत्यर्थः ।। १९ ।।

## भावरत्नकोशः

**शशीति ।।** 'शशिसूर्यनेत्रम्' इति चन्द्रसूर्ययोर्भगवन्नेत्रत्वं गीयते । तच्च विश्वरूपशब्दस्य [६]पूर्णरूपार्थत्वे न युज्यते, युज्यते तु जगदात्मकत्वार्थत्वे, इति

---

१. शेषपूरणम् ।
२. भाष्ये 'तदङ्गेति' इत्यत्र ।
३. अर्यमा= सूर्यश्च, इन्दुः= चन्द्रश्चेत्यर्थः ।
४. भाग. २.१.३१
५. भाग. २.१.३१
६. परिपूर्णार्थत्वे, पूर्णार्थत्वे (पा.)

कथं भाष्यकारीयं व्याख्यानमित्यर्थः । भाष्यपदमनूद्य शेषमाह- **इत्यादिवद् व्याख्येयमिति** ।। शशिसूर्यौ= शशिसूर्यसत्ताप्रतीत्यादिकारणे नेत्रे यस्य, शशिसूर्यौ= शशिसूर्याश्रयौ नेत्रे यस्येति वा व्याख्येयमित्यर्थः । तदेतदाह- **जन्यजनकभावेनेति** ।। **जनकभावः** सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वम् । दृष्टश्च जन्यजनकभावेऽभेदव्यपदेशः- 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्'[1] इत्यत्र, *'इग्यणः सम्प्रसारणम्'*[2] इति सूत्रे सम्प्रसारणात् जातो वर्णः सम्प्रसारणम्[3] इत्यादौ । आश्रयाश्रयिभावेनैक्यव्यपदेशश्च 'तत्त्वमसि'[4] इत्यत्र, *'समर्थः पदविधिः'*[5] इति सूत्रे समर्थपदाश्रितत्वात् पदविधिरुपचारेण समर्थपदेनोच्यत इत्यत्र च । यद्यपि 'अहं क्रतुः'[6] इत्यत्र, 'रसोऽहम्'[7] इत्यत्र, 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा'[8] इत्यत्र च क्रत्वादिसत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्, तद्धोक्तृत्वात्,

---

१. ऋ. मं.१०, सू.९०, म.१२ २. पा.सू. १.१.४५

३. महाभाष्यवाक्यम् । केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थः सञ्ज्ञी वर्णश्चेति । 'इग्यणः' इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः स सम्प्रसारणसञ्ज्ञो भवति, यण्स्थानिक इग्वर्णः स सम्प्रसारणसञ्ज्ञो भवतीति । -काशिका

४. छां. ६.८.७ - '' 'ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः' इत्यादिवत् जीवाश्रयत्वाद् ब्रह्मणि त्वमिति व्यपदेशः । एवं च तदधीनत्व-तादेश्य-तात्स्थ्य-ताद्धर्म्यपूर्वकैः । निमित्तैस्तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यगीः ।। यद्वा *'सुपां सुलुक्...'* (पा.सू. ७.१.३९) इत्यादिसूत्रात् तृतीयाविभक्त्यादेर्लुक्, प्रथमैकवचनादेशो वा । ततश्च तेन त्वं तिष्ठसीति वा, ततस्त्वं जात इति वा, तस्य त्वमिति वा, तस्मिंस्त्वमिति वाऽर्थः । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्- इत्यादिवाक्यशेषात्'' इति न्यायामृतद्वितीयपरिच्छेद-२८तमे भङ्गे ।

५. पा.सू. २.१.१, समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः (विधिः) । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टानां वा विधिः वेदितव्या ।-काशिका

६. भ.गी. ९.१६ ७. भ.गी. ७.८ ८. भ.गी. ७.६

तत्रोपास्यत्वाच्च 'क्रतुरहम्' इत्याद्यैक्यव्यपदेश इत्युक्तम्, न पुनराश्रयाश्रयिभावेनापि तद्व्यपदेश उक्तः। तथापि [1]सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वेनात्राभेदोक्तिः 'तदङ्गजाः'[2] इति प्रमाणादाश्रयितव्येति तद्दृष्टान्तोक्तिः। आश्रयाश्रयिभावेनाभेदकथनं तु

'प्रतिमापेक्षयाऽङ्गानि [3]भूरादीनि स्वरूपतः।
तदाश्रितानि तच्चानि वह्नङ्गत्वं वहुत्वतः॥' (ब्रह्मतर्के)

इति [4]भागवततात्पर्योदाहृतप्रमाणानुसारेणेति मन्तव्यम्।

'तदङ्गानि स्तुताः' इति वक्तव्ये 'तदङ्ग' इति कथमुक्तम् ? इत्यत आह- **तदङ्गेत्यविभक्तिक इति॥** *'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'* (पा.सू. ८.२.७) इत्यादाविव [5]लुप्तविभक्तिक इत्यर्थः। *'सुपां सुलुक्'*[6] इति स्मरणादिति भावः। **सम्बुद्धिर्वेति॥** चन्द्रसूर्यादिदेवानुद्दिश्य प्रत्येकं 'हे विष्ण्वङ्ग' इत्येवं सम्बोधनानुकूलप्रथमैकवचनान्तेन सम्बोध्य, स्तुताः शशिसूर्यादिदेवा इत्यर्थ इति वा व्याख्येयमित्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। तदङ्गप्रातिपदिकात् परस्य जसः *'सुपां सुलुक्'* इत्यादिना आदादेशे 'विश्वा भूतानि' इत्यादाविव 'तदङ्गा= तदङ्गानि' इत्यर्थ इत्यादि द्रष्टव्यमित्यपि आहुः। न केवलम् अमुख्याभेदस्याङ्गीकार्यत्वे साधकम्, मुख्याभेदाङ्गीकारे वाधकं चेति चशब्दः[7]।

---

१. सत्ताप्रतीत्यादिकारणे नात्र भेदोक्तिः (पा.)

२. ऋ.खि.

३. भूतादीनि (प्र.)

४. भाग.ता. २.१.३१

५. तत्र 'न' इति लुप्तषष्ठीविभक्तिको निर्देशः।

६. *'सुपां सुलुक्-पूर्वसवर्ण-आ-आत्-शे-य-डा-ड्या-याज्-आलः'* (पा.सू. ७.१.३९)

७. 'अभेदे बाधकं चाह' इति टीकायाम्।

[1]'*चक्षेः शिञ्च*' (उ.सू. २७६) इत्युसिप्रत्यये [2]शितोऽनार्धधातुकतया ख्याञादेशाभावे[3] '*चक्षुषः*' इति स्यात्, कथं 'चक्षोः' इति ? इत्यत आह- **चक्षोश्चक्षुष इति** ॥ वेदे रूपम् अनुकूलप्रत्ययोत्पादनेनोह्यमिति हृदयम् । 'तदाश्रितानि तज्ञानि' इत्युदाहृतप्रमाणं मनसि निधायोक्तम्- **मनोजातत्वं तदाश्रयत्वं चेति** ॥ 'नेत्राश्रयत्वादि' इत्यत्रादिशब्देन[4] नेत्रजन्यत्वं ग्राह्यम् । इदं च सिद्धान्तरीत्या । भाष्योक्तं बहुरूपं[5] घटयितुमाह- **तथाऽन्यत्रेति** ॥ 'सूर्याचन्द्रमसौ दंष्ट्राऽऽश्रितौ'[6] इति भागवत इत्यर्थः । भाष्ये 'तेषाम्' इत्यस्य सूर्यादिदेवानामित्यर्थः ॥ १९ ॥

## भगवद्गीता

> द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
> व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
> दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
> लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

## भाष्यम्

'मातापित्रोरन्तरङ्गः[7] स एकरूपेण[8] चान्यैः सर्वगतः स एकः' इति वारुणश्रुतेरेकेनैव[9] द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो[10] भवति । 'पश्य

---

१. चक्षिङ्धातोः उसिप्रत्ययः स्यात्, स च शिद् भवतीत्यर्थः ।

२. '*तिङ्-शित् सार्वधातुकम्*' (पा.सू. ३.४.११३) इत्यनेन सार्वधातुकता ।

३. '*चक्षिङः ख्याञ्*'(पा.सू.२.४.५४) इत्यनेन आर्धधातुके परे एव विहितत्वात् ।

४. आदिपदेन (प्र.)

५. बहुरूपत्वम् (प्र.)

६. भाग. २.१.३१

७. अ. अन्तरगः

८. अ. एकः, रूपेण

९. एवशब्दो नास्ति क्वचित् ।

१०. अ. प्राप्तो भवति

मे पार्थ रूपाणि'[१] इति वहूनि[२] रूपाणि प्रतिज्ञातानि । मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ ।

'मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ।'[३], 'मधु द्यौरस्तु नः पिता'[४] इत्यादिप्रयोगात् ।

न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् । नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित् तथा दर्शयति भगवान् ।

'प्रीयन्ति[५] केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ बिभेति कश्चिदभ्यसे सर्वतृप्तिः' इति वरुणशाखायाम् । न तु तं सर्वे पश्यन्ति । अदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्य भये द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमखिलेषु-

'दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽ-
प्येतद्भयात् बिभ्यतो दृष्टवत्ते ।
पश्यन्ति [६]ते न्यस्तचक्षुर्मुखांस्तु
तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात् ।' इति ॥ २० ॥

प्रमेयदीपिका

'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि' इत्यत्र 'त्वया' इत्यनेनैव एकत्वस्य सिद्ध-त्वात्, 'एकेन' इति व्यर्थम् ? इत्यतः प्रमाणपूर्वकं तदभिप्रायमाह- **मातापित्रो-**

१. भ.गी. ११.५ २. अ. बहूनि हि रूपाणि
३. ऋ. मं.५, सू.४२, मं.१६, मं.५, सू.४३, मं.१५
४. ऋ. मं.१, सू.९०, मं.७ ५. अ. प्रियन्ति
६. अ. तान्, तन्न्यस्त (पा.)

**रिति** ।। बहुत्वेऽपि स **एकः** अभिन्नः । अनेन 'दिशश्च सर्वा रूपान्तरैः' इत्युक्तं भवति । तदयुक्तम् ? विश्वरूपस्य 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम्'[1] इत्यादिना एकत्वावगतेः, इत्यत आह- **पश्येति** ।। ऐक्यापेक्षयैकवचनमिति भावः । 'मातापित्रोः' इति श्रुतिः प्रकृतानुपयोगिनी कथमुदाहृता ? 'द्यावापृथिव्योः' इत्यनभिधानात्, इत्यत आह- **मातापितरौ चेति** ।। माता पृथिवी नः= अस्मान् दुर्मतौ मा धात्= न दध्यात् । नः= अस्माकं मधु= सुखहेतुरस्तु ।

'दृष्ट्वाऽद्भुतम्' इत्यादिना विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वमुच्यते । तत्र सर्वेषां सर्वदा । किन्तु केषाञ्चित् कारणविशेषात् कदाचिदेवेति सप्रमाणकं तदभिप्रायमाह- **न त्विति** ।। **अभ्यसे** अभ्यासे सति सर्वेषां तृप्तिः= आनन्द एवेत्यर्थः । एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्वनियमाभावमभिधाय लोकत्रयस्य दर्शनाभावं चाह- **न त्विति** ।। किन्तु 'त्रिलोकेषु स्थितैः भक्तैः'[2] इत्युक्तप्रकारेण कैश्चिदेव । तदभिप्रायश्च लोकत्रयशब्द इति भावः ।

प्रकारान्तरेण 'लोकत्रयम्' इत्यस्याभिप्रायमाह- **अदृष्ट्वापीति** ।। विश्वरूपदर्शनार्थं यतमानानां लोकत्रयस्थानां पुंसां तददृष्ट्वाऽपि चेतसि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तद्द्रष्टुरर्जुनस्य तथा 'अहमिव एतेऽपि दृष्ट्वा बिभ्यति' इति प्रतिभाति, इत्यतो[3] 'लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रव्यथितम्' इत्याहेत्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतिमाह- **दृष्ट्वेति** ।। देवं विश्वरूपं दृष्ट्वा मोदमानाः ते= एतेऽर्जुनादयः तद्ध्यायिनः[4] पश्यन्ति । कथम् ? भूतानदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्य एतद्भयाद्बिभ्यतः= भयविह्वलतस्तस्मिन्नेव= विश्वरूपे मनसो गतत्वात् तन्न्यस्तचक्षुर्मुखांश्च दृष्टवत्= दृष्टवत इवेत्यर्थः[5] ।। २० ।।

---

१. भ.गी. ११.३　　२. आ.व.　　३. इतिशब्दो नास्ति (वि.)

४. द्वितीयाबहुवचनम् ।　　५. इत्येवेत्यर्थः (वि.)

## भावदीपिका

**इत्यनेनैव** इत्येकवचनेनैव। **अनेन** 'अन्यैः सर्वगतः' इत्यनेन। **रूपान्तरैः** 'व्याप्ताः' इति शेषः। **इत्यादिना** एकवचनेन। **द्यावापृथिव्योरिति**॥ 'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्' इति गीतोक्तार्थस्य श्रुतावनभिधानादित्यर्थः। तत् विश्वरूपस्य भयहेतुत्वम्। **सर्वेषाम्** भक्तानां च। **केषाञ्चित्** भक्तानाम्। **कारणविशेषात्** तदानीं भगवतो भूभारहरणार्थम् उद्युक्तत्वरूपकारणविशेषात्। **कदाचिदेव** 'भयहेतुत्वम्' इति वर्तते।

**त्रिलोकेष्वित्यादि**॥

त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम्।
दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुसारतः।
प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः।
दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेकता भवेत्।
तस्मिन् काले तु भूमेश्च भारहारार्थमुद्यमात्।
उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीतिर्ब्रह्मदर्शिनाम्।
अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्न चाभवत्।
श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोः॥[१]

इति [२]प्रमाणोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **तदभिप्रायश्चेति**॥ अर्जुनादवरैः यैर्भक्तैः विश्वरूपदर्शनयोग्यैः तदानीमर्जुनाय प्रदर्शितं रूपमपरोक्षतो दृष्ट्वा भीतम्, तादृग्भक्तविशेषाभिप्रायेणेत्यर्थः।

**पुंसाम्** तद्योग्यपुरुषविशेषाणाम्। **चेतसि निरूप्य स्थितानाम्** अपरोक्षतो

१. आग्नेयवचनम्
२. गी.ता.नि. ११.२०श्लोकसन्दर्भे उदाहृतम्।

दर्शनार्थं ध्यानं कुर्वताम्[१] इत्यर्थः। **भये जाते सति** यदा अर्जुनाय विश्वरूपं प्रदर्शितं तदैव तद्ध्यायिनामपि हृदि भयविशेष उत्पन्न इत्यर्थः। **तद्द्रष्टुरिति** ।। भयविशेषसंयुक्तान् तद्ध्यायिनो द्रष्टुरित्यर्थः। कृष्णदेहे सर्वस्यापि जगतोऽर्जुनेन दृष्टत्वेन तदानीमेते ध्यायिनोऽपि कृष्णदेहे अर्जुनेन दृष्टा इति भावः। 'तथा' इत्यनूद्य तस्यार्थमाह- **तथाऽहमिवेत्यादि** ।। इत्यतः एतादृशभक्ताभिप्रायेण। पूर्वं विश्वरूपदर्शनवतोऽर्जुनाद् अवरा भक्ता लोकत्रयशब्देन गृहीताः। इदानीं तु विश्वरूपानपरोक्षज्ञानिनः तद्ध्यायिनो भक्ता इति द्रष्टव्यम्।

**तद्ध्यायिनः** विश्वरूपध्यानं कुर्वतो भक्तजनान्। **कथंभूतान्** ध्यायिनः **अदृष्ट्वाऽपि** 'विश्वरूपम्' इति शेषः। **तन्निरूप्य** तद्विश्वरूपं चेतसि निरूप्य। **एतद्भयात्** चेतसि निरूप्य ध्यानकरणाद् जाताद् भयात्। 'बिभ्यतः' इत्यत्र 'दृष्टवत्' इति दृष्टान्त उक्तः, तत्र कर्मणि क्तप्रत्ययमङ्गीकृत्य दृष्टविश्वरूपवत्, इत्यन्यथाप्रतीतेराह- **दृष्टवन्त इवेति** ।। विश्वरूपं दृष्टवन्तो जना यथा बिभ्यति एवं बिभ्यतः तद्ध्यायिनोऽर्जुनादयः पश्यन्तीत्यर्थः। क्रियातौल्ये वतिरिति द्रष्टव्यम् ।। २० ।।

## भावरत्नकोशः

**अभेदोक्तेः प्रसक्तिं दर्शयितुमुक्तम्- बहुत्वेऽपीति** ।। बहुरूपत्वेऽपीत्यर्थः। **'एकं स्वस्मिन्नभेदतः'**[२] इत्यन्यत्रोक्तेरिति भावः। **अनेन** **'सर्वगतः'** इत्यनेन। **रूपान्तरैः** व्याप्ताः[३]। 'इत्यादिना' इत्यत्रादिशब्देन **'परमं रूपमैश्वरम्'**[४] इत्याद्येकवचनान्तपदग्रहः। **ऐक्यापेक्षया** रूपाणामभेदेन तदपेक्षया, **'इच्छामि ते रूपम्'**[५] इत्यादि **एकवचनम्** इति न तद्[६]बहुरूपविरोधीत्यर्थः। **दुर्मतौ** दुष्टबुद्धिविषये। दुष्टबुद्धियुक्तान् न कुर्यात् इत्यर्थः।

---

१. वासनामयीं संहर्त्रीं भगवत्प्रतिमां दृष्टवतामित्यर्थः (वे.)

२. तन्त्रभागवते (भाग.ता. १०.९४.३०(१७)) ३. शेषपूरणम्

४. भ.गी. ११.२ ५. भ.गी. ११.३ ६. बहुरूपत्वविरोधीत्यर्थः (प्र.)

**कारणविशेषात्** अनभ्यासरूपकारणविशेषात्। अभिपूर्वाद् 'असु= क्षेपणे' इत्यतो 'घञर्थे कविधानम्'[1] इति कप्रत्यये वेदे[2] अभ्यसशब्द इति भावेनाह- **अभ्यसे अभ्यास इति**॥ 'न तु' इत्यादिपूर्वभाष्यनिष्कर्षं[3] दर्शयन् 'न तु तम्' इत्युत्तरत्र भाष्यमवतारयति- **एवमिति**॥ **तद्दर्शनस्य** विश्वरूपदर्शनस्य। **इत्युक्त-प्रकारेणेति**॥

'त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम्।
दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुसारतः[4]॥[5]

इति [6]तात्पर्यनिर्णयोदाहृतप्रमाणोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **कैश्चिदेवेति**॥ 'दृष्टः' इति शेषः। भाष्यानुसारेण 'किन्तु केचिदेव पश्यन्ति' इति प्रथमायां वक्तव्यायामपि 'कैश्चिदेव' इति तृतीयाप्रयोगः 'त्रिलोकेषु' इत्युदाहृतप्रमाणानुसारादिति द्रष्टव्यम्। **तदभिप्रायः** लोकत्रयस्थितविश्वरूपदर्शनयोग्यप्रतिबन्धकहीनभक्तविशेषा-भिप्रायः[7]।

**पुंसां** योग्यपुरुषाणाम्। **निरूप्य** अनुसन्धाय। **तद्द्रष्टुः** भयवत्पुरुषद्रष्टुः। भाष्यगततथापदार्थः- **तथाऽहमिवेति**॥ **प्रतिभातीत्यत इति**॥ 'प्रतिभाति' इति हेतोः। 'लोकत्रयं प्रव्यथितम्'[8] [9]इत्याह अर्जुन इत्यर्थः। **तद्ध्यायिनः** पुंसः। 'भयाद्बिभ्यतः' इति कथम्? अभेदात्, इत्यत उक्तम्- **भयविह्वलत इति**॥ 'दृशिर्= प्रेक्षणे' इत्यतः क्तवतुप्रत्यये दृष्टवच्छब्दः। [10]'तस्मात् *'देवपथादिभ्यश्च'*[11] इति स्वार्थे [12]विहितकन्प्रत्ययस्य लुपि, *'सुपां सुलुक्'*[13]

---

१. वार्तिकम् २. व.शा. ३. ... विनिष्कर्षम् (पा.)
४. 'स्वयोग्यत्वानुरूपतः' इति क्वचित् सर्वमूलकोशेषु।
५. आ.व. ६. गी.ता.नि. ११.१९ ७. ...भक्तिविशेषाभिप्रायः (प्र.)
८. भ.गी. ११.२० ९. इत्यर्जुन इत्यर्थः (पा.)
१०. तस्माच्च (पा.) ११. पा.सू. ५.३.१००
१२. *'इवे प्रतिकृतौ'* (पा.सू. ५.३.९६) इत्यनेन विहितकन्प्रत्ययस्य।
१३. पा.सू. ७.१.३९

इति द्वितीयाया लुकि च 'दृष्टवत इव' इत्यर्थको 'दृष्टवत्' इति शब्द इति भावेनाह- **दृष्टवत् दृष्टवत इवेति** ॥ यद्वा *'तत्र तस्येव'*[1] इति [2]लक्षणस्य [3]प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात्, 'घटवदिति युज्यते' इति [4]विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकारीत्या इह द्वितीयासमर्थाद् वतिः । दृष्टशब्दश्च 'दृष्टं= दर्शनमेषाम्' इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ततया दर्शनवत्पुरुषपर इति व्याख्येयम् ।

केचित्तु *'पूर्ववत्सनः'*[5] इति सूत्रे 'पूर्ववत्' इति वतिस्तृतीयान्तात्, न पञ्चम्यन्तात्, [6]लक्षणाभावात् । तथा च 'ब्राह्मणेन [7]तुल्यं वैश्यादधीतः' इत्युक्ते 'ब्राह्मणादिव वैश्यादधीतः' इति पञ्चम्यर्थोऽवगम्यते, तथेहापि[8] 'पूर्वस्मादिव सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् इत्यर्थो लभ्यते' इति हरदत्तवचनाद् अत्रापि 'ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति' इत्यत्र यथा द्वितीया तृतीयार्थमन्तर्भावयति, तथा 'दृष्टवत्' इत्यत्र 'दृष्टैः= दर्शनवद्भिस्तुल्यं पश्यन्ति= दृष्टवत इव पश्यन्ति' इत्यर्थो लभ्यत इति भावेन 'दृष्टवत्= दृष्टवत इव' इत्युक्तमिति व्याचक्षते । अन्ये तु 'वत्' इति न वतिप्रत्ययः, किन्तु अव्ययप्रातिपदिकान्तरमेव साम्यार्थकम् । 'वत्-वा-यथा-तथा-इव-एवम्'[9] इत्यमरपाठात् । प्रातिपदिकाव्ययपर्याये प्रत्ययग्रहणस्यानुचितत्वाच्च । एवं च दृष्टशब्दस्याजन्तस्य 'वत्' इति साम्यार्थकाव्ययेन *'सुप्*

---

१. पा.सू. ५.१.११६ २. लक्षणस्य= सूत्रस्य

३. *'स्त्री पुंवच्च'* (पा.सू. १.२.६६), *'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ'* (पा.सू. १.१.५६) इत्यादौ पाणिनिना । *'पानव्यापच्च तद्वत्'* (जै.सू.३.४.३८) इत्यत्र जैमिनिना प्रथमान्तात्, *'पूर्ववत् सनः'* (पा.सू. १.३.६२) इत्यत्र पञ्चम्यन्तात् पाणिनिना वतेः प्रयोगः कृतः । एवम् 'शरीरवत् इति प्रथमासमर्थाद् वतिः' कुसुमाञ्जलिवर्धमानकृता लक्षणस्य प्रायिकत्वेन व्याख्यानं कृतम् ।

४. विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्' इतीश्वरसाधकानुमानव्याख्यासन्दर्भे ।

५. पा.सू. १.३.६२ ६. पञ्चम्यन्तात् वतेः विधायकसूत्राभावात् ।

७. तुल्ये (पा.) ८. *'पूर्ववत्सनः'* इति सूत्रेऽपि ।

९. अ.को.

*सुपा'*[1] इति समासे दृष्टवच्छब्द एव 'दृष्टवत इव' इत्यर्थक इति भावेनैवमुक्तमिति वदन्ति । [2]अपरे तु क्तवतुप्रत्ययान्तो दृष्टवच्छब्दो लुप्तविभक्तिकः । लुप्तोपमा चात्र विवक्षितेति भावेन 'दृष्टवत इव' इत्युक्तम् इत्याहुः ॥ २० ॥

भगवद्गीता

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीता प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः[3]
वीक्षन्ते त्वां[4] विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

---

१. *'सह सुपा'* (पा.सू. २.१.४) इत्यनेन । २. तुशब्दो नास्ति (पा.)
३. गन्धर्वयक्षाः सुरसिद्धसङ्घाः (पा.) ४. अ. त्वा

दृष्ट्वा हि त्वा[1] प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

---

१. अ. त्वाम्

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः
तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताद्
लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

भाष्यम्

धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति[१] । यथा कश्चित् [२]कश्चित् नामादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति 'कस्त्वम्' इति । यदि तमेव न जानाति तर्हि 'विष्णो'[३] इत्येव सम्बोधनं न स्यात् । 'त्वमक्षरम्'[४] इत्यादि च ॥ ३१ ॥

१. पृच्छति- आख्याहीति (पा.) २. किश्चित् (पा.)
३. भ.गी. ११.३० ४. भ.गी. ११.१८

## प्रमेयदीपिका

स्वरूपमेवाज्ञात्वा, तद्धर्मान् वाऽयं[1] पृच्छतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह- **धर्मान्तरेति** ॥ तर्हि 'किंधर्मान्तरो[2] भवान्' इति प्रश्नेन भाव्यम्। 'को भवान्' इति तु न युज्यते ? इत्यत आह- **यथेति** ॥ अन्येषां व्यवहारात् नाम, प्रत्यक्षेण रूपादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं यथा कश्चित् कश्चित् 'कस्त्वम्' इत्येव पृच्छति, तथाऽर्जुनो भगवन्तं तद्धर्मांश्च जानन्नपि [3]धर्मान्तरज्ञानार्थं 'को भवान्' इत्येव पृच्छतीत्यर्थः। प्रश्नव्याख्यानस्य वर्तमानत्वाद् वर्तमाननिर्देशः। उग्रं रूपं दृष्ट्वा 'रुद्रो वा यमो वाऽयम्' इति स्वरूप एव सन्दिहानस्य प्रश्नः किं न स्यात् ? इत्यत आह- **यदीति** ॥ तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः। 'भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो' इति। [4]ननु तर्हि धर्मविषयोऽयं प्रश्नोऽस्तु। ततश्चान्तरशब्दो न युक्तः ? इत्यत आह- **त्वमिति** ॥ यदि भगवद्धर्मान्न जानीयात् तर्हि 'त्वमक्षरं परमम्' इत्यादिवर्णनं न स्यात्। अतो भगवन्तं तद्धर्मांश्चाक्षरत्वादीन् ज्ञात्वा तदन्यधर्मज्ञानार्थमेव प्रश्न इत्येवमुक्तमित्यर्थः॥ ३१ ॥

## भावदीपिका

**स्वरूपमेवेत्यादिना**॥ भगवत्स्वरूपमज्ञात्वा तत्स्वरूपमेव पृच्छति, स्वरूपज्ञानेऽपि तद्धर्माज्ञानात् तद्धर्मान् वा पृच्छतीत्यर्थः। **नाम** ज्ञानोपायकथनम्। **अन्येषां व्यावहारादिति** ॥ [5]आदिपदार्थमाह- **रूपादिकमिति** ॥ **रूपम्** शरीरम्। ननु भाष्ये 'पृच्छति' इत्यनुपपन्नम् ? अर्जुनप्रश्नस्य भाष्यसमानकालीनत्वाभावात्, 'अपृच्छत्' इति वक्तव्यत्वात्, इत्यत आह- **प्रश्नेति** ॥

१. अयम् इति शब्दो नास्ति (वि.)

२. कानि धर्मान्तराणि यस्य स इति विग्रहः।

३. धर्मान्तरज्ञानार्थमेव (वि.)

४. 'ननु' इति नास्ति।

५. भाष्ये 'नामादिकम्' इत्यत्र।

'विष्णो' इति सम्बोधनं कुत्रास्ति ? इत्यतस्तद्दर्शयति- **भास इति** ।। **प्रश्नोऽस्त्विति** ।। सर्वथा धर्मानज्ञात्वैव धर्मविषयः प्रश्नोऽस्त्वित्यर्थः । **वर्णनम्** अक्षरत्वादिधर्मसंयुक्ततया प्रतिपादनम् । इत्येवमुक्तमिति ।। तथा च 'धर्मान्तरं पृच्छति' इत्यत्रान्तरशब्दो युक्त इत्याशयः ।। ३१ ।।

भावरत्नकोशः

**स्वरूपमेवेति** ।। '[1]स्वरूपाज्ञानेन स्वरूपमेव पृच्छति', '[2]धर्मसामान्याज्ञानेन धर्मान् वा पृच्छति' इत्यन्यथाप्रतीतीत्यर्थः । 'कथञ्चित्' इत्यस्यार्थः- **'अन्येषां व्यवहारात्'** इति **'प्रत्यक्षेण'** इति च ।। 'नामादिकम्' इत्यत्रादिपदार्थोक्तिः - **रूपादिकमिति** ।। **धर्मान्तरज्ञानार्थम्** स्वाज्ञातधर्मविशेषज्ञानार्थम् । **भावप्रदीपिकायां तु** 'यत एवमुग्रस्वभावः अतः'[3] इति शङ्करभाष्यं हृदि निधायातिभयङ्करत्वाद् 'नायं विष्णुः' इत्यभिप्रेत्य पृच्छतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रश्नार्थमाह- **धर्मान्तरेति** ।। धर्मज्ञानार्थं 'कीदृशः' इति विहाय 'कः' इति प्रश्नः क दृष्टः ? इत्यत आह- **यथेति** इति भाष्यवाक्यद्वयम् अवतारितम् । 'पप्रच्छ' इति भापणीये 'पृच्छति' इति कथं भाषणम् ? इत्यत आह- **प्रश्नव्याख्यानस्येति** ।। व्याख्यानगतं वर्तमानत्वं व्याख्येये उपचर्यत इति भावः । **'तमेव'** इति भाष्यपदं कृतचोद्यपरिहाराय व्याचष्टे- **तत्स्वरूपमेवेति** ।। **'विष्णो इति सम्बोधनम्'** इति भाष्ये [4]सम्बोधनस्थलप्रदर्शनायोक्तम्- **भास इति** ।। **तर्हि** यदि स्वरूपप्रश्नो न युक्तः, तर्हि **धर्मविषयः** धर्मसामान्यविषयः, **अन्तरशब्दः** 'धर्मान्तरज्ञानार्थम्' इति भाष्यगतोऽन्तरशब्द इत्यर्थः ।। ३१ ।।

**गीताक्षरार्थस्तु**- 'धनञ्जयोऽभाषत' इत्युक्तभाषणमेव विविच्योच्यते- **अर्जुन उवाच- पश्यामि** इत्यादिसप्तदशभिः । तत्रापि दृष्टविश्वरूपस्यार्जुनस्य दृष्टानुवादव्याजेन स्तवनप्रकार उच्यते- **पश्यामीति** ।। **देव** ! स्तुत्य !

१. स्वरूपज्ञानेन (पा.)   २. धर्मसामान्यज्ञानेन (पा.)
३. शां.भा.   ४. 'सम्बोधन' इति नास्ति (पा.)

**भूतविशेषाः** प्राणिभेदाः **ब्रह्माणं** चतुर्मुखं **कमलासनस्थं** कमलासने ब्रह्मणि स्थितम् **ईशं** रुद्रं **दिव्यान्** लोकविलक्षणान् **उरगान्** वासुकिप्रभृतिसर्पान् **तव देहे पश्यामि** ॥ १५ ॥

**अनेकेति ॥** अनेकानि= अनन्तानि वाहवः उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि यस्य तम् । [1]दृष्टविश्वरूपानुवादत्वाद् अस्य 'अनेकवक्त्रनयनम्' (११.१०) इत्यनेन न पुनरुक्तिः । **सर्वतः** देशतोऽनन्तानि= असङ्ख्यातानि रूपाणि यस्य तम् **अनन्तरूपम्** । हे **विश्वरूप** पूर्णरूप **ते अन्तम्** अवसानं **न पश्यामि, न मध्यं** पश्यामि, **न पुनरादिं** च पश्यामि, इति प्रत्येकं क्रियाऽन्वयाभिप्रायेण [2]नञ् त्रिरुक्तः । आद्यन्तसापेक्षत्वात् मध्यस्य तदभावोक्त्यैव तदभावसिद्धावपि 'नान्तं न पुनस्तवादिं पश्यामि' इत्याद्यन्ताभावोक्तेरुपचरितत्वपरिहाराय 'न मध्यम्' इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

'गदिनम्' इत्यत्र 'शिखादिभ्यश्च'[3] इति गदाशब्दाद् [4]आकारान्तादपीनिः । **दुर्निरीक्ष्यं** कृच्छ्रेण निरीक्षणीयम्, दर्शनानर्हमित्यर्थः । 'दीप्तानलार्कद्युतिम्' इत्युक्ते जातां मितत्वशङ्काम् अपाकर्तुम् 'अप्रमेयम्' इति विशेषणम् । 'अपरिच्छिन्नद्युतिम्' इति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

**अक्षरम्** अक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्म **त्वम्** एव **परमं वेदितव्यं** ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । **परं निधानं** प्रकृष्ट आश्रयः, **अव्ययः** ह्रासहीनः, शाश्वतः= शश्वद्भवः, धर्मः= निवृत्तिधर्म इति यावत्, तस्य गोप्ता= रक्षिता । 'वैदिकधर्माविता' इति विवृतिकृतः[5] । **सनातनः** चिरन्तनः । **मे मतः**, *'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'*[6] इति 'मे' इति षष्ठी ॥ १८ ॥

---

१. इतः परं पङ्क्तिद्वयं नास्ति (प्र.)   २. नञस्त्रिरुक्तिः (प्र.,मं.)

३. 'शिखा-माला-संज्ञादिभ्य इनिः' इति वार्तिकं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

४. *'अत इनिठनौ'* (पा.सू. ५.२.११५) इत्यनेन ह्रस्वाकारान्ताद् इनिर्विहितः ।

५. श्रीविद्याधिराजतीर्थाः ।   ६. पा.सू. ३.२.१८८

**अनादिमिति ॥** 'अनादिमध्यान्तम्' इत्यत्र परिमाणेतरगुणानन्त्यमेवोच्यते न तु परिमाणानन्त्यम्, तस्य 'नान्तं न मध्यम्'[१] इत्युक्तत्वादिति तात्पर्यनिर्णये[२] व्यक्तम्। शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य स तथा, तम् इत्यत्र, 'दीप्तहुताशवक्त्रम्' इत्यत्र च जन्यजनकभावेनाश्रयाश्रयिभावेन वाऽभेदोक्तिः। **तपन्तं** तापयन्तम् ॥१९॥

**द्यावापृथिव्योरिति ॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरम् एकेनैव रूपेण त्वया व्याप्तम्, सर्वा दिशश्च** रूपान्तरैः व्याप्ताः। 'त्वया' इत्यनेनैकत्वस्य सिद्धावपि 'एकेन' इत्युक्तिः- 'अन्तरिक्षव्यापिरूपमेकम्, दिग्व्यापिरूपाणि बहूनि' इति विवेकप्रत्यायनार्था। तथा च श्रुतिः- 'द्यावापृथिव्योरन्तरङ्गः स एकरूपेण चान्यैः सर्वगतः स एकः'[३] इति। हे **महात्मन् !** अक्षुद्रविग्रह ! **तव इदमुग्रं** भयङ्करम् **अद्भुतं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं** लोकत्रयस्थितविश्वरूपदर्शनयोग्यप्रतिबन्धक-हीनभक्तजनाः **प्रव्यथितं** भगवतः किञ्चिदुग्रत्वात् तद्दर्शिनां भयं समुत्पतितम्। यद्वा विश्वरूपदर्शनार्थं यतमानानां लोकत्रयस्थानां पुंसां तददृष्ट्वाऽपि मनसाऽनु-सन्धाय स्थितानां भये जाते सति [४]तद्द्रष्टाऽर्जुनः 'अहमिवैतेऽपि दृष्ट्वा बिभ्यति' इति बुद्धिर्जाता। अतो 'लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रव्यथितम्' इत्याहेति योज्यम्। अत्र 'दृष्ट्वाऽद्भुतम्' इत्यादिना [५]विश्वरूपदर्शनस्य यद्भयहेतुत्वमावेदितं तत् न सर्वेषां सर्वदा, किन्तु केषाञ्चित्, कारणवशादेव। तथा च श्रुतिः- 'प्रीयन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ बिभेति कश्चिदभ्यसे सर्वतृप्तिः[६]' इति। एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्व-नियमाभाव इव लोकत्रयस्य दर्शननियमाभावोऽपि द्रष्टव्यः। तथा च तात्पर्य-निर्णये (११.२०)-

> त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम्।
> दृष्टं विष्णोः विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुरूपतः ॥

---

१. भ.गी. ११.१६

२. 'अनादिमध्यान्तमिति गुणानन्त्यापेक्षया' इति गी.ता.नि. ११.१९

३. वारुणश्रुतिः

४. 'बिभ्यज्जनद्रष्टा' इत्यर्थः।

५. विश्वरूपस्य (पा.)

६. वरुणशाखायाम्

प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः।
दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेकदा भवेत्॥
तस्मिन् काले तु भूमेश्च भारहारार्थमुद्यमात्।
उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीतिर्ब्रह्मदर्शिनाम्॥
अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्न चाभवत्।
श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोः॥[१] इति॥ २०॥

**अमीति॥ अमी** [२]आपरोक्ष्येण निर्दिष्टा मुक्ताः **सुरसङ्घास्त्वां विशन्ति**[३]। किञ्च 'त्वां विशन्ति' इति स्वेच्छया भगवत्प्रवेश उच्यते। स च मुक्तग्रहण एव युक्तः। 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेत्[४]' (ब्रह्माण्डे) इति वचनात्, तेन 'पश्यामि देवांस्तव देव देहे'[५] इत्यनेन न पौनरुक्त्यम्। [६]तत्रामुक्तानामभिप्रेतत्वात्। **प्राञ्जलयः** कृतसम्पुटकरयुगलाः **त्वां गृणन्ति** स्तुवन्ति। **'स्वस्ति** अस्तु जगते' इत्युक्त्वा **महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः पुष्कलाभिः** सम्पूर्णार्थाभिः॥ २१॥

किञ्च **रुद्रादित्या विश्वे** देवाः **ऊष्मपाः** पितरः **असुराः** तद्योग्यासुराः[७] **विस्मिताः** विस्मयमापन्नाः सन्तः॥ २२॥

विस्मये निमित्तमुच्यते- **रूपं महत्ते इति॥** वह्वीभिः दंष्ट्राभिः करालं भीषणं 'वीक्षन्ते'[८] इत्युक्तवीक्षणं 'दृष्ट्वा' इत्यनूद्य तत्कार्यमुच्यते-**'लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहमिति॥** अत्र लोकशब्दः लोकत्रयशब्द[९] इव व्याख्यातव्यः। अहमपि तथा प्रव्यथितः॥ २३॥

---

१. आ.व.
२. पारोक्ष्येण निर्दिष्टमुक्ताः (पा.)
३. 'ते' इत्यधिकः पाठः।
४. गी.ता.नि. ११.२१ श्लोके उक्तम्।
५. भ.गी. ११.१५
६. तत्र मुक्तानाम् (प्र.)
७. वीक्षणायार्हा असुराः।
८. भ.गी. ११.२२
९. ११.२०श्लोकस्थः।

तत्र कारणम्- **नभःस्पृशमिति ॥ त्वा त्वां दृष्ट्वा हि** इति स्वानुभवसिद्धतोच्यते। **प्रव्यथितः अन्तरात्मा**= मनो यस्यासौ तथोक्तः। **धृतिं न विन्दामि** धैर्यं न लभे **शमम्** उपशमं मनस्तुष्टिं च। विष्णुशब्दार्थो [1]दशम उक्तः ॥ २४ ॥

कस्मात् ? **दंष्ट्राकरालानीति ॥ दंष्ट्राकरालानि** दंष्ट्राभिर्विकृतानि अत एव भयानकानि **कालानलसन्निभानि** प्रलयानलसदृशानि। पारवश्यादियमुक्तिः- **दिशो न जान इति ॥ शर्म** सुखम्। **जगन्निवास** जगदाधार ॥ २५ ॥

**अमी च त्वेति ॥ अमी** दुर्योधनप्रभृतयः। **सूतपुत्रः** कर्णः। **योधमुख्यैः** भटप्रधानैः सह त्वरमाणाः वक्त्राणि विशन्ति। ननु [2]धृतराष्ट्रपुत्रादीनां भगवन्मुखप्रवेशोन्मुखचेष्टाऽभावात् कथं 'अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः' इत्याद्युच्यते ? इति चेदुच्यते- भगवन्मुखप्रवेशानुन्मुखचेष्टानामपि भगवन्मुखचेष्टयैव तत्र प्रवेशाद् उपचारेण 'विशन्ति' इति प्रयोगो युज्यते। प्रलयोदकप्रवेशानुन्मुखचेष्टानां प्रजानां तच्चेष्टयैव तत्र प्रवेशे 'प्रविष्टा उदकं प्रजाः' इति प्रयोगवत्। भगवन्मुखचेष्टयैव तत्र प्रवेशश्चेत् धार्तराष्ट्रसेनाया एव स भवेत्। भगवन्मुखानां तदभिमुखत्वात्। अतः 'सहास्मदीयैः' इत्ययुक्तं स्यादिति चेन्न। सेनामध्यगतभगवन्मुखानाम् उभयाभिमुखत्वाद् उभे सेने तत्र प्रविशत इति 'सहास्मदीयैः' इति वचनोपपत्तेः।

ननु युद्धोपक्रम एव चूर्णितोत्तमाङ्गतया अन्यैरदृष्टाः कथमर्जुनेन 'मया तथा संदृश्यन्ते'[3] इत्युच्यते- 'केचिद्विलग्नाः' इत्यादिना ? इति चेत्, ये तस्मिन्नेव मुहूर्ते मरिष्यमाणास्तेषामेवात्र ग्रहणाद् युद्धोपक्रमे एवैवमुक्तिर्युक्ता। [4]विशीर्णत्वेनापि तस्य सूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वाद् अन्येषां तथा दर्शनाभावश्च युक्तः। 'दिव्यं ददामि चे चक्षुः' इत्यादेरन्यादृष्टदर्शनं च युक्तम्। अन्येषां तददर्शने, अर्जुनस्य दिव्यदृष्टितयाऽन्यादृष्टदर्शने च दृष्टान्तोऽभिहितस्तात्पर्यनिर्णये- 'यथा

१. गी.भा. १०.२१ २. धृतराष्ट्रस्य पुत्रादीनाम् (प्र.)
३. भ.गी. ११.२७ ४. विशीर्णत्वेनापतितस्य (प्र.)

भिन्नमपि घटादिकं यावत् पृथङ् न पतति तावन्मन्ददृष्टीनां न ज्ञायते, 'यथा पुरूरवसो जरा अश्विभ्यामेव दृष्टा''[1] इति च ॥ २६-२७ ॥

**अभिविज्वलन्ति** अभितो दीप्यमानानि **नरलोकवीराः** [2]मनुष्यलोकशूराः भीष्मादयस्ते किमर्थं प्रविशन्ति, कथं च ? इत्यत उच्यते- **यथा प्रदीप्तं ज्वलनमिति** ॥ **पतङ्गाः** शलभाः । अबुद्धिपूर्वप्रवेशे नदीदृष्टान्तः, बुद्धिपूर्वप्रवेशे पतङ्गदृष्टान्त इति **आहुः** । ततः [4]किम् ? इत्यत उच्यते- **लेलिह्यस इति** ॥ **ज्वलद्भिः वदनैः लोकान् ग्रसमानः** अदन्, **लेलिह्यसे** अतिशयेन स्वादयसि । किञ्च हे **विष्णो तव भासो** दीप्तयः **तेजोभिः** स्फुरणैः **समग्रं जगत् आपूर्य** व्याप्य, **उग्राः** तीव्राः [5]सत्यः **प्रतपन्ति** प्रकर्षेण तापयन्ति ॥२८-३०॥

ज्ञातभगवत्स्वरूपेण परिज्ञाततदीयगुणकर्मणा चार्जुनेन स्वाज्ञातगुणकर्मविषयप्रश्नः[6] क्रियते- **आख्याहि मे क इति** ॥ अन्यथाप्रश्नगमनिका भाष्यटीकादौ पराकृता । एवम् **उग्ररूपो भवान् कः** किंधर्मकः । **आद्यम्** आदौ भवं **भवन्तं विज्ञातुं** विशेषाकारेण ज्ञातुम् **इच्छामि** । यतः **तव प्रवृत्तिं** व्यापारं **न प्रजानामि** सामान्यतो जानन्नपि प्रकर्षेण न जानामीति ॥ ३१ ॥

भगवद्गीता

**श्रीभगवानुवाच-**

**कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो**
**लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।**

---

१. व्यक्तमेतद् विष्णुधर्मे एकोनविंशेऽध्याये (गी.वि. राघवेन्द्रस्वामिनः)
२. गी.ता. ११.३०
३. मनुष्यलोके शूराः (पा.)
४. किमित्युच्यते (पा.)
५. ईकारान्तस्त्रीलिङ्गबहुवचनम्
६. स्वाज्ञातगुणकर्मविषय एव प्रश्नः (पा.)

ऋतेऽपि त्वा[१] न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।। ३२ ।।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।। ३३ ।।

### भाष्यम्

कालशब्दो जगद्बन्धन-च्छेदन-ज्ञानादिसर्वभगवद्धर्मवाची । 'कल बन्धने', 'कल च्छेदने', 'कल ज्ञाने', 'कल कामधेनुः' इति[१] पठन्ति । प्रसिद्धश्च [२]स शब्दो भगवति ।

[३]'नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ।

१. त्वाम् (पा.) १.अ. इति हि

२. 'कालः सर्वगुणोद्रेकाद्, आप्तत्वाद् आत्मनामकः' इति तन्त्रभागवते (भाग.ता. ११.१०.३४), 'विष्णुः सर्वगुणोद्रेकात् काल इत्यभिधीयत इति च' इति भाग.ता.नि. १०.११.३१श्लोकसन्दर्भे उक्तम् ।, 'योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः । स विष्ण्वाख्यो धिया ज्ञेयः कालः कलयतां प्रभुः ।।' (भाग. ३.३०.३८) 'सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः । जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनाऽऽत्मना ।।' (भाग. ३.३०.४५), 'कालः कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात् सर्ववित्त्वाद्वा सर्वविद्रावणेन वा ।।' इति महावाराहे । (गी.ता.नि ११.३२)

३. 'नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः । बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ।।' (भा. कुम्भ.- १२.२३४.८१-८२, पुणे- १२.२२०.८१-८२, गी.प्रे. १२.२२७.८२-८३)

अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः ।
बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं[1] रशनया यथा ॥'

इति मोक्षधर्मे विष्णुना बद्धो बलिर्वक्ति ।

'विष्णौ [2]चाधीश्वरे चित्तं धारयन् कालविग्रहे[3] ।'[4]

इति[5] भागवते ।

## प्रमेयदीपिका

एवं तर्हि 'कालोऽस्मि' इत्युत्तरमयुक्तम् ? धर्मानुक्तेः, इत्यत आह- **कालेति** ॥ धर्मविशिष्टभगवद्वाचीत्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत आह- **कलेति** ॥ यथा कामधेनुः सर्वार्थान् ददाति तथाऽयमपि धातुः सर्वार्थवाचीत्यर्थः । तथा चास्मादण्, कर्तरि घञ् वा । 'जगत्' इति योग्यतया सम्बध्यते । भवत्वयं बन्धनादिधर्मवद्वाची, भगवद्वाची तु कुतः ? अन्यत्र रूढत्वात्, इत्यत आह- **प्रसिद्धश्चेति** ॥ बद्धं मां प्रति विकत्थसे= आत्मानं तु श्लाघसे । [6]कः कालः? अयम् । कथम् ? [7]श्यामः प्रजा हरति, बद्ध्वा तिष्ठति, रौद्रश्चेति । अत्र कथं विष्णुवाचित्वनिश्चयः ? इत्यत आह- **विष्णुनेति** ॥ कालनामा विग्रहो यस्यासौ तथोक्तः ।

## भावदीपिका

'केन धर्मान्तरेण विशिष्टस्त्वम्' इति प्रश्ने, 'अहं कालोऽस्मि' इति कथनमसङ्गतम् ? कालशब्दस्य भगवद्धर्मवचित्वे 'जगद्बन्धनादिधर्माऽस्मि' इत्युत्तरस्यासङ्गतत्वात्, प्रत्ययविशिष्टस्यातदर्थत्वाच्चाह- **धर्मविशिष्टेति** ॥

---

१. अ. पशून्  २. त्र्यधीश्वरे (पा.)  ३. कालनिग्रहे (पा.)
४. भाग. ११.१५.१५  ५. अ. इति हि  ६. स कालः (वि.)
७. कालशब्दार्थः ।

**अणित्यादि ॥** [१]''कल' इत्यस्माद्[२] अणि णित्त्वात्, घञि ञित्त्वाद्वा *'अत उपधायाः'*[३] इति उपधावृद्धौ, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'काल' इति रूपम्। **अन्यत्रेति ॥** क्षणलवादावित्यर्थः। **श्लाघसे** स्वात्मस्तुतिं करोषि। **कथम्** केन निमित्तेन कालशब्दवाच्यः। 'कल= कामधेनुः' इति धातोः 'श्यामो रौद्रश्च' इति कालशब्दार्थकथनं युक्तम्। 'काल-श्यामल-मेचकाः'[४] इत्यभिधानाच्च श्यामत्वं कालशब्दार्थ इति च द्रष्टव्यम्। 'प्रजा हरति'[५], 'मां बद्ध्वा तिष्ठति' इत्यपि कालशब्दार्थकथनं युक्तम्। 'कल= च्छेदने' 'कल= बन्धने' इति धातोरिति ज्ञेयम्। प्रमाणे 'लोकस्य रौद्रः= भयङ्करः' इत्यन्वयो द्रष्टव्यः।

## भावरत्नकोशः

**एवं तर्हि 'धर्मान्तरज्ञानार्थमेव प्रश्नकरणम्' इति पक्षे। धर्मानुक्तेरिति ॥ कालशब्दस्य रूढ्या[६] [७]यम-समयरूपधर्मिविशेपसमर्पकत्वादिति भावः। धर्मवाचकत्वे 'कालोऽस्मि' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः ? इत्यत आह- धर्मविशिष्टेति ॥ अयमपि धातुरिति ॥ यद्यपि प्रसिद्धधातुपाठे 'कल= शब्द-सङ्ख्यानयोः' इति भौवादिक एकः, 'कल= गतौ सङ्ख्याने च' इति चुरादा-**

---

१. '' 'कल' इत्यस्मादणि घञि वा, *'अचो ञ्णिति'* (पा.सू. ७.२.११५) इति णित्त्वात् ञित्त्वाद्वा आदिवृद्धौ लकारस्थाकारस्य (भस्य) लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'कालः' इति रूपम्।'' इति मुद्रितकोशे पाठः।

२. इति धातोरित्यर्थः। ३. पा.सू. ७.२.११६

४. अ.को. ५. मोक्षधर्मवचनोक्तार्थद्वयम्।

६. 'कृतान्तानेहसोः कालः' (अ.को.), 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (विश्वप्रकाशे), 'क्लीं तु कालायसे कालं पुमांस्तु समये यमे। मृत्यौ चापि महादेवे कार्ष्ण्ये त्रिषु तु तद्वति ॥' (केशवकोशे)

७. यम-संयमरूपधर्मविशेषसमर्पकत्वात् (प्र.,मं.)

वदन्तोऽपरः, 'कल= विक्षेपे'[१] इति तत्रैवान्य इति त्रिविध एव कलधातुर्लक्ष्यते। तथापि चिरन्तनव्याकरणाद्यनुसारिसर्वज्ञभाष्यकारवचनप्रामाण्यात्, [२]"कलिः कामधेनुः' इति लोकप्रसिद्ध्यनुसाराच्चेयमुक्तिः। **अणिति** ।। कलते= बध्नाति, छिनत्ति, जानातीति वा काल इति कर्तरि औणादिकेऽण्प्रत्यये उपधावृद्धौ च निष्पन्नः कालशब्दः जगद्बन्धकत्वादिगुणविशिष्टं भगवन्तं वक्तीति भावः। **घञ्वेति** ।। *'कृत्यल्युटो बहुलम्'*[३] इत्यत्र बहुलग्रहणात् तस्य च सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् *'अकर्तरि'*[४] इति [५]शास्त्रप्रवृत्तौ कालशब्द इत्यर्थः।

**अन्यत्र** [६]यम-समयादौ। 'मां श्लोघसे' इत्यन्वयस्यानवसरत्वाद् उक्तम्- **मां प्रतीति** ।। 'श्लाघसे' इत्यत्र कर्मोक्तिः- **आत्मानमिति** ।। 'कत्थ= श्लाघायाम्' इति धातुः। **क इति** ।। 'कालपाशेन' इत्यत्र कालशब्देन विवक्षितः कालः क इति प्रश्नः। परिहारः- **अयमिति** ।। **अयं** कालः स पुरुषः परमात्मेत्यर्थः। **कथं** केन प्रवृत्तिनिमित्तेन कालशब्दवाच्य इत्यर्थः। **श्यामः** इति प्रथमं कालशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, 'कृष्णे नील-असित-श्याम-काल-श्यामल-मेचकाः'[७] इत्यभिधानात्। **प्रजा हरति** इति द्वितीयम्, 'कल= छेदने' इति धातोः। **न्यायदीपिकायां** 'कल= संहरणे' इत्यपि पठितम्। **बद्ध्वा तिष्ठति** 'बन्धकः' इति तृतीयम्, 'कल= बन्धने' इति पाठात्। **रौद्रः** उग्ररूपश्चेत्यर्थः। अत्रत्य'इति'शब्दः 'श्याम' इत्यादौ प्रत्येकं सम्बद्ध्यते। 'कालो विग्रहो यस्य' इति विग्रहे प्रकृतोपयोगः न स्फुटं प्रतीयते, इत्यतोऽभिप्रेतं विग्रहं दर्शयति- **कालनामेति** ।।

---

१. 'कल= क्षेपे' इति सिद्धान्तकौमुद्याम्।

२. 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (वा.) इत्यनेन कलधातुरित्यर्थः।

३. पा.सू. ३.३.११३

४. *'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'* (पा.सू. ३.३.१९) इत्यनेन कर्तृभिन्ने कारके घञ् विहितः।

५. शास्त्राप्रवृत्तौ (प्र.) ६. यमे समये वा (प्र.) ७. अ.को.

## भाष्यम्

प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा। 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्'[१] इति हि श्रुतिः। '[२]एतन्महद्भूतमनन्तम्[३]' इति च।

'प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम।[४]'[५] इति च। न तु वर्धनम्।

'नासौ जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ।'[६]

इति हि भागवते।

'यस्य दिव्यं हि तद्रूपं [७]क्षीयते वर्धते न च।'

इति मोक्षधर्मे। 'न कर्मणा'[८] इति तु, कर्मणाऽपि न, किमु स्वयमिति। लोकान् समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः। भ्रात्रादींश्च ऋते इति 'अपि'शब्दः। प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया। सर्वेऽपि[९] न भविष्यन्ति। अक्षोहिण्यादिभेदेन बहुवचनं[१०] युक्तम्॥ ३२-३३॥

## प्रमेयदीपिका

'प्रवृद्धः' इति कादाचित्की वृद्धिः प्रतीयते ? अत आह- **प्रवृद्ध इति॥** वृद्धिः धात्वर्थः। सा च प्रशब्देन[११] देशतः कालतश्च सदातनी विवक्षितेति

---

१. ऋ. मं.१०, सू.१९०, मं.१    २. इदम् (पा.)
३. 'अनन्तम्' इति नास्ति क्वचित्।    ४. नारायणपूर्वतापिन्युपनिषदपि (४.५)
५. ऋ. मं.७, सू.१००, मं.३    ६. भाग. ११.३.३९
७. हीयते, (पा.), ह्रीयते (पा.)    ८. बृ. ६.४.२३    ९. अ. सर्वे हि
१०. बहुवचनं च (पा.)    ११. ख. क्वचित् 'प्रशब्देन' इति न पठ्यते।

भावः। 'अनादिः' इति नित्यत्वस्याप्युपलक्षणम्[1]। भूताधिकारे विहितस्य क्तस्य कुतः सार्वकालिकत्वम्? [2]प्रयोगदर्शनात् इति भावेनाह- **ऋतं चेति**॥ 'इद्धात् भूतम्' इतिवदित्यर्थः। अत्रापि कथं सार्वकालिकत्वनिश्चयः?[3] इत्यतो भगवतो दीप्तेः सत्तायाश्च सदातनत्वे श्रुतिसद्भावादित्याह- **प्रविष्णुरिति**॥ विष्णुः तवसः= देशकालपरिच्छिन्नात् सूर्यादेस्तेजसः तवीयान्= अतिशयित-तेजोरूपो भवति। अत एव ह्यस्य स्थविरस्यानादिकालीनस्य 'त्वेपम्' इति नाम। असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः।

अस्त्वेवम्, तथाऽपि 'प्रागल्पः सन्निदानीं वृद्धिं गतः' इति अत्रार्थः किं न स्यात्? इत्यत आह- **न त्विति**॥ तुशब्दो विशेषणार्थः। विक्रियारूपं वर्धनं प्रवृद्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न भवति। भगवति [4]भावविकाराणां प्रतिषिद्धत्वात्। भगवतो विक्रियारूपवृद्ध्यभावेऽपि, तद्रूपस्य भवतु? इति। [5]तत्राह- **यस्येति**॥ ननु 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्'[6] इति श्रुतौ कर्म-निमित्तवृद्धिप्रतिषेधनात् वृद्धिमात्रमस्तीति ज्ञायते। अन्यथा विशेषण-वैयर्थ्यात्। तथा च सत्प्रतिपक्षमुक्तवाक्यम्? इत्यत आह- **नेति**॥ 'न कर्मणा' इति विशेषनिषेधस्तु वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वेन। [7]सम्भावितेन कर्मणाऽपि यदा न वर्धते तदा स्वयं= कर्मणा विना न वर्धत इति किमु वक्तव्य-

१. नित्यस्याप्युपलक्षणम् (वि.) २. पूर्वपक्षस्य समाधानमिदम्।

३. सार्वकालिकत्वानिश्चयः (पा.)

४. षड् भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः- जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति- इति (अ.१,खं.२,वा८) निरुक्तोक्तानां भावविकाराणाम्।

५. अत आह (वि.) ६. बृ. ६.४.२३

७. सम्भावितेनापि कर्मणा (वि.)

**मिति वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वमात्रनिषेधाय कैमुत्यप्रदर्शनार्थमित्य-न्यथोपपन्नमित्यर्थः।**

ननु सर्वत्र भगवानेव लोकानां संहर्ता, तस्मात् 'इह' इति व्यर्थम्? इत्यत आह- **लोकानिति ॥** युगपत् बहून् प्रत्यक्षत एवेति [1]**विशेषेण ।** युधिष्ठिरादीनामवशिष्टत्वात्[2] कथं 'त्वाम् ऋते' इत्येवोक्तम्? इत्यत आह- **भ्रात्रादींश्चेति ॥ अपिशब्दः** 'द्योतयति' इति शेषः। 'अस्मत्प्रतिकूलेष्व-नीकेष्ववस्थिता योधा न भविष्यन्ति' इत्युक्ते का पाण्डवादीनां प्राप्तिः, येन 'ऋतेऽपि त्वाम्' इत्युच्यते[3]? इत्यत आह- **प्रत्यनीकत्वमिति ॥** 'सेना-द्वयस्यापि' इति शेषः। कुत एवं व्याख्यानम्? इत्यत आह- **सर्वेति ॥** सेना-द्वयगता अपीत्यर्थः। 'प्रत्यनीकेषु' इति बहुवचनं कथम्? इत्यत आह- **अक्षोहिणीति ॥ भेदेन**[4] बहुत्वेन॥ ३२-३३॥

## भावदीपिका

**कादाचित्कीति ॥** भूतार्थकक्तप्रत्ययान्तप्रवृद्धपदेन अतीतकालीना वृद्धिः प्रतीयत इत्यर्थः। **धात्वार्थः** वृध्धात्वर्थः। "[5]वृध्= वर्धने' इति धातोरिति ज्ञेयम्। भाष्ये- 'परितः= सर्वतः पूर्णः' इति देशतो वृद्धिरुक्तेति ज्ञेयम्। अनादित्वेऽ-प्यन्तवत्त्वं किं न स्यात्? प्रागभाववत्, इत्यत आह- **अनादिरिति ॥** यद्वा 'न मरिष्यति'[6] इति प्रमाणेऽधिकम्? अतस्तदनुसारेणाह- **अनादिरिति ॥** शङ्कते- **भूतेति ॥** 'प्रवृद्धः' इत्यत्र प्रशब्देन वृद्धेः सार्वकालिकत्वं लभ्यते, क्तप्रत्ययेन च

---

१. विशेषणम् (वि.) २. युधिष्ठिरादीनामपि शिष्टत्वात् (वि.)

३. इत्युच्यन्ते (पा.)

४. पतिः, सेनामुखम्, गुल्मः, गणः, वाहिनी, चमूः, अनीकिनी, अक्षौहिणी-इत्येवम् अनीकप्रभेदानां बहुत्वेन इत्यर्थः। (प्र.दी.प्रकाशे)

५. 'वृधु= वृद्धौ' इति वै.सि.कौमुद्याम्। ६. भाग.११.३.३९

तद्बाध्यते। अतः कथं तयोः सामानाधिकरण्यम् ? न च वाच्यं क्तप्रत्ययस्यापि सार्वकालिकार्थत्वात् प्रशब्दः तस्यैवानुपचरितत्वद्योतक इति। *'भूते'*[1] इत्यधिकृत्य क्तप्रत्ययस्योक्तत्वेन सार्वकालिकार्थत्वायोगादिति भावः। उत्तरमाह- **प्रयोगेति** ॥ सार्वकालिकार्थेऽपि क्तस्य प्रयोगदर्शनात् प्रशब्दस्तस्यैवानुपचरित्वद्योतक इति भावः।

श्रुतिद्वयगतपदमुदाहृत्य प्रयोगं दर्शयति- **इद्धाद् भूतमिति** ॥ 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत'[2] इत्यत्र 'इन्धी= दीप्तौ' इति धातोः सार्वकालिकदीप्तिविशिष्टात् तपसः= भगवत इत्यर्थः। 'एतत्' इति श्रुतौ 'भूतम्' इत्यस्य सार्वकालिकसत्ताविशिष्टमित्यर्थः। तथाच 'इद्धात्' इति 'भूतम्' इति क्तप्रत्ययान्ताभ्यामपि शब्दाभ्यां सार्वकालिकी दीप्तिः सत्ता च प्रतिपादिता, तद्वत् प्रवृद्धशब्देनापीत्यर्थः। *'अतिशायने तरबीयसुनौ'*[3] इतीयसुन्प्रत्ययस्य अतिशयार्थत्वादाह- **अतिशयितेति** ॥ **अत एव** अतिशयेन तेजोरूपत्वादेव। 'अनादिकालीनस्य' इत्युक्त्या सत्तायाः सदातनत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। ननु त्वेषशब्दोदितदीप्तेः सर्वसाधारण्यात् कथं भगवत एव 'त्वेषम्' इति नाम ? इत्यत आह- **असाधारण्येनेति** ॥ सार्वकालिकत्वरूपातिशयाख्यासाधारण्येनेत्यर्थः।

**विशेषणार्थ इति** ॥ वर्धने विशेषणद्योतक इत्यर्थः। तदेव विशेषणं दर्शयति- **विक्रियारूपमिति** ॥ कुतः? इत्यत आह- **भगवति भावविकाराणामिति** ॥ अस्ति, जायते, ह्रसते, वर्धते, क्षीयते, अपक्षीयत इति षडूर्मिसंज्ञकानां पदार्थविकारणामित्यर्थः। **भगवतः** मूलरूपस्य। **तद्रूपस्य** कृष्णस्य। **विशेषणेति** ॥ 'कर्मणा' इति विशेषणेत्यर्थः। 'विशेषनिषेधः शेषविध्यनुज्ञापकः' इति

---

१. पा.सू. ३.२.८४　　२. ऋ. मं.१०, सू.१९०, मं.१

३. पा.सू. ५.३.५५

न्यायादिति भावः। **उक्तवाक्यम्** 'नासौ जजान'[१], 'यस्य दिव्यं हि'[२] इति वाक्यद्वयम्। 'स्वयम्' इत्यनूद्य 'कर्मणा विना' इति व्याख्यानम्।

'विशेषेण' इत्यस्यार्थमाह- **युगपदिति**॥ इतरकाले क्रमेणाल्पान् अप्रत्यक्षत एव संहरति, इह तु= अस्मिन् काले तु नैवम् इत्याशयः। **अनीकेषु** कौरव-सेनासु। **इत्युक्ते** पाण्डवसेनागतेन भगवतेत्यर्थः। **प्राप्तिः** 'मरणस्य' इति शेषः। **एवमिति**॥ प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतयेत्यर्थः। **सेनाद्वयेति**॥ कुरुपाण्डवसेने-त्यर्थः। तथा च 'भ्रात्रादीन् ऋते' इत्यत्र पाण्डवसेनासु भ्रात्रादीन् ऋते केऽपि न भविष्यन्ति। कौरवसेनासु तु कृपाश्वत्थामकृतवर्माख्यान् त्रीन् ऋते केऽपि न भविष्यन्तीति द्रष्टव्यम्। **बहुत्वेनेति**॥ कौरवाणामेकादश, पाण्डवानां सप्त इत्यष्टादशत्वेनेत्यर्थः॥ ३२-३३॥

## भावरत्नकोशः

निष्ठाया भूतार्थत्वस्यौत्सर्गिकत्वाशयेनोक्तम्- **कादाचित्कीति**॥ 'अनादिः' इति प्रागभावाप्रतियोगित्वमेव प्रतीयते, न तु सदातनी वृद्धिः ? इत्यत उक्तम्- **अनादिरिति नित्यत्वस्येति**॥ ध्वंसाप्रतियोगित्वस्यापीत्यर्थः। **भूताधिकार इति**॥ *'भूते'* इत्यधिकारसूत्रं 'भूते काले' इत्यधिकृत्य *'गत्यर्थाकर्मक'*[३] इति सूत्रे कर्तरि विहितः यः क्तप्रत्ययः[४] तेन 'अतीतकालावच्छिन्नदीप्तिकर्तुः' इत्येव प्रतीतेरौचित्यात्, सार्वकालिकत्वं कुतः प्रमाणादित्यर्थः। परिहरति- **प्रयोग-दर्शनादिति**॥ प्रथमश्रुतिः- 'परिपूर्णत्वे', द्वितीयश्रुतिः- 'अनादित्वे' इति विवेकं हृदि कृत्वा तयोर्निदर्शनपरत्वं दर्शयति- **इद्धाद् भूतमितिवदिति**॥ **दीप्तेः** 'इद्धात्' इत्यत्र प्रकृतिभूतधात्वर्थस्य, **सत्तायाः** 'भूतम्' इत्यत्र भू-धात्वर्थस्य। **अत एव** अतिशयिततेजोरूपत्वादेव। ननु 'त्विष= दीप्तौ' इति

१. भाग. ११.३.३९ २. मोक्षधर्मे

३. *'गत्यर्थ-अकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्था-आस-वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यश्च'* (पा.सू. ३.४.७२)

४. कृत्प्रत्ययः

धातोर्निष्पन्नः त्वेषशब्दः दीप्तिमन्मात्रसाधारण इति कथं भगवन्नामत्वं स्यात् ? इत्यत आह- **असाधारण्येनेति** ॥

ननु वर्धनं धात्वर्थः, तत्कथं 'न' इति भाष्यते ? इत्यत आह- **तुशब्द इति** ॥ विशिष्टमेव धात्वर्थं दर्शयति- **विक्रियारूपं वर्धनमिति** ॥ तत्र हेतुः- **भगवति भावविकाराणामिति** ॥ जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति इति[1] प्रसिद्धानां षण्णां पदार्थविकाराणां 'निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः' इत्यादिशास्त्रेण अभावावेदनादित्यर्थः । **भगवतः** मूलरूपस्य **तद्रूपस्य** तदवतारस्य **भवतु** विक्रिया[2] । **अस्तीति ज्ञायत इति** ॥ विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानपरत्वादिति भावः । उक्तं **वाक्यम्** - 'यस्य दिव्यं हि'[3] इति वाक्यम् । 'स्वयम्' इत्यस्यार्थः- **कर्मणा विनेति** ॥ **अन्यथोपपन्नमिति** ॥ अतो नोक्तं वाक्यं [4]सत्प्रतिपक्षमिति भावः ।

'विशेषेण' इति भाष्यं विशदयति- **युगपद् बहून् प्रत्यक्षत एवेति विशेषेणेति** ॥ 'लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः' इत्युक्ते शङ्कोन्मिषति- 'किं त्रिलोकस्थान् सर्वान् जनानपि संहर्तुं प्रवृत्तोऽसि[5]' इति । तस्याः परिहारः- 'येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः त एव न भविष्यन्ति' इति । सति चैवं 'त्वां विना न भविष्यन्ति' इत्युक्तिः अप्रसक्तप्रतिषेधरूपा स्यात्, इति शङ्कते- **अस्मत्प्रतिकूलेष्विति** ॥ **येन** प्राप्तिसत्त्वेन । एकस्मिन् सैन्ये आनुकूल्यस्यैव सिद्धत्वात् प्रातिकूल्यं कथम् ? इत्यत आह- **सेनाद्वयस्यापीति** ॥ भाष्यगत-हिशब्दस्य हेत्वर्थकत्वमभिसन्धायाह- **कुत इति** ॥ एवं 'प्रत्यनीकत्वं तु परस्पर-तया' इत्येवम् । 'त्रिलोकस्था अपि' इति प्रतीतिनिरासायाह- **सेनाद्वयगता अपीति** ॥ यतः सेनाद्वयगता अपि न भविष्यन्ति, अतः प्रत्यनीकत्वम् उक्तविधया व्याख्येयमिति भावः । भेदे बहुवचनस्याननुशासनादाह- **भेदेन बहुत्वेनेति** ॥ व्यापकेन व्याप्यलक्षणेति भावः ॥ ३२-३३ ॥

---

१. निरुक्ते　　२. शेषोक्तिः　　३. मोक्षधर्मे
४. सप्रतिपक्षमिति (पा.)　　५. प्रवृत्तोऽस्ति (पा.)

भगवद्गीता

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच-

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

भाष्यम्

'योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति, तच्छिरो भेत्स्यति' इति तत्पितुर्वरात् जयद्रथोऽपि विशेषेणोक्तः। 'सवरा[1] वासवी[2] शक्तिरिति कर्णः ॥ ३४ ॥

---

१. अ. प्रवरा

२. अथाऽह रामस्तमसत्यवाचो न ते सकाशे मम वासयोग्यता। तथाऽपि ते नैव वृथा मदीया भक्तिर्भवेज्जेष्यसि सर्वशत्रून् ॥ इति परशुरामवरः।

(म.भा.ता.नि. १९.५७)

३. सकुण्डलं सकवचम् अवध्यं सूर्यनन्दनम्। ज्ञात्वेन्द्र उभयं तस्माद् ऐच्छदादातुमुत्तमम् ॥ तद् विज्ञाय रविः कर्णं स्वप्न उक्त्वा न्यवारयत्। सर्वथा दास्य इत्युक्ते प्राहाऽदेयं वरायुधम् ॥ ददौ चोत्कृत्य कवचं कुण्डले च शचीपतेः। अमोघां शक्तिमादाय ज्ञात्वैव द्विजरूपिणम् ॥ ऋतेऽर्जुनादेकमेव वधिष्यस्यनयेति सः। दत्त्वा शक्तिं ययौ शक्रः सार्धं कवचकुण्डलैः ॥

(म.भा.ता.नि. २२. ४१२-४१५)

## प्रमेयदीपिका

'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः'[१] इत्यस्य सन्देहेऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता। पक्षद्वयेऽपि फललाभादिति 'हतो वा'[२] इत्युत्तरमुक्तम्। इदानीं तव पराजयशङ्काऽपि नास्तीत्युच्यते- **द्रोणं चेति**॥ तत्र द्रोणस्य धनुर्विद्याचार्यत्वेन, भीष्मस्य स्वच्छन्दमृत्युत्वेन चाऽशङ्काविषयत्वाद् युक्तं योधवीरसमुदायात् पृथक्कृत्य स्वशब्देन ग्रहणम्। जयद्रथस्य कर्णस्य च कुतः ? इत्यत आह- **योऽस्येति**॥ **अस्य** जयद्रथस्य **तच्छिरः** तस्य पातयितुः शिरो **भेत्स्यति** भेत्स्यते। **तत्पितुः** जयद्रथपितुः। **शक्तिः** 'अस्ति कर्णस्य' इति शेषः। **कर्णः** 'विशेषेणोक्तः' इति वर्तते॥ ३४-३५॥

## भावदीपिका

**पक्षद्वयेऽपीति**॥ **हतो वेतीति**॥ 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' (२.३७) इत्यनेनेत्यर्थः। **आशङ्काविषयत्वादिति**॥ एतादृशानां जयो मम कथं स्यात् ? इत्यर्जुनशङ्काविषयत्वादित्यर्थः। एतद्धातोरात्मनेपदित्वादाह- **भेत्स्यत इति**॥ ३४-३५॥

## भावरत्नकोशः

'हतो वा' इति श्लोकेन [३]**उत्तरम्** इति सम्बन्धः। तत्र श्लोके **आशङ्काविषयत्वात्** वधानर्हत्वात् ज्येष्ठत्वशङ्काया विषयत्वात्, **स्वशब्देन** स्वासाधारणद्रोणादिशब्देन। **कुतः** 'स्वशब्देन ग्रहणम्' इति वर्तते। ननु भाष्ये 'भेत्स्यति' इति कथं परस्मैपदम् ? यावता [४]प्रकृते द्वैधीभावलक्षणां भिदिक्रियां प्रति शिरसः कर्मत्वम्, 'कर्मस्था च भिदेः क्रिया'[५] इति पाणिनीयवचनात्, शिरसश्चात्र कर्तृत्वं विवक्षणीयम्। **जयद्रथपितुरिति**॥ जयद्रथपित्रा

---

१. भ.गी. २.६　　२. भ.गी. २.३७

३. उत्तरमुक्तम् (प्र.)　　४. प्रतीतौ (पा.)

५. कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया। मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया॥ (काशिका)

'स्वपुत्रशिरःपातयितुः शिरः स्वयमेव द्वैधीभावं प्राप्स्यति' इति वरप्रदानात्। तथा च भारते-

'धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः।
तस्यापि शतधा मूर्धा पतिष्यति[१] न संशयः॥'[२]

इति। एवं च भिदिक्रियाकर्मणः *'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः'*[३] इति कर्तृत्वे *'भावकर्मणोः'*[४] इत्यात्मनेपदमेव युक्तम्, 'मोक्ष्यते वत्सः स्वयमेव' इतिवत्? इत्यत आह- **भेत्स्यतीति भेत्स्यत इति**॥ भाष्ये परस्मैपदम्, छन्दस्तुल्यत्वाद् युक्तमिति भावः। यद्यपि भिदेः कर्मस्था क्रिया द्विधा भवनम्, सैव इदीनां कर्तृस्था न तुल्या। तथापि 'कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्यैव क्रियातुल्यताव्यवहारः' इति [५]वैयाकरणैरभ्युपगतमिति द्रष्टव्यम्। 'शक्तिः' इत्यनूद्य तत्राध्याहार्यमाह- **अस्ति कर्णस्येति**॥ **विशेषेण** स्वासाधारणशब्देन॥ ३४॥

**'कालोऽस्मि' इत्यादिश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु[६]**- एवमर्थितस्य भगवत उत्तरमिदम्- **भगवानुवाच- कालोऽस्मीत्यादि**॥ कालशब्दो जगद्बन्धन-च्छेदन-ज्ञानादिनानाधर्मविशिष्टभगवद्वाची। 'उग्ररूपः किमर्थः' इति प्रश्नस्य परिहारः- **लोकक्षयकृदिति**॥ **प्रवृद्धः** वृद्धेर्धात्वर्थत्वेऽपि साऽत्र देशतः कालतश्च सदातनी विवक्षितेति परिपूर्ण अनादिनित्य इति वा। लोकस्य क्षयकृद्भवन् इह युद्धमण्डले विद्यमानान् जनान् युगपद्बहून् प्रत्यक्षत एव संहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मी-त्यत 'इह' इति विशेषोक्तिः। पार्थानामपि संहरणे किं प्रवृत्तः? नेत्युच्यते- **ऋतेऽपीति**॥ **त्वां** धर्मादिपाण्डवान्, अश्वत्थामानम्, कृतवर्माणं च **ऋते** इति

---

१. 'फलिष्यति' इति भारतकोशेषु
२. भा. द्रो.प. कुम्भ. १४८-८, पुणे १२१.२२
३. पा.सू. ३.१.८७
४. पा.सू. १.३.१३
५. उक्तं भट्टोजिना- *'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः'* इति सूत्रसन्दर्भे।
६. त्रिश्लोक्यक्षरार्थस्तु (पा.)

समुच्चयार्थोऽपिशब्दः। त्वा त्वाम् ऋते इत्यत्र, *'ऋते द्वितीया च'* इति [१]चान्द्रसूत्रात् द्वितीया। 'प्रत्यनीकेषु' इत्यत्र सेनाद्वयस्यापि प्रत्यनीकत्वं परस्परतयाऽवगन्तव्यम् । अक्षोहिण्यादीनां वहुत्वाद् वहुवचनम्। **सर्वे योद्धारः** सेनाद्वयगता अपि ॥ ३२॥

यतोऽहमेव लोकान् समाहर्तुं प्रवृत्तः, तस्माद् वैरिजये सन्देहानास्कन्दनाद् 'युध्यस्व' इत्युच्यते- **तस्मादिति ॥ उत्तिष्ठ** योद्धुं सन्नद्धो भव। **शत्रून्** इतराजेयान् **जित्वा यशो लभस्व** प्राप्नुहि। **समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व** च। **एते च पूर्वमेव मयैव निहताः** वियोजितप्राणप्रायाः। निहतप्रायत्वं नाम अपहृतायुष्ट्वेन अत्यासन्नमरणत्वम्। तान् प्रत्यक्षतो हन्तुं प्रवृत्तं मां प्रति त्वं **निमित्तमात्रम्**। स्वातन्त्र्येण हन्तृत्वाभावाद् इयमुक्तिः। पश्चादपि त्वयि स्थित्वा अहमेव हनिष्यामीति भावः। वामेन हस्तेन शराणां क्षेप्ता सव्यसाची॥ ३३ ॥

'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः'[२] इत्यस्य सन्देहेऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता। पक्षद्वयेऽपि फलभावादिति 'हतो वा'[३] इत्युत्तरमुक्तम् । इदानीं तव पराजयशङ्काऽपि नास्तीत्युच्यते- **द्रोणं चेति ॥** तत्र दोणस्य धनुर्विद्याचार्यत्वेन, भीष्मस्य स्वच्छन्दमृत्युत्वेन अवध्यत्वशङ्काविषयत्वाद् युक्तं योधवीरसमुदायात् पृथक्कृत्य स्वशब्देन ग्रहणम् । जयद्रथस्य कर्णस्य च कुतस्तत् ? इति शङ्का[४] 'योऽस्य जयद्रथस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति तस्य पातयितुः शिरो भिन्नं भविष्यति' इति

---

१. पाणिनिना तु *'अन्य-आरात्-इतर-ऋते-दिक्शब्द-अञ्चूत्तरपद-आच्-आहियुक्ते'* (पा.सू. २.३.२९) इत्यनेन पञ्चमी विहिता। '' 'ऋते यज्ञदत्तात्' इति। कथं 'यत्किञ्चिद् राजसूयम् ऋते सोमम्' इति ? छान्दसत्वात्। कथं 'न माम् ऋते रामरामेति वाली' इति ? 'क्व कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनम् ऋते' इति च? निरङ्कुशाः कवयः।'' - पदमञ्जरी।

२. भ.गी. २.६	३. भ.गी. २.३७

४.'शङ्का' इत्यस्य उत्तरत्र 'परिहृता' इत्यनेनान्वयः।

जयद्रथपितुर्वराज्जयद्रथोऽपि विशेषेणोक्तः[1], 'सवरा वासवी शक्तिरस्ति कर्णस्य' इति कर्णोऽपि तथोक्त इति भाष्यादौ परिहृता। अर्जुने स्थित्वा स्वस्यैव हन्तृत्वात् 'मया हतेषु त्वमेव[2] हन्ता' इति व्यवहारविषयो भवेति भगवतोच्यते- **मया हतानिति** ॥ **हतान्** हतप्रायान् **त्वं जहि** छिन्धि **मा व्यथिष्ठाः** भयं मा कार्षीः। जेतृशब्दस्तृन्नन्त इति 'सपत्नान्' इति द्वितीया॥ ३४॥

ततो यद् वृत्तं तद् धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आहेत्युच्यते- **सञ्जय उवाच** - **एतच्छुत्वेति** ॥ एतत् पूर्वश्लोकत्रयात्मकं **केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः** कम्पमानः **किरीटी** अर्जुनः भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्, स्नेहाविष्टस्य च हर्षोत्कर्षात् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति यः श्लेष्मणा कण्ठावरोधः, तेन वाचोऽपाटवं मन्दत्वं यत्र शब्दे स गद्गदः, तेन सह वर्तत इति **सगद्गदं** यथा तथेति क्रिया-विशेषणम्। **भीतभीतः** भीतादपि भीतः पुनः पुनः भयाविष्टचेताः **प्रणम्य** प्रह्वीभूत्वा **आह** इति॥ ३५॥

### भगवद्गीता

**अर्जुन उवाच-**

**स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या**
**जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।**
**रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति**
**सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः॥ ३६॥**

### भाष्यम्

यदेतद्वक्ष्यमाणं तत् **स्थाने** युक्तमेवेत्यर्थः। अग्नीषोमाद्यन्तर्यामि-

---

१. विशिष्योक्तः (प्र.,मं.)  २. त्वमपि (पा.)

तया जगद्धर्षणादेः[1] हृषीकेशः । केशत्वं त्वंशूनां [2]तन्नियतत्वादेः । प्रमाणं तु 'शशिसूर्यनेत्रम्' (११.१९) इत्यत्रोक्तम् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च[3] । तेषां विशेषतः[4] ईशत्वं च 'यः प्राणे तिष्ठन्'[5] इत्यादौ प्रसिद्धम् ।

'न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे'[6]

इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मे सिद्धः ।

[7]'सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत् केशैर्मे अंशुसञ्ज्ञितैः ।
बोधयन् स्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् ।
बोधनात् स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् ।
अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकभावनः ॥' इति च ॥ ३६ ॥

---

१. जगद्धर्षणात् (पा.)　　२. तन्नियन्तृत्वादेव (पा.)

३. अ. चशब्दात् परतः 'हृषीकेशः' इत्यधिकः पाठः

४. अ. विशेषेण　　५. बृ. ५.७.१६

६. भाग. २.६.३३

७. 'सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत् केशैर्मे अंशुसञ्ज्ञितैः । बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठतः पृथक् । बोधनात् तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् । अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन । हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥' (भा. पुणे- १२.३३०.१०), 'सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुः केशाश्चैवांशवः स्मृताः । बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् । बोधनात् तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् । अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन । हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥' (गी.प्र. १२.३४२.६६-६७) कुम्भ. १२.२४२.६६-६८)

## प्रमेयदीपिका

'स्थाने' इत्येतद् 'युक्तम्' इत्यर्थेऽव्ययं[1] चास्ति। अस्ति च सप्तम्यन्तं पदम्। तत् किमत्राभिप्रेतम्? कथं [2]चास्यान्वयः? इत्यत आह- **यदिति**॥ 'स्थाने विषये एव' इति वा 'वहुमानस्थाने त्वयि' इति वा योजनायां साध्याहारत्वमिति भावः। हृषीकेशशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तम् अपूर्वमर्थमाह- **अग्नीति**॥ अत्राऽद्येनादिशब्देन[3] सूर्यो गृह्यते। [4]द्वितीयेन बोधनस्थापने। 'अग्न्याद्यंशुभिः स्वकेशैः' इति शेषः। 'जगद्धर्षणादेः'[5] इति बोधनस्थापनाभ्यां जगद्धर्षणादित्यर्थः। सूर्याद्यंशूनां कथं भगवत्केशत्वम्? इत्यत आह- **केशत्वं त्विति**॥ 'तन्नियतत्व-तज्जन्यत्वादिना तादात्म्योक्तिः' इत्यत्र किं प्रमाणम्? इत्यत आह- **प्रमाणं त्विति**[6]॥ **इत्यत्र** एतद्व्याख्यानावसरे। अनेन वक्ष्यमाणं वाक्यं विवृतं भवति। तथा च अग्न्यादिषु स्थित्वा स्वकेश-नियतैस्तदंशुभिः जगतो बोधनस्थापनाभ्यां हर्षणाद् इत्युक्तं भवति। हृष्यतेः कीप्रत्ययः। हृष्यः= हर्षहेतवः केशाः अस्येति हृषीकेशः।

नानेन प्रसिद्धोऽर्थः त्याज्य[7] इति भावेन तमप्याह- **हृषीकाणामिति**॥ ननु जगदीशस्य विशेषत इन्द्रियेशत्वं कथम्? इत्यत आह- **तेषामिति**॥ पुरुषार्थोपयुक्तज्ञानक्रियाशक्तिप्रेरकत्वेनेति भावः। हृषीकशब्दस्येन्द्रियवाचित्वं कुतः? इत्यत आह- **नेति**॥ पूर्वेण समुच्चितस्यास्य व्याख्यानसमर्थन-हेतुत्वाच्चशब्दः। आद्येऽर्थे प्रमाणमाह- **इतरोऽर्थ इति**॥ '[8]अग्निश्च जगत् बोधयन्तो स्थापयन्तश्च पृथक्= स्वावसरे उत्पद्यन्ते= उदयं गच्छन्ति। सूर्य-

---

१. 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः। २. च तस्य (वि.)
३. 'अग्नीषोमाद्यन्तर्यामितया' इति भाष्ये। ३. 'जगद्धर्षणादेः' इति भाष्ये
५. जगद्धर्षणात् (पा.) ६. प्रमाणमिति (वि.)
७. त्यज्यते (वि.) ८. 'सूर्याचन्द्रमसौ अग्निश्च' इति त्रय इत्यर्थः।

कृतैश्च। अत्रापि पूर्ववत् बोधनादेः हेतुहेतुमद्भावो ज्ञातव्यः। ईशानत्वादावप्युक्तो हेतुः॥ ३६॥

## भावदीपिका

**सप्तम्यन्तं पदम्** भूम्यादिस्थानवाचीत्यर्थः। **विषय एवेति**॥ तथा च 'तव प्रकीर्त्या= सामर्थ्येन जगत् स्थाने= स्वविषय एव प्रहृष्यति, अनुरज्यते, न त्वन्यविषये। यद्वा जगत् स्थाने= शब्दादिविषय एव प्रहृष्यति, तत्रैवानुरज्यते' इति गीतार्थो द्रष्टव्यः। **बहुमानेति**॥ तथा च 'तव प्रकीर्त्या= तव कीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति, तथा बहुमानस्थाने त्वयि अनुरज्यते च' इति गीतार्थो द्रष्टव्यः। **साध्याहारत्वमिति**॥ 'विषय एव' इति एवशब्दस्य, बहुमानशब्दस्य, 'त्वयि' इतिशब्दस्य चाध्याहारप्रसङ्गादित्यर्थः। 'सूर्याचन्द्रमसौ' इति प्रमाणानुसारेणाह- **अत्राद्येनेति**॥ 'बोधयन् स्थापयन्' इति प्रमाणानुसारेणाह- **द्वितीयेनेति**॥

'बोधनात् स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात्' इति प्रमाणानुसारेणाह- **बोधनस्थापनाभ्यामिति**॥ 'सूर्याद्यंशुभिः स्वकेशैः' इति शेषस्य पूरितत्वेन तदुपरि शङ्कते- **सूर्याद्यंशूनामिति**॥ 'गीतायामुक्तम्' इत्यन्यथाप्रतीतेः 'इत्यत्र' इत्यस्यार्थमाह- **एतद्व्याख्यानेति**॥ [1]'तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि' इति [2]प्रमाणं तत्रोक्तमस्तीति भावः। **अनेनेति**॥ 'तन्नियतत्वादेः' इत्यनेन वक्ष्यमाणं 'केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः' इत्येतद्वाक्यं मत्केशनियतत्व-तज्जन्यत्व-आश्रितत्वादिना निमित्तेन अंशुसंज्ञितैः= किरणसंज्ञितैर्मे केशैरिति विवृतं भवतीत्यर्थः। 'अग्नीषोमादि' इति वाक्यद्वयलब्धमाह- **तथा चेत्यादिना**॥ 'अग्नीषोमकृतैः' इत्यत्र दीर्घषत्वयोः प्राप्तिः कथम्? इति चेदुच्यते- *'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः'*[3] अग्निशब्दात्परेषां स्तुत्-स्तोम-सोमानां सस्य षत्वं स्यात्। अग्निस्तुत्- 'स्तु' इत्यत्रत्यसस्य षत्वे

---

१. गी.भा. ११.१९ २. ऋ.खि. ३. पा.सू. ८.३.८२

तकारस्य षत्वनिमित्तकष्टुत्वे[१] 'अग्निष्टुत्' इति भवति। अग्निष्टोमः। अत्रापि पूर्ववद् रूपम् । **अग्नीषोमौ** । नन्वग्निशब्दात् परसोमशब्दे स्थितस्य सस्य षत्वे, 'अग्निषोमौ' इति स्यात्, दीर्घः कथम्? इति चेदुच्यते- अस्मिन्नेव सूत्रे वार्तिकम्- 'अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येष्यते' इति। अग्निशब्दात्परस्य सोमस्य तत्रत्यसकारस्य षत्वमिष्यत इति यत् तत् दीर्घान्ताग्निशब्दात्परस्यैव, न तु ह्रस्वान्ताग्निशब्दादिति वार्तिकार्थः। तथा च '[२]अग्नीषोमौ' इति युक्तमिति ध्येयम्। **कीप्रत्यय इति** ॥ 'हृष्' अस्मात् कीप्रत्यये, ककारलोपे, 'हृषी' इति रूपम्। कित्त्वाद्गुणाभावो द्रष्टव्यः। अन्यथा 'हर्षी' इति स्यात्। 'हृषीः हृष्यौ हृष्यः' इति हृषीशब्दस्य बहुवचनम्- हृष्य इति॥

**कथमिति** ॥ केन निमित्तेनोच्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुः- **जगदीशस्येति** ॥ **ज्ञानक्रियाशक्तीति** ॥ ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञानशक्तिप्रेरकत्वेन, कर्मेन्द्रियाणां कर्मशक्तिप्रेरकत्वेनेत्यर्थः । श्रुतौ प्राणशब्दो घ्राणेन्द्रियवाचीति द्रष्टव्यम् । हृषीकशब्दस्येन्द्रियवाचित्वे पूर्वमभिधानस्यानुक्तत्वात् समुच्चयार्थकश्चशब्दो व्यर्थः ? इत्यत आह - **पूर्वेणेति** ॥ जगदीश्वरस्य विशेषत इन्द्रियेशत्वोक्तौ निमित्ताभावात् 'हृषीकाणाम्= इन्द्रियाणाम्' इति व्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कयाम्, '[३]तेषाम्' इत्यनेन निमित्तोक्त्या तद्व्याख्यानं समर्थितम् । तथा हृषीकशब्दस्येन्द्रियवाचित्वे प्रमाणाभावाच्च, इदं व्याख्यानमयुक्तम् इति शङ्कायां प्रमाणोक्त्याऽपि तद्व्याख्यानं समर्थ्यत इत्येवं पूर्वेण समुच्चितस्यास्य प्रमाण-

---

१. *'ष्टुना ष्टुः'* (पा.सू. ८.४.४१) इत्यनेन।

२. *'ईदग्नेः सोमवरुणयोः* (पा.सू. ६.३.२७)= अग्नेः ईत् अन्तादेशः स्यात् सोमवरुणशब्दयोः परतः देवताद्वन्द्वे' इत्यनेन दीर्घो विहितः। दीर्घान्तात् परस्यैव षत्वम् । तेनेह न भवति- अग्निसोमौ माणवकौ । अथापि ज्योतिरग्निः, सोमो लताविशेषः- अग्निसोमौ तिष्ठतः। समास इत्येव- अग्नेः सोम इति। - काशिका।

३. भाष्ये।

स्योक्तव्याख्यानसमर्थकत्वात् चशब्दो युक्त इत्यर्थः । 'अग्नीषोमकृतैः' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण 'सूर्याचन्द्रमसौ' इत्यनन्तरम् अध्याहार्यमाह- **अग्निश्चेति** ।। तथा च 'सूर्यचन्द्रादयः' इत्यर्थो द्रष्टव्यः । तर्हि 'बोधयन्' इत्याद्येकवचनायोगादाह- **बोधयन्त इत्यादि** ।। 'सूर्याचन्द्रमसौ' इत्येतदनुसारेणाह- **सूर्यकृतैश्चेति** ।। 'कर्मभिः' इति समप्रधानभावेन बोधन-स्थापन-हर्षणानाम् उक्तत्वात् बुद्ध्या विवेकेन बोधनस्थापनयोर्हर्षणं प्रति हेतुत्वं द्रष्टव्यमित्याह- **अत्रापीति** ।। न केवलं भाष्ये, किं नाम प्रमाणेऽपीत्यर्थः । **ईशानत्वादावपीति** ।। आदिपदेन वरदत्व-लोकभावनत्वयोर्ग्रहणम् । जगद्धर्षणे बोधनस्थापनकर्तृसूर्यादिनियामकत्वरूपः पूर्वोक्त एव हेतुर्द्रष्टव्य इत्यर्थः ।। ३६।।

## भावरत्नकोशः

'युक्तमित्यर्थेऽव्ययम्' इति वदन् 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यभिधानम्[1] अभिसन्धत्ते । 'स्थाने= युक्तमेवेत्यर्थः' इति वदन् भाष्यकारः परकीययोजनायां दूषणं सूचयीति भावेन परभाष्यमनुवदंस्तत्र दूषणं दर्शयति- **स्थाने विषय एवेति** ।। युक्तो विषयो भगवानित्यर्थः । तथा च **शङ्करः**- 'विषयविशेषणं स्थान इति युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्च' इति । **साध्याहारत्वमिति** ।। आद्ये पक्षे 'विषयः' इत्यस्य, द्वितीये 'बहुमान' इत्यस्य 'त्वयि' इत्यस्य चाध्याहार्यत्वात् परव्याख्यानेऽध्याहार एव दोष इत्यर्थः । **प्रकृतोपयुक्तमिति** ।। 'जगत्प्रहृष्यति' इत्येतदुपपादकमित्यर्थः । **अपूर्वमिति** ।। यद्यपि 'हर्षात् सुखात् सुखैश्वर्यात् हृषीकेशत्वमश्नुते' इति सभापर्वणि हृषीकेशत्वं प्रसिद्धम् । तथाप्यग्न्याद्यंशुनियामकैः स्वकेशैः जगद्धर्षणम् अप्रसिद्धमिति एवमुक्तम् ।

'सूर्याचन्द्रमसौ'[2] इति वक्ष्यमाणप्रमाणे सूर्यग्रहणादाह- **सूर्यो गृह्यत**

---

१. अ.को. । '..... स्थाने तु कारणे । युक्ते साम्येऽप्यवस्तेये ...' इति अनेकार्थसङ्ग्रहे परिशिष्टकाण्डे ।

२. भा. १२.२४२.६६-६८

**इति ।। बोधनस्थापने** 'गृह्येते' इति योज्यम्। ननु 'हृष्यः केशा अस्य' इति ह्यत्राभिप्रेतम्। नैतद्युक्तम्? केशशब्दस्य भाष्ये अश्रवणात्, इत्यतो भाष्यमनुवदन् शेषमाह- **अग्न्याद्यंशुभिः स्वकेशैरिति ।।** अग्न्याद्यंशुभिः= अग्नी-पोम-सूर्यांशुभिः। 'बोधनात् स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात्'[1] इत्युक्त्यनुसारेण भाष्यं योजयति - **बोधनस्थापनाभ्यां जगद्धर्षणादिति ।।** [2]भाष्यादिपदार्थः- तज्जन्यत्वम्, [3]टीकादिपदार्थः- तदाश्रितत्वम्। **व्याख्यानावसरे** 'तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात् तदङ्गेत्यृषिभिः स्तुतास्ते'[4] इति तज्जन्यत्वादिना तादात्म्योक्तिः इत्यत्र प्रमाणम्[5]= ऋग्वेदखिलवचनरूपम् उक्तमित्यर्थः। **अनेन** 'तन्नियतत्वादेः' इति भाषणेन, **वक्ष्यमाणं** '[6]केशैर्मेंऽशुसञ्ज्ञितैः'[7] इति **वाक्यं** 'केशनियतैरंशुभिः' इति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः। 'अग्न्यादि' इत्यादिभाष्यस्य[8] 'केशत्वं त्वंशूनाम्' इति भाष्यस्य च, निर्गलितमर्थं दर्शयति- **तथा चेति ।। तदंशुभिः** अग्नीषोमसूर्यकिरणैः **हर्षणात्** हर्षोत्पादनात्। **हृष्यतेः** 'हृष= तुष्टौ' इत्यस्माद् 'अन्तर्णीतण्यर्थात्' इति शेषः। **कीप्रत्यय इति ।।** यद्यप्युणादौ *'यापोः कित् द्वे च'*[9] इति यातेः पातेश्च विधीयमान ईप्रत्ययः किच्च भवतीति, ताभ्यामेव कीप्रत्ययो विहितः। तथापि [10]बाहुलकाद् हृष्यतेरपि भवति। कित्त्वाच्च लघूपधगुणाभावे वातप्रमीशब्द इव हृषीशब्दो ज्ञातव्य इति भावः।

**अनेन** अपूर्वार्थकथनेन **तमपि** प्रसिद्धमर्थमपि। तथा च हरिवंशेषु-

'हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुः तेषामीशो यतो भवान्।
हृषीकेशस्ततो [11]विष्णो ख्यातो वेदेषु पठ्यते ।।' इति।

---

१. भा. १२.२४२.६६-६८ २. 'तन्नियतत्वादेः' इति भाष्ये।
३. 'तन्नियतत्व-तज्जन्यत्वादिना' इत्यत्र। ४. ऋ.खि.
५. 'प्रमाणम्' इति शेषः भाष्ये। ६. केशैर्मेंऽशुसञ्ज्ञकैः (पा.)
७. भा. १२.२४२.६६-६८ ८. 'अग्नीषोमादि' इत्यादिभाष्यवाक्यम्।
९. उ.सू. ४३९ १० *'उणादयो बहुलम्'* (पा.सू. ३.३.१) इति सूत्रेण।
११. विष्णोः ख्यातेः (पा.)

'अन्तरो 'यमयति'[२] इत्यनेन सिद्धं विशेषत ईश्वरत्वमुपपादयति- **पुरुषार्थेति ॥** ज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाभिप्रायेणेयमुक्तिः । श्रुतौ प्राणशब्दो घ्राणाभिमानिदेवतावचन इति [३]नवमटीकातोऽवसेयमिति सङ्गतमेवैतच्छ्रुत्युदा-हरणम् । '[४]इत्यादौ' इत्यादिशब्देन 'यो वाचि तिष्ठन्, यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । **हृषीकाणि** इन्द्रियाणि **असत्पथे** अधर्ममार्गे **न पतन्ति** 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलभ्यते'[५] इति भागवते ब्रह्मणो वचनम् । भाष्ये 'इत्यादिप्रयोगाच्च' इत्यत्रादिशब्देन 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्'[६] इति प्रसिद्धाभि-धानग्रहः । **पूर्वेणेति ॥** 'इन्द्रियाणामीशत्वात्' इति हेतुना **समुचितस्य अस्य** भागवतप्रयोगस्य 'इन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेश' इति द्वितीयव्याख्यानसमर्थनं प्रति हेतुत्वात् तदभिप्रायेणायं चशब्दो भाष्य इत्यर्थः ।

'अग्नीषोमकृतैः' इत्युपरिश्रवणात् 'सूर्याचन्द्रमसौ'[७] इत्यत्राग्निरपि ग्राह्य इत्याह- **अग्निश्चेति ॥** अनेन 'बोधयन्' इत्याद्येकवचनं भाष्ये युक्तमिति विभावितं भवति । एवं सति 'सूर्याचन्द्रमसौ' इति द्विवचनस्य नान्वयः ? इत्याशङ्क्य 'बोधयन्' इत्यादेस्तात्पर्यमाह- **जगद्बोधयन्त इति ॥** 'सूर्याचन्द्रमसावग्निश्च इति 'एते त्रयो जगद् बोधयन्त स्थापयन्तश्च' इति योजना द्रष्टव्येति भावः । **स्वावसरे** प्रतिस्वं प्रजादानसमये । 'उत्पद्यते' इत्यस्य तात्पर्यम् - **उत्पद्यन्त इति ॥** प्रकृतोपयोगायाह- **उदयं गच्छन्तीति ॥** 'सूर्याचन्द्रमसौ' इत्युपक्रमाद् 'अग्नीषोमकृतैः' इत्यत्र सूर्योऽपि [९]संयोज्य इत्याह- **सूर्येति ॥** ननु 'अग्नीषोमकृतैः कर्मभिः' इति बोधनस्थापनहर्षणानां समप्राधान्येन 'उदयं गच्छन्ति' इति साध्ये

---

१. 'यः प्राणे तिष्ठन्....' इति श्रुतिस्थेन । २. बृ. ५.७.१६

३. 'प्राण इति घ्राणाभिमानिनी देवतोच्यते' (प्र.दी. ९.१-३)

४. 'यः प्राणे तिष्ठन्' इति भाष्ये ५. भाग. २.६.३३

६. अ.को. ७. मोक्षधर्मे

८. अनेन (पा.) ९. संप्रयोज्य (पा.)

हेतुभावः प्रतीयते । स चायुक्तः ? बोधनस्थापनाभ्यां जगद्धर्षणस्य प्रस्तुतत्वात्, इत्यतोऽत्रापि जगद्बोधनस्थापनयोर्हर्षणं प्रति हेतुत्वम्, हर्षणं तु हेतुमदिति बुद्ध्या विवेकेन कार्यकारणभावो ज्ञातव्य इत्यर्थः । **ईशानत्वादौ** ईशानत्वे वरदत्वे लोकभावनत्वे च जगद्बोधनस्थापनहेतुकहर्षापादकत्वरूपो हेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भगवद्गीता

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्

कथं 'स्थाने'[१] इति ? तदाह- **कस्मादित्यादिना** ॥ पूर्णश्वासावात्मा च इति महात्मा । आत्मशब्दश्चोक्तो भारते-

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य सन्ततो भावः तस्मादात्मेति भण्यते ॥'

इति । **तत्परं** सदसतः[२] परम् ।

'असच्च [३]सच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम् ।'[४]

[५]इति भारते ॥ ३७ ॥

१. भ.गी. ११.३६ २. अ. सदसताः

३. सच्चैव च ( कुम्भ. भा. १.१.२०., पुणे- भा. १.१.२१)

४. 'असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ।' (गी.प्रे.- १.१.२३)

५. अ. इति च भागवते

## प्रमेयदीपिका

**'सर्वे नमस्यन्तीत्येतद् युक्तम्' इति स्वयमेवेक्त्वा 'कस्माच्च ते न नमेरन्'** इति विरुद्धं कथं पृच्छति ? इत्यतः 'आक्षेप एवायम्' इति [1]'ज्ञापयितुं तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकम् अवतारयति- **कथमिति** ।। इति 'शङ्कायाम्' इति शेषः । **तत्** तस्या उत्तरम् । महात्मन्= अक्षुद्रचित्त इत्यल्पार्थप्रतीति-निरासार्थमाह- **पूर्णश्चेति** ।। 'आत्मा= जीवः' इति प्रतीतिं वारयितुमाह- **आत्मेति** ।। **उक्तः** निरुक्तः । **यत्** यस्मात् । आप्नोतेः मन्, पकारस्य च तकारः । आङ्पूर्वाद्दात्रः स एव प्रत्ययः, आकारलोपः, तत्वम् । आङ्पूर्वाद् अदो मन्, तत्वं च । **इह** देहे । **सन्ततो भावः** नित्या सत्ता । आङ्पूर्वात् तनोतेः इमन् । [2]'**'सदसदात्मकं विश्वं त्वमेव' इति सत्तादि-प्रदत्वादेवोच्यते, न त्वन्यथा । तथा सति उत्तरवाक्यविरोधादिति भावेन तत्पठित्वा सप्रमाणकं व्याचष्टे- तत्परमिति** ।। ३७ ।।

## भावदीपिका

**युक्तमिति** ।। 'स्थाने' इत्यादिनेत्यर्थः । **आक्षेप इति** ।। 'कस्मान्न नमेरन्' 'किन्तु नमेरन्नेव' इत्याक्षेपणमेवेत्यर्थः । 'यच्चाप्नोति' इत्याद्यं व्याख्यानमुप-पादयति- **आप्नोतेर्मन्निति** ।। तथा च 'आप्लृ= व्याप्तौ' लृकारोऽनुबन्धार्थः । अस्मात् मन्प्रत्यये निर्वचनात् पकारस्य तकारे 'आत्मन्' इति प्रातिपदिक-निष्पत्तिः । पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ 'आत्मा' इति भवतीति द्रष्टव्यम् । एवमुत्तर-त्रापि । **यदादत्ते** सम्यग्ददातीति द्वितीयं व्याख्यानमुपपादयति- **आङ्पूर्वा-दिति** ।। तथा चाङ्पूर्वात् 'दा= दाने' इत्यस्मात् मन्प्रत्यये, धात्वाकारलोपे, दकारस्य तकारे च 'आत्मन्' इति रूपम् । 'यच्चात्ति विषयानिह' इति तृतीयं व्याख्यानमुपपादयति- **आङ्पूर्वकादिति** ।। तथा चाङ्पूर्वकात् 'अद= भक्षणे'

१. ज्ञापयन् (पा.)　　२. सदसद्= भावाभावात्मकम् (वि.,बे.)

हेतुभावः प्रतीयते। स चायुक्तः ? बोधनस्थापनाभ्यां जगद्धर्षणस्य प्रस्तुतत्वात्, इत्यतोऽत्रापि जगद्बोधनस्थापनयोर्हर्षणं प्रति हेतुत्वम्, हर्षणं तु हेतुमदिति बुद्ध्या विवेकेन कार्यकारणभावो ज्ञातव्य इत्यर्थः। **ईशानत्वादौ** ईशानत्वे वरदत्वे लोकभावनत्वे च जगद्बोधनस्थापनहेतुकहर्षापादकत्वरूपो हेतुरित्यर्थः॥ ३६॥

भगवद्गीता

**कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्**
**गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।**
**अनन्त देवेश जगन्निवास**
**त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्॥ ३७॥**

भाष्यम्

कथं 'स्थाने'[१] इति ? तदाह- **कस्मादित्यादिना**॥ पूर्णश्चासावात्मा च इति महात्मा। आत्मशब्दश्चोक्तो भारते-

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चास्य सन्ततो भावः तस्मादात्मेति भण्यते॥'

इति। **तत्परं** सदसतः[२] परम्।

'असच्च [३]सच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम्।'[४]
[५]इति भारते॥ ३७॥

---

१. भ.गी. ११.३६ २. अ. सदसतोः
३. सच्चैव च ( कुम्भ. भा. १.१.२९, पुणे- भा. १.१.२१)
४. 'असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम्।' (गी.प्रे.- १.१.२३)
५. अ. इति च भागवते

## प्रमेयदीपिका

'**सर्वे नमस्यन्तीत्येतद् युक्तम्' इति स्वयमेवेक्त्वा 'कस्माच्च ते न नमेरन्'** इति विरुद्धं कथं पृच्छति ? इत्यतः 'आक्षेप एवायम्' इति [1]ज्ञापयितुं तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकम् अवतारयति- **कथमिति ॥ इति** 'शङ्कायाम्' इति शेषः। **तत्** तस्या उत्तरम्। **महात्मन्**= अक्षुद्रचित्त इत्यल्पार्थप्रतीति-निरासार्थमाह- **पूर्णश्चेति ॥** 'आत्मा= जीवः' इति प्रतीतिं वारयितुमाह- **आत्मेति ॥ उक्तः** निरुक्तः। **यत्** यस्मात्। आप्नोतेः मन्, पकारस्य च तकारः। आङ्पूर्वाद्दात्रः स एव प्रत्ययः, आकारलोपः, तत्वम्। आङ्पूर्वाद् अदो मन्, तत्वं च। **इह** देहे। **सन्ततो भावः** नित्या सत्ता। आङ्पूर्वात् तनोतेः ड्मन्। [2]'**सदसदात्मकं विश्वं त्वमेव' इति सत्तादि-प्रदत्वादेवोच्यते, न त्वन्यथा। तथा सति उत्तरवाक्यविरोधादिति भावेन तत्पठित्वा सप्रमाणकं व्याचष्टे- तत्परमिति ॥** ३७॥

## भावदीपिका

**युक्तमिति ॥** 'स्थाने' इत्यादिनेत्यर्थः। **आक्षेप इति ॥** 'कस्मात्र नमेरन्' 'किन्तु नमेरन्नेव' इत्याक्षेपणमेवेत्यर्थः। 'यच्चाप्नोति' इत्याद्यं व्याख्यानमुपपादयति- **आप्नोतेर्मन्निति ॥** तथा च 'आप्लृ= व्याप्तौ' लृकारोऽनुबन्धार्थः। अस्मात् मनप्रत्यये निर्वचनात् पकारस्य तकारे 'आत्मन्' इति प्रातिपदिक-निष्पत्तिः। पश्चात् स्वाद्युत्पत्तौ 'आत्मा' इति भवतीति द्रष्टव्यम्। एवमुत्तर-त्रापि। **यदादत्ते** सम्यग्ददातीति द्वितीयं व्याख्यानमुपपादयति- **आङ्पूर्वा-दिति ॥** तथा चाङ्पूर्वात् 'दा= दाने' इत्यस्मात् मनप्रत्यये, धात्वाकारलोपे, दकारस्य तकारे च 'आत्मन्' इति रूपम्। 'यच्चात्ति विषयानिह' इति तृतीयं व्याख्यानमुपपादयति- **आङ्पूर्वकादिति ॥** तथा चाङ्पूर्वकात् 'अद= भक्षणे'

१. ज्ञापयन् (पा.)	२. सदसद्= भावाभावात्मकम् (वि.,बे.)

अस्मात् मनप्रत्यये दकारस्य तत्वे, अकः सवर्णे दीर्घे च 'आत्मन्' इति रूपम्। 'यच्चास्य सन्ततो भावः' इति चतुर्थं व्याख्यानमुपपादयति- **आङ्पूर्वकादिति**।। तथा चाङ्पूर्वकात् 'तनु= विस्तारे' अस्मात् डमन्प्रत्यये डित्त्वात् टीभूतस्य 'अन्' इत्यस्य लोपे च 'आत्मन्' इति रूपम्। **उत्तरवाक्येति**।। 'त्वं सदसत्' इत्यस्माद् यदुत्तरं वाक्यं 'तत्परम्' इति। तद्विरोधादित्यर्थः ।। ३७ ।।

## भावरत्नकोशः

**'स्थाने' इत्येदन्ताव्ययार्थः- 'युक्तम्' इति विरुद्धम्। 'न नमेरन्' इत्यत्र यत्प्रतीतम् अनमनम्, तत् कस्मान्निमित्तात् ? इति नमस्काराभावं सहेतुकं पृच्छतीत्यर्थः। तस्याः** शङ्कायाः। भाष्ये **'पूर्णश्च'** इत्यतः पूर्वं **'महान्'** इति वक्तव्यम्। तदर्थः- **'पूर्ण इति'** इति व्याख्याने व्याससमासयोरवैरूप्यं भवतीति द्रष्टव्यम्। **निरुक्तः** प्रकृतिप्रत्यययोरर्थप्रदर्शनेन व्याख्यातः। **आप्नोतेः** 'आप्लृ= व्याप्तौ' इति धातोः **मनप्रत्ययः**। [1]*'मनिन् सर्वधातुभ्यः'* इति शास्त्रविहित-मनिन्प्रत्यय इत्यर्थः। **'मुक्तानुबन्धस्तु**[2]**'** टीकोक्तः। ननु 'आप्मा' इति स्यात् ? इत्यत आह- **पकारस्येति**।। पृषोदरादिभावात्[3] पकारस्य तकारो विकार इति भावः। **दात्रः** 'डुदाञ्= दाने' इत्यस्मात् **स एव मन् प्रत्ययः**। **आकारलोपः** धात्वाकारलोपः। **तत्वं** दकारस्य तकारः, पृषोदरादित्वात्। **अदेः** 'अद= भक्षणे' इति धातोः **मन् मनिन् तत्वम्** धातुदकारस्य तकारादेशः। **तनोतेः** 'तनु= विस्तारे' इत्यतः ड्मन्। मनिन्प्रत्ययो डित्कर्तव्यः। 'कार्यात् विद्यादनुबन्धम्'[4]

---

१. *'सर्वधातुभ्यो मनिन्'* इति (उ.सू. ५८४) सि.कौ.रीत्या

२. अनुबन्धः= इत् - 'मन्' इति टीकायामुक्त इद्रहित इति भावः।

३. *'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्'* (पा.सू. ६.३.१०९)

४. 'सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धम् एतच्छास्त्रमुणादिषु ।।' (काशिका, पा.सू. ३.३.१)

इति वचनात्। डित्त्वाच्च टिलोपे आत्मा= नित्यसत्ताशालीति लभ्यत इति भावः। **सत्तादिप्रदत्वात्** सदसत्सत्ताप्रतीत्यादिप्रदत्वादेव । **अन्यथा** सदसत्स्वरूपाभेदेन॥ ३७॥

भगवद्गीता

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप॥ ३८॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते॥ ३९॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः॥ ४०॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि॥ ४१॥

यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

## भाष्यम्

एकस्त्वमेव कारयिता नान्योऽस्त्यथापि ॥ ४२ ॥

## प्रमेयदीपिका

'एकः परोक्षः' इति क्लिष्टं व्याख्यानमिति ज्ञापयितुं तदर्थमन्वयं च दर्शयति- **एक इति** ॥ आद्याक्षरग्रहणेन[1] 'ए'शब्द एकस्य द्योतकः। कशब्दः कारयितृत्व-द्योतकः । अन्तर्णीतण्यर्थात् करोतेर्डः । **अथापि** एवम् असत्कारानर्होऽप्यसत्कृतोऽसि ॥ ४२ ॥

## भावदीपिका

'परोक्षो बाह्येन्द्रियागोचरः' इत्यर्थ इति आहुः । तन्न । प्रकृतासङ्गतत्वाद् । वस्तुतः 'एकः परोक्षः' इत्युक्त्या 'परोक्षावस्थायाम्' इति लभ्यते । तथा च 'समक्षम् असमक्षं चासत्कृतोऽसि' इत्यर्थो द्रष्टव्यः । **आद्याक्षरग्रहणेनेति** ॥ 'एकोऽथवा' इति गीतायाम् 'ए'इत्याद्याक्षरग्रहणेनेत्यर्थः । **करोतेर्ड इति** ॥ अन्तर्णीतण्यर्थात् 'कृञ्= करणे' अस्मात् डप्रत्यये डित्त्वात् टीभूतस्य ऋवर्णस्य लोपे, प्रत्ययाकारसम्बन्धे च सति 'क' इति रूपम् ॥ ४२ ॥

## भावरत्नकोशः

**'एकः परोक्षः सन् असत्कृतोऽसि' इति शङ्करभाष्यं दूषयितुं भाष्यमित्याह-**

---

१. 'आद्यक्षरग्रहणेन' इति भा.र.को.सम्मतः पाठः ।

**एक इति ॥ क्लिष्टमिति ॥** 'एके मुख्यान्यकेवलाः'[१] इत्यभिधानात्, 'एकशब्दोऽयं बह्वर्थः' इति भाष्यात्,[२] 'मुख्य-असहाय-प्रधान-प्रथम-समानार्थः' इति [३]कैयटवचनाच्च नानार्थः। तत्रान्यार्थायोगाद् एकः= अन्यो यः कोऽपीत्यर्थः, 'परोक्षः' इति यावदिति वक्तव्यत्वात् क्लिष्टमित्यर्थः । **एशब्दः** एकशब्दस्य द्योतकः। कथम् ? **आद्यक्षरग्रहणेन** एकशब्दे आद्यक्षरम् एशब्दः, तद्ग्रहणेन। 'आसीत्' इत्यस्य द्योतकः 'आ इदम्'[४] इत्यत्र 'आ' इति वर्णो यथेत्यर्थः। डः "[५]डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यते' इति वचनप्राप्तडप्रत्ययः[६]। 'एकः [७]सर्वोत्तमो ज्ञेय एक एव करोति यत्' इत्येक इति तात्पर्ये[८]। **भावप्रदीपिकायां तु** - " 'त्वमहं च एक एव, [९]अथवा लोकरीत्या त्वां क्षामये' इति प्रतीतिनिरासाय एकोऽथवेति व्याचष्टे- एक इति" इत्यवतारितम्- 'एकस्त्वमेव' इति भाष्यम्। 'अथापि' इत्यनुवादः 'एवम्' इति व्याख्या॥ ४२॥

**गीताक्षरार्थस्तु**- ततो यद् वृत्तं तद् धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आहेत्युच्यते- **सञ्जय उवाच- एतच्छ्रुत्वेति ॥ एतत्** पूर्वश्लोकत्रयात्मकं **केशवस्य** ब्रह्मरुद्रादि-नियामकस्य **वचनं श्रुत्वा वेपमानः** कम्पमानः **किरीटी** अर्जुनः **सगद्गदं**

---

१. अ.को. २. व्याकरणमहाभाष्ये *'ष्णान्ता षट्'* (पा.सू. १.१.२४)

३. *'एको गोत्रे'* (पा.सू. ४.१.९३) इत्यत्र 'एकशब्दोऽयम् अन्य-प्रधान-असहाय-सङ्ख्या-प्रथम-समानवाची' इति।

४. 'सलिलं सर्वमा इदम्' इति श्रुतौ।

(ऋ.- मं.१०, सू.१२९, मं.३, तै.ब्रा. २.८.९.४)

५. *'अन्त-अत्यन्त.....'* (पा.सू. ३.२.४८) इति सूत्रसन्दर्भे वार्तिकमिदम्।

६. 'करोतेः' इति शेषः। डित्त्वसामर्थ्याद् टेर्लोपः।

७. 'एकः सर्वाधिको ज्ञेयः....' इति क्वचित् गी.ता.नि. कोशेषु।

८. गी.ता.नि. ११.४२

९. अथवाऽपि (पा.)

भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्, स्नेहाविष्टस्य च हर्षोत्कर्षाद् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति यः श्लेष्मणा कण्ठावरोधः, तेन वाचः अपाटवं मन्दत्वं यत्र शब्दे स गद्गदः, तेन सह वर्तत इति '**सगद्गदम्**' इति क्रियाविशेषणम्। **भीतभीतः** भीतादपि भीतः पुनःपुनः भयाविष्टचेताः **प्रणम्य प्रह्वो** भूत्वा **आह**॥ ३५॥

'आह'[१] इत्येतदेवोच्यते- **अर्जुन उवाच**- '**स्थाने**' इत्याद्येकादशभिः। हे **हृषीकेश** अग्नीषोमसूर्येषु स्वकेशनियतैस्तदंशुभिर्जगतो बोधनस्थापनाभ्यां हर्षणात् हृषीकेश। हृष्यतेः कीप्रत्ययः। 'हृष्यः= हर्षहेतवः केशा अस्य' इति हृषीकेशः, तत्सम्बुद्धिः। 'हृषीकेश' इत्येतद् 'जगत्प्रहृष्यति' इत्यस्योपपादकम्। हृषीकाणाम्= इन्द्रियाणामीश इति वा हृषीकेशः, तत्सम्बुद्धौ, 'पुरुषार्थोपयुक्त-ज्ञानक्रियाशक्तिप्रेरक' इति तात्पर्यम्। **तव प्रकीर्त्या** त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन **जगत् प्रहृष्यति अनुरज्यते** अनुरागवत् च भवति इत्येतत् **स्थाने** 'युक्तमेव' इत्यर्थेऽव्ययमिदम्। किञ्च **रक्षांसि भीतानि दिशः प्रद्रवन्ति** प्रतिद्रवन्ति, तच्च '**स्थाने**' इत्यादि योज्यम्॥ ३६॥

कथं स्थाने ? इत्याशङ्कायाम्, उत्तरमुच्यते- **कस्मादिति**॥ महांश्चासावात्मा महात्मा, तत्सम्बुद्धिः **महात्मन्**। अत्र महच्छब्दः पूर्णवाची। आत्मशब्दश्च 'यच्चाप्नोति' (म.भा.) इत्यादिस्मृतेः आप्ति-आदान-विषयानुभव-नित्यसत्ता-रूपार्थचतुष्टयवचनः। पूर्णास्यादिमन् इत्यर्थः। **ते कस्मात् न नमेरन्** त्वां न नमस्कुर्युः। तत्र हेत्वर्थगर्भविशेषणम्- **गरीयसे** गुरुतराय। **ब्रह्मणः** चतुर्मुखस्यापि **आदिकर्त्रे** इति, **अनन्त** अपरिच्छिन्न। **सदसद्भावात्मकं विश्वं त्वमेव** त्वदधीनसत्तादिकमेव, **तत्परं** भावाभावात्मकविश्वाभ्यां परम्= उत्तमं **यद् अक्षरं** तदपि त्वमेव॥ ३७॥

किञ्च **त्वम् आदिदेवः** देवानामादिः, पुरि शयनात् **पुरुषः**, **पुराणः** चिरन्तनः। 'निधीयतेऽस्मिन्' इति **निधानम्** आश्रयः। **वेत्ता** वेदिता ज्ञाता

---

१. भ.गी. ११.३५

**असि**। वेद्यं वेदनकर्म वस्तुजातं च **त्वमेव** त्वदधीनमेव **वेद्यं** परमं वेद्यं स्वरूपात्मकं च त्वमेव। **वेत्ता** 'विद= विचारणे' इत्यस्माद् अनिट्कात् 'विचारयिता' इति वा। **परं धाम** तेजश्च त्वमेव। **अनन्तरूप** अनन्तम्= कालतोऽन्तहीनं रूपमस्येति अनन्तरूपः, तत्सम्बुद्धिः। 'नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि'[१] इति परिमाणानन्त्यस्योक्तत्वात्, 'त्वया ततं विश्वम्' इति पुनरुक्तिः ? इति चेन्न। 'नान्तं पश्यामि' इत्युक्ते नेश्वरस्य परिमाणानन्त्यं सिध्यति, '[२]विद्यमानम् अन्तं स्वयं न पश्यति' इत्यपि प्रतीतेः। तन्निवृत्त्यर्थं 'न केवलमहं न पश्यामि', किन्तु 'त्वया ततं च विश्वम्' इत्युक्तत्त्वेन सप्रयोजनत्वाद् न पुनरुक्तिरिति तात्पर्यात्। तथापि 'पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्'[३] 'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः'[४] इत्यादि पुनरुक्तिरिति चेन्न। एतद्वाक्यजातस्य विष्णोर्देशतः कालतो गुणतश्चानन्त्ये स्वस्य महातात्पर्यज्ञापनार्थाभ्यासरूपत्वेन [५]सप्रयोजनत्वाद् इत्युत्तरप्रस्थाने[६] व्यक्तम्॥ ३८॥

अपि च '**वायुः यमः अग्निः वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिः** दक्ष-कश्यपादिः। वाय्वादेः सत्ता-प्रवृत्ति-प्रतीतयस्त्वदधीनाः' इत्यर्थः। 'वायुर्बलज्ञान-योगाच्छशाङ्कोऽतिसुखाङ्कितः[७]' इति [८]वचनाद् वाय्वादिशब्दमुख्यार्थ इति वा। **प्रपितामहः** पितामहः= चतुर्मुखः, तस्यापि पिता प्रपितामहः, चतुर्मुखजनक इत्यर्थः। बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यावृत्तिगणनं [९]कृत्वसुचोच्यते। 'पुनश्च भूयोऽपि' इति श्रद्धाभक्त्यतिशयभरितत्वमात्मनो दर्शयति॥ ३९॥

---

१,३. भ.गी. ११.१६ २. 'विद्यमानम् अनन्तम् ...' इति कोशेषु।
४. भ.गी. ११.२० ५. सप्रयोजनरूपत्वाद् (पा.)
६. गी.ता.नि. ७. 'शशाङ्केति सुखाङ्कितः' (पा.)
८. गी.ता.नि. ११.३९
९. 'सहस्रकृत्वः' इति पदे 'सङ्ख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (पा.सू. ५.४.१७) इत्यनेन विहितेन कृत्वसुच्प्रत्ययेनेत्यर्थः।

तथा **नमः पुरस्तात्** पूर्वस्यां दिशि **ते** तुभ्यं **नमोऽस्तु । सर्वतः** सर्वासु दिक्षु विद्यमानाय **ते नमः । सर्व** परिपूर्ण ! अनन्तं वीर्यं= सामर्थ्यमस्य, तत्सम्बुद्धिः । अमितो विक्रमः= पराक्रमो यस्य स तथा । वीर्यवानपि कश्चिच्छस्त्रादिविषये न पराक्रमते, मन्दपराक्रमो वा दृश्यते। त्वं तु अनन्तवीर्यश्च अमितविक्रमश्चेति स्तुतिः । ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'[1] इत्यादेः सर्वस्य जगतो ब्रह्मात्मकत्वात् 'त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्', 'त्वया ततं विश्वम्'[2] इत्याद्ययुक्तम् ? इत्यतः श्रुतिगतसर्वशब्दो व्याक्रियते- **सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इति** ।। यतस्त्वं सर्वं विश्वं व्याप्नोषि, ततः सर्वोऽसि= 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'पुरुष एवेदं सर्वम्'[3], 'सर्वं ह्येतद् ब्रह्म'[4] इत्यादिवाक्येषु श्रुतसर्वशब्दवाच्योऽसीत्यतः 'इदं ब्रह्म सर्वजगद्व्यापि खलु' इत्यादिरूपेण श्रुत्यर्थो ज्ञेयः, न तु जगदात्मकत्वेने-त्यभिप्रायः ।। ४० ।।

एतादृशमाहात्म्यं भगवन्तं त्वां प्रति यद्[5] अपराद्धम्, तत्क्षन्तव्यमित्युच्यते- **सखेतीत्यादिना ।। सखा** समानवया इति **मत्वा प्रसभं** हठेन यदुक्तम्- **हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।।** सन्धिरार्षः[6] । **तव महिमानं** माहात्म्यरूपम् **इदम्** 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः'[7] इत्यादिनोक्तं जगत्स्रष्टृत्वादिकम् **अजानता** बलिष्ठत्वाद्यल्पमहिमज्ञानेऽपीदृशं जगत्प्रभवादिमहामाहात्म्यम् अपरिजानतेत्यर्थ इति **विवृतिकृतः**[8] **। स्वामिनस्तु**- 'इदम्= इमं महिमानम्' इति लिङ्गव्यत्ययेन व्याकृतवन्तः । 'तव महिमानम्', 'इदं च विश्वरूपमजानता' इति कस्यचिद् व्याख्यानं चशब्दसंयोजनाद् विश्वरूपदर्शनवतोऽर्जुनस्य तदपरिज्ञान-कल्पनाच्चायुक्तम्। **मया प्रमादाद्** अनवधानात् **प्रणयेन** स्नेहेनापि **वा** यदुक्तम् ।। ४१ ।।

---

१. छां. ३.१४.१ २. भ.गी. ११.३८
३. तै.आ. ३.१२.१ ४. माण्डूक. खं.१, मं.२
५. प्रतिपदम् (पा.) ६. 'सख इति सखेति' इत्यत्र गुणसन्धिः ।
७. भ.गी. ७.६ ८. श्रीविद्याधिराजतीर्थश्रीपादाः ।

किञ्च- 'यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि' इत्यत्र एकः आद्यक्षरग्रहणेन एशब्दः एकस्य द्योतकः । अन्तर्णीतण्यर्थात् करोतेः डप्रत्ययः[1], 'एकत्वाद् ए', 'कारयितृत्वात् कः' इति एकः= सर्वोत्तमः, सर्वव्यापारकारयिता च इत्यसत्कारानर्हत्वे हेतुः । **अथापि** एवमसत्कारानर्होऽपि **असत्कृतः** परिभूतः **असि** । **तत्** तदपराधजातं **समक्षं** तव पुरतः **क्षामये** क्षमां कारयामि । **अप्रमेयम्** अपरिमेयप्रभावम् ॥ ४२ ॥

भगवद्गीता

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायाऽर्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

---

१. डः (पा.)

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्
इच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच-

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैः
न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच-

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच-

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच-

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

## भाष्यम्

स्वकं रूपं तु [1]भ्रान्तिप्रतीत्या। अन्यथा तदपि स्वकमेव। प्रमाणानि तूक्तानि पुरस्तात् ॥ ४३-५५ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

## प्रमेयदीपिका

**'स्वकं रूपं दर्शयामास'** इति कृष्णरूपस्य स्वकत्वविशेषणात्, **'विश्वरूपं न स्वकम्'** इति प्रतीतिः स्यात् ? अत आह- **स्वकमिति ॥** कृष्णः स्वकं रूपं **न** विश्वरूपमिति [2]भ्रान्तप्रतीत्यनुवादेनोच्यत इत्यर्थः। कुत एतत् ? इत्यत आह- **अन्यथेति ॥** 'प्रमाणप्रतीत्या' इत्यर्थः। कानि तानि प्रमाणानि ? इत्यत आह- **प्रमाणानीति ॥** द्वितीयान्ते[3] ॥ ५०-५५ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायाम् एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

## भावदीपिका

**न विश्वरूपम्** 'स्वकं रूपम्' इति वर्तते। **भ्रान्तिप्रतीतीति ॥** लोकानां भ्रान्तिरूपा या प्रतीतिरित्यर्थः। 'भ्रान्तप्रतीति' इति पाठे 'भ्रान्तानां प्रतीतिः' इत्यर्थो द्रष्टव्यः। **प्रमाणप्रतीत्या** प्रमाणजन्यप्रतीत्या। 'प्रमाणरूपप्रतीत्या' इति यावत्। **द्वितीयान्त इति ॥**

---

१. भ्रान्तप्रतीत्या (पा.)

२. भ्रान्ति... (वि.), 'भ्रान्तिरूपप्रतीत्यनुवादेन' इति भा.र.को.सम्मतः स्यात्।

३. गी.भा. २.७२

परिपूर्णानि सर्वाणि समान्यखिलरूपतः ।
तथाऽप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि तु ॥
परावरं वदन्त्येवं ह्यभक्तानां विमोहनम् ॥

इति गारुडपुराणवचनस्य वा,

रामकृष्णादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा ।
न चाणुमात्रं भिन्नानि तथाऽप्यस्मान् विमोहसि ॥

इत्यादिनारदीयवचस्य च द्वितीयाध्यायान्ते (गी.भा. २.७२) उदाहृतत्वादित्यर्थः ॥ ५०-५५॥

इति यदुपतिवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री ॥
सुललितविवृतिर्या वृष्णिराट्छात्रचीर्णा
समगमदियमत्रैकादशाध्याय अन्तम् ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाविवृतौ भावप्रदीपिकाख्यायामेकादशोऽध्यायः ॥

## भावरत्नकोशः

असत्कारानर्हत्वादौ हेत्वन्तरोक्त्याऽपि 'विविच्योच्यते- **पितेति ॥ अस्य लोकस्य पूज्यश्च** । अतो **गरीयान्** गुरुतरो गुरुः, अत्युत्तमो गुरुः । कस्माद्गरीयान् गुरुः इत्येतदुच्यते- **न त्वत्समोऽस्तीति ॥ त्वत्समः** तव तुल्यो नास्ति, त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति, कुतः एव **अन्योऽभ्यधिकः** स्यात् । न विद्यते प्रतिमा= उपमा यस्य सोऽप्रतिमः, तादृशः प्रभावः= महिमा यस्य तस्य सम्बुद्धिः । निरतिशयमहिमन् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१. विविच्यते (प्र.)

यत एवं **तस्मात् कायं प्रणिधाय** दण्डवन्निपात्य[1] **प्रणम्य** भक्ति-श्रद्धाद्यतिशयेन नत्वा **ईड्यं स्तुत्यं त्वां प्रसादये** प्रसादोन्मुखं करोमि। **सख्युः** मित्रस्यापराधं **सखा** निरुपाधिकसख इव, 'प्रियाया अर्हसि' इति वक्तव्ये 'प्रियायाऽर्हसि' इत्यार्षः सन्धिः। **सोढुं** क्षन्तुम् **अर्हसि** 'अपराधम्' इति शेषः ॥ ४४ ॥

एवं क्षमामाप्य[2] अभिमतं प्रार्थ्यते- **अदृष्टपूर्वमिति** ॥ इन्द्ररूपेण पूर्वं दृष्टत्वेऽपि, [3]अर्जुनेन तदधमैर्वा **पूर्वमदृष्टं** तव रूपं **दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि। प्रव्यथितं** प्रचलितम्। ततो मम व्यथानिवृत्तये **तदेव रूपं दर्शय**। तद्दर्शयितुं **प्रसीद च** ॥ ४५ ॥

किं तद्रूपम्? उच्यते- **किरीटिनमिति** ॥ **गदिनं** [4]शिखादित्वाद् इनिः, गदावन्तम्। यस्मादेवं तस्मात् **तेनैव रूपेण भव**। 'अनन्तरूपगोपनेन तदेव प्रकाशय' इति तात्पर्यम्[5]। **सहस्रबाहो** अनन्तबाहो **विश्वमूर्ते** पूर्णविग्रहेति ॥ ४६ ॥

भक्त्यतिशयोत्पादनाय भगवता विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यमुच्यते- **भगवानुवाच- मयेति** ॥ **आत्मयोगात्** स्वसामर्थ्यात् **तेजोमयम्** अलौकिक-तेजःस्वरूपं **विश्वं** पूर्णगुणम् **अनन्तं** देशकालापरिच्छिन्नं **त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्** इत्यनेन 'तेनैवार्जुनेनेतःपूर्वमिन्द्रशरीरेण दृष्टम्' इत्युच्यत इति ज्ञायते। 'त्वदन्येन' इत्यत्रान्यशब्देन ब्रह्मादिविश्वरूपदर्शिव्यतिरिक्ता अर्जुनादधमाः ग्राह्या इत्यन्यत्र[6] स्पष्टम्। **यद् रूपं तत् तव परं दर्शितम्** इत्यन्वयः। तेन विश्वरूपेतरकृष्णादि-

१. दण्ड इव निपात्य (पा.) २. क्षमाव्याप्तिमन्तं प्रार्थ्यते (प्र.)

३. अर्जुनतद्धर्मैर्वा (पा.), अर्जुनभावेन तद्धर्मैर्वा (प्र.)

४. 'शिखा-माला-संज्ञादिभ्य इनिः' इति वार्तिकम्।

५. गी.ता.नि. ११.४६

६. यथोक्तम्- 'त्वदन्येति त्वदवरापेक्षया' इति गी.ता.नि. (११.४७)

रूपेष्वपरत्वशङ्का पराकृता भवति । यद्वा 'परम्= उत्तमम्' इति विश्वरूपे 'परत्वोक्तिरज्ञानिविवक्षया, न तु ब्रह्मादिमहाज्ञानिविवक्षया। तेषां कृष्णादावपि परत्वप्रतीतेः, इत्यन्यतो[1]ऽवसेयम्॥ ४७॥

अर्जुनावराणां स्वतस्तथा दर्शनाभावेऽपि वेदादिसाधनैस्तथा तैर्दृश्यतामित्याशङ्क्य त्वदवरैर्वेदादिसाधनैरपि त्वद्वत् न द्रष्टुं शक्यत इत्युच्यते- **न वेदयज्ञाध्ययनैरिति** ॥ वेदैः यज्ञैः= अग्निहोत्रादिभिः अध्ययनैः= स्वाध्यायैः। **क्रियाभिः** नित्यनैमित्तिककर्मभिः। **उग्रैः** क्रूरैः **तपोभिः** कृच्छ्रादिभिः[3] **एवंरूपः** एवंविधम्= अत्यद्भुतं रूपमस्येति स तथा **नृलोके** मनुष्यलोके । **त्वदन्येन** त्वत्तोऽवरेण[4] त्वद्वद् द्रष्टुम् अशक्यः। भगवतः सर्ववैलक्षण्यद्योतनाय 'शक्योऽहम्' इति सन्धिर्न कृतः[5] ॥ ४८ ॥

'भयेन च प्रव्यथितम्'[6] इत्यत्रोत्तरम्- **मा ते व्यथेति** ॥ घोरं संहर्तृतया क्रूरं **तदेवेदं रूपं** यत्त्वया प्रार्थितम्॥ ४९ ॥

'भ्रान्तिप्रतीत्या' इति भाष्यं भ्रान्त्याकारं प्रदर्शयन् व्याचष्टे- **स्वकं रूपं न विश्वरूपमिति भ्रान्तिरूपप्रतीत्यनुवादेनेति** ॥ 'उच्यते[7]' इति शेषः । **प्रमाणप्रतीत्या** प्रमाणरूपप्रतीत्या । **तदपि** विश्वरूपमपि । **स्वकं** स्वशब्दस्याकचि[8] स्वकम्, स्वमित्यर्थः। 'द्वितीयान्ते' इत्यतः पूर्वं 'पुरस्तात्' इति भाष्यपदं योज्यम्। 'पुरतः' इत्यर्थप्रतीतिनिवारणायैवं व्याख्यातम्। तत्र

---

१. परत्वोक्तिरज्ञानविवक्षया, न तु ब्रह्मादिमहाज्ञानविवक्षया (पा.)

२. गी.ता.नि. ११.५० ३. 'कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतैः' इत्यर्थः।

४. त्वत्तोऽपरेण (पा.)

५. किन्तु 'शक्य अहं नृलोके' इत्युक्तम्।

६. भ.गी. ११.४५ ७. भाष्ये।

८. *'अव्ययसर्वनाम्नाम् अकच् प्राक् टेः'* (पा.सू. ५.३.७१) इत्यनेन।

'परिपूर्णानि सर्वाणि[1] समान्यखिलरूपतः।
तथाऽप्यवेक्ष्य[2] मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि हि[3]।
परावरं वदन्तो वै[4] ह्यभक्तानां विमोहनम्॥' (गारुडे) इति।
'कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा।
न चाणुमात्रं भिन्नानि तथाप्यन्यान्[5] विमोहसि॥' (नारदीये) इति।
'देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः।
परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम्॥' (ब्रह्मवैवर्ते) इति[6]।

इत्यादीनि प्रमाणान्युदाहृतानि॥ ५० ॥

**गीताक्षरार्थस्तु-** एवमुक्तो[7] भगवान् अपेक्षितरूपम् अदर्शयदिति सञ्जय आहेत्युच्यते- **सञ्जय उवाच- इत्यर्जुनमिति ॥** अर्जुनं प्रति **इति** उक्तप्रकारेण उक्त्वा कृष्ण एव 'स्वकं रूपं न विश्वरूपम्' इति भ्रान्तलोकप्रतीत्यनुवादेनोच्यते- **स्वकं रूपमिति ॥** प्रमाणप्रतीत्या तु विश्वरूपमपि स्वकमेवेति मन्तव्यम्। **सौम्यवपुः** अक्रूरविग्रहः॥ ५० ॥

विश्वरूपगोपनेन कृष्णरूपं दर्शयता भगवता आश्वासितोऽस्मि इत्युच्यते- **अर्जुन उवाच- दृष्ट्वेदमिति ॥** किञ्चिन्मनुष्यवद् दृश्यमानत्वाद् **मानुषं सौम्यम्** अक्रूरम्। 'न जायते, अर्दयति संसारमिति च जनार्दनः' इति[8]पूर्वमेव भाष्यकृता जनार्दनशब्दो व्याख्यातः। **सचेताः** प्रसन्नचित्तः **संवृत्तः** जातः **अस्मि**। **प्रकृतिं**[9]स्वस्थतां **गतः**। *'गत्यर्थाकर्मक'*[10] इति कर्तरि क्तः। गतवानस्मि॥ ५१ ॥

---

१. 'रूपाणि' इति, 'नित्यानि' इति क्वचित् गी.भा.कोशेषु।
२. 'तथाऽप्यपेक्ष्य' इति क्वचित् गी.भा.कोशेषु।
३. 'तु' इति क्वचित् गी.भा.कोशेषु।
४. 'वदन्त्येवम्' 'वदन्त्येव' इति च क्वचित् गी.भा.कोशेषु।
५. 'तथाप्यस्मान्' इति क्वचित् गी.भा.कोशेषु।
६. गी.भा. २.७२ ७. एवमुक्त्वा (प्र.)
८. गी.भा. ९.१८ ९. स्वच्छताम् (पा.) १०. पा.सू. ३.४.७२

भयङ्कररूपं किमिति भवता प्रदर्शितम् ? इत्यतो विश्वरूपदृष्टेर्महिमोच्यते- **भगवानुवाच- सुदुर्दर्शमिति ॥ यद् मम रूपं त्वं दृष्टवानसि अस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणो ये देवास्तेऽपि यद् अदृष्टवन्तस्तत् इदं सुदुर्दशम्** *'ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्'*[1] इति दृशेः खल्प्रत्यये सुषु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शम् । केषाञ्चित्सुखेन केषाञ्चिद्दुःखेन दर्शनीयमित्यर्थः[2] । देवैरपि यद्दर्शनं चिराभिलषितं तदिदं विश्वरूपं तव शत्रुवधे निमित्तत्वज्ञापनाय त्वां प्रति दर्शितमिति भावः । एवं योजने च 'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिण एव वर्तन्ते, न तु पश्यन्ति, इत्युक्तत्वात् कथमर्जुनादुत्तमैरधमैश्च विश्वरूपस्य दृष्टत्वमुच्यते' इति शङ्का निरस्ता भवति ॥ ५२ ॥

'सुदुर्दर्शत्वं न वेदयज्ञाध्ययनैः' इत्युक्तम् । तद्विविच्यते- **नाहमिति ॥ मां यथा दृष्टवानसि** तथाविधविश्वरूपवान् **अहं वेदैः** तपआदिभिश्च **न द्रष्टुं शक्यः** ॥ ५३ ॥

तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्यः ? इत्यत उच्यते- **भक्त्या त्विति ॥** इतरोपायवैशेष्यद्योतनाय तुशब्दः । '[3]यादृशी तत्र भक्तिः स्यात् तादृश्यन्यत्र नैव चेत्, अनन्यभक्तिः' इति वचनात् । **अनन्यया** अनितरसाधारण्या **तत्त्वेन** याथात्म्येन **ज्ञातुं द्रष्टुम्** अपरोक्षीकर्तुं **प्रवेष्टुं च** ॥ ५४ ॥

भक्तिस्वरूपमेव प्रदर्श्यते- **मत्कर्मकृदिति ॥** मत्तोषणार्थं कर्म कुर्वन्, अहमेव **परमः**= सर्वोत्तमो यस्य स तथा । **सङ्गवर्जितः** ऐहिकामुष्मिकफलस्नेहहीनः ।

---

१. पा.सू. ३.३.१२६

२. केषाञ्चित्सुखेन दर्शनीयम्, केषाञ्चित् सुखेन दुःखेन च दर्शनीयमित्यर्थः ।
(गी.वि., राघवेन्द्रस्वामिनः)

३. 'यादृशी मयि भक्तिः स्यात् तादृश्यन्यत्र नैव चेत्, अनन्यभक्तिः'
(भाग.ता. ३.२६.२२)

सत्सु **सर्वभूतेषु निर्वैरः** निर्गतं वैरं शत्रुभावः[1] यः **स भक्तः** स एव **मामेति** जानाति, अपरोक्षयति, प्रविशति चेति ॥ ५५ ॥

यो वासुदेवोऽर्जुनाय विश्वरूपमदर्शयत् ।
अनुग्रहेण सोऽयं मां कटाक्षेणाभिवीक्षताम् ॥

श्रीमद्गीताभाष्यटीकैकादशाध्यायसेवया ।
तोषमायान्तु विबुधा गुणग्रहणभूषणाः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यहृदयाम्भोजवासिने ।
कृष्णाय कृष्णारमणप्रियायास्तु नमो नमः ॥

नमस्ते नमस्ते नमस्ते दयालो नमस्ते नमस्ते [2]नमस्ते नृसिंह ।
नमस्ते नमस्ते नमस्ते मुरारे नमस्ते नमस्ते नमस्ते व्यासनाम ॥

आर्यस्वान्ताम्भोजहंसायमानौ संसाराम्भोराशिनावौ समानौ ।
भूयास्तां तौ भूतये भूरिमानौ वेदव्यासानन्दतीर्थाभिधानौ ॥

विश्वरूपाध्यायभाष्यटीकायाः सेवयाऽनया ।
यदर्जितं महापुण्यं तदवाप्नोतु मे गुरुः ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित-
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाटिप्पण्यां भावरत्नकोशसमाख्यायां
सूरीन्द्रश्रीपादशिष्यसुमतीन्द्रतीर्थविरचितायाम् एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

---

१. 'यस्मात् सः' इति शेषः ।
२. नमः श्रीनृसिंह (प्र.)

# श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकार्धसूची (९-११ अध्यायाः)

०-०-०

# एतद्ग्रन्थोदाहृतप्रमाणानामनुक्रमणिका

| प्रमाणानि | आकरः | पृ.सं. |
|---|---|---|
| अन्तः स्थित्वा रमणकृत् | अ.व्या. | १८६ |
| अन्य–आरात्–इतर | पा.सू. | २८९ |
| अन्यत् तात्पर्यज्ञापानाभ्यास... | गी.ता.नि. | २५२ |
| अन्याधिक्यज्ञापनार्थम् | गी.ता.नि. | २१७ |
| अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते | पा.सू. | १६४ |
| अन्येष्वपि दृश्यते | पा.सू. | १७२,१९२ |
| अपवादस्तु निन्दायाम् | मे.को. | ९५ |
| अपश्यमप्ययं मायया | ऋ.खि. | ८६ |
| अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् | मी.सू. | ७ |
| अबुद्धिपूर्वाद् यो वशः | पै.खि. | १०५ |
| अम्बाम्बगोभूमि..... | पा.सू. | १४ |
| अयुजि नयुगरेफतः | वृत्तरत्नाकर | ११६ |
| अर्जुनादधिका ये तु | आ.व. | २६२,२७३ |
| अर्ति–स्तु–सु–हु.... | उ.सू. | ७,१६ |
| अर्ति–ह्री–व्ली–री... | पा.सू. | १८३ |
| अर्थोऽभिधेयरैवस्तु.... | अ.को. | ६९ |
| अर्शआदिभ्योऽच् | पा.सू. | १८३,२२३,२४४ |
| अलंबुद्धिस्तथा तुष्टिः | अभिधानम् | १३४ |
| अलुगुत्तरपदे | पा.सू. | १६७,१६८ |
| अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे | वा. | १० |
| अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम् | भ.गी. | २२३ |
| अव्ययसर्वनाम्नाम् | पा.सू. | ३१३ |
| अव्ययानां भमात्रे टिलोपः | वा. | ८७ |
| अव्ययीभावश्च | पा.सू. | १० |
| अशोच्यान् अन्वशोचः | भ.गी. | २२२ |

| प्रमाणानि | आकरः | पृ.सं. |
|---|---|---|
| असङ्ख्याता ज्ञानकाः | ऋ.खि. | २४० |
| असच्च सच्चैव यद्विश्वम् | भा. | ८९ |
| असदव्यक्तनाम स्यात् | ब्राह्म. | ८९ |
| अष्टमेऽन्तर आयाते | भाग. | १४२ |
| असच्च सच्चैव | भा. | २९८ |
| असुराणां देवप्रतिपक्षजनानाम् | शां. भा. | १६८ |
| अस्य महतो भूतस्य | बृ. | ४४ |
| अहं क्रतुः | भ.गी. | १५४,२५५,२५७ |
| अहं भोगप्रदो वत्स | पाद्म | ४९ |
| अहं सर्वस्य जगतः | भ.गी. | १२५,१२६,१७१, २२३,२५७ |
| अहं हि पुरुषो ज्ञेयः | भा. | ३४ |
| अहमादिर्हि देवानाम् | भ.गी. | १५४ |
| अहो अत्यद्भुतम् | भाग. | ६० |
| आकाशदेवता विघ्नः | ष.प्र.भा. | २११ |
| आङ् मर्यादाऽभिविध्योः | पा.सू. | १९१ |
| आतश्चोपसर्गे | पा.सू. | २४ |
| आतो मनिन्–क्वनिप्... | पा.सू. | १६४ |
| आतो लोप इटि च | पा.सू. | १८२ |
| आदित्यचन्द्रादिभेदेन | शां. भा. | ७८ |
| आदित्यविश्ववसवः | अ.को. | ५७ |
| आदित्यानामहं विष्णुः | भ.गी. | १९८ |
| आदेशप्रत्यययोः | पा.सू. | १७५,१७८ |
| आनन्तर्यमचोदना | मी.सू. | २०१ |
| आनन्दरूपो निष्षरीमाणः | शाण्डिल्यशाखा | १८४ |

| प्रमाणानि | आकरः | पृ.सं. |
|---|---|---|
| शमो मन्निष्ठता बुद्धेः | भाग. | १३४ |
| शिखा–माला–संज्ञादिभ्यः | वा. | २७१,३१२ |
| शेषे | पा.सू. | ३३,६६ |
| शोकसंविग्नमानसः | भ.गी. | १२४ |
| श्रवणं कीर्तनं विष्णोः | भाग. | ११३,११५ |
| श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् | ब्र.सू. | २४९ |
| श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनम् | भाग. | १५० |
| षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रः | भाग. | १४२ |
| ष्टुना ष्टुः | पा.सू. | २९३ |
| ष्णान्ताः षट् | पा.सू. | ३०३ |
| स आत्मानं मन्यमानः | भाग. | १५५ |
| स एवैको भार्गव... | गौ.खि. | १९४ |
| स एष यज्ञः पञ्चविधः | ऐ.उ. | ८४ |
| सकुण्डलं सकवचम् | म.भा.ता.नि. | २८६ |
| सङ्ख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्ति... | पा.सू. | ३०५ |
| सङ्ख्यैकवचनाच्च | पा.सू. | २२६ |
| सच्चिदानन्द आत्मेति | अ.भा, ब्र.वै. | २०४ |
| सत्यका हरयो वीराः | भाग. | १४९ |
| सत्यं यथार्थज्ञानपूर्वकमनुष्ठानम् | तै.भा. | १५८ |
| सदभिव्यक्तरूपत्वात् | अभि. | ८९ |
| सनाशंसभिक्ष उः | पा.सू. | ४६,७१ |
| सप्तदशारत्निः | वाजपेयस्य श्रु. | २५४ |
| सप्त ब्राह्मणा इत्येते | भा. | १३९ |
| सप्तमहाभाग याम्य | भा. | २४ |
| स प्रत्यक्षः प्रति प्रति सः | सा.बा.शा. | २ |
| स भूतः स जनार्दनः | बा.शा. | १६६ |

***

॥श्रीः॥

॥ ह श्री वेदव्यासः ।

बेंगळूरु -

दू:- ९८४४५ ४०८०८